

Szigeti Péter
NORMA és VALÓSÁG

GYŐRI EGYETEMI KIADVÁNYOK

Publicationes Jaurinensis

op. 8.

Szigeti Péter

NORMA és VALÓSÁG

**Válogatott tanulmányok
a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből**

Széchenyi István Egyetem
MTA Politikai Tudományok Intézete
2006

**A kötet megjelenését támogatta
a Lukács György Alapítvány**

ISSN 1785 - 9735

ISBN 963 7372 37 7

© UNIVERSITAS-GYŐR Kht., 2006

© Szigeti Péter, 2006.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változata kiadásának jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak része semmiféle formában nem sokszorosítható.

Kiadja az UNIVERSITAS-GYŐR Kht. Felelős kiadó: Dr. Szily István.

Műszaki szerkesztő: Nagy Zoltán

Készült a Palatia Nyomda és Kiadó Kft. nyomdájában.

Felelős vezető: Radek József.

Tartalomjegyzék

Előszó	6

Klasszikusok

1. A hatalom filozófusa Michel Foucault - az államról.....	12
2. A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén.....	27
3. Jogrend felfogások: Hans Kelsen és Roscoe Pound koncepciójának mai értéke	53

Alkotmányjogi stúdiumok

4. Országgyűlési képviselői választások 2006 - az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörein keresztül	74
5. Az alapjogok gyakorlati értéke - a jogrendben	141
6. Legitimációs viták Magyarországon a köztársasági eszme és Szent Korona-tan alkotmányosságáról (1990-1999).....	152

Jogelméleti munkák

7. A jogtudomány eszméje és hivatása	168
8. Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége.....	179
9. Szabály és norma azonossága és különbsége.....	203
Normakontinuum elmélet - kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére	203
10. A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon, 1963-1988 között	231

Politikaelméleti tanulmányok

11. Politikai hatalom - társadalmi uralom: a 'politikum', a 'politikai' cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya - a globalizáció korában	300
12. A kormányzás mint társadalmi tevékenység - szaktudományok és totalitásszemlélet.....	330
13. Hegemonia értelmezések a globális kapitalizmus korában..	351
14. Váltógazdálkodás - nemzeti centrum kormányt hozó szocialista győzelemmel MSZP - 2002.....	363

Előszó

Vetés után aratás - ehhez hasonlóan megvan a szellemi munkának is a sajátos ritmusa. Csak hogy amíg a földműves a természeti feltételekkel saját tevékenységén keresztül gazdálkodik, addig a tudomány embere a maga szellemén keresztül második természetünket műveli, amikor a társadalmi-történelmi valóság gondolati elsajátítását végzi. Utóbbi tehát sajátos ismerettárgya, s egy időszak szaktudományos és intellektuális kifejeződése ez a tanulmánykötet is, amely 2001 és 2006 között íródott szellemi termést fog át. Középpontba állítva a norma és a valóság kétirányú és összetett determinációs viszonyát, melyet a jogelméleti, alkotmányjogi, politikaelméleti és a klasszikusok nézeteit taglaló munkák egyaránt érdemlegesen érintenek.

Kötet cím, amely alkalmas arra, hogy egybefogja e periódus stúdiuimait, de több is ennél, mert a szerző saját problémavilágának fundamentát is kifejezi. Azt, hogy a társadalmi viszonyok és magatartásformák normatív aspektusa nemcsak jogi normákat mutat fel, hanem társadalmi normák sokaságáét. Ismétlődő élethelyzetek és magatartásformák kölcsönhatásában jönnek létre azok a normatív képződmények - szokások, konvenciók, erkölcsi normák- és értékek, etikett szabályok, műszaki-technikai, politikai és vallási normák - melyek a jogi normákkal együtt képezik a társadalom össznormarendszerét. A normativitás a társadalmi lét egészében gyökerezik, annak egyfajta tárgyiassági formája, melyek közül a jogelmélet és az alkotmányjog művelőjét nemcsak a normativitás szociológikuma kell, hogy érdekelje, tehát a jogképződés és a jogalkotás mögött meghúzódó mozgatórugók és egyeztetett akaratok, hanem a jog mint objektivációs forma belső felépítettsége, funkciói, normatív szerkezete, dogmatikája és egyéb attribútumai is. Az, hogy a normák alapján hogyan lehet egyfelől életviszonyokat különösségükben-tipikusságukban szabályozni, másfelől pedig az egyedileg keletkezett konfliktusokat jogalkalmazói döntésekkel kezelni, feloldani, s milyen szerepet kapnak ebben a folyamatban természetjogi, történelmi, jogpozitivisták vagy éppen jogtechnikai mozzanatok, érvelési- és interpretációs technikák. Tehát nemcsak a norma és a valóság makro-, hanem a norma és annak a jogkövetésben és a jog alkalmazásában játszott szerepe, hatáslehetőségeinek mikro összefüggései is az elemzés tárgyai e tanulmánykötetben. Hiszen a jogalkalmazói döntésben az absztrakt

normához, jogszabályhoz képest az abban foglalt fogalmi és normatív mértékek éppen az életbeli tényállásokon keresztül többlet értelmet kapnak, amikor konkretizálódnak, specializálódnak és ezen keresztül differenciálódnak: relációkra bomlanak és osztályokba, alosztályokba sorolódnak. Az esetek, ügyek tapasztalati halmozódása indukción keresztül differenciálja tehát a jogszabályban megfogalmazott normákat, jogtételeket, jogelveket¹. A tényálláson keresztül értelmezett normativitás már egy másra vonatkoztatja a tény, a jogalanyi magatartást és a normában foglalt jogalkotói zsinórmértéket, s a jogalkalmazói döntésben, egy adott eset minősítésében és joghatásainak levonásában új szintézisre jut a tény és az érték(norma) egymásra vonatkoztatása, egybelátása. A szintetikus műveleteket a bírói ítélet, a jogalkalmazói döntés individualizációja juttatja beteljesedéshez, mert a döntés nem csupán megismerés és a hatóság szemléleti formája, hanem intervenció. Itt váltanak át a tényállásmegállapítás-bizonyítás, a reflektáltság és az értelmezés logikai-gondolati műveletei az ítélet joghatásán keresztül egzisztenciális hatásúvá: jogviszonyokat keletkeztető, megváltoztató vagy éppen megszüntető hatásúvá. A norma és a tény egybenézése nem öncélú gondolati folyamat, hanem egzisztenciát teremtő aktus. A létfolyamat részévé válik a jogalkalmazói folyamat, azzal, hogy a jogalkalmazói (bírói) ténymegállapítást az eset jogi minősítése és joghatásainak levonása követte.

Kitüntetett szerepe lehet-e a kivételnek a normálishoz képest? - tehetjük fel a kérdést a decizionista megfontolás nyomán (Carl Schmitt), vagy éppen nem az egzisztenciálfilozófiai ihletettségre jutó paradigma, hanem a hagyományos jogász gondolkodásmód - Hans Kelsennel a joglépcső elmélet normálformájában kifejezésre jutó - megoldása mellé álljunk-e? Határhelyzetek szélsőértékein vagy pedig a tömeges-típus helyzeteken és eseteken orientálódó elméleti gondolkodás-e a termékenyebb? Vagy összeegyeztethető a kettő? Netán a neokantiánus módszerdualizmust kell bírálat alá venni ahhoz, hogy immáron a földre lehozott teológiát politikai teológiává téve a hatalmi-politikai gondolkodás felől értelmezzük norma és döntés autoritáson alapuló viszonyát? A társadalmi létbe szerveződő jogi jelenségek megengedik ezt az interpretációt, s magunk is azt gondoljuk, hogy éppen ezért nincs a

¹ Látunk majd erre vonatkozó jogeseteket, továbbá a jogegység biztosítására szolgáló jogértelmező Állásfoglalásokat - 4. tanulmányunkban. Így például a „hatáskör hiányában érdemi vizsgálat nélküli elutasítás” vagy „a sérelmezett jogszabálysértés elkövetésétől számított három napon belül” vagy „a választópolgárok választói akaratának befolyásolása” választójogi jogdogmatikai fogalmak vonatkozásában.

jognak különmű ontológiája, de vannak olyan tárgyspecifikus kategóriái (normativitás, érvényesség, jogági felelősségi alakzatok, dogmatika, jogviszony, normaszerkezet, szankció, generálklauzula stb.), amelyek csak reá jellemzőek. Odaig nem mennénk el, mint a hatalom 20. századi filozófusa, Michel Foucault, aki mindent vagy majdnem mindent a hatalom felől magyaráz. Azonban Schmittel ellentétben éppen nem akar semmit a földre lehozni, mert hogy eleve ott találja az emberek közötti evilági relációkban mindazt, amit a hatalom jelensége számára hordoz, mégpedig és elsősorban a fegyelmező társadalom mechanizmusait. Eredeti gondolkodásmódját nem könnyű követni, két évtizedes olvasata mégis termékeny szabadelvű anarchizmust indukál, a hatalom mikroviszonyainak genalógiájával és kritikájával. A klasszikusok, de nemcsak az eddig említettek, sokat tudnak ezen dolgok és összefüggéseik természetéről. Ezért hát ők a kezdet, a kötet kezdete és másutt gondolati alapja, hisz nélkülük a dolgok mérték nélkül maradnának, nem lehetne tisztán látni, minősíteni és dönteni elméleti hagyomány és újítás viszonyában. Állást foglalni politikai hatalom és társadalmi uralom régi keletű, marxi-weberi-lukácsi kettősségében, vagy éppen köztársasági eszme és Szent-Korona tan mai vitájában, legitimációs módozatok, társadalmi formák és jogtípusok funkcióinak elemzésében.

Törekvéseim - azt gondolom - korábbi tanulmányköteteimmel (Az út maga a cél /1995/, A valóság vonzásában /2001/) meglehetősen erős hasonlóságot mutatnak. Egyetlen markáns kivételről azonban szólni szeretnék. Az élet kiszámíthatatlan gazdagsága azt hozta magával, hogy ez év februárjától az Országos Választási Bizottság elnökévé lettem. Mindez a jogelmélet művelőjeként és alkotmányjogásként - 1996 óta tanítom utóbbi tárgyat a Rendőrtiszti Főiskolán - egyaránt nagy szakmai kihívást jelent számomra. Társadalomkutatóként majd harminc éve ügködöm, jogalkotási és alkotmányozási kérdésekkel is immáron másfél évtizede több-kevesebb rendszerességgel foglalkozhattam és foglalkoztam, de jogalkalmazással eddig még sohasem. Három havi kemény munka után írtam meg az újszerű szakmai kihívást, feladatokat az élményszerűség közegében - s mi tagadás - nem volt nehéz a roppant hosszú, három és fél íves, de reményeim szerint mégsem unalmas tanulmányba rögzíteni a 2006-os országgyűlési választások tapasztalatait. Egy olyan testület funkcióin keresztül nézve és átélve - mintegy résztvevő-megfigyelői pozícióban - amely jogalkalmazóként ugyan állami szerv, hisz határozatai közhatalmi erővel, impériummal köteleznek, de mivel „a választópolgárok független, kizárólag a törvénynek alárendelt

szervéről” van szó, mégis számos társadalmi elemet tartalmaznak (az összetétel paritásos jellege, a működés széleskörű nyilvánossága, a választások tisztaságának megőrzése, stb.). Egy jogterület belső működésmódjának teljes körű ismerete alighanem mindenképp jót tesz az elméleti gondolkodásmódnak is.

Intézeti kutatómunkám visszatérő feladata volt 1994² és 1998 után³ és 2002-ben is, hogy a parlamenti választásokat összefoglaló politikai szociológiai körképben a Magyar Szocialista Párt stratégiájáról, taktikájáról és politológiai jellemzőiről írjak elemző tanulmányokat. Arról a pártról, amelyik öt parlamenti választásból hármat megnyert 1990 óta. Éppen a fentebb említett közfeladatomban következében ez idén már el-esett, de a 2002-es választásokon is győztes párt elemzését ebbe a kötetembe is beválogattam. Ilyen módon egyfajta triáddá kerekedtek a múlt évek során pártszociológiai elemzéseim, utalva azokra a kisebb értékelésbeli tévedésekre is, amelyeket utóbb láttam be a korábbiakról, (ugyanakkor mivel nem vált tetráddá, bizonyára csökkenti az ebben a műfajban aligha elkerülhető önkritikák számát).

A kormányzás mibenlétének, szaktudományos leírhatóságának és korlátainak - hisz az informalitás megszüntethetetlen, de aligha feltárható problémája marad a kormányzást illetően a jelenkortörténet írás bármilyen ágának - a természete is hosszabb ideje foglalkoztat. Alkotmányjogi, szociológiai, jogelméleti leírásokban és interpretációkban persze nincs hiány, de engem éppen nem csak a részproblémák belső, szaktudományos munkamegosztás szerinti vizsgálata érdekelt, hanem éppen-séggel az, hogy e diszciplínák között keletkező negatív hatásköri összefüggéseket hogyan lehet kiküszöbölni.

Így jutottam el a hegeli-marxi-lukácsi totalitás-szemlélet jelentőségének fel- és elismerésén keresztül ahhoz a megoldáshoz, hogy a kormányzást a politizálódási folyamatba illesztve, talán meghaladhatóak a parciális érvényességű szaktudományos tudások, érvényesülhet az interdiszciplinaritás sokat emlegetett, de gyakorta nem érvényesített követelménye. Kétségtelenül vannak azonban részleges szaktudományos tudások is, s erről a hegemonia problémájáról szóló politológiai előadásom kapcsán is meggyőződhettem. Ti. arról, hogy világfelfogásban és politikai orientációjukban egymástól olyan távol lévő gondolkodók,

² Az MSZP stratégiája: út a győzelemhez

³ Elvesztett kormányhatalom - megtartott törzsválasztók: MSZP dilemmák 1998

mint Zigmund Brzezinski, Ignatio Ramonet, Peter J. Taylor vagy Andor László, milyen hasonlóan vagy éppen azonosan fogják fel a hegemonia fogalmi tartalmát. Van tehát a társadalomtudományoknak leíró-elemző erejük és ez jól eső érzéssel töltheti el azok művelőit (noha kétségtelen, hogy nem mindenki érdemli meg ezen a területen sem a tudós nevet).

Végül szólnom kell arról, hogy a kötetben nemcsak már folyóiratokban vagy könyvrészletként megjelent tanulmányaim egybefoglalását adom, hanem terjedelmének kb. egyharmada erejéig, a 4, 5, 7. és 13. számú tanulmányok első közlések. Az olvasó tájékoztatását elősegítő pedig minden tanulmány eleje tematikus annotációt tartalmaz.

Munkámban, s következésképpen ezen kötetem elkészítésében mindig támogatott az MTA Politikai Tudományok Intézete és a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Intézete, amiért kollégáimnak külön köszönettel tartozom, akárcsak a Lukács György Alapítványnak, amely a kiadást nagylelkűen támogatta.

Budapest-Győr, 2006. június 21.

Klasszikusok

1. A hatalom filozófusa Michel Foucault - az államról

M. Foucault gazdag szellemi világának jelentékeny mondanivalója az állam, jog és politikaelmélet számára a modernitás hatalmi mikrofolyamatainak és intézményeinek bemutatása. Módszertani alapvetése és építkező terminusai: diskurzus - genealógia - hatalom - normalitás probléma. Az állami, politikai racionalitás premodern és modern típusának különbsége. A fegyelmező társadalom modernitása (Panoptikum). Mai olvasata is egyfajta egészséges és termékeny szabadelvű anarchizmust indukál, s az uralmi-függőségi viszonyok elemzésével emlékeztet a marxi alapozású kritikai elméletre.

I. Foucault szellemi világáról

A francia filozófus (1926-1984) nagyhatású életművében számos olyan problémát tárgyalt, amelyek az állam- és politikatudományok művelői számára is rendkívül jelentősek. Hazai terminológiánk szerint igazi állambölcseleti teljesítményről van szó, ahol a filozófiai-módszertani oldal jelentősen befolyásolja, hogy a szerzőnk mit lát meg tárgyában. Foucault természetes beállítódása az volt, hogy a polgári demokratikus felépítésű állami és politikai berendezkedés vizsgálatánál sokkal jelentősebb a hatalom jelenségeinek a mindennapi életet átható, s egyben abban gyökerező formáinak tanulmányozása. A társadalmi hatalom formáinak, intézményeinek, mikro folyamatainak kitüntetett a jelentősége - ennyiben a pluralista elméletekkel azonos a pozíciója - a szervezeti, intézményesült, formalizált államhatalomhoz képest. Elgondolásaihoz ezért olyan témákat választott - a büntetés és a börtön intézménybeneinek szerepe a társadalom fegyelmező mechanizmusai-ban, az elmeegógyintézet, a szexuális érintkezés módjai, az katonaság és az oktatás formáinak hatása az egyének társadalmi viselkedésére -, amelyek a hatalom mikro- és makro szintű jelenségeit együttesen mutatják meg. Leegyszerűsítve: Foucault a modern társadalom fegyelmező mechanizmusait kutatta, amelyek az egyéni szabadság korlátait és keretfeltételeit jelentik. A fegyelmező társadalom ugyanis egy egész korszakot fog át, kb. a XVIII. századtól a XX. század derekáig, végéig terjedően, amelynek intézményes rendje nem merül ki az állami, politikai

racionalitás működő formáiban. Foucault arra is kíváncsi, hogyan irányítják az egyéni viselkedést a fegyelmező társadalmakban, mi kondicionálja az emberi magatartásokat és gondolkodásmódokat. Foucaultnál a mikromechanizmusok hatalomtechnológiáinak, azoknak a dresszúráknak, amelyeknek kiteszik és alávetik az egyéneket, legalább akkora szerepe van, mint a formális állami-jogi intézményeknek. A nyelvek, nyelvi gyakorlatok azért elemzendőek, mert nem pusztán beszédmódot, *façon de parler*-t jelentenek, hanem olyan gyakorlatokról, tudásformákról árulkoznak, melyekben uralmi viszonyok mutatkoznak meg. Például az orvoslásban használt nyelv, diskurzus, tudásformákat és a beteg és orvos közötti uralmi viszonylatokat mutatja fel (tisztelet, szakmailag indokolt rendszabályok, engedelmesség, melyek általában is a tekintélyi viszonyok erősítését kondicionálják egy társadalomban, mert az alá- és fölé rendeltség elve szerint klasszifikálnak. Ti. a beteg rábízza magát egy szakmai fensőbbiségre).

Egy társadalom tagjai számára, akik benne élnek egy adott intézményes rendben, azoknak a fennálló megoldások egyfajta magátólértékdősséggel jelennek meg. A kutató feladata, hogy problémaként vesse fel ezeket az evidenciákat, történeti kialakulásukat, aktuális és potenciális funkcióikat megértően leplezze le. A mindennapi gondolkodás előtt rejtve maradó összefüggéseknek a feltárása a tudományos kutatás feladata. A hatalom filozófusa pedig mesteri elemzési módszereket talált ahhoz, hogy kérdéssé tegye mindazt, ami a cselekvő szereplők átélése során - az evidenciák erejénél fogva - eltűnik szemhatárunk előtt. Lezárt életművének nem törekszünk átfogó feldolgozására, pusztán az állam- és politikaelméletileg releváns metszeteket kívánjuk bemutatni.

II. Módszertani elemek

(diskurzus - genealógia - hatalom - normalitás probléma)

Módszertani oldaláról kezdve, néhány jellemző terminusát (diskurzus, genealógia, hatalom, normalitás) és megfontolását bocsátjuk előre.

A diskurzus nem egyszerűen a beszélgetés szinonímája, hanem az emberi gyakorlatnak egy olyan formája, amely a jelentéseken túlmenő többletet, uralmi viszonyokat hordoz. Az, hogy kik, miről és hogyan beszélgetnek, az társadalmi tudásformákat hordoz, a tudás pedig hatalmi viszonyokat. A tudás ugyanis nemcsak egy fennálló társadalmi gyakorlat kritikai leleplezésére, az egyenlőtlenségek feltárására szolgálhat, ellenkezőleg: a tudásfölény előnyök szerzésére, kihasználásra és

mások elnyomásra is alkalmas. Épp ezért tudás és hatalom kölcsönhatásban állnak egymással. A diskurzusokat azért érdemes elemezni, mert felmutatják a tudás megoszlását és intézményes rendjét, egyének és társadalmi csoportok uralmi viszonyait, tehát a szabadság állapotát és határait.

Foucault alapvető különbséget tesz a tudás (savoir) és az ismeret (connaissance) között. A mindennapi életben ismereteket szerzünk és használunk, melyek beágyazódnak életünkbe, azaz evidenciákként hatnak. Ezzel szemben a tudás nem a hétköznapiság helyzeteiben használt gyakorlatias ismeret, hanem elméleti rangja van. Min alapulnak ismereteink, honnan származnak, hol a határ igaz és hamis ismeret között, a megismerhető és a megismerhetetlen között. A tudás behatárolja a lehetséges ismeretek körét, és társadalmilag kondicionálttá teszi az ismeretek alkalmazását^[1]. Ahogy a mai politológiában mondjuk: hatalmi kérdés az, hogy ki tematizálja a közéletet, ki uralja a közbeszéd témáit, megközelítésmódjait. A tematizáció tudása, de még inkább, a tudás általában', pedig kétélű fegyver. Ahogy Szophoklész fogalmazza az Antigóné-ban: „Ha tud valaki valami mesterit, bölcsét, újszerűt,/ van ki a jóra, s van ki a gonoszra tör vele.” Ebben az értelemben a tudás nem semleges, csak a bevett gyakorlatok ismeret-szintje, rutinjai tüntetik el a tudás hatalmi összefüggéseit.

A diskurzuselemzés ezért a tudás szerveződés módjának a kulcsát, a hatalmi összefüggések feltárását eredményezheti. „A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a

¹ Szakolczay Árpád (1991, 22-23.) plasztikus példájával: Az ismeretek szintjén a baktériumok felfedezésében a döntő lépést a mikroszkóp felfedezése jelentette, mert lehetővé tette a szabad szemmel nem észlelhető jelenségek megfigyelését. Mégis, a technikai felfedezés csak szükséges, de nem elégséges feltétele az orvostudomány fejlődésének. Ugyanis utóbbihoz az is kell, hogy az orvosok akarják használni a mikroszkópot. (A tudás akarása /Le volonté de savoir/ pedig éppen azért nem evidens, mert nagyon különböző érdekpályákra tereli az emberi, társadalmi cselekvéseket - Sz. P.). Mindaddig, amíg az orvostársadalom bevett szokása, attitűdje a betegségek szemmel látható, érzékszerveinken keresztül felállítható diagnózisaira korlátozódott, addig sem mikroszkópot nem használtak, sem a boncolás ismeretszerző eszközhöz nem nyúltak. Az orvoslás társadalmi felfogásának, tudás dimenziójának kellett megváltoznia ahhoz, hogy a mikroszkóp használat alkalmazott ismeretszerzéssé normalizálódjon.

Foucault első korszakában - A klinika születése (1963), A tudás archeológiája (1969) - eredeti felfedezéseket tett az orvostudomány ismeretelméleti alapfeltevéseiről, az ismeretek kialakulásának és alkalmazásának társadalmi kondicionáltságáról.

harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani” (1991 b, 869-70.).

A genealógia korszak - amely az archeológiai után következett - az intézmények és a mindennapi tevékenységi kapcsolatok elemzését pedig egyenesen abból a célból állította előtérbe, hogy hamis világbeli, vagy hamis szituációban fogant viselkedéseket leplezzen le. Ez pedig összefügg a hatalom relacionista természetével. „A hatalom mindenütt jelen van, nem azért, mert mindent átfog, hanem mert mindenünnen előbukkanhat” (1996. 95.). A nyers fizikai erőszak, például pusztán fogvatartás, egyenesen kizárja a hatalmi viszonyt, mert ahol dologszerűvé, fizikaivá degradálás áll fenn, ott nincs és nem is lehet magatartásirányító befolyásolás, mert eleve kizárt a szabad cselekvés mozzanata. Azaz, hogy a hatalom nem szubsztancia, ami adott, hanem egy súlyponteltolódásokon keresztülmenő összefüggés, emberek, embercsoportok közötti aszimmetrikus, de kölcsönhatásos viszony, ami a viselkedést befolyásolja, koordinálja, kormányozza, azzal Foucault mindig a szabadság aspektusát elemzi a hatalmi viszonyokban. A szexualitás története I-ben egy helyütt tömör és szemléletes kifejtését adja felfogásának. Először a hagyományos felfogásoktól határolja el magát, amikor kifejti, mit nem ért hatalmon. „hatalmon én nem ,a Hatalmat’ értem, nem azon intézmények és mechanizmusok összességét, amelyek valamely adott államban biztosítják az állampolgárok feletti uralmat. Nem is az uralkodás egyik módját értem hatalmon, azt a módot, amelynek - ellentétben az erőszakkal - jogszabály ad formát. Végül, hatalmon nem is valamilyen általános uralmi rendszert értek, amelyet egy ember vagy egy embercsoport gyakorol a másik ember vagy csoportok felett, és amelynek hatása - a sorozatos irányváltoztatások révén - az egész társadalmon áthullámszik. A hatalom elemzésének ugyanis nem szabad az állami szuverenitás, a törvény formája vagy egy uralkodás globális egységének posztulátumából kiindulnia; ezek legfeljebb olyan formák, amelyeket a hatalom végül magára ölt”. Azon törekvését pedig, hogy pozitív értelemben mit ért hatalmon, a következőképpen fogalmazza meg: „hatalmon, úgy vélem, legelőször is azoknak az erőviszonyoknak a sokasága értendő, amelyek szervesen hozzátartoznak ahhoz a területhez, amelyben kifejtik tevékenységüket, és amelyek alkotórészei e terület szervezettségének; hatalmon az a játék értendő, amely - harcok és szakadatlan összeütközések révén - átalakítja, felerősíti, megfordítja ezeket az erőviszonyokat; hatalmon azok a támpontok értendők, amelyeket ezek az erőviszonyok egymásba találnak, miközben folyamatos láncolatot vagy rendszert

alkotnak, vagy pedig éppen ellenkezőleg, azok az eltolódások és ellentmondások, amelyek elszigetelik őket egymástól; a társadalmi hegemoniákban ölt testet....a hatalom gyakorlását,... mechanizmusait korántsem valamilyen előzetesen adott középpontban, a szuverenitás egyetlen fókuszában kell keresnünk, amelyből a hatalom származékos vagy lefelé irányuló formái mintegy sugárszerűen áradnak ki; hanem azoknak az erőviszonyoknak az örökösen változó szubsztrátumában, amelyek egyenlőtlenségeikkel újra meg újra létrehozzák, gerjesztik a - mindig helyi és mindig ingatag - hatalmi viszonyokat. A hatalom mindenütt jelenvalósága nem abból ered, hogy mindenre kiterjeszti legyőzhetetlen egységét, hanem abból, hogy nincs olyan pillanat, nincs olyan pont ... ahol ne volna jelen, ahol meg ne mutatkozna” (1996, 95-96.).

A normalitás vizsgálata szintén kitüntetett Foucaultnál, modernitás kritikájának egyik gondolati-módszertani alapja. A többség normativitást képező erejét permanensen és sokoldalúan vitatja el. Felfogásában mindenképpen progresszív, hogy ezzel fenntartja a mindenkori kisebbségek, ízlések, gyakorlatok többséggé válásának demokratizmusát, elvi lehetőségét, ami a tolerancia elvhez köthető másságok és az intézményesített kisebbségvédelem szükségességének is teret nyit. Ennyiben rokona John Stuart Mill szabadságfelfogásának, amely a többség zsarnokságának lehetőségét a kisebbségvédelemmel látta orvosolhatónak. Humánus és hasznos politikai pedagógiai funkciója van itt a filozófus bölcsességének. Az alaptétel - a normalitások visszavétele - azonban kétélű fegyver. Lehet kritikai potenciálok hordozója, de rögvést nehezséget szül, mihelyst érvényességén túlra is kiterjesztjük, így például ha a jogra alkalmazzák. A legalitási szféra nagy átlagában a normalitásnak mérték-funkciója van, aminek visszavétele lehetetlenítené a jogszolgáltatás rendjét. A többség normalitást elfogadó (aktív-passzív) támogatottsága nélkül egy jogrendszer nem működőképes, az állampolgári lojalitás többségi támogatottságának eleste egy jogrendszer aláásásának, felbomlásának tünete volna. Többségileg elfogadott cselekvési mértékek, magatartásszabályok nélkül egy jogrend nem csak hogy nem érvényesülhetne, hanem saját érvényességét is aláásná.

Nem feltétlenül ez a helyzet más társadalmi viszonyokkal, főleg nem az összes társadalmi gyakorlattal. A hetero-normativitás szerzőnkénél „a jelenlegi nyugati, biológiai/társadalmi nemi hovatartozáson belül az a tendencia, hogy a heteroszexuális viszonyokat a normához tartozónak, a nemi viselkedés bármely ettől eltérő alakzatát pedig az e mércétől való elkanyarodásnak vélik ” (idézi Spargo, é.n.,73.). Ez pedig kritizálandó,

s elvetendő, aminek belátása vitte szerzőnket a nemi identitás szabad megválasztásának - hetero vagy homo szexualitás, meleg, leszbikus vagy éppen transzvesztita - álláspontjára. Magunk részéről megjegyezzük, hogy ha ez a posztmodern (értsd itt, mai) viszonyok között kulturálisan és orvosilag egyre inkább lehetséges is - ti. a nemi identitás választása - nem bizonyos, hogy összemérhető szinten kívánatos is egyben. Mindenesetre a normális - abnormális, többség - kisebbség viszony mérték funkcióját alaposan analizáló elgondolásokról van szó. A fegyelmező társadalom tárgyalásakor éppen azt fogjuk látni, hogy az éppen a normalitások hatékony bensővé tételén alapul.

III. Az állami, politikai racionalitás premodern és modern típusának különbsége

Az állami, politikai racionalitás vizsgálatát a premodern és a modern szembeállításában tárgyalhatjuk. A politika racionalitás genealógiájáról szóló előadásaiban (Foucault, 1979.) a premodern viszonyok őstípusaként (arché-típusaként) Foucault a pásztorkodás, pásztorság viszonyrendszereként mutatja fel az emberek kormányzásának évszázadokat átívelő módját. A keresztény középkorban a pásztor tereli a nyáját, egyben tartja és felelős nyájáért. A jóra törekszik, s kerüli a gonoszt. Az emberek kormányzásának egy olyan módja a pásztori, egyházi hatalom, amely isten földi helytartójának képére formálta a közösségi hatalmat. A királynak úgy kell kormányoznia birodalmát, ahogy Isten kormányozza a természetet; vagy a lélek a testet. Aquinoi Tamás felidézésével mutat rá, hogy a királynak úgy kell az embereket céljuk felé vezetni, ahogy Isten teszi ezt a természeti lényekkel, ahogy - a középkor teizmusa szerint - a lélek formát ad a testnek. Mi az ember célja? „Ami jó a test számára? Nem; ehhez orvosra van szükség, nem királyra. Gazdagság? Nem, ahhoz elég lenne egy intéző. Igazság? Még az sem, ehhez ugyanis egy tanár kellene. Az embernek szüksége van valakire, aki meg tudja mutatni a túlvilági boldogság felé vezető utat, ami a földön a becsületesség (honestum) megtartásában áll” (Foucault, 1979, 70.).

A jó pásztor-király (ti. államegyház) kormányzási mesterség modellje Isten, aki törvényeket ír elő a teremtmények számára, melyek megtartására a pásztori-világi hatalom ügyel. Becsületességre neveli, s viselkedésében tereli nyáját, a túlvilági boldogság reményében, kordában tartja az emberek testi kicsapongásra hajlamos természetét. Az ismétlődően fellépő új és új rendek (pl.: domonkosok, ferencesek), az egyház

megreformálására irányuló mérsékelt (Luther Márton fellépése) és radikális mozgalmak (valdensek, husziták, Thomas Münzer népi reformációja) mutatják, hogy állandó válságokon keresztül próbálta az egyház elérni-visszanyerni pásztor funkcióját. A kötelezettségeit nem teljesítő egyház reformátor kritikusai visszautasították annak hierarchikus szervezetét, s olyan, többé-kevésbé spontán közösségeket kerestek, ahol a nyáj maga találja meg pásztorát. Az emberek egyházi-világi hatalom általi kormányzása tehát a középkor hosszú évszázadai alatt sem volt a győzedelmes pásztorok időszaka, mert ekkor is szakadatlanul keresték a kormányzás hatékony, gyakorlatias módját. Mégis, az egész középkoron átvonult a vágyódás az emberek közötti pásztori jellegű kapcsolatok létrehozására (1979, 66.).

Ezzel a toposszal éles ellentétben áll a politikai racionalitás újkori fordulata, amelynél már nem a (teremtett) emberi természet törvényeivel foglalkoznak, hanem azzal, hogy mi az állam, mik a követelményei és hogyan bontakoztathatja ki saját racionalitását. Ez pedig szerzőnk szerint két tanban fogalmazódott meg a legvilágosabban: egyfelől az államérdek doktrínájában (*raison d'état*), másfelől pedig a polícia elméletében. Az államérdek előtérbe kerülése a XVI. és a XVII. században egyben a valláserkölcsi alapú politika-felfogást helyezte hatályon kívül, ami, tegyük hozzá, kétségtelenül a szekularizációs folyamat egyik aspektusa. De korabeli jelentése is ateista kicsengésű volt.

Fogalmilag a korabeli szerzők „az államérdeket ‚mesterségnek’ (vagy ‚művészetnek’) /,art’/ tekintik, vagyis egy technikának, aminek bizonyos szabályokhoz kell alkalmazkodnia. Ezek a szabályok nem pusztán a szokások vagy a hagyományok függvényei, hanem ismeretekre, racionális tudásra vonatkoznak. Napjainkban az ‚államérdek’ kifejezés önkényesség vagy erőszak képzetét kelti. Abban az időben ez sajátos racionalitást jelentett, ami az államok kormányzásának a művészetéhez kapcsolódott” - írja (1979, 69.). Foucault - nem teljesen meggyőzően (1979, 70-71; 1996, 100.) - némiképp távol tartja Machiavelli alapművének mondanivalójától az államérdeket, mondván ott a fejedelmi hatalom megerősítése a fő vonal, míg az államérdeket teoretikusai az államhoz és annak természetéhez kötötték, (függetlenül attól a kérdéstől, hogy a fejedelemnek hogyan kell megerősítenie hatalmát örökletes vagy szerzett tartományok, területek felett)². Az államérdek az állam erejével

² Machiavelli államformatana az uralom megszerzéséről és megtartásáról - függetlenül az általa elindított több száz éves vitától, melyet a jezsuita anti-machiavellisták

összhangban lévő kormányzást jelent, olyat, amelyiknek célja az állam erejének növelése egy terjeszkedő és kompetitív keretben. Az állam erejének, területének és népességének növelését pedig a (politikai) statisztika és az első államtudomány, a kameralisztika segíthetik elő, számolva egyben a többi állam erejével és képességeivel is, melyekkel szemben külső támadás esetén önvédelemre szorulnak. A kormányzás államérdekként felfogott mesterségéhez tehát nemcsak észre, bölcsességre, óvatosságra van szükség, hanem a dolgok, mennyiségek, erőforrások pontos ismeretére.

A politikai racionalitás újkori típusát a polícia fogalmán keresztül kell még bemutatnunk. Ez a fogalom a vizsgált korszakban nem a mai rendvédelmi szerv, a rendőrség tevékenységét jelentette, amely a közrendet és a közbiztonságot hivatott fenntartani, hanem az állam sajátos kormányzási technológiáját, technikáját, mégpedig azokon a területeken és államcélok jegyében, ahol szükség volt az állam közbeavatkozására. (Első megközelítésben a polícia fogalmát mintegy a mai közigazgatás analógiájára kell tehát elgondolnunk). Delamare XVIII. század eleji Compendiumából pontos képet kapunk arról, hogy a políciónak az államon belül miféle dolgokkal kell foglalkoznia. A feudalizmussal szemben a királyi hatalom a hadseregre támaszkodott, a jogrendszerrel és az adórendszerrel biztosította önmag hatalomgyakorlását.

A polícia ehhez képest valóban új területekre terjeszkedett ki, amelyekre a központosított politikai és adminisztratív hatalom beavatkozhatott. Felsorolásszerűen a polícia tizenegy dologgal kell, hogy törődjön: 1. vallás 2. erkölcsök 3. egészség 4. ellátás 5. utak, országutak, városi épületek 6. közbiztonság 7. bölcsészettudományok (vagyis a művészetek és a tudományok) 8. kereskedelem 9. üzemek 10. szolgálok és dolgozók 11. szegények. Túlmenve a korszak ezen tipikus osztályozásán, azt mondhatjuk, hogy polícia az egész életmódra mint olyanra tartott igényt, beleértve az emberek boldogságával és társas kapcsolataik szabályozásával összefüggő kérdéseket. „A polícia egyetlen célja, hogy az embereket az ebben az életben élvezhető legnagyobb boldogság felé

és Nagy Frigyes (1991) a machiavellistákkal folytatott - éppen a politika sajátlagos, önálló racionalitásának alkalmazása. Ezért nemcsak Weber uralomtipológiája kapcsolódott hozzá, hanem Friedrich Meinecke klasszikus műve (1924) - közel sem véletlenül - az államérdek kategória történeti megalapozását is A fejedelem- től származtatta. Lásd: Az államrezon fogalma in: Államtan, (szerk.: Takács Péter), 2003, 71-90.

vezesse” - idézi Foucault a legsikerültebb összegző megfogalmazást (1979, 79.).

Könnyű észrevennünk, hogy nemcsak rokon, hanem egyenesen azonos gondolattal van itt dolgunk, mint Jeremy Bentham híres Utility principle-je, amely a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága maximával fejezte ki az államcélrt. A Polizeiwissenschaft német tudománya egy kicsit később jut hasonló megfontolásokra, de mindezek az elgondolások kölcsönösen hatottak is egymásra a kontinentális Európában. Von Justi a polícia sajátos célját a társadalomban élő egyének felügyeleteként határozta meg, nem feledve a materiális, szükségletkielégítő vonatkozásokat sem. Döntőnek azonban az állam területén (városokban, falvakban) élő népességet, annak erőforrásai növelését (emberek száma, egészségi állapota, születés-elhalálozás) tekinti. „A polícia az, ami lehetővé teszi az állam számára, hogy a lehető legnagyobb mértékben növelje az erejét és gyakorolja a hatalmát. A másik oldalon viszont a políciónak őriznie kell az állampolgárok boldogságát - ahol a boldogság alatt a fennmaradást, az életet és a javuló életkörülményeket kell érteni” (1979, 81). A kormányzás modern mesterségének, az állami-politikai racionalitásnak a célja az egyéni élet alapvető elemeinek oly módon történő fejlesztése, hogy az egyben az állam erejét is növelje. A polícia feladata tehát pozitív, az, hogy egyszerre növelje az állampolgárok és az állam erejét. Eltérően ettől, a politika feladata alapvetően negatív: az állam belső és külső ellenségeivel folytatott küzdelem.

Foucault következtetéseiben a nyugati társadalmak egész története a politikai racionalitás növekedését mutatja, a pásztori hatalomtól az államérdeken és a polícia eszméjén keresztül. Az állam az emberek kormányzásának legfigyelemreméltóbb és legfélelmetesebb formája, de éppen nem az instrumentális erőszak okán, hanem mert a diffúz, szétszórt hatalmi viszonyok közepette egyszerre nyugszik az individualizáció és a totalizáció (totalitarianus) elvén. Akik ellenállnak vagy láznak egy bizonyos hatalommal szemben, azok nem elégedhetnek meg az erőszak vagy a fennálló intézmények bírálataival. Sikerre csak akkor tarthatnak igényt, ha a politikai racionalitás bírálatait is el tudják végezni, azaz a viszonyokat megváltoztatni. Az egyének és az egész közötti kapcsolatokat. A hatalom ugyanis nem szubsztancia - a jelenség változásaiban és változatos megjelenési formái mellett magánál maradó azonossága - hanem egy bizonyos fajta viszony az egyének között. A hatalomnak, mint sajátos viszornak nincs semmi köze a cseréhez, a termeléshez, vagy a kommunikációhoz, bár összekapcsolódik ezekkel.

Sajátos jellemvonása éppen az, ahogy néhány ember képes meghatározni mások viselkedését, - de sohasem teljesen és kényszerrel. Akinek „a szabadságát hatalomnak vetették alá, kormányozták (irányították). Ha egy egyén szabad maradhat, akármilyen kicsi is legyen szabadsága, a hatalom kormányzásnak vetheti alá. Nincs hatalom a visszautasítás vagy a lázadás lehetősége nélkül” (1979, 83.). A szabadság csak a politikai racionalitás gyökereinek, az individualizáció és a totalizáció közötti viszonyoknak a megváltoztatásán keresztül lehetséges.

IV. A fegyelmező társadalom modernitása (Panoptikum)

Foucaultnak, a hatalom filozófusának - talán túlzottan is sokjelentésű, 'hatalom' koncepciója - magvát képezi a fegyelmező társadalomról szóló elmélete. Mindenesetre állam- és politikaelméleti szempontból ez a legérdekesebb kutatási iránya, és ezt valóban széleskörűen alapozta meg.

Foucault abból indult ki, hogy a társadalmi gyakorlatok tudásterületek kialakulását idézik elő, amelyek nem csupán új kutatási tárgyak, fogalmak és technikák megjelenéséhez vezetnek, hanem a szubjektumok merőben új formáihoz. „Hogyan formálódhatott ki a XIX. század folyamán egy bizonyos tudástípus az emberről, a szabályokat követő vagy azokat áthágó, vagyis a normális és az abnormális individuumról, a tudás olyan válfaja, mely igazság szerint az ellenőrzés és a felügyelet társadalmi gyakorlatainak köszönheti létrejöttét” (1998, 6.). A fegyelmező társadalom képződménye a középkori büntető társadalmakat váltotta fel, s kapcsolódott a büntetőjog, büntetőbíráskodás és büntetési rendszer XVIII-XIX. század fordulója körüli reformokhoz. Anélkül, hogy végigkövetnénk ennek angliai és franciaországi történetét és Cesare Beccaria fellépésének értékelését, arra kell rámutatnunk, hogy az igazságszolgáltatás képtelen volt megvalósítani az egyéni viselkedésformáknak büntetőjogi ellenőrzését, beleértve a rendőrség, valamint a felügyelettel és korrekcióval foglalkozó intézmények egész hálózatát. „Ez vezetett oda, hogy a bírósági intézményrendszer körül, megkönnyítendő számára az illetékességébe tartozó ellenőrzésfajta, a veszélyesség kontrolljának lebonyolítását, a XIX. században hihetetlenül elszaporodtak azok az intézmények, melyek az egyéni élet teljes tartama számára megadták a létezés kereteit. Nevelési intézményekről van szó, amilyen például az iskola, pszichológiai vagy pszichiátriai intézményekről, amilyen a kórház és az elmeorvosintézet, és persze a rendőrségről. Ennek a jogi

gépezeten kívül működtetett hatalmi hálózatnak el kellett látnia az igazságszolgáltatás egyik sajátos feladatát is: nem pusztán büntetnie kellett az egyének által elkövetett törvénysértéseket, de korrigálnia is a magatartás ama lehetőségeit, melyek ilyesmiket eredményezhettek” (utóbbi kiemelés - Sz. P. 1998, 72.). A középkor büntető társadalmait felváltja a szociális ortopédia egy olyan formája, amely a korábbiaktól lényegesen eltérő hatalom- és társadalomtípushoz vezet, s melynek eszmei modelljét a Foucault által felfedezett, Jeremy Bentham-i panoptikum alkotta.

„A panoptikum egy gyűrű alakú építmény, amely egy udvart zár körül. Az udvar közepén egy torony áll. A gyűrű kis méretű cellákra oszlik, ezeknek kifelé és befelé is nyílik ablakuk. Mindegyik cellában egy személy tartózkodik, aki az intézmény céljától függően lehet írni tanuló gyermek, dolgozó munkás, jó útra térítendő fegyenc vagy tébolyától megszállott őrült. A középponti toronyban egy felügyelő foglal helyet. Mivel a cellákban kifelé és befelé egyaránt néznek ablakok, a felügyelők az összes fülkét átláthatják. ... ő mindent lát, míg őt senki sem láthatja. ... A panoptikum egy olyan társadalom és hatalmi működés utópiája, melyet jól ismerünk jelenlegi életünkben, végső soron tehát egy valóra vált utópia” (1988, 73-74.).

A panoptikum hatalom típusa nem nyomozási (enquet) eljáráson alapul, mint ez a büntető hatalom esetében volt. „Nem egy esemény rekonstrukcióját kell elvégezni, hanem teljes és megszakítás nélküli felügyeletet kell gyakorolni valami, vagy inkább valakik fölött. A hatalommal rendelkezők - tanítók, munkavezetők, orvosok, pszichiáterek, börtönigazgatók- szüntelen felügyelik az egyének életét, s a felügyelet mellett minden lehetőségük megvan arra, hogy egyfajta tudást állítsanak össze a megfigyelt személyekről. ... hogy az egyének megfelelően, szabályosan viselkednek -e, s hogy képesek -e fejlődés felmutatására.” Az újfajta tudás „rendező elve a norma, fő kérdése a normalitásra és a helyességre vonatkozik.

Ellentétben tehát az igazságszolgáltatás középkori államosítása során képződő nyomozati jellegű tudással, mely a tények tanúvallomás általi újraaktualizálását lehetővé tevő eszközök kidolgozását vontatta maga után, itt egy új, gyökeresen más típusú tudás jön létre, a felügyeletre és a vizsgálatra (examen) jellemző tudás, mely az egyének élethossziglan tartó ellenőrzése segítségével biztosítja a normák érvényesülését” (Kiemelés - Sz. P., 1998, 74.). És ennek a vizsgálaton alapuló tudás típusnak az alapzatán rendezkedtek be az ún. „embertudományok”: pszichiátria, pszichológia, szociológia. Ahogy ezt szerzőnk a definiálás igényével

összefoglalja: „A panoptizmus társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet, ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekciós funkciót lát el, vagyis bizonyos normák érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán. A panoptizmus három oldala - felügyelet, ellenőrzés, korrekció - képezi a társadalmunkban működő hatalmi viszonyok alapvető és jellegadó dimenzióját” (1998, 87.).

A fegyelmező társadalomban - ahogy ezt a Felügyelet és Büntetés (1990) című művében Foucault tovább konkretizálja - nem a fizikai kényszerítés, hanem a fegyelmező mechanizmusokkal történő rendelkezés (dispositif), koordináció és a norma-konform viselkedést biztosítani hivatott kiképzés dominál. A középkor, Isten szeme mindent lát' toposztát, ahol a kárhozat és bűnhődés tartotta sakkban a pástor terelte emberi magatartásokat, itt felváltotta a panoptizmus. Itt a diszciplinaritás ereje végzi a dolgát, s rendezi az igazság két mozzanata szerint (a tudás és a hatalom - melyek egymásnak nem ellentétei szerint) az erőviszonyokat, a kimondható (diszkurzív) és a nem-diszkurzív, nem elmondható, pusztán csak látható dolgok hálóját. A kiejtett szavak (les mots) és a megtett dolgok (les choses) rendjét - mondhatnánk - de éppen nem egy adott rendről beszélhetünk, amelynek megvolnának a törvényei, tehát lenne elégséges oka (raison suffisante), hanem esetlegesebb képződményekről, egybeesésekről van szó: olyanokról, amelyeknek a létezés heterogén, konkrét folyamataiban elégséges alkalma van pusztán (occasion suffisante-ja)³.

A diszciplináris, fegyelmező és osztályozások szerint besoroló intézményeket, a hadsereget, az iskolai fegyelmet, a kórházét, de a nagyüzemi üzemszervezést és parancsnoklást is a fegyelmező hatalom normáinak történő megfelelésként értékeli szerzőnk. A hatalom sokkal mélyebb és hatékonyabb mikrofolyamatai adják meg a létezés karakterisztikumait, nem egyszerűen a formalizált állami-jogi intézményrendszer. „A hatalom panoptikus módozata - elemi, technikai, szérenyen fizikai szintjén - nem közvetlenül függ a társadalom nagy, jogipolitikai struktúráitól, s nem is ezek nyúlványa, azonban nem teljesen független tőlük. Az a folyamat, amelynek során a polgárság a XVIII. század folyamán politikailag uralkodó osztály lett, nyilvánvaló,

³ Foucault történetfilozófiai, módszertani okkazonalizmusára Sutyák Tibor helyesen hívja fel a fegyelmet (1998, utószó).

kodifikált, formálisan egyenlőségre törekvő jogi keretek kialakulása mögött húzódott meg történelmileg, s egy parlamentáris típusú, jellegzetes rendszer megszervezésével vált lehetségessé. De a fegyelmező berendezkedések fejlődése és általánossá válása e folyamatok másik, sötét arculatát is megmutatja. Egy lényegében egyenlőségre törekvő jogrendszert garantáló, általános törvénykezési formát a fegyelmezést alkotó, apró, mindennapi és fizikai mechanizmusok tartották alulról, lényegükben egyenlőségellenes és nem szimmetrikus mikrohatalmi rendszerek” (Kiemelés -Sz. P., 1990, 301.).

Idézetünk jól mutatja a modernitás ambivalens mivoltát, melyben a formális politikai-jogi egyenlőség mögött, vele szemben ható materiális egyenlőtlenségek, fegyelmező mechanizmusok működnek. A magán-egyén kanti akaratautónómiáját és szabadságát biztosítani hivatott polgári társadalomban jelen van a panoptizáció, Bentham utópiája is, amely egy láthatatlan hatalom erejével vesz vissza a deklarált szabadság eszményekből. Ha teljesen nem is veszt el esztét az ész, mint a frankfurti iskola kultúrkritikája szerint, a *„Dialektik der Aufklärung”* (1947)-ban, de itt is működésbe lép a hegeli ész csele (*List der Vernunft*): a képzés egyben kiképzés lesz: nemcsak ismeretátadás, hanem fegyelmező dreszsúra. A tudás az egyén felemelkedését éppúgy szolgálhatja, ahogy alávetését is. Az állam számára az egyén nem egyéniségként, hanem a klasszifikálható népességként válik fontossá: a területén élő népesség erőforrásává, amelyet születésszabályozással, egészségének gondozásával, képzésével kíván növelni tudás-hatalmával. A valóságban messze járunk a sokat emlegetett, liberális minimális állam közszabadságok biztosítására vonatkozó projektjétől. A magántulajdon szentségét, a szerződési szabadságot garantáló, továbbá a jog- és a közbiztonság megteremtésére korlátozódó minimális állami szerepvállalástól. Az egykor Comte igényelte pozitív tudás az államapparátus tudása lett, melyet a közrend érdekében, az állami funkciók gyakorlásával hasznosít.

Végül néhány értékelési problémáról. Foucault provokatív szándékokat sem nélkülöző elemzései, ma is heves vitákat váltanak ki. Hatalom koncepciója nemcsak elég nehézkes, komplikált, hanem inkoherens, helyenként pedig egyenesen ellentmondásos is. „Az egyik ellenvetés arra mutat rá, hogy ha a hatalom és a tudás rendszerei között szükségszerű összefüggés áll fenn, akkor ennek következményei alól Foucault saját erőfeszítései sem vonhatóak ki (J. Habermas). Erre adott válaszában Foucault nem tagadta, hogy vizsgálódásai a hatalom vonatkozásában nem lehetnek semlegesek, de egy komoly mentséget is felhozott:

a törekvése az volt - állította - , hogy felszabadítsa és szóhoz jutassa az 'alávetett tudásnak' azokat a változatos formáit, amelyeket az uralkodó diskurzusformák árnyékába szorítanak. Az ezekben rejlő potenciális hatalom mozgósításával igyekezett megtörni bizonyos, diszkurzív szükségyszerűségek' hatalmát, hogy előkészítse a talajt a szabadság meghatározatlan munkája számára. Az e tekintetben elért sikerei aligha vitathatóak. Bírálói is elismerik, hogy (a fegyelmezésen keresztül) rámutatott a hatalom kapilláris effektusainak jelentőségére" (Bódig, 1997, 219). Két dolgot mindenestre állapítsuk meg: egyrészt mindenképpen van valami egészséges és termékeny szabadelvű anarchizmus Foucault leleplező kritikáiban. Másrészt az uralmi-függőségi viszonyok elemzésében - terminológiai és módszertani mássága ellenére is - emlékeztet a marxi kritikai elméletre.

Irodalom

Bódig Mátyás

1997 A fegyelmező hatalom in: Államelmélet (szerk.: Takács P.)
Prudentia Iuris 8. Miskolc 213-219.

Foucault, Michel

1963 La naissances de la clinique Gallimard, Paris
1966 Les mots et les choses Gallimard, Paris
1969 L' Archeologie de savoir Gallimard, Paris
1979 Omnes et Singulatim (Mindenkít és egyenként is):
a „politikai ész” kritikája felé (Előadások a Stanford Egyetemen,
1979) in: Szakolczay (szerk., ford.) 1991, 43-114.
1990 Felügyelet és büntetés: a börtön története Gondolat, Budapest
1991 b A diskurzus rendje in: Holmi, 7. (ford.: Török Gábor)
1996 A szexualitás története A tudás akarása Atlantisz
(fordította: Ádám Péter)
1998 Az igazság és az igazságszolgáltatási formák Latin betűk,
Debrecen (ford. és utószó: Sutyák Tibor)
1999 A szexualitás története A gyönyörök gyakorlása Atlantisz
(fordította: Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint)
2001 A szexualitás története III. törődés önmagunkkal
Atlantisz (fordította: Sujtó László)

Kiss Balázs

2004 Michel Foucault hatalomfelfogásáról in:
Politikatudományi Szemle 3.

Nagy Frigyes

1991 Anti-Machiavelli Kossuth, Budapest
(fordította: Juhász Vilmos)
Spargo, Tamsin é.n. Foucault és a többszörös nemi identitás elmélete
Alexandra Kiadó, Pécs

Szakolczay Árpád (szerk., ford., és bevezető tanulmány)

1991 A modernség politikai filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson
innen és túl Michel Foucault írásaiból MTA Szociológiai Kutató In-
tézet, Budapest

2. A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén

C. Schmitt eredeti teljesítményének, a decizionizmusnak korba ágyazottsága. „A politikai teológia” szuverenitás álláspontjának elemzése, a jogállamiság szempontjából. A normál állapot jogrendje, a kivételes állapot kivételes rendje és a kettő közötti viszony tisztázása. A politikai fogalmában - a barát és az ellenség viszony intenzitási foka - meglévő analitikus lehetőségek összekapcsolása az eltérő jogi állapotokkal: 1. az ellentétviszony mint a kivételes állapot rendkívüli jogrendjével még közvetíthető állapot; 2. az antagonisztikus állapot és következménye, az illegitím jogképződés; 3. az ellentétviszony mint szabályozott versenyhelyzet politikai szituációjában érvényes a normálforma jogrendje. A semleges hatalom államfői tanának Schmitt-i elemzése. A decizionizmus „Zurechnungspunkt” kritikája és Schmitt felfogásának jogelméleti metakritikája - túláltalánosító határsértései. Szakkritika és világnézet összefüggése a „konkrete Ordnungsdenken” megítélésében.

Az elmúlt század társadalomtudományának, benne az általunk is kíváltképpen szeretett jogelméletnek, állam- és politikaelméletnek és alkotmányjognak kruciális gondolkodóját ismerhettük meg szerzőnkben. Műveinek olvasása intellektuális élmény, tárgyismerete és szintetizáló képessége lenyűgöző, miközben fogalmisága, éleslátása egyfelől nem marad mentes bizonyos szituacionalizmustól, tehát az aktuális helyzetek elméleti átvilágításától és a reájuk vonatkozó program adásától. „Schmitt - leszámítva 1914-es állam- és jogbölcseleti munkáját - soha többé nem írt tradicionális értelemben vett államelméletet, ám mint ízig-vérig szituatív gondolkodó nemcsak reflexiókkal kísérte a Weimari Köztársaság alkotmányos helyzetének alakulását, hanem az ebből nyert eredményeket többnyire elméleti-elméletlettörténeti szempontból is rendszerezte. Így szóhasználatában az államelmélet sohasem valamiféle elvont teóriát jelent, hanem a konkrét államrendszer adott helyzetének teoretikus reflexióját. Ez alól csak a *Der Begriff des Politischen* című mű képez bizonyos fokig kivételt.” (Pethő 1991, 5.) Jellegzetessége ugyanakkor az elszánt gondolati harc a liberalizmussal, pluralizmussal és a korabeli szocialista, marxista gondolkodással szemben.

Közismert, hogy szerzőnk ezen intellektuális harcában - azon bölcs belátás birtokában, hogy komoly ellenfeleitől tanulni érdemes - végig katolikus, nemzeti és konzervatív gondolkodóként, bizonyos időszakokban pedig a német nemzeti szocializmussal rokonszenvező vagy azzal egyenesen azonosuló gondolkodóként lépett színre. 1945-1946 telén megfogalmazott önazonosság-tudata szerint olyan hitvány, méltatlan, de mégis autentikus keresztény Epimétheuszként, aki - mint Cs. Kiss Lajos rámutatott - „a politikai techné modernítésben egyedül lehetséges és érvényes bölcsességével szerette volna megajándékozni az európai emberiséget, hogy megmentse számára a kereszténységet és a nyugati racionalizmus szellemét” (Cs. Kiss 2002, 282). Az ajándék elmaradt, a világ, nem kis szenvedések és áldozatok árán, mégis megmenekült. A két világháború közötti liberalizmus válságára és filozófiai agnoszticizmusára adott szocialista reakció schmitti *ellenreakciója* specifikus német talajon és némiképp visszafelé, a monarchikus állameszmény abszolút szuverenitása érvényességének fenntartása felé ment el. Az események és körülmények azon drámai alakulása a két világháború közötti Németországban, ahol a császárságból köztársaságba vezető államformaváltás heves külső és belső politikai és osztályharcok, forradalmi hullámok közepette ment végbe, az új polgári demokratikus rend stabilizációja viszont tiszavirágéletűnek bizonyult az 1929-1933-as válság kitöréséig,¹ paradigmátikus erővel vetette fel az állam- és politikaelmélet, a nemzetközi jog és a jogelmélet megannyi kérdését. Schmitt ezen tudományterületeken nyújtott teljesítményei mögött tehát egy páratlanul eseménydús történelmi időszak gondolati feldolgozásának készletései állnak. Eredeti teljesítményeinek sorába tartozik decizionizmusa, melyet itt és most vizsgálódásaink középpontjába állítunk. E tanulmányban azonban nem törekszünk belső fogalom- és hatástörténeti analízisre vagy pályaképadásra, mert ezt sok szempontból elvégezte már a hazai recepciós irodalom (PETHŐ 1993; PACZOLAY 1992; Cs. KISS 2002). Inkább a címben exponált probléma módszertani megfejtésének nyomába eredtünk, anélkül, hogy a decizionizmus egymással összefüggő két terepének - a sajátos schmitti problémafelállításának és -megoldásnak - a művekbe és e művek saját korába ágyazottságáig, ennek szélesebb összefüggéseiig jutnánk. Ugyanakkor a kommentárirodalom megoldásait figyelembe vesszük.

¹ A korszak átfogó bemutatását lásd: TOKODY Gyula - NIEDERHAUSER Emil 1972. *Németország története*. Budapest: Akadémiai.]

Márpedig azt, hogy megengedhető-e egy ilyen tudatosan vállalt módszertani redukció, csak a végeredmény minősítheti. Induljunk ki Schmitt makroszintű problémafelvetéséből, melyet, mint látni fogjuk, gyakran és sokoldalúan elemzett.

Politikai teológia (1922) című művében a rendkívüli intézkedéseket igénylő kivételes állapotokra (*Ausnahmezustand*) - melyeknek, a szükségállapottal szemben, megvannak az alkotmányos szabályai - alapozta a jogállamiság kritikáját. „A szuverén kívül áll az általánosan érvényes jogrenden, ám mégis hozzá tartozik, mert ő illetékes az alkotmány teljes körű felfüggesztése kérdésében dönteni.” (SCHMITT 1992, 2.) Azonban sem a kivételes állapotok léte, sem pedig a bevezetésének szükségességéről való döntés nem jogi, hanem politikai probléma. „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” - hangzik e tanulmány első mondatának a szuverenitástanokban eredeti, veretes meghatározása (SCHMITT 1992, 1). Schmitt a kivételes állapotról való döntés kapcsán helyesen mutat rá arra, hogy a döntés nem a normatartalomról következik, mivel a szuverént e tisztán hatalmi-politikai döntés megtételére a norma (ti. az alkotmány) pusztán felhatalmazza. Ily módon a tartalmi döntésben, tehát a kivételes állapot tényleges bevezetésének kérdésében a döntés világosan elválik a jogi normától. Általánosított formában pedig tovább radikalizálta a döntés jelentőségét, amennyiben eloldotta azt a kivételességtől. „Minden rend döntésen alapul, és a jogrend fogalma - amit gondolkodás nélkül, mintegy magától értetődően használnak - szintén magában hordozza a jog két elemének ellentmondását. Mint minden más rend, a jogrend is döntésen és nem normán nyugszik.” (SCHMITT 1992, 3.)

Annnyiban egyetérthetünk Schmitt érvelésével, hogy e problémában világosan tetten érhető az a határérték, ahol a jog, mondhatni, kibújik önmagából, s saját előfeltételül mutatja fel azt a politikai hatalmat, amelynek jogalkotó és jogszolgáltató rendje. Nem egy hipotetikus „Grundnorm”-ra vezethető vissza, mint Kelsennél, hanem egy tételező alanyra, aki dönt, azaz bevezeti a jogrendet. Voltaképpen a forradalmi, polgárháborús helyzetekkel, a jogalkotó hatalom megragadásáért folyó társadalmi-politikai harcokkal kellene csak érvelését kiegészítenünk, hogy a jogrendet konstituáló döntés mozzanatát jogelméletileg konkretizáljuk, hiszen ezek a történelemben aligha tekinthetők kivételes,

atipikus jelenségeknek (amit Schmitt nem is állít).² Viszont jogi szempontból tovább elemezhető, ha a kivételes állapotokat a társadalmi forradalom/ellenforradalom helyzeteivel összehasonlítjuk. A társadalmi forradalmak elementáris erejű társadalmi tények, embereket, politikai irányzatokat, intézményeket magukkal ragadó és újakat létrehozó viharok, amelyek joghatásukat tekintve *vis major jogi tényeknek* minősülnek. Nem így a kivételes állapotok, mivel azokban *a formális jogi elemnek formális, de kiszámítható konzekvenciái vannak az egyén életvitelére*. Ezt nem vagy legalábbis nem kellően vette figyelembe Schmitt, amikor a *jogi forma* jelentésének Weber nyomán elemzett háromféle összefüggése között emlegetett kiszámíthatóságot nem kötötte össze az I. fejezettel, a szuverenitás meghatározásának témájával (SCHMITT 1992, 14). Ha bejelentik a kivételes állapotokat és az azokkal fogatosított intézkedéseket, akkor az állampolgár számolhat azzal, hogy az intézkedés megsértése esetén statáriális bíróság elé állítják a kijárási tilalom megszegéséért, főbe lövik a gyülekezési jog tilalmának megsértésért. A jogállami formális racionalizmusnak eleget tehet a kivételes állapot, s adott esetben ez azért nem közömbös, például ha az ember megmentheti vele a bőrét. (A forradalmár állhatatosságát persze ez a körülmény aligha fogja megváltoztatni.) Az intézkedések persze számos ponton sértik a materiális jogállamiság szabadságjogait, az alapvető állampolgári jogokat, még sincs *vis major joghatásuk*, mint a társadalmi forradalmaknak. A különbség felmutatása részünkről csak a *formális legalitás* szempontjának bemutatására szolgált, s nem másra. A formális jogszerűségnek,

² Elmélete ezen a ponton - ahol a másutt polgárháborúnak tekintett helyzetet elemzi - tárgyilag kapcsolatba kerül a Begriff des Politischen ellenségfelfogásával, melynek nemcsak teoretikus konstrukcióját kapjuk meg, hanem meghatározott formáit is jellemzi: reguláris katona, gerilla, partizán, forradalmár. Erre a tárgyi kapcsolatra először alighanem Lukács György mutatott rá 1954-es könyvében: „Minden egzisztenciálfilozófiai kendőzés ellenére, az »élettel«, a történelmi konkrétsággal való szüntelen kacérkodás ellenére Schmitt jogszociológiájának pozitív magvaként nagyon sovány séma lappang mindezen polémia mögött: minden politikai és ezért jogi és állami vonatkozásnak visszavezetése a barát-ellenség sémájára.” (Lukács 1978, 589.) Azt persze kritikailag hozzá kell fűznünk, hogy Schmitt sémája inkább a politikainak mint sajátos tevékenységformának teoretikus átvilágítása - igaz, társadalomelméleti megalapozás nélkül. Ennyiben sovány, másfelől igen megvilágító erejű. Persze, a hegeli filozófia felbomlási folyamatában született két irányzat, a marxizmus és az egzisztencializmus közül Lukács az előbbi, Schmitt az utóbbi folytatója. Lesz módunk még bemutatni Schmitt hegelianizmusát és azt is, ahol tárgyi problémái kifejtésében ettől az egzisztenciálfilozófikus megalapozás felé fordul.

minden tartalomtól függetlenül, megvan a jogon túlmutató társadalmi hatása, amely csupán a jogi nihilizmus álláspontjáról irreleváns, és amit a decizionista érvelés sem hagyhatott volna figyelmen kívül.

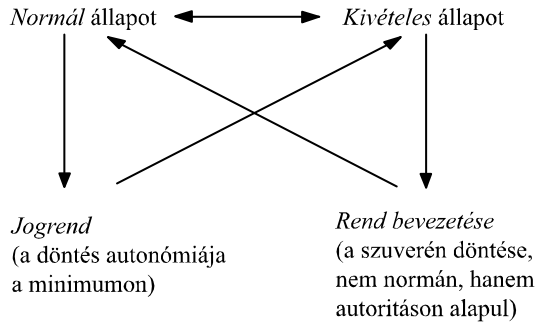
Megállapíthatjuk tehát, hogy a kivételes állapot és a forradalmi helyzet jelenségtartományai - a fenti (ti. a kivételes állapot formális racionalizmusára vonatkozó) megszorítást figyelembe véve - kívül esnek a jog elsőbbségének hatókörén, és a jogon túli társadalmi és politikai tényezők jog feletti primátusát bizonyítják. Ha feltárjuk azokat a területeket és helyzeteket, ahol a jogállamiság kritériumrendszere nem érvényesül, akkor ezzel behatároljuk azt is, hogy e kritériumrendszer valójában hol érvényesülhet. A kivétel erősíti a szabályt, mert felmutatja a szabály érvényességi körét. Nevezetesen, hogy a jogállamiság stacioner társadalmi-politikai állapotokban létezhet, míg a forradalmi helyzetekben, a kivételes állapotokban ez kizárt. Schmitt radikális jogállam-kritikusi pozíciója nélkülözhetetlen a jogállami minőségű jog problématerületének behatárolásához. Schmitt ragyogó teoretikus érvelése módszertanilag ott válik *hamis túláltalánosítássá, ahol a kivételességre vonatkozó érvelést a jogállamiság mint normálforma általános megszüntetésére használja fel*, elsősorban későbbi munkáiban (SCHMITT 1928; 1932). Abból ugyanis, hogy a kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, s a szabály érvényességi körének behatárolása feltételezi a kivételek ismeretét - mint ahogy a kivétel is a szabályosra vonatkoztatva bír csak jelentéssel és jelentőséggel - még nem következik, hogy elesne a normálforma.³ A frankfurti Franz Neumann nyomán megmutattuk, hogy fenntartható teoretikusan a jogállamiság érvényessége, ha a korlátozott szuverenitásra épülő jogfogalommal dolgozunk, ahol a jog nem pusztán *voluntas*, normatív formára emelt államakarat, hanem megfelel valaminő *ratio* követelményeinek, amely a szuverént is köti (SZIGETI-TAKÁCS 1998, 188-189). Schmitt elméletével és az abszolút szuverenitással ugyanakkor ez összeegyeztethetetlen, nála a jog a szuverént nem köti.

³ Egy jogi példa erejével szólva: a kártérítési kötelezettség normálformája („Aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni.”) nem válik feleslegessé azáltal, hogy kialakulnak speciális kivételei - mondjuk a vétkességtől független objektív felelősség alakzata, vagy a munkaviszonyon belüli kártérítésért való felelősség speciális szabályai. Ezzel mindössze beszűkül a normálforma alkalmazása, mert pontosabbá válik jelentés- és alkalmazási tartománya, éppen saját kivételeinek megállapítása révén.

Álláspontjának kialakításában nem teoretikus készségeinek valaminő hiányosságai, hanem konzervatív, etatista motivációi játszották a fő szerepet. A normál állapothoz képest a kivételes állapot specifikuma éppen abban rejlik, hogy ez utóbbi felfüggeszti a normál állapot jogrendjét. Ugyanakkor a kivételes állapot nem az anarchia helyzete, hanem egy olyan jogrend *nélküli* tényleges rend, amelynek célja az eredeti alkotmányos állapot helyreállítása. Ez a *Politikai teológia* teoretikus konstrukciója, amelyet hasonlóan értékel Pethő Sándor is Carl Schmittől írott monográfiájában (PETHŐ 1993, 137-143). Későbbi munkásságában Schmitt azért is bírálja a parlamentáris jogállamot és *in concreto* a weimari demokráciát, mert az a pluralista erők széthúzása következtében nem képes előállítani *az államélet alapját képező politikai egységet*. Ekkoriban, a húszas években teoretikus erőfeszítései még az alkotmányvédelem megtalálására irányulnak, és a diktatúra kivételessége azáltal kap etatista igazolást, hogy az állam és az alkotmányosság helyreállításának eszközeként értelmezi. Nézzük meg közelebbről is, kategoriális szerkezetét tekintve hogyan teszi ezt. „Az állam léte ebben az esetben [ti. a kivételes állapot esetén - Sz. P.] minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív köteléktől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik. A kivételes állapot idején az állam az önfenntartáshoz való jog alapján, ahogy mondani szokás, felfüggeszti a jogrendet. A jogrend két eleme - fogalmi önállóságuk bizonyítékaként - szembekeverül egymással. Ahogy rendes körülmények között a döntés autonóm mozzanata a minimumra szorítható vissza, úgy semmisül meg a norma kivételes állapot idején. Ennek ellenére *a kivételes állapot fogalma* még mindig megközelíthető a jog oldaláról, mivel mindkét eleme, a norma és a döntés egyaránt a jog keretein belül marad. Ha a kivételes állapotot azon az alapon, hogy nincs jogi jelentősége, csupán szociológiai fogalomnak tartanánk, ez nem lenne más, mint a jogtudomány és a szociológia sematikus szétválasztásának durva utánzása. A kivétel nem rendelhető alá semminek és kívül áll az általánosság keretein, ám ezzel egyidejűleg sajátos jogi formát is jelent, a döntést a maga teljes tisztaságában. A kivételes állapot akkor valósul meg teljesen, amikor ahhoz, hogy a jogtételek érvényesülhessenek, előbb meg kell teremteni az arra alkalmas helyzetet. Minden általános norma rendezett életviszonyokat követel meg, olyanokat, amelyekre alkalmazható a tényállás, és

amelyek alkalmasak a normatív szabályozásra. A normának homogén közvetítő közegre van szüksége.” (SCHMITT 1992, 5.)

A normál állapot normatív rendjét és a kivételes állapot *nem-normatív* rendjét a következő ábrán szemléltethetjük:

A normál állapot (1) és a kivételes állapot (3) két minőségileg eltérő helyzet, melyek kiélezetten szemben állnak egymással. A normál állapotnak van jogrendje (2), amit normán alapuló döntésekkel jogrendként konkretizálnak. A megromlott normál állapot és jogrendjének tagadása átalakul kivételes állapottá (3), melynek nincsenek az alkotmányból levezethető konkrét jogviszonyai, jogrendje, csak a szuverénnek van autoritáson alapuló felhatalmazása erről az állapotról dönteni. A kivételes állapotról, annak bevezetéséről meghozott döntés és a kivételes állapotban gyakorolt normatív és egyedi rendelkezések és reálaktusok egyaránt a szuverén konstitutív aktusai, melyeknek elvileg az a céljuk, hogy biztosítsák a visszatérést a rendhez (4), amely egyrészt nem anarchikus helyzet, uralomnélküliség, hanem az autoritás *potestas*a által uralt kivételesség, másrészt nem káosz, amelyben a felbomlás erőiből egy új rend felé lehetne kijutni - ez esetben antagonizmust kellene tételezni, nem ellentétviszonyt - hanem *visszatérés a normál állapot jogrendjéhez* (1). Ezért konzervatív, etatista politikai filozófia Schmitt megoldása a *Politikai teológiában*, mert a kivételességnek éppen az a célja, immanens értelme, hogy a felbomlás erőiből ne új rend keletkezzék, hanem ennek megakadályozásaként *visszatérés a régi rendhez*. *In concreto*: a szocialista forradalom helyett - itt és ekkor, 1923 előtt - a weimari polgári államhoz. A különbség külső, közömbös viszonyát az ellentétviszony váltja fel, amely még - kerülő úton, a kivételes állapot és rendje bevezetésével (4) - közvetíthető.

Schmitt nem mondja, de mi a hegeli-marxi dialektika ismeretében és alkalmazásával rámutathatunk, hogy eltérően a forradalmi, ellenforradalmi helyzetekétől, ahol az ellentét (már) nem közvetíthető, mert az események folyamatszerű kibomlásában a helyzet kategoriális szerkezete ellentmondásba, mégpedig antagonisztikus ellentmondásba nő át, a kivételes állapotban még számít a formális jogszerűség közvetítése, és számít, hogy a barát és az ellenség megkülönböztetése itt - intenzitási fokát illetően - nem megy el a totális ellenfél totális megsemmisítéséig. Elégséges a kivételes állapot politikai kutyaórába helyezni az (ellenfél)-ellenséget. Rendkívüli jogrenddel átformálni a politikai erőviszonyokat. Nem így áll az akkor, amikor az ellentétviszony tovalendül: antagonizmusná válik, ami nyelviileg tehát kibékíthetetlen, már feloldhatatlan, nem közvetíthető ellentétviszony. Itt elesik a közvetítés lehetősége. Kategoriálisan, egzisztencia-meghatározottságként pedig ez azt jelenti, hogy közvetítés hiányában az egyik politikai pólus fennmaradása nem lehetséges a másik megsemmisítése nélkül, és fordítva. Vagy a forradalmi, vagy az ellenforradalmi erők alakítják át a társadalmi élet totalitását, és a *politikai* ezen kiélezett formája többé már nem találhat mozgásformát a kivételes állapot bevezetéséről szóló döntéssel (és a nyomában életbe léptetett konkrét rendelkezésekkel). Amikor az ellentétviszony a jog semlegesítő, leszerelő hatású beiktatásával még közvetíthető, az a kivételesség; amikor a különböző politikai minőségek különbsége, bár egymás iránt nem közömbösek, mert versengenek, de nem éri el „az ellentét olyan intenzitási fokát”, amely a szuverén döntését igényelné, akkor tulajdonképpen - gyenge határhelyzetként - a schmitti elmélet alapján is belátható a pluralista demokrácia „szabályozott verseny” helyzete. A kivételes állapot és a forradalmi/ellenforradalmi (polgárháborús) helyzethez képest, íme, a harmadik módozat. Ezt azonban inkább csak utólag, a II. világháború utáni tapasztalatok politikatörténete nyomán lehet beleszuszakolni Schmitt elméletébe, s közel sem véletlen, hogy ő ezt akkor nem tette meg. Ez a megoldás azonban a *Begriff des Politischen* 1932-es konstrukciójába is belefér, kényszeredett és kitégított interpretáció mellett - figyelmen kívül hagyva, hogy a két világháború közötti németországi társadalmi harcokat és politikai folyamatokat elméletileg adekvát módon éppen a szoros és nem a kitégított

interpretáció fejezi ki.⁴ Ha most már eddigi elemzésünket gondolatilag összekötjük a politikai fogalmával, három egymástól eltérő konzekvenciájú helyzettel találjuk szembe magunkat, aszerint, ahogy a barát és

⁴ Azonképpen, ahogy Rousseau is megelőlegezte a *Társadalmi szerződés* „Tévedhet-e az általános akarat?” című részében nemkívánatos, de anticipatív módon a pluralizmus elvi lehetőségét. Igaz, ezt kevesen veszik figyelembe. Pedig Rousseau zsenialitásának bizonyítéka, hogy a XVIII. század derekán, a polgári nemzetállam és ennek legkifejlettebb történelmi formája, a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államának pluralista demokráciája előtt majd kétszáz évvel anticipálta a pluralista szituációt, a következő érveléssel: „A közakarat gyakran eltér az általános akarattól; ez utóbbi csak a közérdeket nézi, míg az előbbi a magánérdeket, s nem több a különös akaratok összegénél. De ha a különös akaratokból elvesszük azt, amiben az egyik több vagy kevesebb a másiknál, márpedig ezen különbségek kölcsönösen megsemmisítik egymást, úgy a kivonás eredményeként az általános akarat marad fenn.” (ROUSSEAU 1978, Idézeteink a 'Tévedhet-e az általános akarat?' 492-493. c. részről valóak) Az egyéni akaratok és az általános akarat viszonyát egy tisztított átlag viszonyaként fogta fel, úgy, hogy ezáltal el lehet jutni az általános akarathoz, kizárva a pusztán a magánérdekek összegzését adó közakaratot. Ennek azonban nála két további konjunktív feltétele van: a népnek legyenek meg a szükséges ismeretei, s az egyének ne kommunikáljanak egymással, tehát befolyás-mentesen, elszigetelten formálják meg saját véleményüket. Így lehetett a tisztított matematikai átlag mintájára kidolgozni a közvetítést az egyéni akaratoktól (*volonté de tous*) az általános akarattól (*volonté générale*), kikapcsolva a magánérdekeket néző közakaratot. Mert ha ez nincs meg, „ha egyesek ármányt szőnek, ha egy rész az összesség rovására szövetkezik, akkor az ilyen szövetségek akarata általános lesz tagjaik és különösen az állam vonatkozásában, s azt mondhatjuk, hogy a szavazók száma nem annyi, mint az embereké, hanem csak annyi, mint a szövetségeké. Végezetül, amikor e szövetségek egyike oly nagy, hogy az összes többit maga alá gyűri, az eredmény már nem apró különbségek összege, hanem egyetlen különbség; akkor nincs többé általános akarat, s a felülkerekedő vélemény csupán magán-személyek véleménye. Hogy tehát az általános akarat hangot kapjon, az államon belül nem szabad kisebb társulásoknak létesülniük, és minden polgárnak csak a saját nevében szabad véleményt nyilvánítania.” (ROUSSEAU 1978, u.o.) Ezt, a szövetségesdít, a pártosodást kellene elkerülni, a klasszikus úton járni, a genfi polgárok kisközösségi városállamában maradni, ahol az egyéni akaratokból áll elő az általános akarat, s nem torzítják el a folyamatot különös közvetítők, szövetségek. Ha azonban a rossz mégis bekövetkezne, s szerzőnk érzi, hogy ez reális veszély, mert kommunikálni, tapasztalatot cserélni s nyomában szövetkezni csak fognak, akkor egyetlen lehetőség marad: „Ha pedig léteznek az államnál kisebb társulások, úgy számukat szaporítani kell, és elejét venni közöttük az egyenlőtlenségnek (...)” (ROUSSEAU 1978, u.o.) A plurálisan szervezett erők egyensúlyát kell ez esetben megcélózni, elkerülendő azt, hogy egy különös erő váljék általánossá. Íme a *gondolati megelőlegezése* a nemzetállamban szabadon szerveződő erőknek - természetesen anélkül, hogy az egyensúly valóságosságáról mindez ön-magában meggyőződhetne.

ellenség megkülönböztetésének intenzitási fokát értelmezzük. Ennek megfelelően, analitikusan a következő lehetőségek adottak:

(1) A barát és ellenség megkülönböztetésének ellentétviszonya, amely már csak a kivételes állapot *rendkívüli jogrendjével* közvetíthető, de még feloldható helyzet.

(2) Az ellentét mint antagonizmus közvetíthetetlen helyzete, ahol az egyik pólus fennmaradása csak a másik megsemmisítésén keresztül történhet. Ilyen politikai helyzet következményeképpen áll elő gyakorta az *illegitim jogképződés* jelensége.

(3) Olyan ellentétviszony fennállása, ahol a különbségek egymásra nézve nem maradnak közömbösek, amennyiben a felek, pólusok versengenek, de amely a szuverén döntése nélkül is közvetíthető, mert a szabályozott versenyhelyzettel talál magának politikai mozgásformát. Ilyen politikai helyzetben érvényes a *normálforma jogrendje*.

Szögezzük le: (1) és (2) kategoriális szerkezetének különbségét nem igazán látta Schmitt, hiszen (2) lehetőségét nem dolgozta ki. Ugyanis az általa használt „intenzitási fok” terminusban eltűnik az azonosság, különbség, ellentét, ellentmondás, antagonisztikus ellentmondás *kategoriális felépítettségének különbözősége*.

Bár (1) és (3) különbségét érzékelt, de nála a politikai mint a megkülönböztetés intenzitása az antagonizmus felől értelmeződik, anélkül, hogy a forradalmi/polgárháborús helyzettel - tárgyilag - állította volna szembe a kivételes állapotot, annak formális, kiszámítható jogszerűségét (s nem pusztán a jogtudományi és a szociológiai mozzanatok sematikus szétválasztásának helytelenségét vette volna számba).

A politikainak mint osztályadalmi szintű rendelkező erőnek a kérdése Schmittet nemcsak a kivételes állapot végső kérdésének megítélésében foglalkoztatta, hanem *a semleges hatalom államjogi tanaként* is. A *Der Hüter der Verfassung* (1931) problémafelállítása az volt, hogy a politikai küzdelmekben részt vevő felek közötti nézeteltéréseket, ha nem okoznak közvetlen alkotmányosértést, nem lehet az igazságszolgáltatás, illetve annak formakényszere útján eldönteni, hanem ezeket „vagy a különböző vélemények felett álló erősebb politikai hatalom, azaz egy magasabb rangú harmadik fél szünteti meg - aki azonban ekkor nem az alkotmány őre volna, hanem az állam szuverén ura; vagy egy nem fölé-, hanem mellérendelt szerv, azaz egy semleges harmadik fél simítja el, illetőleg oldja fel. Ez az utóbbi a semleges hatalom, a *pouvoir neutre et intermédiaire* értelme, mely nem a többi alkotmányos hatalom fölé,

hanem mellé rendelt, egyúttal azonban sajátos hatáskörökkel és beavatkozási lehetőségekkel rendelkezik. Ha azt akarjuk, hogy ez ne pusztán a többi állami tevékenység kiegészítő mellékhatása legyen, s ezért egy különálló intézményt és fórumot kívánunk szervezni, melynek feladata, hogy biztosítsa a különböző hatalmi ágak alkotmányos működését és védje az alkotmányt, akkor egy hatalmi ágakat megkülönböztető jogállamban logikus, hogy e feladatot nem lehet a meglévő [értsd: hagyományos - Sz. P.] hatalmi ágak valamelyikére bízni. Ezzel ugyanis csak túlsúlyba kerülne a többivel szemben és kivonná magát az ellenőrzés alól, s ezáltal az alkotmány urává válna. Ezért szükséges a többi hatalmi ág mellé egy sajátos semleges hatalmat állítani, s különleges hatáskörök révén az előbbiekkal összekapcsolni és egyensúlyba hozni.” (SCHMITT 2000, 158.)

A Benjamin Constant-i eredetű *pouvoir neutre et intermédiaire et régulateur* államfői hatalmát Schmitt azokkal az alkotmányjogi katalógusokkal szerelné fel, melyek a monarcháknál vagy az államelnököknél a 19. században megvoltak (sérthetetlenség, a törvények szentesítése, kihirdetése, kegyelmezési jog, miniszterek és főtisztviselők kinevezése, a választott kamara feloszlata). A semleges hatalom számára fenntartott ezen beavatkozási hatáskörök és előjogok az alkotmányos államban még ki kell hogy egészüljenek valamivel, ami a francia liberalizmus atyja, Constant - „aki a francia polgárságot ránevelte a parlamentarizmusra” - munkásságának utóéletéből észrevétlen maradt: az államfő védő-óvó hatalmának, a *pouvoir préservateur*-nek a szükségességével.

Hogy alapozza meg Schmitt az államfő ezen hatalmát, s az ki és mi ellen védi meg a társadalmat? Schmitt itt saját leleményeként egy jellegzetes szétválasztási technikát alkalmaz, az *auctoritas* és a *potestas* fogalmának bevezetésével, mely distinkció felől érthetővé válik a kívánatos helyzet, melyben az államfő uralkodik, de nem kormányoz. „Az államfő semleges, közvetítő, szabályozó és védelmező szerepéről szóló tan gyakorlati értéke mindenekelőtt abban áll, hogy választ ad a kérdésre: mit jelent immár az államfő jogállása és mit jelentenek hatáskörei egy olyan polgári jogállamban - legyen az akár alkotmányos monarchia, akár alkotmányos demokrácia -, ahol a törvényhozás egészében a két kamara feladata, az államfő által kinevezett miniszterek teljesen a törvényhozó testületek bizalmától függenek, az államfő maga mindenben miniszteri ellenjegyzésre szorul, s ennek folytán elmondhatjuk róla: *il régne et ne gouverne pas* (uralkodik - és nem kormányoz).” (SCHMITT

2000, 159.) Ez az a helyzet, melyet a németek azért nem értenek, mert szerintük az uralkodónak mindig ténylegesen uralkodnia kell és valódi kormánnyal rendelkeznie (Max von Seydel), hiszen, ha elvonnák tőle a kormányzás jogát, akkor semmi sem maradna uralkodásából. Márpedig Schmitt szerint marad: „az államfő a számára kijelölt hatáskörökön túl megjeleníti az állam egységének és egységes működésének *folyamatosságát és állandóságát*. A folyamatosság, az erkölcsi tekintély és az általános bizalom alapján pedig egyfajta autoritással kell rendelkeznie, mely éppúgy hozzátartozik minden állam életéhez, mint a naponta aktívan gyakorolt hatalom és parancsadás. A semleges hatalom tana szempontjából ez különösen lényeges. Egyrészt azért, mert a semleges harmadik fél sajátos funkciója nem a folyamatos parancsadás és rendelkezés, hanem elsősorban a közvetítő, védelmező és szabályozó jellegű, *s csak szükséghelyzetben aktív tevékenység* (...)” (SCHMITT 2000, 159-160. Kiemelés tőlem - Sz. P.)

A *formális hatalom*, az *auctoritas*⁵ csak szükséghelyzetben, s végső, eszkatologikus értelmében aktív tevékenység, s normális esetben a semleges államfőnek nincs ilyen védő aktivitása. Ennyiben a normál forma és a kivételesség kettősségére alapozza Schmitt a *pouvoir préservateur* létének indokoltságát. Azonban az államfőnek nemcsak formális, hanem informális értelemben is van tekintélye, *potestas*ra tehet szert, s e két mozzanat egységével alapozható meg különleges helyzete. „A 19. és 20. század legtöbb jelentős államfője megértette, minisztereivel szemben anélkül is háttérbe húzódhat, hogy veszítene tekintélyéből. Egy alkotmánytörvény nyilván éppoly kevésbé írhatja elő és követelheti meg azokat a személyes tulajdonságokat, amelyeket a *pouvoir neutre* szerepének tökéletes betöltése megkövetel, mint azt, hogy a birodalmi kancellár nagy politikai vezér legyen, aki maga határozza meg a politika irányvonalát.” (SCHMITT 2000, 160.) Látható, hogy az, amit egy alkotmánytörvény nem írhat elő, viszont a *személyes kvalitások informális hatalma révén előállhat*, szélesíteni fogja a *pouvoir neutre* szerepét. Nem kell folytatni a weimari alkotmány történetével, a nép által választott elnök erős legitimációjával, a 48. alkotmánycikk és az alkotmány szilárd, nyugvó pólusát betöltő, a pluralisztikus koalíciós pártállamot az egész

⁵ Az *auctoritas* jelentése feltehetően megegyezik az *autoritás*éval, az utóbbi az első, eredeti latin szónak a modernebb latin nyelvek hatására kialakult változata.

felől szem előtt tartó elnöki hatalom pozicionálásával.⁶ Schmitt, decizionista módszertana jegyében, a formális hatáskörök és struktúrák között és azok felől nézve megoldatlan és megoldhatatlan ügyekkel érvel akkor, amikor a Birodalmi Bíróság elnökének, Simonsnak a kormánnyal való 1928. decemberi konfliktusát akként jellemzi, hogy formálisan, tehát a pozitív jog oldaláról, mondjuk egy telekkönyvi bíró szemszögéből nézve, nincs joga a Birodalmi Bíróság elnökének az államelnökhöz fordulnia, mert ez nem felel meg az alkotmánynak, amely nem ad hatáskört a konfliktus elbírálására az államfőnek. „Valójában, ha válaszában az elnök, annak kijelentése mellett, hogy »alkotmányos okokból nem tekinti magát jogosultnak a panasz formális elbírálására«, mégis állást foglal az ügyben és a kormánynak ad igazat, egyúttal azonban személyes előzékenységből válaszol a Birodalmi Bíróság elnökének, ezzel megfelel az államfő semleges, közvetítő, szabályozó és védelmező jogállásáról szóló helyes felfogásnak, s eljárását ez az elmélet megmagyarázza és igazolja. Ezzel egyúttal elesik az a gyakori kritika is, hogy az elnök időnként kancellári ellenjegyzés nélküli személyes levelekkel és más megnyilvánulásokkal beavatkozik az események menetébe.” (SCHMITT 2000, 161.)

A *pouvoir neutre* nem formális hatalmának bemutatásával érkeztünk el arra a módszertanilag közös pontra, ahol a *makro- és mikroszint a decizionizmus közös gondolati alapjaként összeér, egybeesik*: a döntés alanyának, szubjektumának - személyes kvalitásai, informális *potestas*a révén - önálló jelentősége lesz a döntés, a szerep formális-jogi, normatív hatalmához, autoritásához képest. A két mozzanat egységben van - mint ezt Schmitt a *Leviatán* 26. fejezetén keresztül bizonyítja (SCHMITT 1992, 17) - de nincs autoritás *potestas* nélkül. A görög *crisis* eredendően válságos állapotot, határhelyzetet jelentő latin átíratából, a *decisióból* ered a „decizionizmus” terminus. Az a meghatározott álláspont, amely az állam- és politikaelméleti, alkotmányjogi témákat - immáron nem a szociológiai tényszerűség és a jogtudományi normativitás módszerdualizmusára építve, hisz a normativitás igénye nem illeti meg a határhelyzetekben hozandó döntéseket, az egzisztenciális ontikus

⁶ Schmitt itt maga mellett idézi Franz Neumannt is: „A birodalmi gyűlési választásokon érvényes arányos választási szabályok és a pártok ebből adódó nagy száma ahhoz vezetnek, hogy a birodalmi kancellár a koalíció embere lesz. Éppen ezért különösen erős igény mutatkozik majd egy olyan személyiség iránt, aki az egészet tartja szem előtt.” (Schmitt 2000, 160.)

értelmű kivételességét - módszertanilag egyesíti a jogelmélet jogalkalmazásra vonatkozó problémáival. Van amikor ezt a „jogi fogalmak szociológiájáról” beszélve teszi (SCHMITT 1992, 19), máskor a „jogászti tudományos gondolat”-ról (SCHMITT 1992, 17) vagy a jogtudományi gondolkodás fajtáiról ír (SCHMITT 1934, passim), miközben közel sem *intentio reflecta*, hanem *intentio recta*, nem jogtudományi, hanem jogi kérdéseket vizsgál.

A jog a szuverén döntése, mint Austinnál, s ezzel a makro- és mikroszintű jogi döntések közös alapon válnak elemezhetővé.⁷ Vessük össze Austin 1859-es, Schmitt két világháború közötti és Hart 1961-es álláspontját. Austinnál a jognak azért van autoritása, mert imperatív képződmény, megparancsolják. Hartnál nem attól kötelez, mert parancsolják, hanem attól, hogy a szabályok megfelelnek - autoritatív kötelezés nélkül vagy azzal együtt is - a körülményeknek, a társadalom elvárásainak és nyomásának. Schmittnél nem csak és elsősorban nem is ezért van a jognak autoritása, mert imperatív képződmény, *hanem a szellemi erő ad tekintélyt a döntésnek - a joghatóság formális mozzanatán túl és amellet.* Austinnál tehát az autoritás imperatív jellege, Hartnál a kényszerítő erő szociológiai megalapozása, Schmittnél pedig képességeként, szellemi erőként való felfogása az *übergreifendes Moment*, a túlsúlyos mozzanat. Mindenesetre, idealista, etizáló természetjogászok felfogása ellenére, a legalitás vizsgálatában aligha kerülhető meg az autoritásmozzanat, mert nélküle a jog *érvényessége* sem alapozható meg. Schmitt decizionizmusa az autoritás két összetevőjének - az autoritásnak és a *potestas*nak - egységében mutatja fel a jogalkotásban, a jog regulatív funkciójában és a jogalkalmazásban, konfliktusfeloldó, döntési funkciójában egyaránt jelen lévő érvényességi összetevőt. Nem szerencsés azonban, hogy ezt nem a funkcionáló jogrendszerek tárgyi tulajdonságaként kezeli, hanem a jogtudományi, jogászti gondolkodással kapcsolatban írja - holott a jog autoritatív jellegét a

⁷ Rejtett kelsenizmus, hogy a joglépcső elméleti leleménye - minden normatív aktus a magasabb szint felől nézve pusztán jogalkalmazás, a saját szintjéről tekintve azonban alkotás - a Kelsen-ellenes Schmittnél decizionizmusként lép elének: hiszen a jogalkotás is és a jogalkalmazói döntés is a szuverén parancsa (ti. szuverén módon dönt el egyedi, konkrét jogvitát a bírói ítélet). Talán csak azt tehetnénk hozzá, hogy *még szuverénebb*, ha a bíró döntését nem normatartalom alapján hozza meg, hanem a joghézag kitöltéséhez keresi meg és vezeti be a döntési állapot. Ez éppen a bíró alkotás jog esete, noha közel sem bír a normatív aktusok érvényességének általánosságával.

nem-decizionista típusú jogfelfogások is elismerik (hegeli, marxi, kelsení, pragmatista, skandináv realista stb.).

A *Politikai teológia* Schmittje szerint két típusa létezik a jogászai tudományos gondolatnak, aszerint, hogy „milyen mértékben befolyásolja őket a jogi döntés normatív sajátossága” (SCHMITT 1992, 17). Hobbes a decizionista típus képviselője, a hatalom és az igazság antitézisének klasszikus megalkotásával: *Autoritas, non veritas facit legem*. Ez radikálisabb és pontosabb meghatározás Schmitt szerint, mint az autoritás és a többségi elv ellentétének F. J. Stahl-féle megoldása (ahol feltehetőleg az „Autorität nicht Majorität”-re gondol), mert „Hobbes is döntő érveket hoz fel az ilyen fajta decizionizmus és perszonalizmus összefüggése mellett, és minden kísérletet elutasít, mely a konkrét állami szuverenitás helyére absztrakt érvényű rendet akar állítani. Vitatta azt a követelést, hogy az állami hatalom rendelődjék a szellemi hatalom alá, mivel az utóbbi magasabb szintű rendet jelent.” (SCHMITT 1992, 17.)

Schmitt Hobbesra visszanyúlva vitatja, hogy a létezne egy szellemi rend, erő, amelyet objektíve, *személytől függetlenül* - „Zurechnungspunkt”-ként - *be lehetne számítani*. Ezzel tagadja az arisztotelészi eredetű hagyományt, a törvényesség formális értelmét, amelyben a törvény személytelen rendjének, s nem egy személynek kell uralkodnia. („A törvény uralkodjék, s ne az ember.”)⁸ A hatalom *potestas* összetevője perszonalista, mert „létezik jogi valóság és élet”, amely nem természettudományos értelemben objektív. A jogi gondolkodás sem hagyhatja figyelmen kívül „a jogi normának a jogi formában megtalálható specifikus valóságát. A forma, amit ő keresett, a konkrét és meghatározott hatalomtól eredő döntésben rejlik. A döntés önálló jelentőségén belül a döntés alanyának önálló jelentősége van - függetlenül a tartalom kérdésétől. A jogi élet valósága számára az fontos, hogy ki dönt. A tartalmi helyesség kérdése mellett ott van az *illetékesség* kérdése is. A jogi forma problémája a döntés alanyának és tartalmának ellentétében s az alany önálló jelentésében rejlik. Nem rendelkezik a transzcendentális

⁸ Ha az objektív, személytelen törvény és az uralkodó személy viszonyát úgy tételezzük, hogy az első negatív, a második viszont pozitív értékű, akkor Schmittnek adhatunk igazat, hisz miért lenne jobb egy zsarnoki törvény rendje, mint egy felvilágosult uralkodóé. Ha viszont egyaránt jó, vagy egyaránt rossz törvényt és uralkodót feltételezünk, tehát azonos szintűeket, akkor valószínűsíthetően az arisztotelészi követelmény az igaz, mert ez esetben a törvény rendje még mindig kiszámíthatóbb, mint az uralkodó hatalma, amennyiben egy személyhez való alkalmazkodás problematikusabb, mint egy jogrendhez.

forma a priori ürességével, mivel éppen a jogi konkrétból keletkezik. Nem is a technikai pontosság formája ez, mert az lényegileg tárgyi és személytelen célzatos érdekeket hordoz. És végül nem lehet az esztétikai alkotás formája sem, mivel az nem ismeri a döntést.” (SCHMITT 1992, 18.) Milyen érveket talál Carl Schmitt elmélete gordiuszi csomójának számító axiómájához, mely szerint: „*A döntés önálló jelentőségén belül a döntés alanyának önálló jelentősége van - függetlenül a tartalom kérdésétől.*” [Emelhetjük ki kardinális tételét a fentebbi idézetből]. Előrebocsáthatjuk: az igaz és a hamis érvek egész komplexumát találjuk szerzőnkénél.

Abban áll az alany önálló jelentősége, hogy vannak *kivételes helyzetek, amelyek a normativitás alá besorolhatatlanok*, s ekként minősítésük nem vezethető le normatartalomtól. Hisz, mint Robert von Mohl mondotta, „jogi értelemben csak akkor beszélhetünk döntésről, ha azt teljes egészében a norma tartalmából vezethető le” (SCHMITT 1992, 1). Ez azonban csak a jogállami liberalizmus és pozitivizmus illúziója, amely szerint, tehetjük hozzá, még joghézagok sincsenek, s amely félreértelmezi a döntés jelentését. Schmitt a szó szoros, tárgyi értelemben vett jogalkalmazást jogelméletileg, szisztematikusan a *Politikai teológiában* nem vizsgálta, ámbár annak természetéről másutt elszórt, nem is mindig ellentmondásmentes megjegyzéseket tett. Ugyanakkor a döntés önálló jelentőségéről vallott nézetei egyértelműsíthetőek, álláspontja az igazságszolgáltatásra vonatkozóan is rekonstruálható, mégpedig a következőképpen: A normákhoz kötött igazságszolgáltatás tényszerű besorolást, szubszumpciót tesz lehetővé. Ezek a besorolások tartalmuk szerint nem kétségesek és nem vitatottak. „Minden igazságszolgáltatás normához kötött, és ott ér véget, ahol a normák maguk is tartalmukban kétségesek és vitatottak lesznek” - szól egyik plasztikus megfogalmazása, a *Hüter der Verfassung*ban (SCHMITT 1931, 19).

Voltaképpen, ha a dolog így festene, azt mondhatnánk, hogy szerzőnk számára az igazságszolgáltatás - a jogelmélet mai nyelvén szólva⁹ - *mindig egyszerű esetekből áll*, s a nehéz eseteknél át kellene lépniünk az igazságszolgáltatás területéről a decizionizmus terepére. Egyszerű eseteknél, ahol nincs szó jogkérdésekről, a jogi minősítés problémájáról, legfeljebb az eset megítélésének tényálladéka, ennek feltárása és bizonyítása jelent nehézséget a perben.¹⁰

Másutt azonban ezekre az egyszerű esetekre nézve is érvényesnek szánt, ellentmondó kijelentést tesz: „Minden döntésben, még egy tényállásszerűen besoroló, pert eldöntő bíróságéban is rejlik egy olyan tiszta döntési elem, amely nem vezethető le a norma tartalmából.”¹¹ (SCHMITT 2000, 45-46.)

A normatartalomról nem következő *tiszta döntési elem* bevezetése tehát érvelése ugrópontja - de mit értsünk ezen? A normától független *kivételesség-egediség jelenlétét* (mondjuk a „fán nem nő két egyforma

⁹ A nehéz ügyekben a szabályok alapján el nem dönthető, de más magatartásmintákkal (elvek, politikák) megítélhető jogi érvelésekkel és igazolási eljárásokkal behatóan foglalkozott Ronald Dworkin híres munkája, az 1977-es *Taking Rights Seriously*. A magyar jogelméletben szemantikailag kidolgozott, színvonalas felfogást érvényesít Györfi Tamás, amikor - könyve „Nehéz esetek” című fejezete I. részének 2. pontjában - az egyszerű eseteket elválasztja a részlegesen szabályozottaktól és a szabályozatlanoktól, melyek bizonyos feltételek mellett jelentik a joghézag problémáját (Györfi 2001).

¹⁰ Nem jogász olvasóink számára vegyünk egy ilyen egyszerű, az életben gyakori, de jogelméletileg konstruált jogesetet, egy autólopást, ahol a lopás törvényi tényállása a magyar Büntető Törvénykönyvben a következő: „Aki idegen dologt másától azért vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, lopást követ el.” 316. §.(1) Az idegen dolog elvételének megfelel az autó birtokba vétele, s a corpus elem semminemű besorolási, minősítési problémát nem jelent, mint ahogy e bűncselekmény elkövetésének az a jogi eleme sem, hogy a szándéknak, az animusnak ki kell terjednie az eltulajdonításra. Ha nem eltulajdonítás végett vitték el az autót - mondjuk csak használatba, „kölcsonbe” vették - akkor nem kocsit, csak kocsihasználatot loptak. (Például „elkötötték”, de visszaviszik. Erre az esetre alkotta meg a jogalkotó „a jármű önkényes elvétele” tényállást.) A törvényi tényállás egyik mozzanatával kapcsolatban sincs jogi minősítési probléma. Legfeljebb a tényállás bizonyítása okozhat nehézséget a bíraskodásban, nevezetesen az, hogy a szándékmozzanat milyenségére többnyire csak a körülményekből következtethet a bíróság.

¹¹ Ha ezen Schmitt azt értené, hogy a döntésben, mondjuk a büntetéskiszabásban individualizáló célszerűség lenne, és/vagy a *ius strictum* és a *ius aequum* feszültségének feloldása mindenkor bírói mérlegelés, ítélőerő kérdése, akkor érvelése ki is állná a szakkritika próbáját. Azonban nála a probléma artikulálatlan marad, tehát nem erről van szó.

levél” értelmében), amely átvinné a problémát a joghézagok és nehéz esetek világába, noha ezt Schmitt maga nem mondja; vagy pedig azt, hogy az ún. egyszerű, nem nehéz esetekben is van olyan tiszta döntési elem, amely a norma alá történő besorolást nem teszi automatikussá, hanem a jogalkalmazótól szellemi erőfeszítést, képességet kíván. Szövegeiből nem igazán rekonstruálható, hogy *mai* kérdésfeltevésünk szempontjából az egyszerű esetet is, vagy csak a joghézagot és a nehéz esetet illeti-e meg a „tiszta döntési elem” jelenléte, ami a bíró ítélőerejét igényli a szubszumpció vonatkozásában.¹²

Az azonban bizonyos, hogy Schmittnél a kivételesség - az általunk bevezetett elméleti megkülönböztetések nélkül - *mikroszinten* is megáll, holott voltaképpen csak a joghézag értelmét kellene kapnia. A joghézag valóban kiküszöbölhetetlen, legfeljebb előrelátó szabályozással egy meghatározott minimumra szorítható, s mivel a jogalkalmazásban döntési kényszer van - a bíró nem mondhatja, hogy sajnálja, mivel joghézag áll fenn, nem dönti el a jogvitát -, a hézag kitöltésével, döntési alap keresésével és megtalálásával (*Rechtsfindung*) a döntést hozó alanynak önállósága van. Azt, hogy a kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, Schmitt, jelentős gondolkodóhoz méltóan, filozofikusan is alátámasztja, Kierkegaard gondolatát idézve: „A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem maga a szabály léte is kivételből táplálkozik. A kivételben a valódi élet a folytonos ismétlődések során megmerevedett mechanizmus kergét töri át. ...A kivétel megmagyarázza önmagát és az általánost is, s ha valaki az általánost akarja tanulmányozni, akkor a kivételt kell keresnie. Abban minden sokkal világosabb, mint az általánosban. Hosszú távon eltelünk az általánosról szóló fecsegéssel, pedig vannak kivételek. Ha azokat nem tudjuk megmagyarázni, a szokásost sem értjük. Mivel a hétköznapi dolgokra nem szenvedélyes figyelemmel, hanem csak kényelmes felszínességgel gondolunk, nem vesszük észre általában a nehézségeket. Ezzel szemben a kivétel szenvedélyes figyelmet fordít az általánosra.” (Sören Kierkegaard: *Az ismételés* című munkájából idézi SCHMITT 1992,

¹² További kibontása ennek, ahogy a *Politikai teológiában* a jogi gondolkozás sajátosságaként jellemezve Hugo Krabbe-val szemben érvelt Schmitt: „Minden értelmezés *auctoritatis interpositio* [személyes tekintély közbeiktatása - Sz. P.] is egyben. Egy jogtétel jogi minőségéből önmagában még nem vezethető le egyértelműen, hogy ki az a magánszemély vagy hatóság, aki vagy amely ezzel az autoritással rendelkezhet.” (SCHMITT 1992, 16.)

7.) Nem lehet tehát norma alapján értelmet adni, jelentést találni a faktikus helyzeteknek, mert a kivételesség - egyedi, egyszeri, megismételhetetlen - jellegében „a valódi élet a folyamatos ismétlődések során megmerevedett mechanizmus kergét töri át”. A kivételesség, feltehető ideáltipikus értelme szerint, a létszerűséget és az újítást hordozza a szabályossal, a normálissal szemben, aminek következtében a jogalkalmazás folyamatába tiszta döntési elem kerül. Az újítás értelmét hordozó létszerűség pedig felfogásában tematikailag reflektálatlan, ontikus - nem pedig ontologikus, kell rámutatnunk -, mert nem a lét, levés folyamatában keletkező konkrét létező, amely reflektálható. A tiszta döntési elem, melyet a kivételesség alapoz meg, vagy a kivételesség létszerű, egyedi, egyszeri, megismételhetetlen jellegére alapozódik, vagy pedig a létszerű fogalmilag artikulálatlan - vélt vagy valós - természete áll mögötte. Ez az, ami miatt „a kivételes állapot a jogtudományban hasonló jelentéssel bír, mint a csoda a teológiában” (SCHMITT 1992, 19). A hegeli ontológiától az „életsszerűség”; a „történelmi konkrétság”; az „egzisztenciális értelműség” felfogásában tér el Schmitt, mégpedig az egzisztenciálfilozófia irracionalizmusa irányába mozdulva.

Hegelnél a kategóriák - a szerző objektív idealizmusa következtében, némi logicizmussal megterhelt - egzisztenciameghatározások. Ezekkel és a modalitáskategóriákkal az „új” levezethető a régi elemek variációi, kombinációi, és/vagy az alap-következmény viszony megváltozása következtében.¹³ Az egzisztenciálfilozófiai értelmű egyediség, kivételesség - amely az újítást hordozza - viszont nem levezethető. Nincs olyan alap, amelynek következményeként mutatkozna, ezért fogalmilag megragadhatatlan, kielemezhetetlen - decíziót igényel. Tulajdonképpen normalogika és ontikusság feszültségét állítja elő ezzel Schmitt, ahol most már azt mondhatjuk, hogy vagy azért nem lehet norma alapján értelmet adni, tulajdonítani a létszerűnek, mert az tagolatlan, artikulálatlan természetű, vagy pedig a konkrét egyediség rossz végtelenségben széteső természete miatt. A decízió feladata módszertani oldalról tehát az, hogy

¹³ Arra gondolunk, ahogy A logika tudománya a modális kategóriákat és az alap-következmény viszonyt tárgyalja. Egyrészt a formális és a reális alap szintéziseként áll elő az új, teljes alap. „Ez az alap és feltétel által közvetített és a közvetítés megszüntetése által magával azonos közvetlenség az egzisztencia.” (Hegel 1979, 88.) A modális kategóriák szempontjából pedig Hegel a pusztán absztrakt lehetőségtől az esetlegességen, sporadikus megvalósuláson át a reális lehetőségig és a szükségszerűen kibomló folyamatokig keletkezteti az újat (Hegel 1979, 150-163). Öntevékeny, teremtő alap következményeként.

kitöltse a *hiatus irrationalis* tételezte űrt. A létfolyamat egzisztenciálfilozófiai felfogása és a fogalom- és normaalkotó gondolkodás meg nem feleltethetőségéből ered a decizionizmus: a normatív semmi lokalizálása *utáni* probléma-megoldások. Schmitt elvont racionalizmusa azért és annyiban csap át a *hiatus irrationalis* felmutatásánál irracionalizmusba, mert nem teszi fel magának a kérdést: ha decízióval kell kitölteni az űrt, milyen e decízió természete? Tehát se fogalmilag, se tapasztalatilag tovább nem elemezhető végső adottságnak fogja fel a tiszta döntést.

Mi viszont, a jogelmélet szaktudományos síkjának bekapcsolása mellett, rá kívánunk mutatni arra is, hogy filozófiai-világnézeti motívumok akadályozzák szerzőnket abban, hogy túlléphessen elvont racionalizmusán.¹⁴

Mindez radikális elméleti szakítást jelent Schmitt 1912-es, még neokantianus előfeltevésekkel dolgozó munkájához, a jogi praxist vizsgáló *Gesetz und Urteil*hez képest, mert ott a jogot még a norma és a döntés egységeként értelmezte. A *Politikai teológiában* és az utána következő munkáiban, melyekben a norma (jogrend) és a döntés (rend) viszonyát problematizálta, megszűnik ez az egység, s a két mozzanat elválasztásával teret nyit a bíró számára is, hogy - a bemutatott makroszintű társadalmi összefüggéseken túlmenően (tétélezett törvényhozó hatalom; polgárháborús helyzetek; rendkívüli állapot) - normatív, a pozitív jogi semmin alapuló döntést, épp ezért politikai decíziót hozzon (láttuk: átfogóbban, nemcsak a joghézag kitöltése értelmében). A kivételességen túl tehát a normálformájú - normatartalomtól függő - döntés esetét is ezzel a saját módszertannal problematizálja Schmitt. Álláspontját egyfelől szakkritikai, másfelől világnézeti szinten kell értékelnünk. Valóban nem lehet mindig a norma a mérték, mert csak a tömeges-típusos esetekben - ha tetszik a normálformánál - oldható meg az életbeli tényállás norma

¹⁴ Mindez érthetővé válik Szigeti József műve alapján (Szigeti 1991). Ismeretelméletileg ugyanis pozicionális irracionalitást elismerhetünk magunk is, mert a megismerésben fogalmilag még feltáratlan - de nem elvileg feltárhatatlan -, megmagyarázatlan helyzetek gyakran adódnak. A megismerés folyamatszerű, sohasem teljesen lezárt mozgás. Az igazságszolgáltatásban azonban nem az ismeretelméletileg igazhamis problémáját kell a jogalkalmazónak megoldania a hiatus irrationalis helyzetében, hanem a jogos - jogalap nélküli - jogtalan triád szempontjából kell szakmai tudása, tapasztalata alapján mérlegelnie és értelmeznie e hiátust. E szempontok különbsége nem jelenik meg Schmittnél sem a létszerűség-kivételesség elemzésében, sem a döntés alanyának önállóságában.

alá történő besorolása, szubszumpciója. Amikor a jogi norma a döntés mértéke, a norma akkor is a különösség-tipikusság szintjén mozgó absztrakció, egyneműsítés, ezért a módszertani individualizmus egyedi konkrétumokat behozó érvelésével ezek a helyzetek is problematizálhatók. Mindazonáltal, szemben Schmitt-tel, a jogalkalmazás jogelméletében kevesen gondolják, hogy a létszerű konkrétság egyediségben szétfutó szintje miatt ne következhetne olyan döntés, amely - a létező, a társadalmi cselekvések artikuláltsága következtében - a norma tartalmából, pozitív jogi jogtételekből megalapozottan levezethető. Nem mechanikusan és automatikusan, hanem a jogalkalmazás műveleteinek és szakaszainak, továbbá a jogértelmezésben bevett jogász érvelés jogtechnikáinak segítségével, ami miatt évszázadok óta a munkamegosztás külön ágát képező szakma végzi és végezheti csak el ezt a jogszolgáltató feladatot. Logicisztikus-filozofikus szinten egy deontikus normalogika és egy tematikailag reflektálatlan ontikusság feszültségét azonban mindig elő lehet állítani. Ez Schmitt fő fegyvere, amely hatásos is. Ezen a filozofikus szinten és ez esetben azonban el kell vonatkoztatni a szakszerűség - a koncentrált tapasztalat és képzettség - problémamegoldó képességétől, ami nála implicite, a decíziófogalom vélelmezhető tartalmaként akár jelen is lehetne. Erre azonban nem törekszik. A decízióban épp ezért eltűnik, hogy a normálforma nem azonos természetű a kivételekkel: nem keverhető össze a *joghézaggal*, amely objektíve és szubjektíve egyaránt előáll és megalapozható, és az ún. *nehéz esetekkel*. Schmitt a három problémát túl közel vitte egymáshoz, sőt, együtt kezelte - s ez nem elégséges, noha a jogot dogmatikusan, logikai jelentésalakulatként felfogó módszerdualizmussal és a törvénypozitivizmussal szembeni érvei gyakran meggyőzőek. Későbbi felvetése megfelel annak, hogy a pályája elején jogfilozófusnak indult Schmitt problémái megváltoztak, s egyre inkább alkotmányjogásszá és politológussá vált. Az alkotmányjog eminensen az a terület, ahol a jog a leginkább politikai természetű: normatív és intézményteremtő funkciói mellett a legitimációs funkció legalábbis nem marad és maradhat el. Ezért aztán világnézeti posztulátumokat is látnunk kell abban, ahogy a jogalkalmazói döntés jogi motívumai mögött jogon kívüli motívumokat tol előtérbe, s a politikai (joghoz képest meglévő) autonómia aspektusát akkor is behozza, amikor ez félrevívó, s amikor - mondjuk - a német nép jogérzekére hivatkozik. Két 1934-es tanulmányából jól érthető, miért és hogyan teszi ezt.

Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens című munkájában a jogtudományi gondolkodás három, elvileg egyenértékű formájával meg akarja oldani azokat a problémákat, fel akarja számolni azokat a paradoxonokat, melyeket fentebb bemutattunk. Nem elégséges ugyanis, hogy elválasszuk *a rendet mint normatív állapotot*, melyet a szabály- vagy törvénygondolkodás típusa képvisel (*Regeln- oder Gesetzdenken*) *a konkrét döntéstől*, melyet a döntési típusú gondolkodás (*Entscheidungsdenken*) reprezentál, mint ezt eddig tettük, hanem az is szükséges, hogy a felmutatott nehézségeket egy magasabb egység oldja fel. Pethő a pályakép szempontjából ezt így jellemzi: „A konkrét rend és a decízió összekapcsolása a rendező gondolkodásban annak a *Politische Teologie* koncepciójában még csak elvontan benne rejlő következménynek az aktualizálásával jár, melynek nyomán a rendfogalom sajátosan megkettőződik. A rend a *Drei Arten*-ben már egyaránt jelenti a döntés által megteremtendő, illetve a maga valóságos konkrétságában adott rendet. A rendezés (mint döntés) és a rend (mint megteremtendő állapot) között a kettő intelligibilis azonos neműségének (Artgleichheit) belátása teremt kapcsolatot. A rendező akarat (voluntas) így a normához képest szükségképpen irracionális tényezőként tételeződik.” (PETHŐ 1993, 156.) Ezen a ponton azonban - mivel Pethőtől eltérően elsősorban nem hatástörténeti összefüggéseket keresnénk, vagy éppen Schmitt szinkretizmusát mutatnánk fel (PETHŐ 1993, 156-157) - arra kell rámutatunk, hogy a konkrét rendelkező gondolkodás (*konkretes Ordnungsdenken*) révén elérhető szintézis jogelméletileg azt a reális problémát fejezi ki, hogy egy jogrendszer *legfontosabb jogrétege mindig a konkrét jogviszonyok szintje*. Az, ahol az absztrakt, jogszabályok által előírt jogviszonyokat *jogi tények közbeiktatásával* a bíróságok, a hatóságok vagy éppen a magánfelek konkréttá teszi, specifikálják és individualizálják, hogy ezáltal a jogalanyok magatartását alanyi jogi jogosultságokként, kötelezettségekként szabják meg; konkrét jogviszonyokat keletkeztessenek, módosítsanak vagy szüntessenek meg. A Schmitt által nem használt fogalom jól megvilágítja azt a tárgyi problémahelyzetet, amelyre megoldást kínál a konkrét rendelkező gondolkodás - éppen ellentétesen a kelsen-i módszertisztasággal, amely a jogból a szociológiai, világnézeti, politikai és morális elemeket igyekezett szisztematikusan kikapcsolni. A konkrét rendelkező gondolkodás megalapozása nemcsak az állam belső társadalmi állapotait kifejező belpolitikai szükségletekkel történik, mint ezt még Schmitt a *Legalitás és legitimitás*-ban a törvényhozó-, az

igazságszolgáltató-, a kormányzó- és az igazgató állam megkülönböztetésével tette (SCHMITT 1932, 7-19),¹⁵ hanem állami és a belpolitikai tendenciájától némiképp *távolítva, világnézeti értékválasztásának megfelelően jogiasíthatja felfogását.* A konkrét jogviszonyok valóságossága, igazsága ezen a ponton keveredik össze retrográd, hamis értékválasztásaival. Ugyanis Schmitt a konkrét rendelkező gondolkodást az életforma rendjével, a nép jogérzekével, szokásjogi rendjével és a karizmatikus vezér nagyszerűségével egyaránt alátámasztja. A decizionizmus ezen a ponton már nem módszertanilag megalapozott hézagkitöltésnek, hanem sokkal inkább elrejtett természetjognak vagy jogpolitikának mutatkozik - számunkra nem túl vonzó tartalmakkal.

Ebben a megalapozásban kap szerepet az, hogy az alkotmány mindig egy nép politikai döntése - ami az oktrojált alkotmányozás eseteit kivéve igaz is -, de az is, hogy felfogásában a konkrét rendelkező döntés alapja, tehát a legfontosabb jogréteg nem vezethető vissza sem a liberális társulásra (konszenzuselméletekre), sem a hipotetikus alapnormára (Kelsen logikai pozitivizmusára), *sem* a társadalmi-gazdasági alakulatokra (a marxista szocializmus társadalmiságfelfogására), *hanem más természetű.* Egyszer a Gemeinschaft szokásjogán, másszor a német nemzet individuális szupremáciáján alapul, amikor „a német állam rendelkezett azzal az erővel és akarattal, hogy különbséget tegyen a barát és az ellenség között” (SCHMITT 2002b, 231), vagy „amikor [a Führer] a veszély pillanatában vezéri erejénél fogva legfőbb bíróként közvetlenül jogot terem” és kijelenti: „Ebben az órában én voltam a felelős a német nemzet sorsáért és ezzel én lettem a német nép legfőbb bírója.” Az igazi vezér mindig bíró is. A bírói mivolt a vezérség folyománya, teszi hozzá a jogtudós (SCHMITT 2002b, 228) - alighanem a *konkrete Ordnungsdenken*re gondolva. A jogelmélet művelője mellett azonban a nemzetközi jogász is racionalizálja a helyzetet, amennyiben megmagyarázza, hogy az állam egységét - amely tehát itt a hatalommegosztás hiányának kontextusában áll - a külső és a belső szuverenitás egysége ké-

¹⁵ Schmittet már korábban is foglalkoztatták a jog különböző szintjei, megjelenési formái. Így a zárt legalitásrendszeren alapuló törvényhozó állammal, melyen a politikai közösség meghatározott formáját értette, szemben áll egy másik, konstruált ideáltípus (államforma): „Az igazságszolgáltató állam jellegzetes kifejeződése a konkrét eseti döntés, melyben a helyes jog, az igazságosság és az ésszerűség közvetlenül - előre meghatározott általános normák közvetítése nélkül - nyilvánul meg, s ezért nem merül ki a pusztá legalitás normativizmusában.” (Schmitt 1932, 8.)

pezi. Ahogy az állam nemzetközi jogi vonatkozásban az ellenség megnevezésével dönt a *ius ad bellum*ról, azonképpen belül, a vezér-bírónak kell eldöntenie, hogy ki az ellenség. A monarchikus állameszmény (Bodin, Hobbes, Donoso Cortés) és az alkotmányos monarchia (Constant) legitimációs mintái érvényességének fenntartása egy antipluralisztikus és szocialistaellenes perspektíva jegyében - hiszen a szubsztanciális, erkölcsiségtől és igazságosságtól elválasztott semleges legalitás jogállami eszméje lerombolta, s tulajdon ellenségeinek szolgálhatta ki a német államot - már megalapozta, hogy 1934-re „a Führer oltalmazza a jogot”.

Értékelkötelezettségünk szerint kívánatosabb, hogy a jog oltalmazzon minket; továbbá ne a vezér, hanem az igazságszolgáltatás kezében legyen a konkrét jogviszonyokról való döntés - legalábbis stacioner társadalmi állapotainkban.

Irodalom

CS. KISS Lajos

2002. Egy keresztény Epimétheusz. In SCHMITT 2002. 241-286.

GYÖRFI Tamás

2001. *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere.*
Budapest: INDOK.

HEGEL, G. W. F.

1979. *A logika tudománya.* I-II. Ford.: Szemere Samu.
Budapest: Akadémiai.

LUKÁCS György

1978. Carl Schmitt. In *Az ész trónfosztása.*
Budapest: Magvető. 583-593.

PETHŐ Sándor

1991. Folytonosság és megszakítottság Carl Schmitt államelméletében, 1910-1933. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
1993. *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet.

ROUSSEAU, Jean-Jacques

1978. A társadalmi szerződésről. In *Értekezések és filozófiai levelek.*
Ford.: Kis János. Budapest: Magyar Helikon-Európa.

SCHMITT, Carl

1912. *Gesetz und Urteil. Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis.* Berlin: Otto Liebmann.
1928. *Verfassungslehre.* München-Leipzig: Duncker & Humblot.
1932. *Legalität und legitimität.* München-Leipzig: Duncker & Humblot.
1934. *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens.* Hamburg: Hanseatische.

SCHMITT, Carl

1985. A pluralizmus mint az állam felbomlásának elmélete. Ford.: Bayer József. In Bayer József - Hardi Péter (vál.): *Pluralizmus*. 128-133.old. Budapest: Kossuth.

1992. *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter.

Budapest: ELTE ÁJK.

2000. Der Hüter der Verfassung. Tübingen, 1931. Ford.: Cserne Péter. In Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Kézirat. Budapest.

2002. *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris - Pallas Stúdió - Attraktor.

2002b. A Führer oltalmazza a jogot. In SCHMITT 2002.

PACZOLAY Péter

Bevezetés In: *Politikai teológia* 1992.

SZIGETI József

1991. *Racionalizmus és irracionalizmus dialektikája*.

Budapest: Akadémia.

SZIGETI Péter - TAKÁCS Péter

1998. *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest: Napvilág.

3. Jogrend felfogások: Hans Kelsen és Roscoe Pound koncepciójának mai értéke

A jogrend kategóriájának helye a jogelméletben. H. Kelsen elgondolása. Az alapszabály státuszának háromféle megalapozási kísérlete. A jogrend belső strukturáltsága: joglépcső szintek és viszonyuk szabályszerűsége. R. Pound pragmatista alapvetése. Elméleteik tesztje a ma álláspontjáról. Kelsen tudományos anticipációja és az EU joganyag szupranacionális elemei. A globalizáció mint a szabadjog új virágkora: G. Teubner „globale Bukowina”-ja és a lex mercatoria. Érvényesség és autoritativitás mint végső jogrendkritériumok.

Bevezető

A problémák és a terminusok meglehetősen gazdagságával néz szembe a jogelmélet kutatója, amikor a jogrend, a jogrendszer, jogi rendszer fogalmi tartalmait kutatja. Mi a jogrend fogalma, melyek funkciói? vagy még általánosabban: mitől tagozódik, hogyan artikulálódik a jogi szféra? Tipikusan nem szakjogász - hanem jogelméleti problémafelvétellel állunk szembe: nem a részterületek, hanem az egész mozgása, egysége, rendszerszerűsége áll ugyanis előtérben. Max Weber jogszociológiája egykor a tárgyak szerint különböző jogterületeket és az alanyi jogok megalapozási lehetőségeit kereste. Hans Kelsent elsősorban a jogrend érvényességi alapjai és belső strukturálódása foglalkoztatta. Míg Pound a jog fogalmára, céljára - az igazságosság, és azt ezt megvalósító optimális szabályozás - és a jogrend feladatának összefüggéseire kereste az elmélet válaszait. Ma sem tanulság nélkül.

Ezúttal nem saját megoldásainkat¹ - hanem két múlt századi klasszikus felvetéseinek elemzésére törekszünk.

Hans Kelsen (1881-1973) és Roscoe Pound (1870-1964) 92, illetve 94 évet, hosszú és tartalmas életet éltek, 11 születési, illetve 9 év elhalálozási különbséggel. Közel egybeeső kor gondolkodói tehát, de első pillanatra mégis komoly, már-már összebékíthetetlen ellentétek feszülnek közöttük. A tiszta jogtan jogpozitivizmusa, európai fogalomelemzési,

¹ Jegtani és államtani alapvonalak Rejtjel, 2002, 130-137. Ahol a jogrendszer kétféle - terjedelmi és funkcionális - megközelítését a jogrendre is reflektálva végeztük el.

elméletalkotási kultúrával, ahol a jogi jelenségeket szerzőjük maximális következetességgel akart egyetlen és egységes magyarázó alapra visszavezetni, mintegy megalkotva a jog logikáját, és az angolszász pragmatizmus, érdemérlegeléssel, precedensjoggal, szociológiai jogelmélet művelésével, - távolról nézve valóban messze esnek egymástól. Ha közelítjük optikánkat, akkor már nem egészen ez marad a helyzet: a neokantiánus Kelsen jogrend fogalma mindkét jogcsaládot át kívánta fogni, s Pound pragmatizmusa is kapcsolódik a német Jhering érdekkutató jogtudományához, vagy, az adott kor adott civilizációjának' jogi posztulátumaival a neohegelianus Kohler relatív természetjogához. Az USA-ba emigrálni kényszerülő Kelsen 1943-as átfogó munkája, a General Theory of Law and State úgy összegzése addigi munkásságának, hogy az egyben idomuljon az amerikai befogadó közeg filozófiai empirizmusához. Vannak tehát bőven párhuzamosságok, mégsem ezek felszínes feltárásával foglalkozunk. Ugyanis saját szellemi alapokon álló, egyéni módszertanukba illeszkedő - de éppen mivel reális problémákat kutató teljesítményekről van szó - közös eredmények is bőven adódnak. A hétköznapiokban persze a jogrendszer vagy a jogrend fogalmak egymás szinonimáiként is használatosak, mint ahogy bizonyos összefüggésekben fel is cserélhetőek. De a jelenségek sokaságának gondolati átvilágítása és megmagyarázása érdekében, amely az elméleti munka feladata, éppen a különbségüket kell megértenünk. Ezért alkottak jogrend fogalmat pozitivisták (H. Kelsen) és pragmatisták (R. Pound) egyaránt. Hogyan? Milyen gondolati alapról és fogalmi építkezéssel?

II. Kelsen jogrend elgondolása

A tiszta jogtan módszerdualizmusra épített, jogimmanens szemléleti kereteiben a normák öntörvényű világát az eszmei érvényességgel alapozta meg, szerinte ugyanis a jogon kívüli jelenségek, tények értelmet és jelentést csak normák alapján kaphatnak. Sollen csak Sollenből eredhet, származtatható, nem vezethető le a Sein világából. A normák viszont nem esetleges és tetszőlegesen változtatható halmazt alkotnak, hanem rendet. A rend normarendszer, melynek belső tulajdonságait, formális rendezettségét a legkidolgozottabb formában a jogpozitivisták ábrázolják. Kérdés, hogy mi teszi rendezetté a normák halmazát. Kelsen megoldása az, hogy minden egyes norma visszavezethető az alapnormára. "A normák sokasága akkor alkot egységet, rendszert, ha

érvényessége egyetlen normára mint az érvényesség végső alapjára visszavezethető.” (Kelsen, 1988, 35.) Következésképp két kérdést kell megválaszolni. Egyrészt: a normák milyen értelemben és hogyan vezethetők vissza az alapnormára, másrészt: mi az alapnorma státusa és hogyan konstituálódik. Az erkölcsi normák esetén az érvényességet a norma tartalma adja, az emberek számára. Ezzel szemben a jog esetén a formális érvényesség, vagyis a meghatározott módon való létrejövetel a kritérium: a normaalkotás minden fajtájának - legyen az törvényhozási eljárás “általános normája”, vagy a jogszolgáltatás és a jogügyletek “egyedi normája” - az alapnormára kell visszavezethetőnek lennie. Minden más norma ettől az alapnormától kapja meg érvényességét. Egy büntetőbírói ítélet mint egyedi norma, amely például szabadságelvonó kényszerintézkedést rendel el valakivel szemben, azért és attól érvényes, hogy az ítélet a büntető törvénykönyvnek megfelelően született meg, a büntető törvénykönyv pedig azért, mert az alapnormának megfelelő jogalkotási eljárásban született meg. A tiszta jogtan azzal a hipotetikus feltevessel dolgozik, hogy mivel érvényes az alapnorma, érvényes az a jogrend is, amely rajta áll. “Ez az alapnorma csupán a joganyag bármin pozitíviztikus megragadásának első szükségszerű feltételét fejezi ki, minthogy nem jogi eljárás során jön létre, nem pozitív normaként érvényes, nincs tételezve, hanem - minden jogalkotás, minden pozitív jogi eljárás feltételeként - előre feltételezett.” (Kelsen, 1988, 37.)

Az alapnorma státusának logikai szükségszerűségként való feltételezésén túlmenően azonban Kelsen megpróbálja ezt realiztikusabban is megalapozni. Egyfelől az alkotmánnyal: egy meghatározott jogrend érvényessége az alkotmány felhatalmazásán alapul. A jogalkotó és jogalkalmazó szervek - melyeket a jogszolgáltatás közös fogalmában von össze - felhatalmazásukat, hatásköreiket és illetékességüket az alkotmánytól nyerik. Ez teljességgel kielégít megoldás ott, ahol van írott alkotmány. De amikor az alapnorma státusát Kelsen a történetileg utolsó alkotmányra, azét pedig a megelőzőekre, s végső soron a történetileg első alkotmányra vezeti vissza, akkor vállalt módszerének korlátjaiba ütközik. A pozitív jog érvényességét nem lehet egyedül a pozitív jogon belül megalapozni, mert az egyes alkotmányok között - különösen forradalmi/ellenforradalmi alkotmányozások esetében - nem létezik sem történeti, sem jogi folytonosság. A legalitás e ponton visszamegy a legitimitációra - mutathatunk rá Kelsentől eltérően arra a kérdésre -, hogy vajon ki kerül a jogalkotói hatalom pozíciójába, ki az, aki érvényes

jogrendet, kényszerrendet építhet ki. Ezt a pozitív jogon túli, társadalmi-történelmi kérdést csak akkor lehet jogimmanens módon megválaszolni, ha azt mondjuk: a forradalmak új alpnormát tételeznek fel, új jogalkotó autoritással. Az autoritás és az új alpnorma azonban rögvest felveti a legitimáció problémáját. A rend legitimitása pedig nemcsak a kiépülő új jogrend legalitására, hanem az elemi normák esetén a legalitás és a moralitás részleges egybeesésére is támaszkodik. Ez az egybeesés azonban sohasem teljes: a moralitás részben különbözik, részben szembe is kerülhet a legalitással, hiszen egy társadalomban sokféle erkölcs él, de szemben utóbbi heterogenitásával, a jogrend mindig egységes, homogén.

Az alpnorma státusára vonatkozóan azonban Kelsen egy másik érdekes, realisztikus választ is kidolgoz. E szerint a nemzetközi jogközösség is elismerhet államokat akár *de iure*, akár *de facto* érvényes jogalkotó hatalomként, s ha ez megtörtént, akkor az alpnorma problémája áttolódik a belső jogi megalapozásról a nemzetközi jogközösség általi elismertségre. Ez a megoldás azonban - tiszta formájában - a nemzetközi jog primátusához vezet el a belső joggal szemben. Mintegy a világ jogrendjének részjogrendjeivé válnak az egyes (nemzeti) jogrendszerek.

Végeredményben Kelsen háromféleképpen próbálta az alpnormát megalapozni: a normák visszavezethetőségének végeredményeként logikai hipotézis útján, a történetileg első alkotmánnyal és a nemzetközi jogközösség elismerésével, de ellentmondásos megoldásokhoz jutott. Semmiképpen sem nevezhető meggyőző megoldásnak, hogy a pozitív jogrend érvényességét egy nem tételezett, hanem csak feltételezett 'Grundnorm'-ra vezette vissza. Megoldhatta volna az alpnorma státusát, ha a pozitív jogrend érvényességét nem feltételezett, hangsúlyozottan hipotetikus mozzanatra, hanem pozitivista szándékaival összhangban tételezettként fogja fel. Ebben az esetben azonban azt kellett volna mondania, hogy az alpnorma érvényessége a jogalkotó hatalomtól származik, a jog a hatalom tényének egy funkciója - mint ezt a skandináv realisták tették. Viszont ekkor egyrészt elesett volna az a monista teóriája, amely az államot a jogrenddel azonosítja, másrészt a Sollen érvényességét valaminő nem Sollenből nyerte volna. Állam és jog különeműségének és dualitásának tagadása nem tette lehetővé számára, hogy a pozitív jogrendet a tételező hatalom autoritásától eredeztesse. Az állam jogrenddel való definiálása pedig azzal a súlyos negatív következménnyel járt, hogy így minden államot, amelynek formálisan van

jogrendje - és melyiknek ne volna -, jogállamnak tartott. Amennyire igaz az, hogy minden legális rend kiépítése a legitimáció összetevője, mégis téves a jogrend formális - szükséges, de nem elégséges - kritériumát a jogállam sajátos minőségével azonosítani. A jogrend előfeltétele a jogállamiságnak, de nem azonos azzal².

A jogrend belső strukturáltsága: a joglépcsőelmélet

Az érvényességről alkotott kelsen-i elképzelés nélkülözhetetlen kiegészítője az ún. joglépcsőelmélet, melyet Kelsen a bécsi iskolához tartozó kollégája, Adolf Merkl közreműködésével dolgozott ki.³ A joglépcsőelmélet teoretikus leleménye abban áll, hogy a jogi aktustanból származó általános és egyedi norma megkülönböztetés bevezetésével és alkalmazásával közös nevezőre hozták a deduktív jogtechnikát alkalmazó kontinentális jogrendszereket (melyek a jogalkalmazásban az általánostól haladnak az egyedi konkrét felé) és az angolszász indukciós jogtechnikát alkalmazó esetjogot (amely éppen fordítva jár el: az esetről esetre való következtetéssel jut el az általánosításig, jogelvek döntési alapokként szolgáló megtalálásáig). Bár a két jogcsalád formális jogtechnikái és gondolkodásmódja különböznek egymástól, a jogpozitivisták elemzőkészség tényleges érdeme, hogy mégis megtalálta bennük a

² Megjegyzendő: a kelsen-i elmélet botránykövének számító alapszabály még számos problémát vetett fel. A jogtanon belüli kritikákat foglalja össze Jakab, 2004, 220-227.

³ Nem az általában vett joglépcsőelméletet, és annak variánsait mutatjuk be, hanem annak a Tiszta jogtan első kiadásában (1934) szereplő, Bibó István fordította formáját. Kelsen alapfogatai már az 1910-es években hatottak az 1911-es Hauptprobleme ... után, s tanítványa Adolf Merkl ezt építette 1918-tól tovább, amit aztán Kelsen felkarolt, s fenti munkájában világhírvé tett. Lásd a hatástörténet differenciált bemutatását Jakab András értékes dolgozatában (2004, 215-216 és jegyzetei). Hogy Kelsené az alapfogata, ennek egyik bizonyítéka lehet, hogy C. Schmitt a Politikai teológia II. fejezetében (1922) a kelsen-i szuverenitásfogalom elemzése kapcsán már azt írja, hogy Kelsen jogrendje nem más, mint a végső beszámítási pontra és alapszabályra történő hivatkozások olyan alá-fölrendeltségi viszonyrendszere, amely egy tovább nem levezethető rend. Így el lehet képzelni a normák olyan rendszerét, amely az eredeti legmagasabbtól az alacsonyabb delegált normák felé tart. Valamely norma érvényességének alapja csakis egy másik norma lehet, mert a szociológiai és a jogi szemlélet módszeres elválasztása után az állam már sem elődje, sem forrása nem lehet a jogrendnek. Vele azonosná vált - a bevezetett műveletek révén.

közös lényegét: a jogszolgáltatás egységes rendjét. Igaz, azon az áron, hogy ezáltal a jogalkotás és a jogalkalmazás közötti különbségek meg lehetőségen elrelativizálódnak. Ez a magyarázat azonban tudatos vállalás Kelsen részéről.

A jogrend lépcsőzetes felépítésű, s két határa van. A felső határt az alapnorma, az alkotmány jelenti. Az alkotmány szintjéről nézve minden jogalkotás voltaképpen egy magasabb norma alkalmazása. Alsó fokán, másik határán - ahol a jogrend öntörvényű, zárt világa a tényleges emberi cselekvésbe megy át - pedig a végrehajtás van, amellyel befejeződik a jogszolgáltatás egységes folyamata.

A törvény az alkotmány alkalmazása, a rendelet a törvényé: minden másodlagos jogalkotó eleget tesz az elsődleges, magasabb szintű jogforrás által reá ruházott kötelezettségnek. Jogot alkot és alkalmaz egyidejűleg. Alkalmaz, amennyiben a magasabb szintű joglépcső reá ruházott feladatát teljesíti, de alkot is, amennyiben még meg nem lévő normát mond ki. Minden jogalkalmazás jogalkotás, és minden jogalkotás jogalkalmazás is egyben. Minden jogi aktusnak szükségképpen kettős arca van. Ez alól értelemszerű kivétel a felső szint, amely semmi esetre sem lehet alkalmazás és az alsó, mert a végrehajtási norma viszont mindig csak jogalkalmazás, sohasem lehet alkotás. A közigazgatási határozat a magasabb szintű jogszabály alkalmazása, akárcsak a bírói ítélet: ez is jogalkotás, csak éppen érvényességének szűkebb a terjedelme, hiszen a konkrét esetre nézve kötelező aktus. Az általános norma (jogszabályi szint) egyedi esetre alkalmazása, azaz egyedi norma alkotása. Ami a magasabb szint felől nézve jogalkalmazás, az a saját szintjén jogalkotás. Az egyedi aktusok a jogalkotási folyamat folytatását jelentik. Az egyedi hatósági határozatokat és bírói ítéleteket pedig a végrehajtási normák aktusai tényleges cselekvésekkel zárják le: itt megy teljesezésbe a jogszolgáltatás négylépcsős⁴ (alkotmányi szint - jogszabályi szint - határozati szint - végrehajtási szint) általános és egyedi normatív aktusokból álló folyamata..

⁴ A négylépcsős ábrázolást azért választottuk, mert ez a legegyszerűbb. Ha az alapnormát kettébontjuk, joglogikai és pozitív értelemben vett alkotmányra, akkor eleve 5 lépcsőssé válik a séma, de ez a felbontás megtehető az egyedi normák szintjén is. Ezen a szinten azonban már nem problémátlan a felbontás: látni fogjuk, hogy egy jogügylet bírósági eldöntése - nem, vagy legalábbis bizonyos esetekben nem - vezethető vissza magasabb szintre, mert az egyedi normáknak a magasabb szinthez képest autonómiájuk van. Függetlenedik létük a magasabb szinttől, nem feltétlenül annak konkretizációi, egyediesítései.

Kelsen felfogása kiterjed a jogalanyok közötti jogügyletekre is. Ezek is normatív kötelező akarat-megegyezések: az őket létrehozó felek és a bíróságok tekintetében egyaránt kötelezőek. Éppúgy individuális érvényességű normák, akárcsak a hatósági határozatok vagy a bírói ítéletek. A joglépcső azonos fokán állnak.

A joglépcsőelmélet tehát a jogszolgáltatás egységes dinamikáját ragadja meg: "Az általános normának - mely egy elvontan meghatározott tényálláshoz egy éppen olyan elvontan meghatározott következményt fűz - ahhoz, hogy egyáltalán értelmet nyerjen, egyediesítésre van szüksége." (Kelsen, 1988, 44.) A jogszolgáltatás funkciója teljességgel konstitutív, alkotó jellegű: a jog megalkotása az általános (absztrakt) norma individualizálása (konkretizálása) révén a jogalkotási folyamatnak az általánosból az egyedibe történ továbbvitelével. (1988, 44.)

III. R. Pound alapvetése

„A (jogrendszer) összefüggésében érdekeken olyan kívánságokat vagy vágyakat értünk, amelyeket az emberek akár egyénileg, akár csoportokban, társulásokban vagy viszonyaik során törekednek kielégíteni. Az emberi kapcsolatok és magatartás szabályozásának ezekre kell tekintettel lennie. A jogrend vagy a jog mint viszályok megoldására irányuló autoritatív útmutatások vagy döntési alapok összessége nem teremt ilyen érdekeket. Ennyiben nagyon sok igazság rejlik a természeti állapot ősrégi eszméjében és a természetes jogokról szóló elméletekben. Érdekek a fenti értelemben akkor is léteznének, ha nem lenne jogrend, és nem léteznék a magatartásra vagy döntésekre irányuló autoritatív útmutatások összessége. Az emberi igény a dolgok birtoklására és tettek véghezvitelére mindig is létezett, ahol egyáltalán kapcsolatba kerülhettek egymással emberek. Sohasem volt olyan társadalom, amelyben az igények kielégítését szolgáló eszközökből többlet mutatkozott volna, ami feleslegessé tette volna az igény kielégítésért folytatott versenyt.

Ugyanígy olyan társadalom sem létezett soha, amelyben mindenkinek minden elképzelt és szándékolt tett végrehajtására módja nyílt volna. Azért keletkezik konfliktus vagy verseny az érdekek között, mert az egyének, továbbá csoportjaik, társulásaik és társadalmak, valamint az egyének és e csoportok, társulások és társadalmak egymással igényeik, vágyaik és kívánságaik kielégítésére törekedve versenyben állnak” (1981, 308.). A jogrendnek minő más megalapozása a szükségletek

kielégítésének konfliktusos, versengő volta szabályozása, mint a joglogikai szükségszerűség hipotéziséé (melynek fiktív jellegét Kelsen 1964-ben és poszthumusz művében /A normák általános elméletében, 1996/ maga is elismerte). Hegel, Marx, Maslow és mások szükségletelmélete áll bizonyosságul ezen létalap felvétele mellett.

A pragmatista Roscoe Poundnál a jogrend célja az optimális szabályozás megtalálása. A létező érdekek, igények, szükségletek közötti konfliktusos helyzetekben akkor találjuk meg a szabályozási optimumot, ha a lehető legtöbb előny jut mindenkinek, a legkevesebb súrlódás és veszteség árán. Így kell rendezni a jogi kapcsolatokat, igényeket, s a joggal az érdekérvényesítésnek egy olyan rendjét kell elismerni, amely megvalósítja ezt a szabályozási optimumot. Ehhez a célhoz a jog autoritatív technikákat rendel, s *minden magatartásra vagy döntésre irányuló autoritatív útmutatás a jogrend fogalmához tartozik*. Eszerint a jogrend részei a jogszabályok, de az egyedi jogi döntések /bíróági ítéletek, hatósági határozatok/, és a jogász érvelések és a jogelvek is, - az egész érvényesülő joganyag. Így a jogrend közel esik a jogrendszer terjedelmi fogalmához, de tagoltabb, artikuláltabb. Különleges jelentősége, hogy a jogászságnak saját szakmáját éppen ebben a közegben, a jogrend közegében kell eredményesen gyakorolnia: ügyfelének vagy a közérdeknek megfelelő döntések, állásfoglalások, jogszabályalkotás megszületését szorgalmaznia, érvényesítenie.

Tehát „A jogrendszer abban az esetben valósítja meg a jogrend célját, vagy legalábbis abban az esetben törekszik erre, he elismer bizonyos érdekeket: ha meghatározza a hatást, amelyen belül *az ilyen érdekeket a bírósági (és napjainkban az igazgatási) eljárás során egy autoritatív technika szerint kialakított és alkalmazott jogtételekben elismerik és érvényesítik*; továbbá ha a jogrendszer arra törekszik, hogy *biztosítsa a meghatározott keretek közt így elismert érdekeket*” (1981, 308. Kiemelések - Sz. P.). Szerzőnk szemlélete a jogrend fogalmat a *„law in action”* dimenzióba helyezi, ahol a szabályok, döntések, hivatalos várakozások, argumentációk a működő „legal system” (jogi rendszer) gyakorlati igényeit szolgálják, nem pusztán a papír jogot (law in books)⁵.

⁵ Ismeretes, hogy Pound jogtudományba történt berobbanását a Law in Books and Law in Action (American Law Review XLIV/1910 -ben megjelent tanulmánya) megkülönböztetése váltotta ki.

III. Jogrend elméleteik tesztje, ellenőrzése - a ma álláspontjáról

Eléggé közismert persze, hogy *Kelsen értékelésproblémák* bőven vannak: villantsunk itt csak fel egynehányat. Nem oszтанám Jakab András azon értékítéletét, amely szerint A Tiszta Jogtan, melynek szíve a joglépcsőelmélet, halott test, ami már alkalmatlan a test életben tartására. Múmiájának az elbukott jogbölcseleti irányzatok múzeumában a helye. (2004, 246-248). Miért nem osztom? Azért, mert Kelsen elmélete teles-tele racionális maggal. A joglépcsőelmélet - számos buktatója ellenére sem értéktelen - mert, tévedéseivel együtt is magyarázó értékekkel a bír jogi jelenségek interpretációjában. Szerzője rengeteg helyütt mutatja fel saját elméletének határértékeit, melyekből erényt csinál, noha így gyakorta megismerési korlátok állnak elő. Horváth Barna (1928) mélyenszántó Kelsen tanulmánya is éppen egy ilyen kritikát adott, amikor felmutatta, hogy a természetjogi és a szociológiai elemek hogyan logicizálódnak - mintegy logikai természetjogként - Kelsen elgondolásaiban, az *Allgemeine Staatslehre* (1925)-ben. Mégsem tekintette értéktelennek, akkor sem, ha személyes jó kapcsolatuk ellenére sem válaszolt a kritikára a bécsi. Az ún. nagy elmélet szintjén lévő jogosult bírálatok ellenére azt látjuk, mégsem csak az építmény értékelendő, mert annak meghatározott elemei impozáns tudásról árulkodnak. Sommásan épp ezért nem megy. Magam például a neokantiánus módszerdualizmus módszertani monista elutasítása ellenére (ti. az emberi-társadalmi tevékenység, gyakorlat, a társadalmi lét az egyetlen olyan létforma, amelyben a tények és az értékek együtt adóttak) mutattam ki a módszerdualizmus részterületeken való használhatóságát (Kelsen: jogszolgáltatás egységes rendjének artikulációját írta le joglépcsőelméletével, éppen a közhatalom politikai funkciójaként; vagy a módszerdualizmus a jogszociológia módszertani megalapozását *implicite* magában hordja - ezt Weber kibontotta, stb.).⁶

Próbáljuk meg szerzőink jogrend felfogásait ezúttal az új jogi jelenségek felől értékelni. Mégpedig az *államon kívüli jog* formáinak elterjedése, megsokszorozódása a globalizációs folyamatban és a regionális

⁶ Szigeti, 2002, 116-118; Szigeti-Takács 2004, 70-72.

integrációk (itt és most az EU) hatása talán a legjelentősebb szellemi kihívások, amelyekkel jogrend koncepcióikat szembesíteni lehet. Jogmegkettőződés - jogi pluralizmus - legitím és illegitím jogképződés olyan fontos jogelméleti problémák, melyekkel érdemes szembe néznünk, illetőleg *szembesíteni fentebbi jogrend koncepciókat*. Különösen magyar jogelmélet hagyománya alapján, melyben Eörsire (1975) különösen jól lehet támaszkodni, mert igen előremutatóan gondolta el *régi és új harcát a jogkeletkezésben, jogfejlődésben* - itt is erről van szó.

1. Magam a tudományos anticipáció jelentős példaként értékelem Kelsen azon leleményét, melyben a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának problémáját elemezve eljut egy olyan centralizált nemzetközi szervezetig, amely nemzetközi jogból jön létre, de e szervezet joganyaga önállósodik az őt alkotó tagállamokkal szemben, ... „nemzetközi szerződéssel létre lehet hozni egy nemzetközi szervezetet, amely annyira centralizált, hogy önmaga állami jelleggel bír, úgy, hogy a szerződést kötő államok, amelyeket magába foglal, elvesztik állami jellegüket” - írta alapművében⁷.

Éppen ilyen napjainkban az EU joganyagának magva, amelynek saját, különálló érvényességi alapja van a tagállamok jogrendszeréhez képest, reájuk nézve kötelező, a nemzeti joggal szemben elsődleges és közvetlen hatályú szabályokat, kötelezettségeket állapít meg. Illetőleg pontosítsuk állításunk terjedelmét: annak I. pillére szupranacionális, amely az Amsterdam-i Szerződéstől (1997) kezdődően nemcsak az első három Közösséget (Szén- és Acélközösség, Euratom /1951/, EGK /1957/), hanem a korábbi harmadik pilléres joganyagból az Igazságügyi együttműködés jó részét is átvette. Ezek és a további alapító szerződések joganyaga (Maastricht, Koppenhága, Nizza) jórészt nemzetek feletti, *szupranacionális jog*, hasonlóan a luxemburgi Európai Bíróság ítéleteihez, míg a II. pillért, a Kül- és Biztonságpolitikait, illetőleg a Rendőri és Jogi Együttműködés Büntetőügyekben elnevezésű III. pillért *nemzetközi jogi természetűnek* minősíti az irodalom⁸. Tudjuk, hogy rendszerezésünk is némiképp leegyszerűsítő, de mondanivalónk szempontjából még megengedhető.

A nemzeti jogrendszer, a nemzetközi jog és az Unió joganyag bonyolult viszonyrendszere a jogi pluralizmus helyzetét hozta tehát létre.

⁷ A Reine Rechtslehre (Wien, 2000, 343) -t idézi Hargitai (2003/4, 193).

⁸ Dr. Hargitai József: Nemzetközi jog és szupranacionális jog Magyar Jog 2003/4, 194.o.

Azonos társadalmi berendezkedésű és a fejlettség viszonylagosan azonos fokán álló társadalmak kapcsolatrendszerének jogi jelensége a jogok pluralizmusa. Kelsen elmélete tehát ebben az értelemben nem csak hogy védett, ellenálló e fejleményekkel szemben, hanem gondolatilag megelőlegezte egy ilyen helyzet létrejövetelének lehetőségét.

2. Vajon hol problematikusabb joglépcső-elméletének tesztje? Ott, ahol a globalizációs folyamat hatására a szabadjogi jogképződés felvirágzott. A szabadjog új virágkorát éljük - oszthatjuk Günther Teubner *Globale Bukowina*-ja, Ehrlich nyomán kifejtett álláspontját (*Zur Emergenz eines transnationalen Rechtspluralismus*). De itt sem lehet „húbele Balázs” módjára elemeznünk.

Kelsen elméletéről nagy általánosságban azt mondhatnám, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban az elmúlt /kb./ 25 évben kialakult *lex mercatoria* spontán jogképződése felé kevésbé nyitott, problematikusán alkalmazható. A helyzet itt sem ellentmondásmentes, mert a *jog fogalmába*⁹ és *jogforrás fogalmába egyaránt beépítette szerzőnk a szokásjogi jogképződést*, a „nem tudatos, decentralizált, maguk a jogalanyok útján történő normaalkotást” (1988, 43.). A joglépcsőelmélet materiális követelményének teljesítésénél - a hierarchia minden alacsonyabb foka a magasabb konstitutív /nem pusztán deklaratív/ konkretizációja - mégis megbicsaklik magyarázata. Ennek bemutatásához azonban először - Vörös Imre munkájára támaszkodva - a *lex mercatoria*-t kell leírunk és értelmeznünk, hogy aztán azon belül két esetkörrel szembesíthessük Kelsen megoldásait.

A *lex mercatoria* fogalmilag a *Compania Valenciana* eset ICC (International Commercial Chamber, Nemzetközi Kereskedelmi Kamara) választottbíróági részítélete (1988) óta, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok „azon szabályainak összessége, amelyeket a nemzetközi gyakorlat, különösen a választottbírói gyakorlat folyamatosan alakított ki, és amelyek annak révén váltak jogszabályokká, hogy a nemzeti bíróságok határozatai szankcionálják azokat” (Vörös, 2003, 369).

⁹ „A pozitív jog olyan kényszerrend, amelynek normáit emberi lények akarati aktusai - azaz törvényhozói, bírói vagy közigazgatási szervek, avagy emberi lények akarati aktusai által létesített szokások - alkotják” - definiálja A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája (1963) c. híres munkájában, némiképp csúsztatással élve, mert a szokások tudattalan mechanizmusok hatására is keletkezhetnek, ilyen értelemben nem akaratlagos aktusok, ami a jogfogalom nélkülözhetetlen tulajdonsága szerzőnknek.

Amennyiben a felek *nem* élnek a nemzetközi magánjogi jogválasztás jogával vagy a cég székhely szerinti jogrendje *lehetővé teszi, hogy függetlenség magukat* a nemzeti kollíziós jogoktól, akkor a nemzetközi választottbírósági gyakorlat nagymértékben támaszkodhat a *lex mercatoriára*, mint olyan joganyagra, amely tartalmilag egy *jogszabályi* és egy *nem-jogszabályi szintből* szerveződött. „A *lex mercatoria* tartalmába tartoznak

- a jogegységesítés eredményeként létrejött nemzetközi szerződések, mint a szerződő államok által megalkotott jogszabályok (amennyiben tárgya ‚magánjogi’ természetű),
- a nemzetközi kapcsolatok joga jogszabálynak nem minősülő jogforrásai:
 - nemzetközi gazdasági kapcsolatok körében kialakult /főleg kereskedelmi/ szokás és szokvány
 - az általános szerződési feltételek, és a mintaszerződések, valamint a felek egymás között kialakított tartós gyakorlata,
 - a választott bírósági gyakorlatban állandósult jogtételek,
 - valamint egy *új elem*: a nemzetközileg *általánosan elismert és alkalmazott szerződési jogi elvek*; ilyenek pl. a jóhiszem, a *pacta sunt servanda*, és az azt korrigáló *calusula rebus sic stantibus*, a szerződés tárgyának a vevő általi használatba vétele megdönthetetlen vélelmet jelent a dolog átvételére”, ... (Vörös, 2003, 368).

Jogelméleti általánosítással szólva, a *lex mercatoria jogmegkettőződéshez* vezet a nemzeti kollíziós normák és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szereplői között kialakult, saját autonóm szabályrendszert követő megoldásai között, ahol utóbbi *államon kívüli, de a felek és az állam által elismert* - tehát nem illegitim - joganyag. Éppen ezért ha az állam elismeri a választott bíróságokat és a jogvitában álló felek nem választanak alkalmazandó jogot, akkor ezen formális felhatalmazások, akár hallgatólagos beleegyezés révén a *lex mercatoria* - formális érvényessége - megfelel a visszavezethetőség joglépcsőelméleti követelményeinek. Hangsúlyozva: csak minden tartalomtól függetlenül nézve, a normák és az aktusok hierarchikus rendje és elágazásaik kapcsolatba kerülnek egymással, a jogszolgáltatás egységes rendjében.

Adódik itt egy másik, már-már túlon-túl egyszerű érvelés is, amely megmutatja, hogy *Kelsen hatásosan védekezett a ténykritikákkal szemben*. Elég az államot Midász királlyá tennünk, s akkor elesik a tények

felöli kritizálhatóság: amit az állam, a formális érvényesség lehelete, érintése elér, az *rögvest joggá válik*. Elesnek a keletkezés szociológiai, jogforráson kívüli összetevői a *lex mercatoria* estében is, ha elég a tartalomtól független érintés. Amíg nincs állami érintés, addig a jog világán kívül vagyunk, ha a legislatioval vagy juriszdkcióval rendelkező szervek érintenek (értékelnek) eredendően jogon kívül keletkezett gazdasági, szociológiai, történelmi stb. tényeket, akkor azok rögtön jogiasodnak, a jogrend részévé válnak. *Jogilag relevánssá* - formálisan - mindig csak az állammal, annak szerveivel rendelkező jogrend minősíthet - bármit is. Norma alapján történő beszámítás ad értelmet a tényeknek, jelenségeknek. Számomra azonban - különösen materiális értelemben - nem igazán meggyőző ez az érvelés, mert a joglépcső elmélet materiális összetevőt is tartalmaz.

Így már, ha *materiálisan* nézzük, akkor a *lex mercatoria spontán jogképződése* nem illeszthető be a normák és aktusok hierarchikus rendjébe, mert *jogszabályon kívüli jogforrási elemei* - s bemutattuk, hogy vannak ilyenek - tekintetében nincs visszavezethetőség magasabb normára: azok nem minősülnek egy magasabb norma vagy aktus alkalmazásának. Saját szintjükön van értelmük, de aligha egy magasabb szintnek a konkretizációi, specifikációi, individualizációi. Megbomlik az, ami saját szintjén jogalkotás - az a magasabb szint felől nézve jogalkalmazás' joglépcsőfokot konstituáló, érdemi követelménye.

A felek egymás között kialakított tartós gyakorlata - két lábon járó tények a Sollen ettől Kelsen szerint szisztematikusan elválasztott világában¹⁰ - aligha tehetők a joglépcső öntörvényű és zárt világának saját szintjén független, de a magasabb szinttől függő részévé. Húzzuk alá: a magasabb szintre való visszavezethetőség ugyanis Kelsennél sem csak *formális* értelmű, mert nem pusztán az eljárásra, az eljáró hatóság minden tartalomtól független, delegált mivoltára vonatkozik, mert *valaminő norma-alkotási folyamat konkretizációja* már tartalmi összefüggés. Kelsen azonban mindenre gondol, hogy a lehetséges ellenvetéseket közömbösíthesse. Azt mondhatom, hogy tulajdonképpen formalizmusokkal segít életben tartani a lépcső magasabb fokának jelentőségét, mint fentebb is, amikor annak valymi kevés, pusztán logocisztikus köze van a jog tulajdonságaihoz.

¹⁰ „Abból, hogy valami van, nem következhet, hogy valaminek lennie kell, és éppen úgy abból, hogy valaminek lennie kell, nem következhet, hogy valami van” (Reine Rechtslehre, Wien, Deuticke, 1960, 5.).

Természetesen, ha jogszabály teszi kötelezővé azt, hogy a választottbíróság nemzetközi választottbírósági eljárás esetében határozatát, ha a felek székhelye különböző államokban van, „az ügyletre alkalmazandó kereskedelmi szokások figyelembevételével” hozza meg, mint ezt a magyar törvény teszi (1994. évi LXXI. Törvény 50.§-a), akkor a jogügylet - ítélet joglépcső relációban van függőségi és konkretizációs kapcsolat. A jogügylet elbírálásához a törvény ad alkalmazási szempontot, amit a választottbíróság konkretizál. A jogügylet és ítéleti konkretizációja egyaránt összefüggésbe hozható a magasabb norma felhatalmazó erejével. Ott azonban, ahol nincs ilyen magasabb szintről jövő kötelezés-elismerés, ott a tartós gyakorlatra, kereskedelmi szokásra *történő hivatkozás nem tekinthető magasabb joglépcső alkalmazásának, felhatalmazásának*. A választottbírósági határozat (ítélet) itt úgy konkretizál, hogy nem magasabb szintet, hanem *a teljesedésbe nem menő jogügyletet saját szintjén bírálja el*. A jogügylet ítéleti konkretizációja magasabb szint felhatalmazása nélkül vezeti be a szokásokra, tartós gyakorlatokra történő hivatkozást. Az ítélet nem a jogügylet magasabb szintjének alkalmazása, hanem azonos szintű, egyedi normák közül a jogügylet tényyszerűségek alapján történő minősítése.

A jogértelmezés segítségül hívásával (1988, VI.) megoldható a saját szint konkretizációjának felsőbbtől való függetlensége is. Ugyanis Kelsen az alacsonyabb jogi fokozat magasabbtól való viszonylagos meghatározatlanságáról beszél. Az alacsonyabb foknak van egy szándékos és egy nem szándékolt meghatározatlansága. Minden jogi aktus, „a magasabb fokú norma által csak részben meghatározott, más részét illetően azonban meghatározatlan. A meghatározatlanság egyaránt kiterjedhet a meghatározó tényállásra és a feltételezett következményre is, vagyis az alkalmazandó aktus „miként”-jére és „mi”-jére egyaránt. A meghatározatlanság lehet egyenesen szándékolt, azaz a magasabb normát alkotó szerv szándéka szerinti. Így egy pusztán általános norma alkotása - lényegének megfelelően - állandóan ama feltevésben történik, hogy a végrehajtás során kibocsátott egyedi norma folytatja a meghatározás folyamatát, mert hiszen ez adja az értelmét a jogi normák lépcsőzetes lefelé haladásának” (1988, 51). Ha az alacsonyabb szint szándékoltan részleges és nem szándékoltan viszonylagos meghatározottságú a magasabb által, akkor már nehéz olyan kapcsolatot kitalálni általános és egyedi normák között, ami ne férne bele ebbe a magyarázatba. Az alsóbb szint függetlensége megáll a felsőbbtől való függőség nélkül, de a

lépcsőzetesség egységében marad, mert a felsőbb norma beépítette e viszonylagos meghatározatlanságot az alsóbb számára.

Hasonlóan jogértelmezés megoldásához, a normaalkotó összefüggések rendjében is gondolt szerzőnk arra, hogy alternatív karakterű viszonyt tételezzen magasabb és alacsonyabb fok között. A 'normaellenes norma' jelensége (pl.: alkotmányellenes törvény, törvényellenes rendelet, általános norma ellenes egyedi norma stb.) ugyanis megbontaná a jogrend egységét, ami Kelsen felfogása szerint nem lehetséges. A jogrend zártságának fenntartása érdekében ki kell küszöbölni, hogy eltérő fokozatú normák között az ellentmondás állhassék elő. Hogyan?

A pozitív jog sokféle óvintézkedést tesz a jogellenes jog helyzeteinek kivédésére. Ez azonban teljesen mégsem elkerülhető. Ami olymértékben hibás, hogy létre sem jött jogilag, az abszolút semmis, anélkül is, hogy valaki megtámadná. Ugyanis nem alkalmas arra, hogy joghatás fűződjék hozzá. Ellenben ha mintegy relatív semmisségről, azaz megtámadhatóságról van szó, akkor mindaddig érvényesnek tekintjük a jogi aktust, ameddig egy arra jogosult szerv, megfelelő eljárásban meg nem semmisíti, ki nem mondja érvénytelenségét. Egy ilyen norma fogyatékos, hiányos, mert nem tesz eleget a magasabb norma által létrehozására vonatkozó követelményeknek, de ettől még nem tekinti a jog érvénytelennek, mindaddig, ameddig egy eljárás érvénytelenné nem nyilvánítja. Vagy - vagy. Vagy létre sem jött a jogi aktus (általános vagy egyedi norma) vagy egészen addig érvényes, amíg meg nem semmisítették. „A törvény nemcsak azt az előírást tartalmazza, hogy a bírói ítélet és a közigazgatási aktus adott módon hozassék meg és adott tartalommal bírjon, hanem egyúttal azt az előírást is, hogy valamely más módon hozott vagy más tartalommal bíró norma is érvényes legyen mindaddig, amíg egy meghatározott eljárás az előző előírással való ellentéte miatt hatályon kívül nem helyezi. Ha az eljárást kimerítették vagy egyáltalán nincs is eljárás rendszeresítve, akkor az alacsonyabb fokú norma a magasabb fokú normával szemben 'jogerőre' emelkedik. Ez viszont azt jelenti, hogy az alacsonyabb fokú norma a magasabb fokú normával szemben érvényben marad, és pedig a jogerőnek éppen a magasabb fokú norma által statuált elve alapján. Az alacsonyabb fokú norma létrejövetelét és tartalmát meghatározó magasabb fokú norma értelmét nem ragadhatjuk meg ama további rendelkezés nélkül, amelyet a magasabb fokú norma arra az esetre bocsát ki, hogyha az első rendelkezést megsértik. Az alacsonyabb fokú normának a felsőbb fokú által való meghatározása ilyen módon -

az általános törvény és az egyedi norma vagy közigazgatási aktusok viszonyában is - alternatív előírás jellegű. ... Az alacsonyabb normát meghatározó magasabb fokú norma alternatív jellege kizárja, hogy az alacsonyabb a magasabbal valószínű logikai ellentétbe kerüljön, mert ha ellentmond a két alternatív előírásra tagolódó teljes norma első előírásának, ezzel *nem mond ellent az alternatív felépítésű teljes normának*. És az előírt eljárásban vizsgálendő alacsonyabb fokú normának a magasabb fokú norma két alternatív előírása elsőjével való ellentéte is csak akkor jelenik meg, amikor az illetékes hatóság ezt megállapítja. Minden más vélemény egy állítólagosan fennforgó ellentétről jogilag irreleváns. *A jog szférájába az 'ellentmondás' csak az ellentmondó norma megszüntetésével egyidejűleg lép be*. Ezek szerint egy valamilyen okból érvényesnek feltételezett norma ún. 'normaellenessége' - ha eltekintünk a szerveknek a normát egyáltalán nem érintő személyes felelősségétől - valójában nem más, mint annak bizonyos okból lehetséges hatálytalanítása, azaz egy másik jogi aktus által történő megsemmisíthetősége; vagy pedig semmissége, azaz érvényes jogi normaként való létének a jogismeret által való tagadása, egy érvényes jogi norma látszatának megszüntetése. A 'normaellenes norma' vagy csak megsemmisíthető, tehát megszüntetéséig érvényes és így szabályszerű norma, vagy pedig semmis, és akkor nem norma. A normatív megismerés nem tűr ellentmondást ugyanannak a rendszernek a két normája között. A két eltérő fokú érvényes norma között lehetséges összeütközést maga a jog szünteti meg. A jogrend lépcsőzetes felépítésének egységét nem veszélyezteteti logikai ellentmondás" (Kiemelések -Sz. P. 1988, 48-49.).

Ha formális logikai ellentmondást nem is tartalmaznának, de az igazságosság és humánus tartalmi számára nem sok védelmet nyújtanak ezek a jogi formalizmusok. Van szerepük a jogban, amiből Kelsen sok mindent felmutat, de ez a jogpozitivisták módján felfogott („a jog egyenlő joggal”) és értelmezett ellentmondásmentes jogrend éppen a jogállamiság szempontjából nagymértékben elavult. Ahelyett tehát, hogy Kelsen jogtani bírálatát egy másik, kevesebb problémát felvető, jobb jogtan felől bírálnánk, az immanens kritika lehetőségeit vezetjük át egy külső nézőpontba. Kelsen ugyanis a kényszerítő rend számára azt is megengedte aktustani koncepciójában, hogy „a jogrend a rendőri szerveket arra is felhatalmazza, hogy védelmi célból előzetesen letartóztassanak embereket... Közveszély esetén, vagy amikor fertőző betegek számára kényszergyógykezelést írnak elő, bizonyos modern jogrendszerek

gyógyintézetbe történő internálást rendelnek el. Végül, bizonyos totalitárius államok joga felhatalmazza a kormányzatot arra, hogy koncentrációs táborba zárjanak olyan személyeket, akiknek mentalitása, vallása vagy faja számukra antipatikus, és olyan kényszermunkára kényszerítik őket, ami tetszik a kormányoknak.” S ehhez hozzátette: „Tisztesség ne essék, ha az ilyen intézkedések morális nézőpontból mégoly energikusan elítélhetőek is, az államok jogrendjében mindazonáltal az ilyesmit nem lehet szokatlannak tekinteni” (Kriegel, 1994, 106-107.).

Kelsen tehát „a jogrend struktúrálődásának normákon keresztül történő hierarchizálását és az adminisztratív aktusok ennek való alárendelését, illetőleg igazságszolgáltatási kontrollját látja a jogállami modell tartalmának”. Ez ugyan a legalitási szféra kiszélesítésével járt, s visszaállította a jogállami doktrína eredeti értelmét, csak hogy a demokráciáról való mai elgondolásunk túlfejlődött ezen a helyzeten. Ezért ma „...a hatalommegosztás doktrínája veszi át a helyét a normák hierarchiájának, és az emberi jogok természetjoga elfűjja a jogpozitivizmus szerepét” - oszthatjuk Blandin Kriegel értékelését (1994, 103-104; 110.). A jogrend tartalmi, alapjogi kontrolljának épp ezért nemcsak az alkotmányellenes törvények alkotmánybíráskodás általi megsemmisíthetőségét kell jelentenie, hanem az alapjogok olyan katalógusát, amely felől a korhoz és rendszerhez kötött természetjogias tartalmak meg is védik az állampolgárokat a jog útján elkövetett jogtalanságtól, az *„ungerechtes Recht”* gyakorlatától. Ezt a követelményt pedig valóban nem lehet Kelsenre építenünk.

IV.

Kelsen és Pound felfogása abban nagyon közel esik egymáshoz, hogy a formális érvényesség illetve az autoritatív technika alapján jelöli ki a jog az érvényesíthetőség határait, a társadalmi cselekvések megengedett és tiltott mértékeit. *Érvényesség és autoritativitás a végső jogkritérium, melyet jogrend fogalmukba beépítettek.* Egységes, jogpozitivistá alap, amit Kelsen éppúgy a közhatalom politikai funkciójaként fog fel, ti. a törvényhozó és a jogalkalmazó egyaránt a közhatalmat gyakorolják, amelyben mindkettőnek politikai jellege van. „Amikor a törvényhozó felhatalmazza a bírót, hogy bizonyos határok között egymással szemben mérlegelje az ellentétes érdekeket, és az egyik vagy a másik fél javára eldöntse a konfliktusokat, jogalkotó jogot és ezáltal olyan hatalmat ruház át, ami a bírói funkciónak ugyanolyan politika jelleget ad,

amelyennel a törvényalkotás is rendelkezik, még ha nagyobb mértékben is. A törvényhozás és az igazságszolgáltatás politikai jellege között tehát csak mennyiségi és nem minőségi különbség”.¹¹ Hatalomgyakorló tevékenységük termékei az általános és az individuális normák, melyekkel az érdekérvényesítő emberi magatartásokat alávetik a normák által megszabott kereteknek. Éppen úgy, ahogy Poundnál az érdekmérlegelésen és optimalizáción keresztül történik meg az alanyi jogi helyzetek, jogszabályok, igények összemérése - az ellentétes érdekeknek a cselekvés megengedett mértékei szerinti elismerése. Pound jogrend fogalomhasználatában azonban nem tartalmaz semmiféle belső hierarchiára vonatkozó követelményt (viszont tartalmazott humánusot védő természetjogi minimumokat). Ezért például az Európai Unió egész *acquis communautaire*-jét, mintegy egyszázezer oldal terjedelmű joganyagot megfeleltethetünk neki. A jogrend itt a jogász érvelések, levezetések, tapasztalatok szakmai közegét, a *prudentia iurist* jelentik. Ezzel szemben a kelsen belső struktúráról ideáig aligha terjeszthető ki. *Beszámítással, jogi értelemdalal formálisan ugyan bármit az értékesítés, a relevancia körébe vonhat, de ez ettől még nagyon sok esetben nem fog egy magasabb fok materiális alkalmazásának bizonyulni.* Ahogy napjainkban az államszervezeti hierarchiát keresztbe verik a hatalommegosztásos intézményes ellensúlyok, azonképpen a jogforrások szupranacionális összetevői is úgy pluralizálják a jogrendet, hogy annak lépcsőzetes felépítése egyre kevesebb helyütt maradhat intakt.

¹¹ lásd: Ki legyen az Alkotmány őre? /1931/ In: Államtan, 2003, 297-98.

Irodalom

Hargitai József

2003 Nemzetközi jog és szupranacionális jog Magyar Jog, 4. szám

Horváth Barna

1928 Természetjog és pozitivizmus Pécs,
Dunántúli Egyetemi Nyomda

Jakab András

2004 A joglépcsőelmélet problémái in: Regula Iuris Szabály és/vagy norma a jogelméletben Prudentia Iuris (szerk.: Szabó Miklós) Miskolc

Hans Kelsen

- Az államelmélet alapvonalai 1927 ford.: Moór Gyula) Szeged
- A szuverenitás fogalmának változása
1931 Politzer Zsigmond és fia, Budapest
- Tiszta jogtan Budapest,
1988 (ford: Bibó István) ELTE Bibó István Szakkollégium kiadványa
- General Theory of Law and State
1943 Cambridge, Harvard University Press
- Théorie générale des normes 1996 PUF, Léviathan, Paris
- Ki legyen az alkotmány őre? 2003 In: Államtan (szerk.: Takács Péter) Szent István Társulat, Budapest
- Kriegel, Blandine Démocratie et État de droit
1994 in: Les paradigmes de la démocratie (szerk.: J. Bidet), Paris, PUF

Moór Gyula

1994 Jogfilozófia PÜSKI, Budapest

Roscoe Pound

- 1910 Law in Books and Law in Action
American Law Review XLIV.
- Társadalomirányítás a jog útján Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből in: Jog és Filozófia (szerk.: Varga Csaba) Akadémia, Budapest

Carl Schmitt

1922 Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von Souveränität
Duncker & Humblot

Szigeti Péter

2002 Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége in: Natura Iuris Prudentia Iuris (szerk.: Szabó Miklós) Miskolc

Szigeti Péter - Takács Péter

2004 A jogállamiság jogelmélete (második, bővített, javított kiadás)
Napvilág, Budapest

Szilágyi Péter

2004 A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén
- Magyarországról nézve Magyar Közigazgatás 3.

Vörös Imre

2003 A jogforrások rendszere a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában Jogtudományi Közlöny, szeptember

Alkotmányjogi stúdiumok

4. Országgyűlési képviselői választások 2006 - az Országos Választási Bizottság jog - és feladatkörein keresztül

Az OVB jellege, összetétele, helye a választási szervek rendszerében. Az OVB alkalmazott jogi eszköztára: Határozat, Állásfoglalás, Közlemény. A feladatellátás jogforrási környezete és a felvetődő alkotmányossági problémák. Az Állásfoglalások jogi természete. Az eljárás határidőiről befejezett és folyamatos (állapotszerű) jogsértések esetében. Kampánycsend sértés állásfoglalások - és ügyek. A II. forduló utáni juridikatúra és tanulságai. Az Etikai Kódexet aláíró jelölő szervezetek állásfoglalás-kérése - a 'láncszavazás'. Egyéb jelentős állásfoglalások. Szabály alapú versus alapelvi jogalkalmazói döntés - morális mérlegelés és jogi elbírálhatóság (Határozatok elemzése). Jogszabálysértések - alapelvsérelem nélkül. Alapelvsérelmek - klasszikusan morális alapú döntéssel. A médiakampánnyal kapcsolatos jogorvoslat - négy felvonásban. A Közlemény műfaja az OVB gyakorlatában. Jogalkotási reformjavaslatok. Felhasznált irodalom, jogforrások.

1. Az OVB jellege, összetétele, helye a választási szervek rendszerében

A Magyar Köztársaságban az országgyűlési képviselői választások szervezése, igazgatása, lebonyolítása a közigazgatás, jelesül annak egy szervének, a választási irodáknak a feladata. Ezen szerveknél összpontosulnak azok a választásszervezési és a jogalkalmazói készség szintjén szükséges ismeretek, amelyek nélkül eredményes választást aligha lehetne lebonyolítani. A választási irodákat jegyzők és főjegyzők vezetik, s mintegy 30 ezer köztisztviselő és közalkalmazott áldozatkész munkája szükségeltetik e nem kis és csekély súlyú feladat megoldásához. Ezt az apparátust irányítja mintegy harminc egynéhány saját munkatársán keresztül az Országos Választási Iroda és vezetője, Rytkó Emília. A választások törvényességi felügyeletét pedig a Választási Bizottságok végzik, a 176 OEVB-től (Országgyűlési Egyéni Választókerületi Bizottság) a húsz TVB-n (Területi Választási Bizottság) keresztül az OVB-ig. Tanulmányunk utóbbi választási testület törvényben nevesített feladatain és ez évi tapasztalatain keresztül mutatja meg a parlamenti választások

fontos sajátosságait, s körvonalazza a jogalkotás számára elvégzendő eljárásjogi törvénymódosításokat.

Az OVB feladat- és hatásköreit az 1997. évi C. a választási eljárásról szóló törvény tartalmazza. Ennek 21.§-a definiálja a választási bizottságok fogalmát, amely érvényes a szavazatszámláló bizottságoktól (továbbiakban: SZSZB) kezdve a helyi és a megyei (fővárosi) Választási Bizottságokon át az OVB-ig. „A választási bizottságok a választópolgárok független, kizárólag a törvénynek alárendelt szervei, amelyeknek elsődleges feladata a választási eredmény megállapítása, a választások tisztaságának, törvényességének biztosítása, a pártatlanság érvényesítése és szükség esetén a választás törvényes rendjének helyreállítása”. A testületeknek kétségtelenül állami jelleget ad egyfelől az, hogy a törvényesség őrei, másfelől pedig az, hogy működésük tartama alatt hatóságnak, tagjai pedig hivatalos személynek minősülnek, következésképp ennek megfelelő büntetőjogi védelemben részesülnek. Rátérve az OVB-re, és összetételére látható lesz, hogy az *állami szerv jelleg társadalmi elemekkel* egészül ki. A OVB öt tagját (és póttagjait) az Országgyűlés választja meg 4 évre, a parlamenti pártok személyi javaslatait is figyelembe vevő belügyminiszeri indítvány nyomán. A parlamenti megválasztás és eskü után ez az öt fő saját tagjai közül választ elnököt, majd annak helyettesét, aki az elnököt akadályoztatása esetén helyettesíti. A választott tagok és az országgyűlési választásokon országos listát állítani tudó pártok delegáltjaival kiegészülő testület - idén 10 ilyen jelölő szervezet volt - tagjainak jogai és kötelezettségei azonosak, (azzal az eltéréssel, hogy utóbbiaknak nem jár tiszteletdíj).

A pártok által delegált tagok - a jogvégeztség nem kötelező - olyan pártos elemet, a *kölcsönös ellenőrzés elemét* viszik a bizottságok munkájába, amely fontos garanciális elemet és egyszersmind társadalmi jelleget kölcsönöz a testületeknek¹. Hasonlóan ahhoz a megoldáshoz, amely a bizottsági ülések jegyzőkönyvében a kisebbségi vélemények indokaikkal történő rögzítését is kötelezővé teszi - ha azt az érintettek megfogalmazzák. Ezek az indokok pedig szerepet kaphatnak a jogorvoslatok során. Az OVB döntéseivel szemben nincs fellebbezés, de van

¹ A választások jogi végeredményének OVB általi megállapítása után csak a parlamentbe jutott pártok delegáltjai maradnak OVB tagok. Tehát az MSZP, A FIDESZ, az SZDSZ és az MDF delegált képviselői, akik mellett a 23 fős frakciót alapító KDNP delegált taggal lesz 10 fős testület az OVB.

Legfelsőbb Bírósági felülvizsgálat, amelyhez az összes irattal együtt a jegyzőkönyvek is felterjesztésre kerülnek.

Garanciális okokra visszavezethető, de közel sem szerencsés megoldása a törvénynek, hogy eltérően az ítéletekkel végződő polgári és büntető perekől, ahol ismert a *res iudicata* (jogerő) intézménye, s ennek következtében *ugyanazon tényállást ugyanazon összefüggésben* már nem kell még egyszer eldönteniük a bíróságoknak, a választási szervek esetében mindig, mindent újra kell kezdeni, s a nem-peres eljárásban született bírósági végzések sem zárják ki az újabb és újabb beadványok ismételt elbírálását. Ennek következtében *nincs ökonómia*ja a választási szervek munkájának: egyfelől az érkező beadványokat a testület egésze elé kell vinni (még az un. sajtópapírokat is), holott nyugodtan megengedhető lenne az elnöki szelekció. Másfelől pedig, mint erre egy ízben Ivancsics Imre hívta fel a figyelmet a kérdést nem először felvető OVB ülésen (V. 9.), hogy két különböző esetkör között eleve a törvényhozónak kellene fogalmi distinkcióval élnie: ha egy beadvány a Ve. tárgyi hatálya alá tartozik, de a bizottságnak nincs hatásköre az elbírálásra, *akkor hatáskör hiányában, érdemi vizsgálat nélkül* kell elutasítania a beadványt². Ezt a megoldást ismeri az eljárási törvény, azonban akkor, amikor nem tartozik a beadvány a hatálya alá, a kialakult és a bíróság

² Például: „S. O. állampolgár 2006. március 20-án kifogást nyújtott be, melyben arra kéri az Országos Választási Bizottságot, hogy "állítsák le a 2006. évi országgyűlési választást, és vizsgálják ki annak törvényes voltát, mert az eddig történt eseményekből adódóan nem csak a legitimitása, hanem a tisztasága is teljes mértékben megkérdőjelezhető". Kérésének indokaként az ajánlószelvények gyűjtésével kapcsolatos visszaességekkel foglalkozó sajtóhíreket, illetve az ezekben az ügyekben indult hivatalos eljárásokat jelöli meg. Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy az ajánlószelvények ellenőrzése annak az országgyűlési egyéni választókerületi választási bizottságnak (OEVB) a hatáskörébe tartozó feladat, amelynél a jelöltet az ajánlószelvények átadásával bejelentették. A jelöltet a választási bizottság abban az esetben veszi nyilvántartásba, amennyiben legalább 750 érvényes ajánlással rendelkezik, és a jelöltté válás feltételeinek egyebekben is megfelel. Az OEVB döntése ellen az illetékes területi választási bizottsághoz lehet fellebbezést benyújtani, amennyiben a konkrét esetben a törvénysértés gyanúja fennáll. A fentiek alapján a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező választási bizottság csak az egyes konkrét esetek vizsgálatára jogosult, az ajánlás folyamatának általános felülvizsgálatára, illetve ezzel kapcsolatban a választási eljárás „leállítására” azonban egyetlen választási bizottságnak, így az Országos Választási Bizottságnak sincs hatásköre. Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy hatáskörének hiányában a kifogás érdemi elbírálásra alkalmatlan, ezért azt érdemi vizsgálat nélkül elutasítja” (110/2006. (III. 20.) OVB határozat).

által elismert gyakorlat szerint nem kell formális határozatot hozni, elég válaszlevélben rámutatni erre a körülményre. A társadalmi kontroll funkció sem kellene, hogy ésszerűtlen és pazarló megoldásokhoz vezethessen az ügykezelésben.

A választási bizottságok független szervek, tehát közöttük alá-fölérendeltségi viszony nincs, ezért az OVB egyiküket sem utasíthatja. Csak a jogorvoslatok illetékességi rendszere teremt közöttük formális, alaki jogi kapcsolatot, amennyiben egy kifogás elbírálása, ha TVB szinten indul, akkor fellebbezéssel az OVB elé kerül, s ekkor a végső fórum - a bírói felülvizsgálati kérelem nyomán - a Legfelsőbb Bíróság. (Eltérően az OEVB szinten induló ügyek mozgáspályájától, amelyeken a végállomás a Megyei Bíróság).

A testület tehát törvényességi felügyeletet és társadalmi ellenőrzést gyakorol a választásokkal kapcsolatban, s ehhez a feladatellátáshoz ad támpontokat az eljárási törvény 3. §-a, amikor megállapítja, hogy a választási eljárás szabályainak alkalmazása során az érintett résztvevőknek *milyen alapelveket kell érvényre juttatniuk /a) - f) bekezdésig terjedően/*. A eljárási szabályok és alapelvek érvényesüléséhez pedig a választási bizottságok, köztük az OVB négy cselekvésmódot kapott a törvény fentebb idézett 21. §-ban: eredmény *megállapítás*, tisztaság és törvényesség *biztosítás*, a pártatlanság *érvényesítése*, s ha mindezek vagy ezek némelyike vagy éppen csak egyike sérülne, akkor *helyre kell állítaniuk* a törvényes rendet. Ezekhez a cselekvésmódokhoz *három jogi eszköz* társul (határozat, állásfoglalás és a figyelemfelhívó közlemény): egyedi konkrét ügyekben, kifogások esetén *hatósági jogalkalmazást* végeznek a testületek, határozatok meghozatalával. Itt a tényállás megállapítását és annak jogi minősítését kell elvégezni, majd a döntés jogi hatásait, jogkövetkezményeit kell megállapítani. A Ve. négyféle szankciót ismer a kifogások elbírálásának jogkövetkezményeként, amennyiben a testület többségi határozattal a kifogásnak helyt ad:

- a) megállapítja a jogszabálysértés tényét,
- b) a jogsértőt eltiltja a további jogszabálysértéstől
- c) a választási eljárást vagy annak jogorvoslattal érintett részét megsemmisíti és megismételteti.

Nyilvánvaló, hogy utóbbi a *legsúlyosabb szankció*, ezen nem lehet túlmenni a választási törvény kereteiben, amelyre országgyűlési képviselői választásokon 1990 óta még nem került sor (önkormányzati választókerületekben azonban igen). Azt szomorúan állapíthatjuk meg,

hogy 2006-ban a Bács-Kiskun Megyei 2. számú választókerületben az egyik jelölő szervezet aktivistáinak magatartása következtében (súlyosan megtevesztő szórólapok, melyek valótlanul Szécsi Gábor visszalépését terjesztették és szavazatvásárlás) az OEVB megállapította az eredmények megsemmisítését és új választások kiírását, amit a fellebbezés nyomán a kecskeméti TVKB 4:4 es szavazati arányú döntése nem változtatott meg, s ezt ott az 1. fok jóváhagyásaként értelmezték. A Megyei Bíróság azonban alaposnak tartotta a felülvizsgálati kérelemben előadottakat, s ezért helyben hagyta Horváth Zsoltnak, a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség képviselőjelöltjének második forduló választási győzelmét, a koalíciós közös jelölttel, Szécsi Gáborral (SZDSZ) szemben.

A szankciók vagyilag osak, tehát sor kerülhet önmagában a jogszabálysértés megállapítására anélkül is, hogy a jogsértőt eltiltanák a további jogsértéstől. Van még egy negyedik fajta szankció is, a média-kampánnyal kapcsolatos jogsértésekre szabott 44/A. §-ban (a 2005. évi LXXXI. törvény vezette be), amely annak megfelelően, hogy e szakasz mögöttes jogszabálya a médiatörvény, bevezeti a fentebbi szankciók alkalmazásán túlmenően a jogsértő (lap vagy műsorszolgáltató) *helyreigazítási kötelezettségét*. Vissza fogunk térni a szankciók alkalmazhatóságának és visszatartó erejének kérdésére - de már konkrét esetek elemzéséhez kötöten, amikor már komplexebben elemezhetjük a jogorvoslati folyamatokat, az OVB idei juridikatúráján keresztül.

2. Az OVB alkalmazott jogi eszköztára: *Határozat, Állásfoglalás, Közlemény*

Az OVB legfontosabb jogi eszköze, a jogvitákat (kifogásokat és fellebbezéseket) eldöntő Határozat. A 2005. évi nyári törvény-módosítások nyomán - alapelvi bíráskodás bevezetése és a médiakampánnyal kapcsolatos sérelmek vizsgálata a legfontosabb mozzanatok - szélesebbre nyíltak a jogorvoslatok kapui, minek következtében a kampány kezdeteitől a választások végéig (az új OVB periódusát tekintve február 9 és április 30 között) a testület összesen 203 jogvitát, konkrét ügyet, köztük 185 kifogást és 18 fellebbezést bírált el³. Ez háromszor annyi, mint amennyi 2002 hasonló időszakában született (akkor 69 jogvitát bíraltak el). Figyelembe véve, hogy a kampány és a választások időszakában 93 büntetőeljárás indult, köztük 12 olyan, amely a választás rendje elleni bűncselekmény, a BTK 211.§ alapján, továbbá 107 szabálysértési eljárást kezdeményeztek 4, akkor ezek olyan jogi tények, amelyek a jogvédelmi lehetőségek szélesedésének beszámítása mellett is megerősítik azon értékeléseket, melyek szerint heves, elmérgesedett és - figyelemmel a panaszok jellegére - sok nem kívánatos jelenséget mutató kampány zajlott.

Az első és a második választási fordulóban az egyéni és a területi választókerületi *eredmények megállapítása* ellen összesen 33 esetben éltek jogorvoslati kérelemmel. Ezek egyik esetben sem hoztak olyan eredményt, amely a választások végkimenetelét érdemben befolyásolta volna. Fontos konstatálni, hogy a választások *a törvényességnek megfelelően* zajlottak, és ehhez hozzátartozik az is, hogy működtek a jogorvoslati intézmények.

Az OVB döntései komoly szakmai vitákban, sokszor marathoni ideig tartó üléseken, de ténybelileg és jogilag megalapozottan születtek. A Legfelsőbb Bíróság elé - egyelőre csak nyersen, statisztikusan nézve - 63 határozata került, s ezek 78%-át, tehát hozzávetőleg 4/5-ét

³ A statisztika szempontjából a megjelölt periódus összhatározatainak számából (254) kiesik itt a 30 jelölő szervezetet bejelentő és a 10 országos listát állító nyilvántartásba vevő határozat, a 4 mentelmi ügy, a 3 megfigyelőt nyilvántartásba vételi OVB határozata, s néhány egyéb ügy, mert ezek nem jogvitát döntöttek el.

⁴ Az adatok forrása: Lampérth Mónika belügyminiszternek, a parlament alakuló ülésén (május 16) elmondott beszámolója.

jóváhagyta, s 22%-át, tehát 1/5-ét változtatta meg az igazságszolgáltatás csúcsszerve. Figyelembe véve tehát, hogy mindössze 14 esetben került sor LB által megváltoztatott döntésre, de ezek közül 3 határozat, 'felülrását' ugyanazon természetű ügy (Orbán Viktor ásatthalmi és Tv-s nyilatkozatok) képezte, amit épp ezért egynek is vehetünk, továbbá egy területi lista állítással szemben benyújtott nyilvántartásba vételi LB megtagadó végzés sem igazán egyedi jogvita⁵, a *tisztított mutató* még kedvezőbb összképet fest: így számítva 60 jogvitát minősítő OVB határozatból 11-et változtatott meg az LB, azaz csak 18 %-ot. Ezek közül pedig 7 nem szabály alapú, hanem alapelv sérelmét megállapító, *tehát egyértelműen mérlegelési jogkörben* hozott döntés volt. Fogjuk még ezeket az ügyeket szakmailag (a tényállás rekonstrukciója és a jogi minősítés problémái felől vizsgálni), de a statisztikus jellemzés is rámutat-hat arra, hogy az OVB határozataiban nem szenvedett csorbát a *tisztes-séges eljárás és a pártatlanság elve*. Eset és eset között, társadalmi- és politikai jelentőségét tekintve természetesen óriási különbség lehet, s ezért jó néhány nehéz ügyet részletesen is fogunk elemezni. Azon ugyanis, hogy alapelvsérelmet megállapít-e egy testület, ahol a jogsér-tés természetének - *szabály alapú döntés (ahol a jogi normának hipoté-zise és diszpozíciója is van a szankció mellett, s ezért a jogalanyok ma-gatartásának irányítására önállóan alkalmas, tartalmi egysége a jog-rendnek⁶) hiányában* - az alapelv csak irányt szab, de azt a jogalkalmazó testületnek kell súlyoznia, mérlegelnie - mindig lehet vitatkozni. Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert ha egy szabály érvényes és egy adott esetre alkalmazható, akkor döntő módon meghatározza a jogvita elbírálását. A szabály érvényessége azt jelenti, hogy azon kivételek is megfogalmazhatóak, amelyek nem tartoznak a szabály alá. Ezzel szem-ben a választási jogelvek nem kényszerítenek ki egy meghatározott dön-tést, hanem csak egy megoldás irányába mutatnak.

⁵ A Magyar Kommunista Munkáspárt Pest Megyei TVKB és OVB döntésével szembeni LB végzésről van szó, amely 4-ről 3-ra csökkentette a párt területi listáján választókerületi jelöltállításait, minek következtében ez elesett a Pest Megyei lista állításának jogától (melyhez legalább 4 választókerületi egyéni jelöltet kellett volna állítania).

⁶ Jogdogmatikailag kidolgozott formában lásd a jogi normák és a jogtételek közötti elméleti és jogtechnikai megkülönböztetéseket: Szigeti, 2005, 112-118 (jogi normatan). Itt, ebben a dichotom felosztásban a szabály alapú döntés kifejezésben a szabály a jogi norma (a jogi normát kifejező jogtétel) értelmét kapja.

Tehát olyan érveket rögzítenek, amelyek valamilyen irányba mozdítják el a jogalkalmazó gondolkodását, akinek azt a jogsérelem megállapításához súlyoznia kell⁷.

A feltárt bizonyítékokat a jogalkalmazónak *egyenként és összességükben kell értékelni, s ezután súlyoznia az alapelvek felől minősítő értéktételeit*, tehát a választás *tisztasága*, az önkéntes részvétel, a jelölő-szervezetek és jelöltek közötti *esélyegyenlőség*, a *jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás*, a *jogorvoslat* lehetősége, végül a *pártatlan elbírálás* alapelvei követelménye felől.

Egy kicsit a *fonák* oldaláról is megvilágítva az alapelvei jogalkalmazás jogi természetét: miért esne mindig egybe egy háromtagú tanácsban, nemperes eljárásban, szakképzett és tapasztalt legfelsőbb bírósági bírákkal döntő LB mérlegelése, egy 15 fős testület mérlegelésével, ahol a résztvevők száma és összetétele⁸ következtében a vita dinamikája előzőtől igen eltérő lehet? Jó példaként kínálkozik erre a testületek közötti különbségre azok az esetek - anélkül, hogy egyelőre ezek szakmai, argumentációs részleteit elemeznénk - amikor az OVB egy ülésén tárgyalta az MSZP minta-szavazólapjait egy másik ügygel, s azokat nem tartotta alkalmasnak a választói akarat megtevéseztésére

⁷ Lásd ehhez: egyrészt R. Dworkin: A szabályok modellje (in: Szabadsfalvi József /szerk./, 1996. 17-56), illetőleg a német-magyar jogdogmatikában kidolgozott jogi normák-jogtételek versus szabályok-magatartásminták funkcionálisan ekvivalens megoldásainak összehasonlítását: Szigeti, 2004, 72-77.

⁸ A 15 fős OVB összetétele is magas szintű kvalifikáltságot mutat: 4 egyetemi tanár (közülük kettő az állam- és jogtudományok akadémiai doktorai), egy egyetemi docens, kandidátus, 5 gyakorlott ügyvéd mellett, 5 nem jogász (történész, mérnök, számítás technikus, karmester) alkotta. Név szerint: Dr. Balczyk Tímea, Dr. Bodor Pál, Dr. Bordás Vilmos, Csurka Endre, Dr. Esztáriné Szabó Edit, Dr. Fazekas Marianna, Dr. Halmi Gábor (elnökhelyettes), Dr. Ivancsics Imre, Kovács Pál, Dr. Molnár Miklós, Dr. Poczkodi Balázs, Szabó Miklós, Szeredi Pál, Dr. Szigeti Péter (elnök), Dr. Szoboszlai György.

(lévén, legnagyobb betűkkel az szerepelt a valódi szavazólap egyes formai elemeit valóban átvevő szórólapon, hogy „MINTA”)⁹. Ugyanezen minőségű értékítélet *inverze* volt dr. Deutsch-Für Tamás, dr. Kupper András és dr. Balsai Istvánnal szembeni kifogások megítélése, mert hogy Ők - sorrendbe szedve - ugyanezen tényállás alapján 5 milliós választási csalással, csalással és visszaéléssel vádolták a konkurens jelölő-szervezetet a magyar közvélemény előtt. (Igaz, ez a tényállás kiegészült egy további elemmel, amely bizonyítatlanul állította, hogy a második fordulóról szóló értesítőt az MSZP minta szavazólapjával egy borítékba téve kézbesítették). Az OVB következetes volt: ha első esetben jogszerűnek minősítem a magatartást, akkor a jogszerű magatartást tanúsító szervezetet súlyos váddal, választási csalással illető magatartás alapelsértő, sérti a választások tisztaságát és a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlást (235/2006./IV. 21./). Azonos napon, ugyanazon testület végighallgatva a pro és a kontra érveket, aligha hozhatta volna meg azt az ítéletet, amit az LB hozott (Kvk. IV.37.250/2006/2. szám), mert a választási kampány részeként a *véleményszabadság körébe tartozónak*

⁹ Érdekes jogtechnikai megoldást és érvelést alkalmazott az OVB a jogorvoslati eljárásban - mivel 11 darab azonos típusú beadványt bírált el szavazólapminta használat tárgykörben - amikor szükségesnek tartotta jogi álláspontjának egy olyan érveléssel történő kiegészítését, amely minden egyes ügy elbírálásakor releváns volt.

A 6/2002. (II. 7.) OVB állásfoglalás a *minta-ajánlószelvények* választási eljárásban történő alkalmazásáról a következőt állapítja meg:

„A választás során alkalmazott azon gyakorlat, hogy a jelöltek, jelölő szervezetek minta-ajánlószelvény megküldésével nyújtanak segítséget a választópolgárnak az ajánlószelvény kitöltéséhez az adott jelölt támogatására, az OVB megítélése szerint nem ütközik sem a Ve. szabályaiba, sem más jogszabály rendelkezéseibe, feltéve, hogy a minta-ajánlószelvény nem alkalmas a választópolgárok megtévesztésére.”

Az OVB szerint a minta-ajánlószelvények és a *szavazólap-minta* használata között nem egyszerűen jogi, hanem egyenesen törvényi analógia áll fenn, ahol ugyanis lényeges tényállási elemek egyeznek meg, s nem pusztán a magyar jogrendszeren belül, hanem éppen az alkalmazandó jogterület, a választási eljárási törvény vonatkozásában. Mindkettő a kampányban használatos eszköz, céljuk a választói akarat megengedett befolyásolása, csak egyik a jelöltállítás szakaszában, a másik pedig a szavazás funkcióihoz kötött. Ha ezek a minták *nem megtévesztőek, akkor ami érvényes az ajánlószelvényekért történő befolyás eszközeként, annak érvényesnek kell lennie a szavazatokért folyó befolyásolás esetében is.*

értékelte a Fidesz politikusainak magatartását¹⁰. Hozzátevé, hogy a választási kampány utolsó időszakában sajnálatos módon szélsőséges megnyilvánulásokra is sor került - ami természetesen igaz, csak adott ügyben éppen nem kölcsönösen. Az LB bírái tudtak a minta-szavazólap jogszerűségéről, de mégis, a vita-dinamika nélkül külön problémaként kezelték az esetet, s nem az azonos tárgyú (szórólap) ügy megfordítása-ként, inverzeként. Természetesen a végső szó az L B-é, melynek ítéleteit tiszteletbe kell tartani - de szakmai kommentárral és kritikával lehet illeltni.

Állásfoglalást (lásd jogalapját a 90/A.§ (4) bekezdésében) a jogszabályok egységes értelmezésének és a joggyakorlat egységességének biztosítása érdekében kizárólag az OVB jogosult kibocsátani. Tehát ezzel a jogi eszközzel - amely ellen jogorvoslatnak nincs helye és a Magyar Közlönyben is közzé kell tenni - az OVB irányt mutat az összes választási bizottság jogalkalmazói munkája számára, s hosszú évek gyakorlata alapján az is állítható, hogy a Legfelsőbb Bíróság elfogadta ezeket az állásfoglalásokat saját felülvizsgálati döntéseinél.

Végül a *Közlemény* olyan, nem jogi hatás kiváltására irányuló, hanem az alapelvek érvényesülését szolgáló tájékoztató eszköz, amelynek nemcsak szokásjogi jogalapja van (az előző OVB 4 alkalommal élt ezzel a nem eredményközlésre (Ve. 129.§) és nem választás második fordulójáról történő tájékoztatásra (Ve. 87.§ /1/) vagy időközi választás kiírására szolgáló, hanem e konkrét hatásköröktől függetlenül is élő eszközzel). Olyan instrumentum, amely alkalmas a jogsértésre utaló magatartások felmerülése esetén a választási eljárás szereplőinek és a közvéleménynek a tájékoztatására - az alapelvek érvényesítése érdekében. Ezért ennek jogalapja a Ve 21. § (1) bekezdésében olvasható feladat együttes szolgálata. Be fogjuk mutatni, hogy használta ezt az eszközt az OVB, hogyan támadták ennek használatát (lásd: 55/2006 és 57/2006. OVB határozatokat), s hogyan erősítette meg ezen eszköz használatának legitimitását a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága.

A törvény a választási bizottságok döntéseinél igencsak *kiélezi a döntéshozatali szituációkat* azzal, hogy csak igennel és nemmel lehet szavazni, nincs tartózkodás, s bizony, ha ez adott esetben a

¹⁰ Talán a kézbesítésre vonatkozó vélelmezett jogsértés - a jelölőszervezetet illető ténybeli megalapozatlansága ellenére - tekinthető a véleményszabadság körébe tartozónak, ha elkülönítve minősítik a minta-szavazólaptól. (Ezzel is a vitadinamikájának jelentőségére kívánjuk felhívni a figyelmet).

határozathozatali képesség megléte (ennek kritériuma a többségi jelenlét) mellett páros számú összetételt jelent, akkor a páros számok 'tragédiája' szerint olyan pathhelyzet alakulhat ki, ami miatt időlegesen felfüggesztődik a határozathozatali képesség (amit az OVB egyszer, kénytelen volt a megismételt szavazás után alkalmazni április 21-i ülésén). Jobb lenne, ha a törvény valaminő módon feloldaná e pathhelyzetet, s kimondaná, hogy azonos számú szavazat esetén az indítványt úgy kell tekinteni, mint ami el lett vetve (vagy akár éppen fordítva). A Bács-Kiskun Megyei Területi Választási Bizottság a fentebb taglalt, a választási eredményt megsemmisítő és választóköri új választást elrendelő OEVB-i határozat fellebbezésének elbírálása során, jogszabályi rendelkezés hiányában, a maga 4:4-es határozatánál akként értelmezte a szavazategyenlőséget, hogy ez az eredeti kifogást elbíráló első fokú döntés érvényben hagyását jelenti. Ezzel szemben a Megyei Bíróság ügydöntő végzése szerint: „Megállapítható, hogy a választási Bizottság az ülésen határozatképes volt, azonban azonos tartalmú szavazatok többségének hiányában *érvényes döntést nem* hozott. A bíróság álláspontja szerint a helyes eljárás az lett volna, ha a szavazást *mindaddig megismétlik*, amíg a VE.29.§ (1) bekezdésében írott követelménynek megfelelő érvényes döntés nem született” (5. Kpk.20.787/2006/3.szám - kiemelés - Sz. P.). Felvetődik: amikor egy testületben megmerevednek a frontok, akkor nem segít a vita folytatása, még ha ítéletnapig folytatják, akkor sem. Egyértelműen itt szabályozási hiátus áll fenn, amit előre kellett volna látnia a jogalkotónak, s vagy az elnök szavazata dönt alapon, vagy a fentebb jelzett módokon kiküszöbölni ezt a döntéshozatali blokkhoz, tehát képtelenséghez vezető helyzetet. A kecskeméti székhelyű bíróság megállapítva, hogy a Ve. 84.§ (7) bekezdése nem ad lehetőséget *ezen érvénytelenségi ok* esetében arra, hogy a bíróság a TVB döntését *hatályon kívül* helyezze, csak a jogszabálysértés tényét állapíthatta meg, s ezt követően a felülvizsgálati kérelemben foglaltaknak megfelelően az OEVB érdemi határozatát vizsgálta.

3. A feladatellátás jogforrási környezete és felvetődött alkotmányossági problémák

Három törvény és két belügyminiszteri rendelet alkotja a választási szervek munkájának jogszabályanyagát, az orientatív funkciójú állásfoglalások előtt. Az 1949. évi XX. Alkotmánytörvény és az azt módosító törvények közül a Magyar Köztársaságot kikiáltó 1989. évi XXXI. törvény (és annak módosításai) képezik az alaptörvényt, az Alkotmányi szintű jogforrást. Az 1989. évi XXXIV. törvény a választójog anyagi jogi szabályait tartalmazza, tehát azt, hogy a választás szereplőinek milyen jogai, jogosultságai, kötelezettségei vannak, melyeket az 1997. évi választási eljárási törvényben meghatározott módon lehet és kell érvényesíteniük, alkalmazniuk, beleértve ezen eljárási törvény 2005. évi LXXXI. törvénnyel történt jelentős módosítását. A belügyminiszter 60/2005 (XII. 21.) rendelete ennek a törvénynek a végrehajtása érdekében született, míg a 3/2006 (I. 19.) belügyminiszteri rendelet az ez évi választások eljárás határidőiről és határnapjairól tartalmaz végrehajtási rendelkezéseket. Természetesen az OVB korábbi, saját állásfoglalásai mindaddig iránymutatóak saját tevékenységére nézve, ameddig nem helyezik azokat hatályon kívül. (Igaz, e tekintetben egyfajta deregulációt el lehetne végezni - körülmények és a jogszabályi változások okán alkalmazhatatlanná vált állásfoglalások tekintetében).

A választási eljárási joganyagnak a fundamentumáról látni kell, hogy eredményesen le lehetett bonyolítani vele három országgyűlési választást (1998, 2002, 2006), két önkormányzatit, Európa Parlamenti képviselői választást (2005) és országos népszavazásokat (1997, és 2004-ben kétszer). A törvény nem tökéletes, vannak benne joghézagok, okot ad értelmezési problémákra, s törvénymódosítással javítható, reformálható. Tanulmányunkban teszünk is majd erre vonatkozó, de lege ferenda javaslatokat. Mindazonáltal ez a joganyag kiállta a gyakorlat próbáját, kilencszer bizonyította működőképességét, azt, hogy le lehet vele bonyolítani törvényes és eredményes választásokat. Az anyagi jogi törvény igen bonyolult, háromcsatornás választási rendszert eredményezett, hiszen 1989-es megalkotásának körülményei ma is magukon viselik alkotóik eredeti szándékait, noha a körülmények sok szempontból lényegesen megváltoztak (Dezső, 2002, 191-192.). Ezért a kombinált, háromféle módon megszerezhető - egyéni választókerzeti és területi pártlistára

közvetlenül leadott állampolgári szavazatokkal, továbbá országos kompenzációs listán elnyert helyekkel - de egyenértékű mandátumok. Komoly, de csökkeni látszó arányossági problémákat mutatnak fel elemzői (Tordai, Szoboszlai, Wiener), részben az egy-egy megyében a területi listán elnyerhető mandátumok nagy szóródása, részben az 5%-os határ alatt elvesző szavazatok, de más okok következtében¹¹ is, viszont jól szolgálja a kormányozhatóság szempontját, mert elkerüli a fragmentált, túlzottan kis pártok sokaságából álló parlamentet, amely az ilyen koalíciók törekvése következtében gyakran kormányozhatatlansághoz vezet. Bonyolult tehát a választójog és a választási rendszer - az, hogy hogyan lesz az állampolgári szavazatokból parlamenti mandátum, majd azonos minőségű politikai többség a törvényhozásban és a kormányzásban - de megszoktuk és az állampolgárok valamelyest, talán a szükséges mértékben, már el is igazodnak rajta. Természetesen sokkal egyszerűbb, olcsóbb és gyorsabban eredményt hozó rendszer is elképzelhető - például egy egyfordulós, pártlistás választás - de ehhez kétharmados parlamenti támogatottságra lenne szükség, ami mindaddig, s félő, hogy ezután is, hiányzik a protagonistákból. Ezért csak a választási eljárási szabályokra vonatkozó javaslatokkal kívánunk élni. Ma is egyetértve idézhetjük Molnár Miklós álláspontját a szubsztantív és az eljárásjogi reform viszonyát illetően: „A választási anyagi jog jelentős módosítása nyilvánvalóan megkívánná az eljárási szerkezet bizonyos mértékű átalakítását, ugyanakkor a processzuális jog korszerűsítése az anyagi jog reformjának összetett kérdéséről függetlenül is igény. A magunk részéről tehát a választási eljárási jog korszerűsítésével nem a szubsztantív jog esetleges reformjának függvényében vagy ennek tükrében, hanem ettől

¹¹ Két ilyen okot bemutatva: 1). az AB 22/2005 (VI.17.) határozatában az egyenlő választójog alapelveinek (Alkotmány 71.§ /1/) sérelmét látta abban, hogy az egyéni választókerületekben nem érvényesül az egyenlő szavazat, egyenlő mandátum elve, s a probléma megoldására hívta fel a jogalkotó figyelmét.

2). Tordai Csaba véleménye szerint: "Míg a kilencvenes évek elején valóban a magyar volt az egyik legaránytalanabb választási rendszer Európában, mára ez megváltozott....lecsökkent a bejutási küszöb alatt végző pártokra leadott voksok aránya: míg 1990-ben 16,48 % listás szavazat veszett így el, addig 2006-ban már csak 3,21. Az is jelentősen csökkenti az aránytalanságot, hogy a két nagy párt negyven százalék fölötti eredményt ér el, vagyis a jelentős számú egyéni győzelem arányaiban annyira nem dobja meg egy párt mandátumainak számát, mint az első két választáson. Mindenesetre a magyar választási rendszer arányossága ma már az európai átlag környékén van" (Tordai, 2006, 8.old.).

elkülöníthető kíváncsisággal, a választási jogalkalmazás gyakorlata által felvetett problémák és konfliktusok alapján foglalkozunk” (Molnár, 2004, 565. o.).

Szintetikus jogelméleti felfogásunkat /nem analitikus, jogpozitivistá/ az alkotmány- és választójogban is érvényesnek tudva, nem is igen oszthatjuk a jogpozitivisták illúzióit egy tökéletes, hézagmentes törvény valóságosságának lehetőségét illetően. Még a sok évszázados tapasztalatokra, az árutermelés egyetemes világjogának tapasztalataira (F. Engels), a római jogi hagyományokra épülő magánjogi kodifikációkban is az volt a helyzet, hogy a Code civil 1802-es megalkotása után nem sokat kellett várni ahhoz, hogy megjelenjenek a kódex első kommentárjai, bizonyítva, hogy értelmezési problémák, ellentmondások nélküli, teljesen konzisztens jogot lehetetlen alkotni. Egyik létrehozója Napóleon, aki az ülések felén jelen volt, s alkotóan vett részt a kodifikációs bizottsági munkában (Halpérin, 2003), ezért esett kétségbe, amikor a Code civil Maleville féle első kommentárja megjelent. „Számára minden értelmezési kísérlet „gyanús, felforgató ideológia és az anarchia elve” rejlik benne;...a törvények önmagukat magyarázzák.a joghézag a bíró csődje és a törvény megrágalmazása” (Eörsi, 1975, 497.). A modern választójog pedig csak százötven éves tapasztalatokkal rendelkezik. Más kérdés, hogy a jogrend közegében, a jogász érvelés és problémamegoldó gondolkodás közegében a hézagok kitölthetők, az ellentmondások feloldhatóak - legalábbis a funkcionálás akadályait elhárítva (viszont nem meghaladva a jogbiztonság - igazságosság - célszerűség Gustav Radbruch által leírt, a jog eszméjén belül szükségképpen és megszüntethetetlenül fellépő antinómikus természetét).

Talán meglepő, hogy a joganyagot taglalva *már az alkotmányosság szintjét érintően* is meg kell említenünk két konzisztencia-problémát. In medias res: a *szavazatok egyenlőségének* - a tartózkodási helyen történő szavazás esetén előállható - alkotmányossági problémáját, továbbá a választási jogviszony természetét.

A törvény - okkal és joggal - lehetővé teszi azt, hogy az állampolgárok lakóhelyüktől távol, a szavazás időpontjába lévő *tartózkodási helyükön* élhessenek választójoguk gyakorlásával. Ekkor azonban csak a tartózkodási helyük szerinti választókerület jelöltjeire szavazhatnak (és nem a lakóhelyük szerintire). Az igazolással történő szavazásnak többféle indoka van. A kórházban lévő vagy éppen hét végén vendégségben, rokonlátogatáson lévő állampolgárok vagy az előzetes letartóztatásban

lévő állampolgárok vagy pedig éppen a szavazóköri lakóhelyüktől távol lévő bizottsági tagok jogos, alkotmányos igényeit igyekeznek kielégíteni ez az intézmény. Mindazonáltal nem problémátlanul, amint erre az Alkotmánybíróság 6/1991 (II.28.) határozatában foglaltak máig megoldatlan problémája is rámutat.

A kettős-többszörös szavazás illetőleg a törvénytelen átszavazás megakadályozásának következetes megvalósítása azt jelenti, hogy *minden választópolgár csak egy egyéni országgyűlési képviselő* megválasztásában vehessen részt. Jelenleg valóban előfordulhat, hogy valaki, aki a második fordulóban lakóhelyétől távol, tartózkodási helyén szavaz, s a lakóhelyén a választás első fordulójának eredményes volt - tehát közreműködött egy egyéni képviselőjelölt képviselővé választásában - az tartózkodási helyén is szavaz, s ezzel a magatartásával - akár vétlenül, akár tudomása van erről - a választójog egyenlőségét megsértheti.

Az OVB több alkalommal is foglalkozott ezzel a problémával és megállapítása szerint a hatályos törvényi rendelkezések alapján nincs mód¹² a választópolgárok második fordulóban történő szavazását megtiltani arra tekintettel, hogy már részt vettek egy képviselő megválasztásában. Ennek ugyanis súlyos, éppen a jogállamiság követelményéből következő indokai vannak. A magánszemélyek mindent megtehetnek, amit a törvény nem tilt. Ezzel szemben a hatóságok, az állami szervek csak és kizárólag azt tehetik meg, amire a törvény kifejezetten felhatalmazást ad. Se ultra legem, se praeter legem nem járhatnak el a választási szervek. Tehát önkényesen nyilvántartásokat nem lehet törvényi *felhatalmazás nélkül* bevezetni a közjogba vagy az állampolgárokat a tekintetben ellenőrizni, hogy az első fordulóban éltek -e és hol szavazati jogukkal. Az 1789-es francia Deklaráció 4. és 5. §-a elé mennének vissza ezek a megoldások - megsértésükkel igen messzire távolodva minden jogállami követelménytől.

A szavazategyenlőség elve tehát látens módon valóban csorbát szenvedhet, az igazolással történő szavazásnál. Épp ezért orvosolni kell a

¹² A szavazatszámoló bizottság felveszi a névjegyzékbe azt a választópolgárt, aki igazolással rendelkezik, - mondja kategorikusan a VE. 66.§ (2) bekezdése. Ezt nem lehet törvénytörő módon miniszteri rendelettel megváltoztatva igazolási-ellenőrzési eljárásokhoz kötni, hiszen erre a rendeletalkotónak nincs felhatalmazása. Furcsa, hogy nemcsak az alkotmányjogban kevésbé jártas szervezetek képviselői, hanem Balsai István volt igazságügyi miniszter, képviselő is ezt kérte számon a miniszteri beszámoló után elhangzó hozzászólásában. (lásd: www.orszaggyules.hu 2006. május 16. alakuló ülés).

problémát - de ehhez *eszköztára csak a jogalkotónak* van, mert nem jogértelmezési kérdésekkel állunk szembe, amelyek állásfoglalással megoldhatóak lehetnének, hanem szabályalkotással¹³.

Különös história került elő a választási eljárás első szakaszához, az ajánlószelvény-gyűjtéshez kapcsolódóan a Fővárosi Bíróság egyik március 6-i végzése (3.Kpk.45063/2006/4.) kapcsán, amely megváltoztatta Fővárosi Választási Bizottság 11/2006. (II.27.) számú határozatát, s megállapította, hogy dr. B. A. az SZDSZ országgyűlési képviselőjelöltje megsértette a rendeltetésszerű joggyakorlás alapelvét. Azzal, hogy Székelyföldről toborzott román állampolgárságú, erdélyi magyarokat ajánlószelvényeinek összegyűjtéséhez, önmagában nem volt baj, hisz egyfelől a 820 db leadott ajánlószelvényből 788 megfelelt a törvényi előírásoknak, s kérelmező állításaival szemben az sem bizonyosodott be, hogy az ajánlószelvény gyűjtők díjazást kaptak volna tevékenységükért. A törvényi tilalom ugyanis csak arra terjed ki, hogy: „Az ajánlásért az ajánlónak vagy rá tekintettel másnak előnyt adni vagy ígérni, valamint az ajánlásért előnyt kérni, illetőleg előnyt vagy annak ígéretét elfogadni tilos.” (48.§. /3/bek.), tehát sem a költségtérítés, sem pedig a ajánlószelvény ingyenes összegyűjtése az ajánlóktól, de a *begyűjtő tevékenység vállalkozásként*, magánjogi szerződéssel történő megvalósítása nem ütközik jogi tilalomba. A FB mégis, *közvetlenül az Alkotmányból levezetve*, amely igen ritka a magyar bíróságok joggyakorlatában, állapított meg jogsértést. Abból kiindulva, hogy az MK az Alkotmány 2.§ (1) bekezdésében foglaltak szerint független, demokratikus jogállam, „országgyűlési választásainak szabályozása, lebonyolítása szigorúan a belső szuverenitás körébe tartozó terület.

Az állam belső szuverenitása lényegében azt jelenti, hogy az adott állam minden külső behatástól, befolyásolástól, ráhatástól mentesen alakíthatja ki állami szervezetét, jogrendszerét, demokratikus intézményrendszerét.

¹³ „Félúton” lenne a megoldás felé az, ha a tartózkodási hely szerint szavazókat *csak a pártok területi listáira* engedné a törvény voksolni, mert a visszaélés kizárásának ára ez esetben is a szavazáshoz való alkotmányos jog sérülése lenne. Viszont tökéletesen kizárná az. ún. billegő körzetek felé történő *irányított* szavazást, amellyel - ki tudja - élnek -e és milyen mértékben a jelölő szervezetek. Erre olykor az igazolást kérők számából vonnak le következtetéseket. 2006-ban jelentősnek nevezhető eltérés - úgy tűnik - nem volt 2002-höz képest, mert a növekmény akár az árvíznek is betudható, amely az igazolással szavazás irányába mutat.

A választási jogviszony olyan közjogi intézmény, amely kizárólag a Magyar Köztársaság demokratikus államszerkezete alapjainak létrehozására irányul. Erre a folyamatra semmiféle külső tényezőnek, államnak, személynek ráhatása, befolyásolási lehetősége nem lehet.

Külföldi állampolgárok részvétele a választás érdemi részében, azzal szervesen összefüggő folyamatokban a fenti jogszabályok értelmében kizárt.

Az ajánlószelvények gyűjtése során a gyűjtést végző személy óhatatlanul aktív kapcsolatba kerül a választópolgárokkal, az általa tanúsított magatartás befolyással lehet a választópolgár ajánlószelvényekkel kapcsolatos döntésére, a gyűjtést végző személy magyar állampolgárok bizonyos személyes adatainak birtokába juthat, így nem megengedhető.

A tételes jogi szabályozás ugyan nem tartalmazza ezt a tilalmat, ez azonban a nemzetközi jog, az Alkotmány, illetve a Ve. rendelkezéseiből levezethető”. Erőltetetten - kell rámutatnunk.

A jogsértés megalapozó indoka tehát az ajánlószelvény-gyűjtők román állampolgársága. Különös, hogy a T. bíróság nem vette figyelembe, hogy a begyűjtésre vonatkozó magánjogi, vállalkozási szerződés már *túl van a választási jogviszony belső szuverenitáshoz köthető természetén*, így semmiben sem más jogilag, mint amikor a nagy pártok külföldi állampolgárokat alkalmaznak kampányszakértőként, vagy éppen vezető tanácsadóként. Arról pedig maga a Ve. gondoskodik, hogy a választópolgárok személyes adatait tartalmazó ajánlószelvényeket megvédje (másolatkészítési tilalom, illetőleg a választási irodák általi megsemmisítés /59.§. (1) és (3). bekezdések/. Mintha e tekintetben felesleges aggodalmaskodást fejezne ki az érvelés. Mindenesetre, de facto így került alkalmazásra az Alkotmány a választási eljárásban, alighanem túlzó konzisztenciára törekedve.

1990 óta gyakorlati problémát ugyan nem okozott, mégis a jogalkotót 17 éve terheli egy mulasztásos alkotmányellenességet jelentő helyzet. Ugyanis nincs direkt szabály az egyéni választókerületekben arra az esetre, ha a második fordulóban induló - életszerűen két vagy három - jelölt között *szavazategyenlőség* keletkezne. Amíg a területi listás mandátumok kiosztásával kapcsolatban a törvény rendelkezik arról, hogy: „Ha két vagy több párt azonos számú szavazatot ért el, és ezzel a szavazatszámmal mandátumhoz jutnának, de a területi választókerületben megszerezhető mandátumok száma kevesebb, mint az azonos szavazatot elért pártok száma, akkor a lista sorszáma szerinti sorrendben kell

elosztani a mandátumokat” - mondja az 1989. évi XXXIV. törvény 8. §-nak (5) bekezdése, addig elmarad ez az egyéni választókerületekben. Az egyéni választókerületek szavazat-egyenlőségére viszont nem tartalmaz megoldást a törvény: az érvénytelen forduló esetén *időközi választást* kell tartani, éppúgy, mint egy képviselői mandátum megszűnésekor (46. § /1/). Viszont nem ad megoldás arra a helyzetre, ha előállna az 52. § (2) d/ pontjában leírt szavazategyenlőség („Eredménytelen az az érvényes második választási forduló, amelyben a jelöltek azonos számú szavazatot kaptak”). Mivel nincs másik szabály, ezért egy 17 éve fennálló, szerintünk a jogalkotó mulasztásos alkotmányellenességét jelentő helyzetet kell tudomásul vennünk. Az a potenciális megoldást, hogy az eredménytelenséget az érvénytelenségre vonatkozó szabály szerint (46. § /1/). oldják meg, tehát időközi választás kiírásával, csak erőltetetten kiterjesztő értelmezésnek tarthatjuk, hiszen ami eredménytelen, az nem feltétlenül érvénytelen (miközben fordítva, valóban minden érvénytelen forduló szükségképpen eredménytelen is egyben)

Az alkotmányossági problémák után jellemezzük statisztikusan OVB tevékenységét. Mint ezt tanulmányunk egésze konkrét formáin keresztül be fogja mutatni, *három jogi eszköz áll rendelkezésére* ahhoz, hogy törvényességi feladatait elláthassa. Mennyiségi oldalát tekintve 15 *állásfoglalást* adott ki, 298 *határozatot* hozott február 9-től, első ülésétől május 1-ig, a választásokat követő jogorvoslatok, fellebbezések kimerülését bezáróan, és öt *közleményt* adott ki.

4. Az Állásfoglalások jogi természete

A korábbiakban már tisztáztuk az állásfoglalások kibocsátásának jogalapját és elvi funkcióját. Hogyan, miért élt ezen eszközzel az OVB - immáron saját praxisának bemutatásán keresztül elemezve a kérdést. Az állásfoglalásokat két típusba sorolhatjuk. Az egyik a legfontosabb az orientatív, amely valóban jogot értelmez, s a jogalkalmazás egységességének biztosítása a célja. Ettől a klasszikus formától két esetben kényszerült eltérni az OVB - mindkétszer a választási eljárásban nyomós, gyakorlatias szükségletek hatására. Részből a jogalkotó által előre nem látható, tehát nem szubjektív mulasztásából előálló joghézag kitöltéséről, hanem arról volt szó, hogy a külképviseleti országgyűlési képviselői választásokon most debütáló szabályok párosultak az elhúzódogorvoslatok következtében egy olyan helyzettel, amelynek operatív áthidalásához joghézag kitöltő jogtechnikát kellett alkalmazni (*függő jogi helyzet konstatálása* a jogorvoslati eljárás befejezéséig, a 16/2006. (IV.28) állásfoglalásban). Részből egy, a második forduló napján terjedő törvénysértő gyakorlat elhárítása céljából kellett - jogértelmezési természetét kevéssé felmutató - ám annál indokoltabb intervenciót kiváltó, nem kívánatos helyzetbe beleavatkozni az OVB-nek. Ugyanis a külképviseleteken leadott szavazatok *titkosságának biztosítására kijelölt urnákat* váratlanul, de aligha spontán módon, jó néhány SZSZB meg akarta számolni, s ilyen irányú tájékoztatást küldtek az OVB-nek. Vélt közérdekre - a választóköri végeredmények megismerésére hivatkozva - jogszabály-ellenes, törvénysértő gyakorlat beígérésebe kezdtek a szavazás napjának kora délutánján. Olyannyira, hogy az OVB-nek büntető feljelentési kötelezettségére (Ve. 90/A. § (4) bekezdésének 1) pontjára) kellett hivatkozni ahhoz, hogy a fenyegető katasztrófát, a készülő törvénysértést el tudja hárítani (15/2006. (IV. 23)). Az állásfoglalás kiadása megtette hatását: sehol nem került sor a kijelölt urnák szavazattartalmának megszámlálására. Először legfontosabb állás-foglalásainkat, keletkezésük körülményeit és indokait mutatnánk be, rá jellemző eseteket is bemutatva.

4.1. A Ve. határidőiről befejezett és folyamatos (állapotszerű) jogsértések esetében

A határidők természetét illetően első állásfoglalásunkban rá kellett mutatnunk arra, hogy „A választási bizottságok hatáskörébe tartozó kifogások tárgyában mind az igények bejelentésére, mind pedig azok elbírálására kivételesen szűk határidők állnak rendelkezésre.

Ennek indoka a választási eljárásokkal összefüggő jogsérelmek gyors elbírálásához fűződő kiemelkedő társadalmi érdek. Ezért a választási bizottságok előtti jogérvényesítésre csak olyan kifogásolt cselekmények esetében van lehetőség, amelyek alkalmasak a gyors elbírálás követelményeinek alkalmazására.

A választási eljárási alapelveknek megfelelően a jogalkotó egyértelműen rendelkezik a Ve. 77. § (1) bekezdésében, mikor kimondja, hogy a "kifogást úgy kell benyújtani, hogy az legkésőbb a sérelmezett jogszabálysértés elkövetésétől számított három napon belül megérkezzen."

Ez azt jelenti, hogy

- egyrészt a kifogás benyújtására rendelkezésre álló határidő számításánál a sérelemről való tudomásszerzés időpontja közömbös, a kifogás benyújtására irányadó határidő kezdő időpontja a jogszabálysértés elkövetésének időpontja (*objektív határidő*);
- másrészt a kifogásnak 3 napon belül be is kell érkeznie (*anyagi jogi határidő*) a kifogás elbírálására hatáskörrel és illetékességgel rendelkező választási bizottsághoz.

A fentiek alapján az Országos Választási Bizottság rámutat arra, hogy azokra az esetekre, amikor a rendelkezés alkalmazásának objektív előfeltételei bármilyen okból nem állnak fenn - ideértve azt az esetet is, hogy a jogsérelmet elszenvedő az igényérvényesítésre rendelkezésre álló objektív határidőn túl értesült a jogainak sérelméről - a választási bizottság hatásköre nem terjed ki.

Az Országos Választási Bizottság arra is felhívja a figyelmet, hogy amennyiben a választási eljárás sajátos szabályai miatt a választási bizottságok előtti igényérvényesítésre nincs lehetőség, ez nem zárja ki, hogy a jogaiban megsértett fél más állami szerveknél keressen jogvédelmet" (4/2006. /II.16./).

Iskolapéldája lehet a rapid eljárásba telepített jogvesztő határidők jelentőségének az OVB 117-122/2006. (III.24.) határozatai. Ötször is ugyanazon séma fordult elő, hogy fellebbezésben egyéni ajánlószelvényt támadnak meg, akkor, amikor már az egyéni jelöltek nyilvántartásba vétele befejeződött, s jogerőssé vált, ugyanakkor, amikor a területi listaállítással szembeni fellebbezési határidő még nem járt le. Látszólag ezt, a területi listaállítást támadták, de tartalmilag az egyéni jelöltállítás-szal szemben hoztak fel érveket, holott azon már túlment a választási folyamat. A területi listával szembeni burkolt fellépéssel, aminek de iure nem járt le a határideje, valójában az egyéni ajánlószelvényeket támadták meg. Az OVB a fellebbezéseket tartalma szerint ítélte meg, s *érdemi vizsgálat nélkül utasította el* azokat¹⁴.

Különös történet a határidők rapid jellegével összefüggésben, hogy a Pest Megyei Bíróság egyik határozata (Kpk.26.412/2006/2.sz.) - eltérően a törvény 84.§ (7) bekezdésében rögzített szankcióktól, amelyek helybenhagyást vagy megváltoztatást tesznek lehetővé, és mást nem - *megsemmisített* egy határozatot. Holott a Ve.-ben alkalmazott - és az Alkotmánybíróság által is indokoltnak minősített - rendkívül rövid határidőkre tekintettel a jogorvoslat fórumai azért nem rendelkeznek kasszációs jogkörrel, mert a választási bizottságok eljárásainak megismétlése kiszámíthatatlanná tenné a jogerős döntések megszületésének

¹⁴ „A fellebbezés tartalmával kapcsolatban megállapítható, hogy a Ve. 53. § (1) bekezdése alapján „A listát a listaállításhoz szükséges számú jelölt, illetőleg lista bejelentését vagy nyilvántartásba vételét igazoló, az 55. § (1) bekezdése szerint kiállított igazolás átadásával kell bejelenteni”.

Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy az idézett rendelkezés szerint a területi listanyilvántartásba vétele az egyéni választókerületi képviselőjelöltek nyilvántartásba vételén alapszik. A területi lista állításának így csak közvetett feltétele a megfelelő számú érvényes ajánlószelvény benyújtása. Ebben az egymásra épülő aktusokat magába foglaló döntési folyamatban minden esetben csak az a döntés támadható - és csak a rá vonatkozó szabályok megsértése miatt -, amely még nem jogerős. A formálisan jogerőssé vált döntés esetleges tartalmi jogellenessége esetén is csak kifejezett törvényi rendelkezés alapján semmisíthető meg.

A fellebbezés csak az ajánlószelvények gyűjtésének törvényességét kérdőjelezi meg, a területi lista bejelentéséhez kapcsolódó jogszabálysértést nem jelöl meg. Jogorvoslatra azonban csak a jogvesztő határidőn belül van lehetőség, így a területi lista nyilvántartásba vétele elleni jogorvoslati lehetőséget nem lehet burkoltan az egyéni választókerületekben már jogerőre emelkedett döntések megtámadására felhasználni.

A fentiek alapján az Országos Választási Bizottság a fellebbezést tartalma szerint elbírálva, érdemi vizsgálat nélkül elutasítja (119/2005. (III.24.) OVB határozat).

időpontját. Az állapotszerűen, hosszabb idő óta fennálló, s még be sem fejeződött jogsértések megkülönböztetésének szükséglete már a fenti OVB ülésen is felmerült - anélkül, hogy már akkor világosan meg tudta volna oldani a problémát. Eljárásjogi szempontból tulajdonképpen mindig hajlamos a jogalkalmazó egzakt kritériumokat keresni, s ezzel inkább kizárni, mint újabb és újabb jelenségeket bevonni vizsgálódásai körébe. A szakirodalom ezt nevezi hatáskör szűkítési törekvésnek. Egy konkrét ügy, a Szabad Demokraták Szövetségének ún. Liberálisok Háza ellen beadott kifogás azonban felszínen tartotta a problémát. Az OVB határozata azért utasította el a kérelmező kifogását *érdemi vizsgálat nélkül*, mert a meghallgatásokból és a beterjesztett bizonyítékokból számára az derült ki, hogy *az a három napos jogvesztő határidő (Ve. 77.§./1/bek.) következtében elkészült*. Ezzel szemben az LB szerint „Az OVB tévesen állapította meg, hogy a sérelmezett jogszabálysértés 2006. március 2-án történt és ez tekinthető a kifogás benyújtására nyitva álló határidő első napjának. A kérelmező ugyanis egy olyan megszakítás nélkül folytatott tevékenységet jelölt meg jogszabálysértésnek, amely a kifogás benyújtásának napján is tartott és azóta is változatlanul folyik. A Ve. 77. § /1/ bekezdése nem a sérelmezett jogszabálysértő tevékenység kezdő időpontját határozza meg a jogorvoslati határidő kezdetének, hanem a jogszabálysértés elkövetését. Ha a jogszabálysértés folyamatosan tartó tevékenységben nyilvánul meg, a kifogás mindaddig benyújtható, ameddig a jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenységet folytatják. Ellenkező jogi álláspont elfogadása esetén a választás tisztaságát biztosító jogorvoslati lehetőség minden olyan folyamatosan tartó kampánytevékenység esetén elveszne, amelyre nem a jogsértés kezdő napján, hanem csak a későbbiekben, a tevékenység folytatása során derül fény” (Kvk.III.37/2006/4. szám). Az ügy érdekessége, hogy az LB az OVB határozatát mégiscsak jóvá hagyta, mert a kifogás nem tartalmazta a Ve.77.§ /2/ bekezdésében megjelölt követelményt, a benyújtó lakcímét, minek következtében a kifogást egy másik alaki okból, de az LB -nek is el kellett utasítania. Az OVB pedig az LB döntése szellemében dolgozta ki második határidős állásfoglalását.

4.2. A kifogás benyújtására nyitva álló határidőről folyamatos tevékenység esetén

„A Ve. 77. § (1) bekezdése értelmében a kifogást úgy kell benyújtani, hogy az legkésőbb a sérelmezett jogszabálysértés elkövetésétől számított 3 napon belül megérkezzen.

Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy ezen jogszabályhely helyes értelmezése a folyamatosan fennálló (állapotszerű) tevékenységek esetében a következő:

- a kifogást a sérelmezett és jogszabálysértő tevékenység elkövetésének (fennállásának) teljes időtartama alatt be lehet nyújtani,
- a jogorvoslati határidő kezdete pedig nem a sérelmezett és jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenység kezdő időpontja, hanem az az utolsó időpont, amikor a sérelmezett állapot még fennáll.

Az Országos Választási Bizottság ezért megállapítja, hogy a folyamatos tevékenységek esetében a jogorvoslat benyújtására a jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenység fennállásának teljes időtartama alatt, valamint ezen folyamatosan tartó tevékenység megszűntét - azaz a sérelmezett tevékenység befejezését - követő 3 napos határidő alatt van lehetőség” (8/2006. /III.28/).

Nézzünk néhány jogesetet, melyeknél a határidő jogi természete üggyöntő jelentőséggel bír.

A Liberálisok Háza működése tekintetében tehát elesett a jogvesztő határidő, s ezért a beadványozók új kifogással élhettek, amit meg is tettek. (Más kérdés, hogy a Ház működésének jogszerűségét mind az OVB (93/2006. /III. 16./ határozatában), mind pedig az L B (Kvk. IV. 37.157/2006/6.számú végzésében) megalapozottnak minősítette, s ezért elestek annak bezáratására (a Ve. jogkövetkezményeinek nyelvén: jogsértő mivoltának megállapítása, s eltiltás a további jogsértéstől) irányuló törekvések. (Az eset más szempontú elemzésére még visszatérünk).

A határidők jelentősége különösen az elektronikus hírportálok, internet honlapok és adattárolók esetében igen nagy, hisz itt érvényesül a folyamatos elkövetés, egészen addig, amíg egy jogellenes adatot nem törölnek ki a tárolóból.

A jogellenes adat tárolásához kapcsolódó egyik legérdekesebb ügy volt a gyulai, ahol két magánszemély beadványtevő az alábbiakat adta elő:

- a Gyula és Környéke Többcélú Kistérségi Társulásnál munkaköri átadás átvételéhez kötődően 2006. március hó 14-én került sor a Társulás korábbi munkavállalója - F. L. - által korábban használt és munkaviszonyának 2005. február hó 28-i megszűntével a közjegyzői okiratban részletezetteknek megfelelően biztonságosan lezárt számítógép átadására annak érdekében, hogy a korábbi munkavállaló magánjellegű adatai törlésre kerüljenek, s a gépet a munkáltató ismét használni tudja;
- a számítógép átadása kapcsán bizonyítást nyert, hogy a munkaviszony megszűnését megelőzően F. L. a munkaköréhez használt számítógépen több ezer magánszemély személyes adata és politikai hovatartozásra vonatkozó szenzitív adata van tárolva;
- F. L. akként nyilatkozott, hogy ezen adatokat otthoni számítógépére kapta, és onnan "pendrive" útján telepítette át a kifogással érintett számítógépre;
- az "alapadatokat", valamint az azok feldolgozásának szabályait tartalmazó központi kitöltési útmutatót F. L. Budapestről, egy közelebb meg nem határozható helyről kapta;
- F. L. G. I. géperől (aki a választókerület Fidesz-es országgyűlési képviselő-jelöltjének munkatársa) kapott feldolgozandó adatokat;
- az adatok között vannak olyanok is - így különösen a Nemzeti Petíció aláíróira vonatkozóak -, amelyek csak a Fidesz adatbázisában találhatók meg”.

Az Országos Választási Bizottság megállapította, hogy a kifogás érdemi tárgyalásra alkalmas, mert a beadvány tartalmazza a Ve. 77. § (2) bekezdése a)-c) pontjaiban meghatározottakat, továbbá a kifogás határidőben nyújtották be.

A sérelmezett tevékenységgel összefüggésben az Országos Választási Bizottság arra mutatott rá: ...”hogy a személyes adatok védelméről szóló 1992. évi LXIII. tv. 14. § (2) bekezdésének a) pontja értelmében a személyes adatot törölni kell, ha a kezelése jogellenes. Mindaddig, amíg az adat törlésre nem kerül, fennáll a jogsértő állapot, mely időtartam alatt - valamint annak megszűntétől számítottnan még 3 napig - lehetőség van erre hivatkozással kifogás benyújtására.

Tekintettel arra, hogy

- a kifogásban sérelmezett tevékenység a személyes adatok védelméről szóló 1992.évi LXIII. törvénybe ütköző tevékenységre vonatkozik;
- valamint arra, hogy ezen jogsértést az adatok tárolása önmagában kimeríti;
- s egyértelműen bizonyítható, hogy 2006. március hó 14-én az adatok még tárolva voltak, ezért megállapítható, hogy a kifogásban sérelmezett tevékenység ellen a kérelmezők a Ve. 77. § (1) bekezdésében meghatározott határidő alatt nyújtották be kérelmüket, melyet ezért az Országos Választási Bizottság érdemben tárgyalni köteles.

Az OVB megállapította azt is, hogy az adatbázisokban szereplő adatok tekintetében fennáll a jogosulatlan adatkezelés alapos gyanúja, mert azok személyes és különleges adatokat (pl. politikai szimpátia) tartalmaznak, amelyek egy része származhatott a FIDESZ-MPSZ adatbázisából. Az adatkezelés tényét F. L. a számítógépe átadásakor felvett közjegyzői okiratban foglaltak szerint elismerte.

Az OVB megállapította azt is, hogy az adatbázisok és ezek felhasználása alkalmas lehetne arra, hogy a választási eljárás alapelvei sérüljenek. Ugyanakkor az OVB sem a kifogás, sem a nyilatkozatok alapján nem tudta megállapítani azt, hogy az adatbázisok felhasználása ténylegesen megtörtént-e a választási eljárásban. Az Országos Választási Bizottság a rendelkezésre álló adatok alapján továbbá nem találta bizonyítottnak, hogy a sérelmezett adatgyűjtésre és adatfeldolgozásra országosan sor került. Ezért a választási alapelvek megsértését a jelen eljárásban nem lehetett megállapítani, a kifogást el kellett utasítani” (92/2006./III.16.).

Az OVB tehát a kifogást elutasította, a hazai sajtóban hetekig szereplő, fontos ügyben. Az akkor még 5 fős testületen belül azonban jelentős vita bontakozott ki abban a tekintetben, hogy folyamatosan fennállt-e a jogsértés vagy sem. Tulajdonképpen ennek a jogi problémának a megítélésén dőlt el az eset minősítése. A vita során ketten azt az álláspontot képviselték, hogy *mivel az adatok nem kerültek törlésre, ezért fennáll a jogsértés és azt meg kellene állapítanunk*. Quasi a ‘többen’, a személyes és különleges adatokat tartalmazó jogellenes adatbázisban, benne a ‘kevesebb’ is, a jogsértés ténye. A többség, hárman azonban azzal

érveltek, hogy *mivel a gépen lévő adattartalom a munkaköri átadás-átvétel nyomán február 28-án de facto zárolásra került*, továbbá potenciális jogsértést nem lehet megállapítani, ezért utasítsuk el a beadványt.

Az elutasítás nem ellentmondásmentes, mert a elbírálhatóság szempontjából a folyamatos jogsértés állapota miatt nem következett be jogvesztés a határidő tekintetében, azonban az OVB határozata az adatok zárolása következtében még sem tekintette fennálló állapotúnak a jogsértő magatartást. Ez a döntés született, de két fontos intézkedés megtétele mellett: a jogosulatlan adatkezelés alapos gyanúja miatt az OVB 90/A. § /4/ bekezdés 1. pontjában biztosított hatáskörénél fogva büntető feljelentést tett az Országos Rendőrfőkapitánynál. Továbbá, egyidejűleg kezdeményezte az adatvédelmi biztos vizsgálatát is, az ügy teljes körű kivizsgálására, a helyi és az országos adatbázis viszonyának feltárása érdekében¹⁵.

Külön érdekessége volt az ügynek, hogy az OVB határozatát követő napokban a kifogást tevők, de az eset érintettjeként MSZP politikusok olyan bizonyítékokkal álltak elő a sajtóban, amelyeknek úgy tűnt, lehetett volna jogi relevanciájuk, ha nem ex post, hanem a kifogás benyújtásakor vagy az OVB előtti meghallgatásuk alkalmával terjesztik azokat elő. Ahogy a Ve. 77.§ /2/ bekezdésének b) pontja írja: a kifogásnak *a jogszabálysértés bizonyítékait* tartalmaznia kell. Nem az OVB aki bizonyít, lévén nem nyomozó hatóság, s a választási eljárás egy különlegesen rapid jogvédelmi eszköz, ahol a bizonyításnak korlátozottak a lehetőségei, hanem a kifogás tevőn *a bizonyítási teher*.

Még egy érdekes mozzanat kívánczik ide, amely a bizonyítás gyakran ügydöntő jelentőségére mutat rá: hiába érkezett 33 beadvány az Eperjes Károly hangján megszólaló - kampánycsend sérelem megállapítását kérő beadványokban - egyik sem hivatkozott és igazolta azt, amiről a napi sajtóból mi, az OVB csak utólag értesültünk: nevezetesen, hogy a színművész maga is elismerte, hogy az Ő tetteről van szó, ugyanakkor tévesen állítva azt, hogy a választásra buzdító

¹⁵ Az adatvédelmi biztos később, április 19-én kelt levelében tájékoztatta az OVB elnökét arról, hogy mivel „büntetőeljárás is indult és a rendőri szerv nyomozati jogkörben eljárva a tényállás tisztázása érdekében olyan eljárási cselekményeket is megtehet, melyek fogyanatosítására nekem nincs lehetőségem, megítélésem szerint a nyomozóhatóság és hivatalom egyidejű vizsgálódása szükségtelen” (ügyszám: 496/K/2006-3.).

megnyilvánulása nem kampánycsend sértő. Ha az OVB előtt szerepelt volna egy ilyen beismerést tartalmazó bizonyítási indítvány, akkor *más a tényállás*, nem alanytalan és ezáltal súlytalan a jogszabálysértés, amint ezt az OVB értékelte, s más tényállásnak természetesen más lett volna a *jogi minősítése* is. Egy ténykérdés bizonyítása ami egy tényállás rekonstrukciójának előfeltétele, gyakran jelentősebb, mint maga a jogi minősítés.

4.3. A kampánycsend sértés állásfoglalások - és ügyek

Látszólag egyszerű problémának tűnik a kampánycsend intézménye, hiszen *ellentéte* a kampányolásnak (amely a választás Köztársasági Elnök általi kitűzésétől a szavazást megelőző nap 0 óráig tart). A pártok a kampány időszakában kampányolnak, tehát befolyásolni szándékoznak a választói akaratot. Úgy is hogy elnyerjék a választók pártpreferenciáját és úgy is, hogy elmenjenek szavazni. A Ve. 41. §-a szerint „A kampánycsend megsértésének minősül a választópolgárok választói akaratának befolyásolása, így különösen: a választópolgárok számára a jelölt vagy a jelölt szervezet által ingyenesen juttatott szolgáltatás (szavazásra történő szervezett szállítás, étel-ital adása), pártjelvények, zászlók, pártszimbólumok, a jelölt fényképét vagy nevét tartalmazó tárgyak osztogatása, választási plakát (a továbbiakban: plakát) elhelyezése, a választói akarat befolyásolására alkalmas információk szolgáltatása elektronikus vagy más úton”. Itt a törvényhozó azzal a jogtechnikával élt, hogy adott egy megkülönböztető ismérvet adó fogalom meghatározást (a választópolgárok választói akaratának befolyásolása’), majd külön nevesített esetekben konkretizálja, hogy mi minősül kampánycsend alatt ilyen jogellenes befolyásolásnak.

Az OVB első állásfoglalása, a 6/2006 (III. 19.) még csak egyetlen értelmezési problémát bontott ki, mely szerint: „nem valósul meg a Ve. 41. § sérelme, ha a kampánycsend beálltát megelőzően megjelent, aválasztói akarat befolyásolására alkalmas információkat tartalmazó sajtótermékek a kampánycsend idején addigi terjesztési helyükön, a kampánycsend beálltát megelőző feltételekkel továbbra is megvásárolhatók. A kampánycsend megsértését jelenti azonban, ha az írott sajtótermék terjesztésének kezdete a kampánycsend napja”. Ahogy a plakátokat sem kell leszedni a szavazást megelőző nap 0 órájától, azonképpen a standokon már kint lévő sajtótermékek sem kampánycsend sértőek.

Lehetetlenre a jogalkotó sem akar senkit kötelezni - ez az állásfoglalás rációja. Jöttek azonban a beadványok, és kiderült, hogy az OVB 11/1998 (V. 18.) számú állásfoglalása nem oldja meg az elektronikus médium - ezen állásfoglalásban az akkor még inkább helyzet-adekvát, szigorú jog szerint megítélt - új és újonnan felvetődő problémáit. A Berta Zsolt által szerkesztett 520 oldalas, kitűnő gyakorlati kézikönyvül szolgáló választójogi COMPENDIARIUM (Dialóg Campus kiadó, Budapest- Pécs, 2006) hat oldalon keresztül idézett bírósági döntései, OVB határozatai és a releváns AB határozata (39/2002. /IX.25/) sok támponttal szolgál a joggyakorlat bemutatásával, de a különböző jelenségeket, esetköröket a *különösség-tipikusság* szintjén kellene megragadni ahhoz, hogy a *szabályozás a differenciáltság mellett még áttekinthető, egységes és alkalmazható maradjon*. Ezért látott hozzá az OVB annak, hogy határozatai mellett - 3 ülése nyomán - új állásfoglalást fogalmazzon meg. Erre azonban csak a választások első fordulója után került sor, ezért is kell néhány esetet felidézni, olyanokat ahol nem ítél meg kampánycsend-sértést a testület, s olyanokat is, ahol erre sor került. A 14/2006 (IV.18) Állásfoglalás esetkörei, tipológiája ugyanis már sokkal egyértelműbb helyzetet teremtettek a törvény elnagyolt szabályozásához képest.

Nem állapította meg a kampánycsend megsértését az OVB K. A. budapesti polgár kifogása esetében, amiatt, hogy a Petőfi Rádió egyik kampánycsend alatti műsorában lejátszották Roxette: Listen To Your Heart c. számát. Beadványtevő szerint erről mindenkinek „a hallgass a szívedre, szavazz a Fideszre” jut az eszébe. Mivel azonban egy kifogásnak a Ve.77.§ (2) szerint tartalmaznia kell a jogszabálysértés megjelölését és annak bizonyítékait, de ezek nem szerepeltek, ezért bár a választási eljárásjogi törvény tárgyi hatály alá tartozó kérdésről volt szó, de az ilyen hiányosan felszerelt kifogást az OVB-nek érdemi vizsgálat nélkül kell elutasítania (lásd: 174/2006. (IV. 9.) határozat).

*Nem állapította meg a kampánycsend megsértését az OVB a választások első fordulója előtt fél tucat olyan esetben (például 178, 188, 192, 193/2006 (IV. 11) számú határozataiban), amikor kampánycsend-sértő tartalmakat SMS-en küldtek, bármely jelölő szervezet feltehető érdekében tették is ezt, azért mert az *elkövető* alany *kilétének hiányában* a*

jogsértést nem tartotta megállapíthatónak, bár a törvény 78. § (1) bekezdésében található szankciók, kétség kívül vagylagosan is alkalmazhatóak. Megjegyzendő, amikor az egyik ilyen eset az L B elé került, az sem változtatta meg sem az OVB elutasító határozatát, sem annak indoklását (Kvk. 37.227/2006/2.), majd ezzel ellentétben, néhány nappal később egy SMS ismeretlen küldője kampány csendstörőnek minősült az OVB 217/2006 (IV. 13.) számú határozatát felülvizsgáló L B végzésben, mondván, az előterjesztett bizonyítékok nem alkalmasak annak igazolására, hogy a kifogásban megjelölt telefonszám az MSZP-hez kapcsolható, de tévedett az OVB, amikor határozatában azt is rögzítette, hogy a kifogásolt ügyben jogsértés nem állapítható meg (Kvk.III.37.235/2006/5. szám). Látható: a joggyakorlat egységessége ezen a területen nem éppen megvalósuló követelmény.

Megállapította a kampánycsend megsértését az OVB amikor, www.kuruc.info internetes hírportál olyan szerkesztett tartalmat tett közzé április 8-án és 9-én, amely alkalmas volt a választópolgárok választói akaratának befolyásolására. Az olvasók pártpreferenciáit folyamatosan mérő és az eredményeket is közlő szavazatszámoló gép működtetésének tilalmára a Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete Monitoring Bizottságának figyelmeztetése ellenére került sor, aki ezért fordult kifogással az OVB-hez.

Hasonlóan *megállapította a kampánycsend megsértését a 219/2006. (IV.14.) OVB határozat, amikor egy fellebbezési eljárásában a kifogásban megjelölt SMS-üzenetek tartalma - a „Húzzunk bele!” szlogen használata következtében - egyértelműen a Magyar Szocialista Párt jelölő szervezetéhez volt köthető. Az üzenet tartalma ennek következtében alkalmas a választói akarat befolyásolására a kampánycsend időszakában. „Az Országos Választási Bizottság a kifogásban megjelölt - az SMS-ek terjesztéséért felelős - telefonszámok ellenőrzését követően megállapítja továbbá, hogy azok közül legalább egy a Magyar Szocialista Párt Miskolci Városi Szervezetének használatában áll.../így/ az SMS elküldéséért a Magyar Szocialista Párt Miskolci Városi Szervezete felelős. A kifogást az Országos Választási Bizottság egyebekben elutasítja.*

Egyrészt arra tekintettel, hogy a választás első fordulójának kampánycsendje véget ért, a második fordulóhoz kapcsolódó jogsértést pedig az OVB előzetesen nem vélelmezheti, így a jogszabálysértő eltiltása a további jogsértéstől indokolatlan.

A választás eredményének megsemmisítésére vonatkozó kérelemmel kapcsolatban az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy a csekély számú és súlyú bizonyított jogsértés a választás eredményét nem befolyásolta, ezért a szavazás megismételtetésének nincs helye.”

A megyei listás eredmények tekintetében 46 114 szavazati különbség állt fenn a fentebbi jelölőszervezet javára a Fidesz-MPSZ-KDNP-vel szemben (amely 138 052 szavazatot kapott), amelyet a 3 tettenért SMS, illetve a jogsértés ezen dimenziója aligha befolyásolhatott olyan mértékben, hogy ebből a szavazás megismételtetése következék.

Az OVB nem (198/2006. (IV. 11) határozat), de az LB megváltoztatva annak határozatát *megállapította a kampánycsend megsértését*, amikor az ATV csatornán a MIX című országos terjesztésű hetilapot hirdető reklám címlapján néhány másodpercig feltűnt Gyurcsány Ferenc MSZP kormányfőjelölt képe. Az L B indoklásában a címlap közzététele önmagában politikai töltést sugallt a tv-nézőknek, s ezen túl a fotó alján szereplő „Folyt. köv.” felirat a kampány részének minősült, a miniszterelnök által kívánt kimenetel előrevetítése miatt. Mindez pedig alkalmas volt a választói akarat befolyásolására, s így kampánycsend-sértésre. Ezért helyreigazítási szankciót is elrendelt (44/A.§ (2) c) alapján az L B.

A legérdekesebb két olyan, a Legfelsőbb Bíróság elé felülvizsgálattal került OVB határozat, amelyeknél az OVB egyik esetben sem állapított meg kampánycsend-sértést, mert az elektronikus kommunikációs forma (e-mail) személyes jellegű érintkezést valósított meg mind a két esetben. Rokon tényállásokról volt szó tehát, az LB ugyanaznap eljárt két különböző, noha azonos tanácselnökkel ülésező tanácsa azonban csak az egyik esetben fogadta el az OVB érvelését, másikban megváltoztatta.

A 203/2006. (IV.11) OVB határozatban szereplő ügy *tényállása* a következő volt: az MSZP honlapján található „Mit tett a kormány az Ön lakóhelyén” rovatba névvel és saját e-mail címmel lehetett belépnie annak, aki bővebb tájékoztatást, plusz információkat kért az adott

témában. Egy magánszemély kampánycsend ideje alatt kapott választ kérdésére. Az OVB határozat jogi minősítése rámutatott, hogy a kifogásolt szolgáltatás *zárt rendszerben, személyes kommunikációt valósított meg*, amit éppen egy jelölő szervezettől várt a honlapra belépő állampolgár. Az üzenetkézbesítés tehát saját kérésre történt, ami kizárja azt, hogy kampánycsend-sértést lehessen és kelljen megállapítani.

A L B megállapította, hogy az OVB határozatával szemben benyújtott felülvizsgálati kérelem azon érve, mely szerint a Ve. 41.§-a nem tesz különbséget aszerint, hogy az érintett akarja -e választói akaratának befolyásolását, nem alapos. Ugyanis a kampánycsend sértés megállapíthatósága *formai* feltételei szerint teljesültek az elektronikus úton történt információ szolgáltatásával, de *az a fogalmi eleme* nem, amely a választói akarat befolyásolására - tiltott módon - irányult volna. A személyes regisztráció és a bővebb információ kérés körülményét helyesen értékelte az OVB indoklás, mondja az LB (Kvk .IV.37.224/2006/2. számú) végzése. „A Ve. 3.§ d/ pontjában megfogalmazott jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás alapelvébe ütközne a kampánycsend megsértésének megállapítása olyan esetben, amikor a kifogásolt információt az érintett személyes kérésére más választópolgárok számára hozzá nem férhető módon, egyszeri jelleggel továbbítják.”

Az egyszeri jelleg - aligha specifikus - indokától eltekintve pontosan ugyanez történt akkor, amikor az L B megváltoztatta az OVB 171/2006. (IV. 9.) számú határozatát, mondván, az MSZP megsértette a kampánycsendet azzal, amikor regisztrált felhasználóinak kampánytartalmú hírlevelet küldött. Ennek védett tartalmához való hozzáférés kizárólag személyesen igényelt felhasználónévvel és számkóddal (személyes azonosítóval) lehetséges. A hírlevél alkalmas lehet e zárt körben a választópolgárok választói akaratának befolyásolására, viszont ennek megrendelésével éppen ők igénylik ezt, amihez más nem férhet hozzá. Szerintünk a magánegyén akaratautonómiája, felek személyes kommunikációja történik itt a *zártkörű hírlevél esetében is*, ami *nem lehet jogellenes*, ahogyan a kérdés-felelet fentebbi esetében sem az. Megjegyzendő, az adatvédelmi biztos sem látott különbséget a két eset között, az OVB április 10-i ülésén, amikor erről nyilatkozott - igaz a saját, adatvédelmi szakmája szempontjából (nem pedig a Ve. felőli minősítéshez hozzászólva). Ezzel szemben az LB a felülvizsgálati kérelemnek itt helyt adott. Idézzük az indoklást: „Az OVB határozatában megállapította, hogy a sérelmezett hírlevél tartalma alapján alkalmas a választói akarat

befolyásolására. A törvény nem tartalmaz olyan rendelkezést, amely a választópolgárok *információhoz való hozzájutás köre szerint differenciálna*. Ebből következően alaptalanul állapította meg az(OVB) azt, hogy a választópolgárok zárt köre miatt ne lenne alkalmas a kampánycsendben elküldött kampánytémájú hírlevél a választói akarat befolyásolására” (Kvk.I.37. 229/2006/2.sz., kiemelés -Sz. P.).

Ehhez két kritikai kommentárt szükséges fűznünk: feltéve, de nem megengedve, hogy a személyi kör szerinti differenciálás nem megengedett, mert a törvény nem ismeri e különbségtételt - ami a *ius strictum* szerint, a 41. §-t elszigetelten nézve csakugyan így van - akkor ebből az a képtelenség következik, hogy kampánycsend alatt családi vagy baráti beszélgetésen sem szabadna a választó barátok választói akaratát befolyásolni, nem szabad politikáról beszélgetni. Ez pedig a vélemény- és gondolatszabadság felől nézve jogi képtelenség, következésképpen a kommunikáció személyes formáira eleve nem vonatkozhat a kampánycsend, mert az a privát szférán kívüli, s nem belüli tilalom. Másodszor, az első esetben figyelembe vett személyességet itt a másodiknál - következtelenül - nem számította be az L B, ami az új, egyre terjedő technikai formák, kommunikáció iránti meg nem értést mutat. Konzervatív jogszemléletet. Épp ezért azt is ki kell mondanunk: ha ez két megyei bíróságon történik, nyugodtan jogegységi döntést lehetett volna kérni az érintetteknek.

Nem szerencsés sorrend, hogy az OVB Állásfoglalása, amely ezen esetek után született, kénytelen volt *tiszteletben tartania az LB döntését*, s ennek következtében *kihagynia* tipológiájából a zártkörű hírlevelet. Kedvezőbb esetben az LB felülvizsgálatokra már azon OVB Állásfoglalás *után* kerülhetett volna sor, amely számba vette, hogy az élet (internet, e-mail, SMS, blog, automata üzemmódú telefon kommunikációs módozatai) hogyan fejlődött túl egy korábbi, az új relációkban nagyon kevésbé tartható vagy egyenesen tarthatatlan szabályozáson. Az Országos Választási Bizottság, a 11/1998. (V. 18.) régebbi állásfoglalásának hatályon kívül helyezésével, úgy foglalt állást, hogy elválasztotta egymástól azokat a jelenségeket, amelyek kampánycsend sértőek, attól a három esetkörtől, amelyek ennek megvalósítására nem alkalmasak:

Alapesetben: „A kampánycsend megsértésének minősül, ha annak beállta *után* bármely írott vagy elektronikus médium a választással összefüggésbe hozható személyt vagy pártot említ, vagy szerepeltet, a jelöltek számáról és összetételéről, az esetleges visszalépésekről stb.

információt szolgáltat, amennyiben ez a cselekmény alkalmas a választópolgárok választói akaratának befolyásolására. Ez a követelmény irányadó a korábban felvett programok ismétlésére is. A kampánycsend idején a kiesett jelölről szóló tájékoztatásra a Ve. 67. § (3) bekezdése értelmében a szavazatszámláló bizottság jogosult.

A kampánycsend megsértésének minősül az olyan magatartás is, amikor jelöltek, jelölő szervezetek vagy mások szervezeten - a kampánycsend időszaka alatt - a választópolgárok részére külön kérés vagy előzetes felhatalmazás *nélkül* a választáson történő részvételre, egyes jelöltek vagy jelölő szervezetek támogatására buzdító SMS-t, e-mailet vagy automatizált hívásmódú üzeneteket küldenek.”

A fenti pozitív formák komplementere az a három esetkör, ami nem kampánycsend sértő:

„Az állampolgárok, mint magánszemélyek közötti *személyes kommunikáció* - tartalmától és formájától (pl. levél, SMS, e-mail, internetes napló /blog/) - függetlenül nem valósítja meg a kampánycsend megsértését.

A közszereplők, jelöltek vagy jelölő szervezetek listáin szereplő személyek által írt internetes napló, a jelöltek vagy jelölő szervezetek honlapjai kampánycsend alatt nem frissíthetők, azok adattartalma nem változtatható meg. A korlátozás független attól, hogy a honlapot tartalmazó adathordozó eszközt hol helyezték el, ha annak adattartalma Magyarországról elektronikus úton elérhető. Kampánycsend sértést azonban csak a magyar joghatóság alá tartozó személy vagy szervezet követhet el.

A választópolgárok külön, előzetes megrendelése alapján, az általuk megadott e-mail címre elektronikus úton eljuttatott tájékoztatás, egyéb információ megküldése - annak konkrét tartalmától függetlenül - az önkéntesség következtében nem lehet alkalmas a választópolgárok választói akaratának befolyásolására, így a kampánycsend megsértését sem valósíthatja meg”.

Szükségessé vált az is, hogy a magánszemélyek közötti internetes naplót megkülönböztessük a közszereplők és jelölő szervezetek hasonló blogjától, amely nem automatikusan esik ki a kampánycsend sértés tényállás alól, hanem csak frissítés, adattartalom változtatás hiányában. Tehát a megrendelésre küldött elektronikus válaszlevél bekerülhetett a tipológiába, mert a 203/2006 (IV.11) OVB határozatot az L B előtti

tesztje megerősítette - szemben a zártkörű hírlevéllel, amely nem ment át. Látni kell azt is, hogy ezen relatíve jól elválasztható jelenségek ellenére is maradnak *határhelyzetek*, amikor csak az életbeli eset összes körülményének figyelembevételével, a bizonyítékok egyenkénti és összeségében elvégzett mérlegelésével dönthető el, hogy a jogalkalmazónak in concreto meg kell-e ítélni a kampánycsend sértést vagy sem. Így van ez akkor, amikor valaki nem párt megbízatásából, hanem egyéni lelkesedésből, de tömegesen kampányol' a tilalmi időszakban. A személyes jelleg és kommunikáció itt metszi a választói akarat szervezett befolyásolását. *Kéretlenül* kapott sms-t, e-mail-t stb., ami egyoldalú közlés, aligha lehet személyesnek tekinteni. Az élet kimeríthetetlen gazdagsága épp ezért érvényben kell, hogy tartsa az L B egy 2004-es végzésének azon gondolatát, melynek értelmében a kampánycsend megsértése ...”csak akkor állapítható meg, ha az a törvényi feltétel is megvalósul, hogy a választói akarat jogellenes befolyásolására alkalmas az információ szolgáltatása. *Ezt minden esetben egyedileg kell eldönteni az elektronikus vagy más úton szolgáltatott képi és hanganyagról*” (Kvk. II. 37.180/2004/2.számú végzés).

4.4. A II. forduló utáni juridikátúra - és tanulságai

A választás második fordulója után még nagyobb mennyiségben (kb. 40 ügy minősíthető ekként) érkeztek kampánycsend sértést bepanaszoló beadványok, mint az első fordulót követően (amikor kb. 18 ilyen ügyet bírált el az OVB). 7 db beadvány érkezett Gyurcsány Ferenc hangján, automata üzemmódban megszólaló telefonüzenetéről. Idézzük azt a tipikus OVB érvelést, amely rámutat a *bizonyítottság hiányára*.

„K. E.2006. április 23-án nyújtott be kifogást a kampánycsend megsértése miatt. Állítása szerint a szavazás napján házi telefonján felhívta Gyurcsány Ferenc és arra kérte, hogy menjen el szavazni és szóljon a szomszédoknak is, hogy vegyenek részt a szavazásban.

Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy a beadványban leírt magatartás alkalmas lehet a választók akaratának befolyásolására, azonban ahhoz, hogy a Ve. 41.§-ban foglalt kampánycsend szabályainak megsértése megállapítható legyen, ennek rögzítésén túlmenően szükséges a jogszabálysértő kilétének megállapítására alkalmas bizonyíték csatolása is. Az OVB 14/2006. (IV. 18.) számú, a kampánycsendről szóló állásfoglalása értelmében ugyanis magánszemélyek egymás közötti kommunikációja nem, hanem a jelöltek, jelölő szervezetek, vagy az ő megbízásukból mások, szervezett módon megvalósított kommunikációja sérti a kampánycsend szabályait. Ebből következik, hogy amennyiben az említett hívást egy magánszemély indította volna, úgy a kampánycsend megsértése nem lenne megállapítható. Az OVB az ügyben előterjesztett bizonyítékokból nem tudja megítélni, hogy a hívást ki, és milyen célból indította, így a kampánycsend megsértésének megállapítását - az ennek megalapozását szolgáló bizonyítékok elégtelensége miatt - nem tartotta lehetségesnek. A fentiek alapján az Országos Választási Bizottság a jogsértés bizonyítottságának hiányában a kifogást elutasítja” (256/2006 (IV. 25.) OVB határozat).

Az OVB ugyanígy kezelte a választások II. fordulója után, április 25-i ülésén azt a 32 darab, némiképp okafogyottá vált beadványt is, amelyen Eperjes Károly hangja szólalt meg, automata üzemmódban (lásd például: 270, 271, 274/2006. (IV. 25.) OVB határozatokban). Csak amíg utóbbi határozattal szemben nem adtak be felülvizsgálati kérelmet, addig előzővel szemben igen, s az L B megváltoztatva az OVB határozatát, megállapította a kampánycsend megsértésének tényét - alanytalan, úgynevezett ‚csonka tényállás’ esetén is. Ebben a különbségben

alighanem szerepet kaphatott a két testületnek a jogalkalmazás jogpolitikájára vonatkozó eltérő felfogása is. Az L B szigorú jogszerűség alapján álló, s az OVB állásfoglalásában kifejezésre jutó megengedőbb mérceje, amely a kampánycsend megsértése alól legszívesebben kivenné a túlon-túl sok bizonyítási nehézséget jelentő, új információs technikákat.

4.5. Az Etikai Kódexet aláíró jelölő szervezetek állásfoglalás-kérése - „láncszavazás” ügyében

Emlékezetes állásfoglalás-kérés történt az úgynevezett tíz-párti megállapodás¹⁶ során, melyet Nyitrai Zsolt úr a FIDESZ-MPSZ nevében kezdeményezett, s 3 kérdéssel fordult az OVB-hez, annak érdekében, hogy *a láncszavazás*¹⁷ kiküszöbölhető legyen. Erre a tanácskozássra OVB elnökét is meghívták (az MSZP képviselőjének felvetése nyomán). A három felvetett probléma röviden a következő volt: a pecsét(ek) helye a szavazólapon; a borítékhasználat; és a szavazócédula kivitelének a tilalma. Két nappal később, a március 30-i OVB ülés próbálta megoldani a felvetődő anomáliákat - szándékai ellenére, csak részleges eredménnyel.

Elrendelhető-e állásfoglalással, hogy *ne csak a szavazólap szokás szerinti helyére, ti. a belsejére* kerüljön pecsét, hanem kívülről is le legyen pecsételve, amit a szavazatszedő bizottságnak megmutatnak, hogy ne lehessen az eredeti szavazólap helyett egy hasonló méretű, üres lapot az urnába dobni. *Kiküszöbölhető-e a borítékhasználat?* (hiszen ha az kötelező, akkor elesik szavazólap külső fele lepecsételésének jelentősége is). Az állásfoglalás kérés éppen ezekre a megoldásokra irányult.

„Álláspontunk szerint tehát az *a helyes megoldás, ha a szavazólap borítékba helyezése is a szavazatszámoló bizottság előtt történik, oly*

¹⁶ Szemben a közkeletű elnevezéssel, az országos listát állítani tudó 10 pártból 8 írta alá a megállapodást. A MIÉP-Jobbik a Harmadik Út (amely az Etikai Kódexet sem írta alá) és a Kereszténydemokratapárt -Keresztényszociális Centrum összefogás képviselői nem látták el aláírásukkal az OVB részére eljuttatott állásfoglalást kérő dokumentumot (44 - 315/2006. sz.).

¹⁷ Láncszavazás alatt azt értik, amikor egy választásra jogosult felveszi, majd elteszi és kihozza az üres szavazólapot a szavazóhelyiségből, azt kívül eladja valakinek, akinek választásra jogosult megbízza x pártra kitöltve dobja be az urnába ezt az első szavazólapot, de az általa felvetett ismét csak nem tölti ki, hanem kihozza, átadja... és így tovább. A cselekmény ellenértékéül szolgáló pénzt mindig csak az újabb üres szavazócédula átadásakor adják át.

módon, hogy egyúttal a szavazatszámoló bizottság számára láthatóvá válik a szavazólap külső (hátsó) oldalán található bélyegzőlenyomat is.”

A törvény 70. § (1) egyértelmű: „A választópolgár a szavazólapot borítékba teszi, és a szavazatszámoló bizottság előtt urnába helyezi.” A vesszővel elválasztott tagmondatok nyelvtani értelmezéséből következik, hogy időbeli sorrendben követi egymást a két cselekmény, még ha az a szempont, hogy *hol?* helyezi borítékba a szavazólapot, valóban nem következik a sorrendből. Megteheti az állampolgár, hogy a szavazatszámoló bizottság előtt helyezi borítékba, önszántából, csak hogy erre kötelezni, aligha lehet. Még a törvénynek se igen, de hogy az OVB-nek Állásfoglalással, amely jogértelmezési eszköz, s senkire se róhat új, ultra legem kötelezettséget, az teljesen biztos. Ahogyan az is, hogy a közhatalmat gyakorló választási irodáknak, szervnek követnie kell a törvény előírását, s egyfelől borítékot kell adni a szavazólapmal együtt az állampolgárnak, másfelől, hogy a borítékhasználat az egyik fontos garanciája a szavazás titkossága elv megőrzésének. Amint erre a az állásfoglalást kérő dokumentum rámutatott, a 32/2004. (IX.14.) AB határozat abban az esetben látta megvalósulni a titkosság sérelmét, *„ha a szavazatok számlálása során rekonstruálható a választópolgár által leadott szavazat tartalma, a szavazatszámoló bizottság meg tudja állapítani, hogy a választópolgár milyen szavazatot adott le.”* Kétségtelen tehát, hogy a borítékhasználaton túl van más garanciája is a titkosság megőrzésének, nevezetesen a *fülke-használat* és a *zárt urnába dobás*. Összesen tehát három garanciáról beszélhetünk.

Az állampolgár oldaláról valóban elhagyható a borítékhasználat, ha ezt önként választja, ahogyan a szavazat titkossága sem azt jelenti, hogy valaki ezt önszántából ne fedhetné fel mások előtt. De erre senki sem kényszerítheti a választópolgárt, az OVB sem, és akkor sem, ha a titkosság másik két eszközéről is gondolhatná a törvényhozó, hogy borítékhasználat nélkül is elegendő az utóbbi két védelmi eszköz. Feltéve, de meg nem engedve, hogy a törvényhozónak ez a szándéka, akkor a 70. § (1) bekezdését ekként kellett volna fogalmaznia: „A választópolgár a szavazólapot összehajtja, és a szavazatszámoló bizottság előtt urnába helyezi.” Borítékba teszi *helyett* összehajtja. Hasonlóan ahhoz, hogy a törvény 67.§ (1) a szavazat érvényességi feltételeként azt mondja, hogy *...”* a szavazatszámoló bizottság átadja a választópolgárnak a szavazólapot, amelyet a választópolgár jelenlétében hivatalos bélyegzőnyomattal lát el.” Ha a törvényhozó a szavazólap belsején túl annak

külsejére is pecsétet kívánna, előírhatná, és akkor az érvényes szavazat feltétele lenne a kettős, belső és a külső pecsét. Azonban a szavazat érvényességi kellékét nem írhatja elő OVB állásfoglalás, mert ez messze túlmegy az értelmezésen, tehát a jogalkotás feladata lehet, de nem egy jogalkalmazó szervé. Továbbá, ha ezt elrendeli az OVB - ismét csak újra legem - akkor a joggyakorlat egységesítését szolgáló állásfoglalás funkció helyett *éppen ellenkezőleg: megkettőzte volna a joggyakorlatot*, mert a szavazatszedő bizottságok 16 éves egypecsétes gyakorlatát néhány nappal (március 28-i volt a megbeszélés, 30-án az OVB ülés) a választás előtt már aligha lehetett volna kétspecsétes érvényességi kellékre átállítva egységesíteni. A szavazat *érvényességi feltételeit* nem lehet ily módon megváltoztatni és ezzel *jogbizonytalanságot előidézni. Se a borítékhasználat elejtése, se a pecséthasználat módja* nem vezethetett tehát jogmegkettőződéshez - nem is beszélve arról, hogy állásfoglalással érvényesen kötelezni nem lehet, az a jogalkotó feladata. A későn jött ötlesterű változtatás¹⁸ feltehető jogbizonytalansághoz és heterogén gyakorlathoz vezetett volna, ami éppen a szavazás érvényességének megkérdőjelezését válthatta volna ki. Valóban, a technikai értelemben vett lebonyolítás szokásszerűségével szemben sem lehet menet közben, az SZSZB-k számára megfelelő felkészülési idő nélkül ilyen brutálisan beavatkozni - ami valószínűleg sok százas, ha nem sok ezres nagyságrendű - elbírálhatatlan - jogorvoslati kérelmet eredményezett volna.

Az egyik OVB tag éles elmével mutatott rá arra is, hogy az állásfoglalás nem obligatórius, hanem iránymutató aktus - következésképpen *be nem tartása* szankciót nem vonhat maga után, tehát ezen a módon nem szabad elbizonytalanítani az érvényes szavazás eddigi módjait. Egy másik elhangzó, majd az OVB döntő többsége által osztott vélemény pedig azt húzta alá, hogy a három kérdés megoldása egy folyamat különböző mozzanatait jelenti, melyek közül a *kulcskérdés az, hogy a szavazólapot ne lehessen kivinni*. Ha nem viszik ki, akkor nem lehet visszahozni se, és éppen a kivitt és a pénzért megrendelésre kitöltött szavazólap

¹⁸ Ezért hangzott el az OVB elnöktől a tíz-párti, március 28-i tanácskozáson, hogy nem egészen érthető, hogy azok számára, akik tudták, hogy 2002-ben előfordult láncszavazás, azok miért nem az elmúlt 4 év során kezdeményezték a törvénymódosítást, miért 4 nappal az amerikai kontinensen kezdődő voksolás előtt? Továbbá, a rendkívüli parlamenti ülés összehívásának a lehetőségét is felvetette - amitől elálltak a felek. A testület persze megvitatta a javaslatokat, melyeknek eredményét ismertetjük.

visszahozatalával és urnába dobásával valósul meg a választás rendje elleni bűncselekmény, a BTK. 211. §. („Aki a választási eljárásról szóló törvény hatálya alá tartozó választás során... arra jogosultat a választásban... anyagi juttatással befolyásolni törekszik, bűntettet követ el és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” Hasonlóan a cselekmény bűnsegédeihez). Természetesen a választójog jóhiszemű és jogkövető állampolgárokat vesz alapul, s nem a rosszhiszemű, jogsértő magatartásokat modellezi a jogalkotó. Azt állásfoglalással aligha lehet kizárni, hogy egyáltalán ne legyenek jogsértő állampolgárok. Azonban *ahol véget ér a választójog, ott kezdődik annak büntetőjogi védelme*¹⁹.

A szavazólappal való rendelkezés, kivételnek tilalma volt az a kérdés, aminek az OVB állásfoglalásával eleget tudott tenni, egy újabb jogi garanciáját adva a láncszavazás kivédésének. Ehhez a választásban *való önkéntes részvétel és a rendeltetésszerű joggyakorlás egymással ellentétbe kerülhető elveit kellett értelmeznie*. Azonos módon azzal, ahogy ezt az állásfoglalás kérés is tartalmazta.

„...a szavazólap *olyan közokirat, amelynek rendeltetése a választópolgárok választói akaratának megjelenítése, illetve a választási eredmény megállapítása*.

Ebből következően sérti a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elvét az, ha a választópolgár a szavazólapot sajátjaként kezeli, és azt a szavazóhelyiségből kiviszi. A szavazólapnak a szavazóhelyiségből való elvitele alkalmat adhat akár választási csalás elkövetésére is, ennek megakadályozása a választások tisztaságához fűződő közérdek.

A szavazólap nem rendeltetésszerű felhasználása a választások titkosságának alkotmányos követelményét is sértheti.

Az OVB álláspontja szerint a szavazólap fizikai valóságában nem a szavazópolgáré, tehát a Ve. 3. § b) pontjában foglalt alapelve - *az önkéntes részvétel a szavazásban - nem ad felhatalmazást a szavazólapnak szavazókörből történő kivételére*” (9/2006. (III. 30.) állásfoglalás, kiemelések - Sz. P.). Ezt az állásfoglalást a testület 13-2 arányú meggyőző többséggel fogadta el, s a kérdés súlyának következtében egy *Felhívást* is kiadott, amely egyrészt tudatta a választópolgárokkal, hogy a „láncszavazásos” módszer bűncselekmény, s aki ilyet észlel, tegyen

¹⁹ Ezt nem akarták vagy tudták megérteni azok az orgánumok (Hír TV Célpont c. műsora, Magyar Nemzet Online és mások bizonyos megnyilatkozásai), amelyek egy bizonyos, kétes szavahihetőségű úr 2002-es története nyomán a láncszavazás kérdését realitásként állították előtérbe.

bejelentést a választási szerveknél. Másrészt a felhívott az általános etikai normáknak megfelelő, felelős magatartásra, annak érdekében, hogy a választójogukat törvényesen és jóhiszeműen gyakorló választópolgárok millióinak bizalma ne rendüljön meg a választás tisztaságában és törvényességében (lásd: 2006. március 30-i OVB Felhívás).

4.6. Egyéb jelentősebb állásfoglalások

Az MSZP részéről is három állásfoglalás kérés érkezett az OVB-hez, amelyekkel ugyanazon az ülésen foglalkozott a testület.

Az adatrögzítő és adathordozó eszközök használatával kapcsolatban a testület nem osztotta azt az értelmezést, amely szerint az SZSZB tagjai állásfoglalás útján arra lennének kötelezhetőek, hogy mobiltelefonjaikat és más adatrögzítésre alkalmas eszközeiket *át kellene adniuk az SZSZB elnökének megőrzésre*, az eredmények megállapítása utáni időpontig. Rámutatott arra, hogy a 19/2002. (IV.18.) OVB Állásfoglalást a törvényhozó átemelte a Ve. -be, annak 62.§ (5) bekezdéseként („A szavazatszámláló bizottság tagjai a szavazás időtartama alatt - a hivatalos választási iratok és a (4) bekezdés szerinti toll kivételével - nem használhatnak adatrögzítésre vagy adattovábbításra alkalmas eszközt a szavazóhelyiségben.”), de ebből csak *a tilos tájékoztatás és adatrögzítő használat* követelménye adódik, de más nem.

A második kérdés az volt, hogy mi a jogkövetkezménye annak, ha az SZSZB valamelyik tagja mégis használja ezeket az eszközöket? Az OVB álláspontja: a szavazatszámláló bizottság tagjai sem a szavazók számáról, sem arányáról, sem a szavazás menetének egyéb kérdéseiről nem szolgáltathatnak információt. Továbbá, ha a szavazatszámláló bizottság azon tagja - eltérően a választási irodák BM rendeletben meghatározott tájékoztatási kötelezettségétől - aki a törvényi tilalom ellenére a szavazás időtartama alatt a szavazóhelyiségben adatrögzítő vagy adattovábbító eszközt használ (ha súlyosabb jogsértés nem valósul meg), megsérti a Ve. 3. § a) pontjában meghatározott a választás tisztaságának megóvása, továbbá a d) pontban szabályozott jóhiszemű és rendeltetés-szerű joggyakorlás elveit (lásd: 10/2006. (III.30.) OVB állásfoglalást). A harmadik kérdésnek érdekes *jogértelmezési vitája* zajlott le az ülésen. A Ve. 8. § (1) bekezdése szerint:

„A szavazást megelőző nyolcadik naptól a szavazás befejezéséig a választásokkal kapcsolatos közvélemény-kutatás eredményét nem

szabad nyilvánosságra hozni. (2) A szavazás napján közvélemény-kutatás az alábbi feltételekkel végezhető:

- a) a közvélemény-kutatás csak névtelen lehet, és az önkéntességen alapulhat,
- b) a közvélemény-kutatók, abba az épületbe, amelyben a szavazó-helyiség van, nem léphetnek be, a választópolgárokat semmilyen módon nem zaklathatják, csak a szavazó helyiségből kilépőket kérdezhetik meg.”

Két álláspont csapott össze. Egyik a törvény 8.§-át lazán, nem megszorítóan, ebben az értelemben liberálisan fogta fel, mondván, az nem egy meghatározott közvélemény kutatásra (az exit pollra) vonatkozik, hanem bármilyenre, s nem a közvélemény kutatás egyéb módjai tilosak, hanem csak azok eredményeinek közzététele. Az kampánycsend-sértő lenne, de nem az a közvélemény kutatás végzés bármely olyan módszere, amely megfelel a törvényhely (2) bekezdés a) és b) pontjának. A b) pont csak az a) pontban említett önkéntességet részletezi. Szemben azzal a másik értelmezéssel, amely szerint csak szorosan a Ve. tárgyi hatálya alatt álló közvélemény kutatásokra terjed ki e szakasz, és csak és kizárólag az exit poll kutatás megengedett a választás napján. Erről szól a 8. §, anélkül azonban, hogy nevéen nevezné ezt a módszert. Ti. leírja, s ekként nem a) részletezése b) bekezdés, mint előbbi értelmezés esetén, hanem a) és b) két együttes, konjunktív feltétel, amelynek éppen az a célja, hogy egyetlen más, egyéb közvélemény-kutatást se lehessen végezni a választásokkal kapcsolatban, kizárólag az exit poll-t, ami közismert és elismert. Ezzel a választásokra vonatkozó közvélemény-kutatási tilalommal kívánja védeni a törvényhozó az ilyen adatok használatát, hiszen *aminek elvégzése tilos, azt fel sem lehet használni*. Megszorító, s nem kiterjesztően megengedő itt az értelmezés eredménye: kizárólag az exit poll módszerrel folytathatnak közvélemény kutatások a szavazások előtt 8 nappal kezdődően. Ez a második értelmezés osztotta az állásfoglalást kérő álláspontját - *eredménye tekintetében* - de elvetette azt az érvét, amely szerint a közjogban a jogalanyok jogszerűen csak azt tehetik, amit jogszabály ír elő, (lévén, hogy ez az elv az állami szervekre vonatkozik, viszont nem minősíthetők a közvélemény kutató jogalanyok ilyenként).

Az OVB tehát nem a szigorúbb értelmezést fogadta el, mondván: „A Ve. 6-8. §-hoz fűzött általános indoklásból egyértelmű, hogy a törvény 8. § (2) bekezdésének b) pontja az úgynevezett exit-poll módszerrel

végzett közvélemény-kutatásokra vonatkozó garanciális jellegű korlátozásokat tartalmazza. A törvény mindazonáltal nem tiltja a szavazás napján más módszerrel végzett közvélemény-kutatás folytatását, feltéve, ha az a 8. § (2) bekezdés a) pontjában szabott korlátok között folyik, és azok eredményét legkorábban a szavazás lezárása után hozzák nyilvánosságra” (11/2006. (III. 30.) állásfoglalás).

5. Szabály alapú versus alapveti jogalkalmazói döntés - morális mérlegelés és jogi elbírálhatóság (Határozatok elemzése)

A választási jogalkalmazásban is megjelennek azok a speciális eljárási, jogdogmatikai és érvelési összefüggések, melyek más jogterületeket, így a bírói jogalkalmazást vagy a közigazgatási hatósági határozatok területeit jellemzik. Formális jogi szempontból a választási bizottságok eljárása kifogás és fellebbezés során egyaránt *hatósági határozat*, míg a felülvizsgálati kérelemben a bíróság három hivatásos bíróból álló tanácsban, nemperes eljárásban igazságot szolgáltat, ügydöntő végzésével *bíráskodik*. Specifikuma a választási bizottságok *sui generis eljárásának* - sem a közigazgatási eljárás, sem a polgári peres eljárás szabályai nem vonatkoznak rá - hogy igen *széleskörű nyilvánosság* előtt zajlanak²⁰ (lásd: Ve. 6.§, egyedül a mentelmi ügyek elbírálása zártkörű, s a sajtó képviselői is jelen lehetnek (7. §), a bizottsági munka zavarása nélkül). A törvény 2005 nyara óta ismeri a szóbeli *meghallgatás* intézményét (29/A. §), melynek során a *tényállás megállapítása* érdekében és körében - kérelemre - a felek nyilatkoznak, amit az ellenérdekű fél számára is biztosítani kell, ha jelen van. Ezzel az eljárás kontradiktórius jellege erősödött, akárcsak a felülvizsgálati eljárásban, ahol ehhez kötelező ügyvédi képviselet is társul (84.§/1/ bek.). Abban az értelemben azonban, hogy *felek bíró (választási bizottság) előtti vitájává* vált volna az eljárás, *mégsem* kontradiktórius. Olyan, több tekintetben kerettörvény a Ve., amely eltér a hatósági eljárásoktól, az

²⁰ Valószínűleg más jogi eljárásokat kevésbé jellemez olyan nagy mértékben a nyilvánosság, mint a választásit, ahol időnként és esetenként fontosabbnak tűnik a szereplők számára a média-jelenlét, mint az ügy érdemi eldöntése. Mindez aligha jogosíthat fel bárkit is arra, hogy a jogi nihilizmus álláspontjáról szemlélje a Ve-t. Az alkalmazott szankciók szélesítése - például aktív és/vagy passzív választójog megvonása, de csak bírói fórumon bizonyos cselekményekért (például szavazatvásárlás) - erősíthetné az eljárás fegyelmező és nevelő erejét.

államigazgatási eljárási törvény rendelkezései nem jelentik a Ve. joghöz-
zag esetén alkalmazandó háttérszabályait, mert nem egy speciális köz-
igazgatási, hanem egy sui generis eljárás (hasonlóan: Molnár, 2004,
657.).

Az eljárásjogi jellemzés után, kimerítő teljesség nélkül, az OVB ta-
pasztalatain keresztül elemezzünk olyan eseteket, amelyek jogtani sajá-
tosságokat mutatnak fel, éppen a választási jogalkalmazás (bíráskodás)
tipikus sajátosságaként vagy pedig ettől függetlenül is.

5.1. Jogszabálysértések, alapelv sérelem nélkül (példák)

Megállapította az OVB a jogszabálysértést az Index. hu internetes
hírportál választásokon való részvételre vonatkozó, közvélemény-
kutatási adatok ismételt közzétételét, illetve ezen alapuló előzetes man-
dátumbecslését tartalmazó anyaga estében. Igaz, a közvélemény-kutatási
adatok itt burkolt formában jelentek meg, de az L B korábbi gyakorlatá-
nak megfelelően ez is a szavazást megelőző nyolc napon belüli *közzété-
teli tilalom* megsértésének minősül, amin az sem változtat, hogy a Ve.
8.§ /1/ bekezdése nem tesz különbséget pártszimpátiára, illetve részvéte-
li hajlandóságra vonatkozó adatok között. Itt *szabály alapú a döntés szü-
letett*. Az eset összes körülményét figyelembe véve a testület nem látta
megalapozottnak, hogy a kifogást tevő azon petitumának is eleget te-
gyen, amely a jogszabálysértésen felül választási alapelv 3. § c) és d)
bekezdéseiben szereplő sérelem megállapítását is indokoltnak tartotta
volna; (160/2006. (IV. 9) OVB határozat). Ugyanilyen jogsértést köve-
tett el a 168 óra közéleti hetilap, amikor 2006. április 6-i számában
„Számháború” c. cikke közvélemény-kutatási adatokat ismertetett, a
négy parlamenti pártra vonatkozó várható eredmények előrejelzéseként
(168/2006. (IV. 9.) OVB határozat).

Tipikusan *szabály alapú döntés* az OVB 93/2006./III.16./ számú határozata, a Liberálisok Házáról, melynek ténybeli feltárásában és releváns jogszabályanyagának ismeretében és alkalmazásában jelentősége volt annak is, hogy a testületben felkészült közigazgatási jogászok (Fazekas Marianna, Molnár Miklós, Ivancsics Imre) is helyet kaptak.

Ugyanis esősorban közigazgatási jogszabályokban meghatározott releváns körülmények és fogalmak alapján lehetett minősíteni az esetet.

„Dr. K. A. 2006. március 14-én kifogással fordult az Országos Választási Bizottsághoz, melyben kérte annak megállapítását, hogy a Szabad Demokraták Szövetsége - a Magyar Liberális Párt, illetve a Budapesti Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatala, megsértette a Ve. 3. § c) pontjában meghatározott esélyegyenlőség és a d) pontban szabályozott jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elvét, továbbá a Ve. 43.§ (2) bekezdésében foglaltakat. Kérte továbbá a jogsértők eltiltását a további jogsértéstől. A kifogást tevő szerint a Főpolgármesteri Hivatal pályázat és a pártok előzetes tájékoztatása nélkül, ingyenesen a Szabad Demokraták Szövetségének használatába adta, a Bp. V. ker. Károly krt. 28-30. alatti, a Fővárosi Önkormányzat tulajdonában lévő ingatlanrészt. Az ingatlan - a beadványozó szerint - "ingatlannyilvántartásilag közintézmény", ahol az SZDSZ a kampányközpontot rendezett be. Véleménye szerint az "ingatlan ingyenes bérlete" súlyosan sérti a választási eljárásban az esélyegyenlőség elvét. Állítása szerint a Főpolgármesteri Hivatal megsértette továbbá Ve. 43. § (2) bekezdését is, mely előírja, hogy az állami, önkormányzati költségvetési szerveknek "azonos feltételekkel kell rendelkezésre bocsátani az ingatlant".

Részletes bizonyítási eljárások után az OVB megállapította, hogy a vitatott ingatlanrész tulajdonosa Budapest Főváros Önkormányzata, a terület része a Fővárosi Főpolgármesteri Hivatal épületének elhelyezésére szolgáló ingatlandnak, s bár közterületként nincs nyilvántartva, de *mint közhasználatra átadott területrészt, közterületnek minősül*²¹.

A Ve. 43.§ (2) *helyiségekről* és egyéb szükséges *berendezésekről* szól, a terület közterület jellegéből fakadóan ezért a jelölő szervezetekre

²¹ 1997. évi LXXVIII. törvény 2. § E törvény alkalmazásában: Közterület: közhasználatra szolgáló minden olyan állami vagy önkormányzati tulajdonban álló földterület, amelyet a rendeltetésének megfelelően bárki használhat, és az ingatlan-nyilvántartás ekként tart nyilván. Egyéb ingatlanoknak a közhasználat céljára átadott területrésze - az erről szóló külön szerződésben foglaltak keretei között - a közterületre vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.

vonatkozó azonos feltételek melletti rendelkezésre bocsátás itt nem alkalmazható. Az SZDSZ a közterület-használat igénylésével és használatbavételével nem sértette meg az esélyegyenlőség elvét, hisz más kérelmezője e közterület használatának nem volt.

Ugyanakkor e közterület-használat engedélyezése használatának (büfé működtetés) minősítése nem tartozik az OVB hatáskörébe²².

5.2. Alapelvsérelem - klasszikusan morális alapú döntéssel

Ritkán fordul elő annyira tiszta formában morális alapú értékítéleten - tehát mérlegelési jogkörben - hozott döntés, mint amilyet az SZDSZ képviseletében beadott kifogás esetében hozott az OVB - tegyük hozzá, igen meggyőző, 11:2-es szavazati aránnyal. Arról volt szó, hogy a kuruc. info internetes hírportál közreműködésével készült plakát készítője és terjesztője az SZDSZ szimbólumrendszerét és kampányarcát (közte Kovács Pisti kampányfigura képét) felhasználva állította: „Több SZDSZ, több pedofil” és „Rábíznád gyermeked?” A testület a benyújtott bizonyítékokat értékelve megállapította, hogy a plakátot nem jelölő szervezet készítette, de annak arculata *és a jó erkölcsöt súlyosan sértő tartalma alkalmas a választópolgárok megtévesztésére*, s így sérti a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás Ve. 3. § d) pontjában megfogalmazott alapelvét; 158/2006. (IV. 9.).

²² A Ve. VI. fejezetében szabályozott választási kampány (Ve. 40-45. §) a Ve. tárgyi hatálya alá tartozó eljárás része. Az Országos Választási Bizottság megállapítja, hogy a Ve. szervi hatálya alá nem tartozó állami szervek - például az Országgyűlés, a Kormány és más közigazgatási szervek, a bírói ügyészi szervek stb. - nem résztvevői a Ve. tárgyi hatálya alá tartozó választási eljárásnak. A Ve. szervi hatálya alá nem tartozó állami szervek feladat- és hatáskör gyakorlása, tevékenysége nem tartozik a Ve. által szabályozott választási eljárás körébe. Ezért az állami szervek hatáskörének és feladatkörének gyakorlása, működése nem sorolható a Ve. 149. § o) pontban meghatározott és 40-45. §-ban szabályozott választási kampány körébe, s kampánycselekménynek sem minősíthető." Ezt az értelmezést a Legfelsőbb Bíróság a választási ügyekben kialakított jogalkalmazási joggyakorlatával is összhangban állónak ítélte (ld. BH 2002.381.). A Fővárosi Önkormányzat szervei a közterület-használatra vonatkozó szabályok alkalmazása során jogszabályban biztosított hatáskörükben, jogalkalmazó tevékenységet végeznek, ez azonban nem tartozik a Ve. által szabályozott választási eljárás körébe.

A fenti eset további fejleményeként, az érintett jelölőszervezet egyik ügyvivője nyilatkozatában ezen választási *plakát letépkedésére* buzdított. Ezzel szemben a Jobbik Magyarország Mozgalom képviselőjében pedig olyan kifogást nyújtottak be az OVB-hez, amely az MTI által is közzétett nyilatkozatban megjelölt magatartást egyfelől jogszabálysértőnek (Ve. 42.§ (6) alapján), másfelől alapelsértőnek is tekintette. Az OVB ebben a tekintetben már megosztott volt, s végül 8:6 arányban azzal az indokkal vetette el a kifogást, hogy a plakátok védelmére felhívott jogszabályhely csak jelöltek és a jelölőszervezetekre vonatkozik, s nem akárki másra; 159/2006. (IV. 9.).

Megjegyzendő, hogy volt egy korábbi olyan OVB Állásfoglalás (7/1994. (V. 5.) is, amely némiképp analóg módon, de nem tekintette kampánycsend-sértőnek, tehát jogellenesnek azt a magatartást, ...”amely a párt számára sérelmes, hitelét rontó üzenetet hordoz, és amelyből a plakát eredete nem határozható meg, a kampánycsend idején üres - semmiféle közlést nem tartalmazó - papírral átragasztja” (Berta, 2006, 265-266.). A letépkedés és a leragasztás magatartása persze közvetlenül nem azonos, de erkölcsileg azonos dologról, súlyos hitelrontásra törekvő ellen-kampányról van szó mindkét esetben.

Az ilyen döntések természetéhez az is hozzá tartozik tehát, hogy éppen egymást követően tárgyalják -e azokat, mint ez jelen esetben az OVB előtt történt, továbbá, természetesen a morális megfontolások mellett többségi szavazás mindig tartalmazza a testület összetételének miéntjét. A kisebbségben maradtak ugyanis *méltányos indok ellenére sem* tartották elfogadhatónak a plakáttépkedésre - formális értelemben jogszabálysértésre - buzdító nyilatkozatot, s ezért Ők helyt adtak volna a kifogás alapelsérelmet kimondó kérelmének, - de nem másnak (rongálás, szabálysértés és garázdaság bűncselekményében való pszichikai bűnsegédlet /felbujtás/, melyeket a kérelem tartalmazott).

Éppen ellentétben azzal, amilyen rövid indoklású a 149/2006 (IV. 6) számú, a kifogást elutasító OVB határozat, olyan nagy vitát váltott ki. Morális megítélésről volt szó, amely nem adott helyt a dr. M. L. kifogásának, amikor az egészségügyi kormányzat ellen negatív kampányt folytató plakát jogsértőnek minősítéséért lépett fel. Itt sem volt szó másról, mit a fentebbi esetben, hogy vajon alkalmas -e a választók

megtévesztésére egy plakát, amely igencsak erős állításokat fogalmaz meg, a rendeltetésszerű joggyakorlás sérelmére?

„41 ezer forintos vizitdíj, 280 ezer forint egy szülésért, 300 ezer forint egy mandulaműtétért - Az egészség nem üzlet! Április 9-én szavazzunk a Fideszre!” - olvasható többek között a plakáton. „A kérelmező annak megállapítását kérte, hogy Orbán Viktor, illetve a FIDESZ-MPSZ megsértette a Ve. 3. §-ának d) pontjában foglalt, jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elvét. Indoklásként idézte Orbán Viktor 2006. április 3-án, Szombathelyen tett kijelentését, mely szerint „Azt mondják, el akarják adni és fizetőssé teszik az egészségügyet, de hogyan fogjuk akkor gyógyíttatni magunkat?”

Álláspontja szerint a megszólalás két valótlán tény sugall. Egyrészt azt, hogy a jelenlegi kormánykoalíció pártjai el akarják adni és a betegek által fizetőssé akarják tenni az egészségügyet, másrészt hogy a betegeknek jelenleg nem kell fizetniük az egészségügyben. Véleménye szerint valótlán a tényállítás, mert a biztosítási elv fenntartása, kiszélesítése szerepel az SZDSZ, mint a jelenlegi kormánykoalíció pártjának programjában, illetve a biztosítottak által fizetett társadalombiztosítási járulék és a hálapénz „intézménye” miatt az sem igaz, hogy a betegeknek nem kell fizetniük jelenleg.

Kifogását kiterjeszti továbbá a FIDESZ-MPSZ fenti állításokkal megegyező tartalmú hirdetése, valamint közvetlen - telefonos - kampánytevékenysége ellen is. A beadványozó végül kéri a jogsértők eltiltását a további jogsértéstől.

Az Országos Választási Bizottság a kifogásban foglaltak vizsgálatát követően megállapítja, hogy a sérelmezett beszédben, illetve plakáton megjelenő állítások - a közlés fajtájától függetlenül - *nem alkalmasak a választópolgárok megtévesztésére, ezért nem sértik a választási eljárás alapelveit*” (149/2006 (IV. 6) OVB határozat).

Az elvi kérdés a vitában az volt, hogy *meddig mehet el az OVB az alapvető jogalkalmazásban* (bíráskodásban)? Kétségtelen tény, hogy ehhez a 2005. évi LXXXI. törvény 77. §-nak (1) bekezdése teremtett új jogalapot, amikor bevezette azt, hogy a választási eljárás alapelveinek megsértésére (3.§) hivatkozással, jogszabálysértés nélkül is, bárki kifogást tehet. Mindazonáltal, ha kritériumok nélkül állapítana meg az OVB alapelsérelmet, akkor csúszós lejtőre léphetne. Milyen kritériumok jönnek szóba?, helyt lehet (kell) -e adni az ilyen ügyek megítélésében a valóság bizonyításának?

Voltak, akik szerint egy plakát sugallata alkalmatlan a jogsértésre, annak se a tartalma, se az alanya nem állapítható meg egyértelműen. Kerülni kell, hogy eddig elmenjünk, s politikai plakátok valóságtartalmának bizonyításába kezdjünk.

Egy másik álláspont szerint a hirdetésben megjelent állítás valótlan tényeket állít, illetve alkalmas a választók megtévesztésére, ugyanis a kórházak privatizációja semmilyen módon nincs összefüggésben az egészségügyi szolgáltatások fizetössé tételével. Tehát olyan dologról szól maga a hirdetés, aminek nincs semmiféle valóságalapja. Most is kell fizetni az egészségügyi ellátásért abban az esetben, ha valaki nem biztosított és a jogszabály nem teszi számára térítésmentessé az ellátást. A testületnek mérlegelnie kell a dolog súlyát, amely bizony *valótlanságánál fogva* alkalmas a választói akarat megtévesztésére, tehát olyan kampányeszköz, ami nem támogatható. Ezzel szemben többen is azzal érveltek, hogy megengedhetetlen az ilyen természetű politikai vitákban a „kinek van igaza?” kérdés, a valóságbizonyítás felvétele.

Egy további álláspont szerint a valóság elemtől függetlenül, csak a közlendő egészének *megtévesztésre alkalmassága* kritériumot kell mérlegelni, s annak alapján dönteni. A törvény különböző sérelmek tekintetében különböző mértékig megy ebbe az irányba, mondjuk a média tekintetében kifejezettebben, máshol kevésbé. De az alapelvek ott vannak a törvényben, tehát nincs oka annak, hogy ne alkalmazzuk az alapelvselvet. Ami megtévesztő, ami rosszhiszemű, ami tisztességtelen, azzal szemben kell fellépnie az OVB-nek, hogy védhesse a választások tisztaságát.

Egy negyedik álláspont - ehhez is csatlakoztak mások is - azt a módszertani szempontot is felvetette, hogy a valóság bizonyításának helyt lehet-e adni a politikai harcban, kampánycselekményekkel kapcsolatban, akkor, amikor egy politikai plakát esetében eléggé köztudomású, hogy egyáltalán nem csak az az érdekes benne, hogy mit szándékozik elérni, az is jelenős, hogy *mi a nem szándékolt (latens)*, vagy egyenesen a szándékaival ellentétes, *diszfunkcionális hatása*. Tehát itt a politikai küzdelemben résztvevő erőknél maguknak kell mérlegelniük azt, hogy mivel állnak elő, vagy mivel nem. Politológiai szempontból Giovanni Sartori a *túllicitálás fogalma* éppen erre a jó példa, hogy bizony bele lehet sodródni egy a valósággal köszönő viszonyban sem lévő túllicitálásba, de az is lehet, hogy az állampolgárok éppen ezt fogják jutalmazni vagy ellenkezőleg, büntetni. Az ő dolguk - nem a választási

jogalkalmazásé (bíráskodásé). Az OVB-nek a *jogi elbírálhatóságot* kell figyelembe vennie, *s a politikai kérdéseket a választókra hagynia*. Mindebből közel sem következik, hogy semmit sem szabad elbírálni, de figyelembe véve az L B Fodor ügyben hozott döntését is, amikor *az vált a megítélés kritériumává, hogy egy jogszabály által definiált jogi tény-nyel került szembe* a választás során tett nyilatkozat (az SZDSZ és kormány törölte el a sorkatonai szolgálatot, holott ezt a parlament 2/3-os törvénnyel tette), az OVB-nek is ezen az úton kell járnia. Kerülve a valóságbizonyítás széleskörű, túlságosan is messze vezető útjait, *azt a kritériumot kell előtérbe állítania az alapelveirelem megállapíthatósága-kor, hogy az jogszabály által megállapított absztrakt vagy más konkrét jogi ténnyel* (például bírói ítélettel vagy hatósági határozattal) *nem kerül-e szembe*.

Mások ezt a felfogást túlzottan leszűkítőnek érezték, mondván a tényszerűség sem merülhet ki a jogi tényekben, s az erkölcsi kérdések (tisztességesség-tisztességtelenség) eleve nem ilyen természetűek²³, de az OVB végül a plakáton szereplő számháborút olyan politikai fogásnak tekintette, amely nem alkalmas a választók megtévesztésére.

A jogesetek világa az egyediségükben kimeríthetetlen sokféleségek világa, s ennyiben egy testület eleve nem készülhet fel az összes változat előzetes megítélési kritériumainak, döntési alapjainak kidolgozására. Az OVB - véleményünk szerint szakmailag tartalmas vitája - mindazonáltal *egyértelművé tette, hogy a választások kapcsán az alapelvei jogalkalmazásban a jogi elbírálhatóságot kell előtérbe állítani, de mivel a jogban vannak erkölcsi minimumok is, amelyeket sokféle meggyőződés alapján egyaránt vállalni lehet, extrém esetekben a morális alapú helytelenítés is lehet marasztalás alapja, ha választási alapelvet súlyosan sértőnek bizonyul*. Erre adott felhatalmazást a törvényhozó a 77.§ (1) beiktatásával. Egyben véget vetett a választási eljárás azon, 105/2002 (IV. 21.) számú OVB határozattal kezdődő és a 2005 július 16-i

²³ Rekonstrukcióink az OVB 2006. április 6-i ülésének jegyzőkönyve alapján készült.

törvénymódosításig érvényes gyakorlatának²⁴, amelyet Molnár Miklós kitűnően jellemzett erőteljes pozitívizmusként: „A pozitivista joggyakorlás lényege, hogy szigorúan ragaszkodik a hatáskörökhöz, annak határaihoz, tételes hatásköri felhatalmazás hiányában akkor sem hoz döntést, ha ez törvényi alapelvek érvényre juttatásához volna szükséges²⁵.” A 2005 júliusa előtti helyzetben valóban el lehetett így járni, hiszen a 3. § önmagában nem adott másra felhatalmazást, mint arra, hogy: „A választási eljárás szabályainak alkalmazása során a választásban érintett résztvevőknek *érvényre kell juttatniuk az...alapelveket*” Az alapelveket ekkor a törvény létező szabályainak realizálásakor, a jogalkalmazás szellemét meghatározó módon lehetett csak figyelembe venni, - legalábbis alapesetben. A joghézagok és az inkonzisztenciák feloldása - tekintettel arra, hogy a választójog ekkor sem csak szabályokból állt, hanem nem szabály jellegű, egyéb értelmes jogi gondolatokat jogtételként kimondó elvekből, magatartásmintákból is - ekkor is igényelte a jogász problémamegoldó gondolkodást, érvelési és jogi technikák alkalmazását. Kétségtelen azonban, hogy az alapelvek és a jogalkalmazói döntések új viszonyát maga a törvényhozó teremtette meg, mégpedig *alapelvi jogalkalmazásra való hatásköri felhatalmazásával*, amikor túllépett a 77.§ (1) beiktatásával az alapelvek orientatív, szabályt értelmező, értéktartalom szerint érvényesítő funkcióján. Ezért *nem az új OVB aktivista*, mint ez a sajtóban - módszertanilag teljesen megalapozatlanul - már

²⁴ Berta Zsolt megkülönbözteti az 1998-tól a fentebbi 2002-es OVB határozatig terjedő időszakot, melyben „a választási eljárás alapelveinek megsértése miatt mind az OVB, mind az LB hozott elmarasztaló tartalmú döntéseket” (Berta, 2006, 218.). Megmutatja, hogy ebben az 1998-2002 időszakban ellentmondásos gyakorlat érvényesült az alapelvi jogalkalmazásban, bírászkodásban, beleértve a Megyei Bíróságokat is (lásd döntéseken keresztül 234 oldalig). Szerintünk a ma álláspontjáról összesen három szakasz kell elválasztani: 1. az 1998-2002 közötti időszakot; 2. a 105/2002 (IV.21.) OVB határozattal kezdődő jogpozitívista önkorlátozás idejétől; melynek a 3. szakasz, a 2005 nyári törvénymódosításokkal kapott felhatalmazás nyomán az új összetételű testület felfogása vetett véget. Mi utóbbit elemezzük.

²⁵ Molnár, 2004, 565.old.

megjelent²⁶, hanem a tételesjog lényegesen változtatott a választási eljáráson, annak természetén. A régi helyzet túlzottan is formális jogszerűséget kereső, a jogbiztonság követelményét persze helyesen hangsúlyozó megoldásával kapcsolatban éppen azt az ellenvetést lehetett tenni, hogy ha az alapelveket mindig konkrét szabályozáshoz, hatásköri felhatalmazáshoz rendelten fognánk fel, akkor voltaképpen mi szükség rájuk? Látni fogjuk, hogy a 44/A.§ törvénybe iktatása egy speciális területen, a médiakampány területén is bevezette az alapelvekre alapozott jogalkalmazói döntést. Anélkül, hogy konkrét hatáskörrel látta volna el az alapelvsérelmeket. Értelemszerűen itt az esélyegyenlőségi alapelv sérelme mutatkozhat meg leggyakrabban, de - mint látni fogjuk - az itteni elnagyolt szabályozás valóban kevésbé segíti a jogalkalmazás egzakttá tételét.

Alapelvsérelemre alapozott, de jogszabályban megállapított - tehát *absztrakt jogi tény*t sértő - volt a FIDESZ elnökének néhány nyilatkozata, amelyek miatt kifogások érkeztek az OVB-hez. A testület 3 esetben helyt adott, illetőleg részben adott helyt a kifogásnak, egy esetben pedig elutasította azt. Hogyan lehet nyilatkozattal alapelvet sérteni?

A tényállás szerint Orbán Viktor zárt kampánygyűlést tartott Ásotthalmon. A sajtó kizárásával tartott rendezvényről a Délmagyarország című lap a sportcsarnokból „remekül kihallatszó” beszédek alapján tudósított. A tudósítás szerint „arra kérte az aktivistákat, hogy vasárnap keressenek fel minden 'rájuk bízott' fideszes szavazót, és győződjenek meg róla, hogy elment-e szavazni. Ha nem, akkor vigyék

²⁶ Mivel a közélet szerves része a választási folyamat és az OVB ebben betöltött szerepe, ezért idézzük napilapból az alábbi véleményt: „Az új OVB sokkal aktívabb, mint elődje volt. Elnöke, Szigeti Péter megválasztása után érzékeltette, hogy szerinte a bizottság elé kerülő minden ügyben dönteni kell. Ha nincs mód határozatot hozni, szülessen közlemény. ...Az előző, Ficzer Lajos által vezetett bizottság kizárólag azokkal a panaszokkal foglalkozott, amelyek a választási eljárási törvényben megfogalmazott rendelkezések megszegésére utalnak. A Szigeti-bizottság szerint akkor is fel kell lépni, ha a választás tisztasága, törvényessége, az esélyegyenlőség vagy a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elve sérül” (Népszabadság, 2006. május 3. „Romlik az OVB találati aránya” c. írás, 3. oldal). Megjegyzendő: a választási harcok természete is determinálja az ügyek számát és jellegét. Módszertanilag ennyiben is problematikus két különböző ciklus összevetése, s nemcsak a jogszabályváltozások okán.

el voksolni”. A valódi kérdés az volt: megsértette-e a választások tisztaságának és/vagy önkéntességének alapelvét nyilatkozatával - melyet az MTI is közreadott - Orbán Viktor?

Az OVB a kifogásban hivatkozott televízió műsort (a TV 2 2006. április 20-i „MOKKA” című műsorában Orbán sajátjaként ismerte el és megerősítette az elhangzottakat) megtekintette. „Ennek alapján megállapította, hogy a kifogásban sérelmezett kijelentések elhangzottak. A sérelmezett kijelentések április 23-án, az országgyűlési képviselőválasztás második fordulójának napján a kampánycsend illetőleg a szavazás önkéntessége elvének megsértésére alkalmas magatartásokra hív fel választópolgárokat. Az OVB - összhangban a Legfelsőbb Bíróság Kvk.III.37.183/2006/2. végzésével - megállapítja, hogy *a Ve. megsértésére felhívó nyilatkozat maga is megsérti a Ve. 3. § a) pontjában megfogalmazott alapelvet, függetlenül attól, hogy a felhívásban szereplő jogszértések ténylegesen megvalósulnak-e*” (223/2006. /IV.21./ OVB határozat, Kiemelés - Sz. P.).

Ugyanezen ügy két további határozata (238 és 239/2006. (IV.23.)), melyeknél még egy Orbán TV szereplés szolgált pontosító bizonyítékként (MTV NAP-KELTE április 21-i műsora), a kérelmeknek részben adott helyt, amennyiben egyrészt az alapelvsértelmet a *szavazásban való önkéntes részvételre korlátozta* (Ve. 3.§ b) pontjára, amennyiben a speciális alapelv megelőzi az általánosabbat, a tágabb körűt), másrészt elutasította a kampánycsendsértésre vonatkozó I. forduló magatartás elítélését, mert ebben a vonatkozásban a kifogás előterjesztésére rendelkezésre álló három napos jogvesztő határidő elmúlt.

A Legfelsőbb Bíróság viszont az OVB álláspontokat megváltoztatta. Többek között azzal érvelve, hogy a Fodor ügyben a hamis tény állítása megtévesztő volt, s befejezetté tette a nyilatkozatot, addig az Orbán nyilatkozat jogszabálysértése csak vélelmezett, s ezért nem alapelvsértő. Másfelől kiegészítette indoklását az OVB kampánycsend állásfoglalásával (14/2006.), amelyet figyelembe véve Orbán Viktor *magánszemélyekkel kommunikált* ez ügyben és így az elhangzottak kiesnek az alapelv-sérelem köréből (Kvk. III. 37.247/2006/4.). Ez tipikusan mutatja, hogy alapelvi bíráskodásban az álláspontok mennyire a testületek mérlegelésétől függenek - a 15 tagú OVB vagy a 3 tagú bíróság -, hiszen a maga egyediségében nincs két teljesen azonos eset és petitum, minek következtében a súlyozás és az érvelés könnyen eltérő lehet .

Az OVB ugyanezen a napon utasította el Orbán Viktor tatai, a nyilvánosság számára zárt megbeszélésen tett nyilatkozata jogsértőnek minősítését, rámutatva, hogy az ülés zárt mivolta miatt nem lehet alkalmas a választási eljárás alapelveinek vagy más jogszabálysértésnek a megállapítására. E zártkörű rendezvényen elhangzottakat *a résztvevők nem közvetítették a nyilvánosság*, a választópolgárok felé, ezért az OVB nem vizsgálta az ottani kijelentések tartalmát, s a kifogást *érdemi vizsgálat nélkül* utasította el, az előterjesztett bizonyítékok vizsgálatának mellőzésével (240/2006./IV.23./ OVB határozat).

Talán a legegységértelműbb, erkölcsi felháborodást és jogi ténnyel szembekerülő állítást egyaránt tartalmazó fizetett politikai hirdetés az volt az OVB idei joggyakorlatában, amely a Demszky *családot*, annak állítólagos ingyenes tankolását vette célba.

A kifogás tevő egyrészt annak megállapítását kérte, hogy a Helyi Téma című kiadvány, illetve a FIDESZ megsértette a választási eljárás alapelveit (Ve. 3. § a), c), d) pontjai), másrészt a további jogsértéstől való eltiltást, azért mert „a Fidesz politikai hirdetése valótlanul állítja/sugalmazza, hogy a Demszky család ingyen tankolna az olvasó, a választópolgár pénzéből. Hamis az az állítás is, amely szerint a Központi Ügyészségi Nyomozóhivatal nyomozást indított volna Demszky Gábor szolgálati gépkocsi használatával összefüggésben”.

Az Országos Választási Bizottság megvizsgálta a kifogás mellékleteként benyújtott bizonyítékokat és azok értékelését követően megállapította, hogy a kifogásban megjelölt kiadványban közzétett hirdetés olyan - Demszky Gáborral és családjával kapcsolatos - tényállítást tartalmaz, *amely alkalmas a választópolgárok megtévesztésére, ezért sérti a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás alapelvét* (156/2006. (IV. 6.) határozata).

5.3. A médiakampánnyal kapcsolatos jogorvoslat - négy felvonásban

A jogorvoslati rendszer kiszélesítése fontos, új területének tűnt a 44/A.§ törvénybe iktatása, mert a sajtó választási kampányban történő részvételével, s különösen a választási eljárás *alapelveinek megsértésével* kapcsolatos kifogásokat tett lehetővé. E szakasz (3) bekezdése pedig - eltérően a Ve. általános szabályától, amely a kifogástevőre helyezi a bizonyítási terhet - elegendőnek tartja megjelölni a vélelmezett törvénysértés bizonyítékeként szolgáló műsorszámot, s annak beszerzését, hivatalból, a választási bizottságra telepíti. Kétségtelen, hogy az OVB számtalan esetben élt is a legkülönbözőbb médiumok műsorainak, hirdetéseinek megtekintésével, amit az online elérhetőségek sokszor lehetővé is tettek - s nemcsak ezen szabály vonatkozásában.

Kovács György úr, ORTT elnök márciusi levele nyomán pedig az OVB körvonalazta jogi álláspontját. Ebben osztotta Halmai Gábor jogtudós véleményét - aki jelentős médiajogi tapasztalattal rendelkező testületi tag, alkotmányjogász - mely szerint a testület nem kívánja kizárni tárgyalási rendjéből az alapelvek sérelmével, különösen az *esélyegyenlőséggel* összefüggő tényállások elbírálását. Mindazonáltal nagyon messzire nem lehet elmenni az alapvető bíráskodásban akkor, amikor tételes jogszabálysértés nem állapítható meg egy eset kapcsán. „Gyakran bizonyítási nehézséget jelent, hogy szerkesztett műsorokban különböző időpontokban más és más pártok lépnek fel, minek következtében az OVB egyedi, elszigetelt esetekben aligha állapíthatja meg az esélyegyenlőség sérelmét. Ezért a politikai hirdetéseken túlmenően az alapelvekre alapozott elmarasztaló döntés csak nagyon korlátozott és egyértelmű tényállás mellett lehetséges, hisz az OVB nincs abban a helyzetben, hogy megállapítsa: egy adott műsorban meg nem hallgatott politikai szereplőnek más műsorokban milyen lehetősége volt véleménye kifejtésére” - írja az elnöki válaszevel (Száma: 44-235/2/2006).

Jöttek az ügyek is, tesztelődött a törvény új rendelkezése, amely nem sok támponttal szolgált a jogsértésfajta természetét illetően. Még akkor se, ha figyelembe vesszük, hogy mögöttes joganyagként a médiatörvény (1996. évi I. törvény) és annak a tájékoztatás sokoldalúságára,

tényszerűségére, időszerűségére, tárgyilagosságára és kiegyensúlyozottságára vonatkozó elgondolásai szolgáltak némi támponttal az esetek megítélésben.

Először a MIÉP-Jobbik a Harmadik Út nevében S. Á. állampolgár 2006. április 3-án nyújtott be kifogást, s annak megállapítását kérte, hogy a "Magyar Közzszolgálati Televízió a Választás 2006 című, március 20 - április 02. közötti híradásaiban megsértette a Ve. 3. §-ának c.) pontjában foglalt - esélyegyenlőség a jelöltek és a jelölő szervezetek közt - alapelvet". Indokolása szerint az említett időszakban a műsorszolgáltató csak március 21-22-i, illetve március 31-i összefoglalójában adott tudósítást e jelölő szervezet rendezvényeiről és a pártvezetés sajtótájékoztatóin megfogalmazott véleményéről. A műsorszolgáltató a többi híradásában csak a négy parlamenti párt összejöveteleiről és nyilatkozatairól tudósított.

Az Országos Választási Bizottság megállapította, hogy a kifogás nem jelölt meg olyan bizonyítékot, amely igazolja, hogy a beadványban említett időpontokban, a MIÉP-Jobbik a Harmadik Út jelölő szervezetnek volt olyan kampánycselekménye, amelyről az esélyegyenlőség elvének megfelelően tudósítani kellett volna. Nem bizonyított az sem, hogy a jelölő szervezet, a kampánycselekményeiről a közzszolgálati média képviselőit tájékoztatta volna, ezzel megteremtve a hiányolt híradás alapvető feltételeit. Ezért az OVB nem találta a választási eljárás alapelveinek megsértését bizonyítottnak, ezért a kifogás elutasításáról határozott (145/2006.(IV. 4.) OVB határozat).

A bizonyítási problémák gondos figyelembe vétele pedig ahhoz vezetett - tekintettel a vélelmezett jogsértés folyamatos jellegére - hogy másodjára már igen jól felszerelte beadványát a kifogást tevő. Meg is lett az eredménye:

Halmi Gábor a vitában két részre osztotta a kifogást. „Az első két kérdésre és a második két kérdésre. Az első kettő lényegében azt kifogásolja, hogy bizonyos sajtóorgánumok meghatározott pártrendezvényekről nem, vagy csak keveset *tudósítottak*. Azt gondolom, hogy ez lényegében szerkesztői szabadság kérdése, tudniillik arról van szó, hogy egy

szerkesztő el kell, hogy döntse, hogy meghatározott pártrendezvényeknek mennyire van hírértéke. Ebben tévedhet egy szerkesztő, de nem nagyon hiszem, hogy a döntéstét felülvizsgálhatjuk. Akár elmegy és nem tudósít, akár meghívják és nem megy el, ez mind a szerkesztői szabadság körébe tartozik. A második két kérdés már azt gondolom, hogy valóban esélyegyenlőségi probléma. Tehát az, hogy egy meghatározott időszakban a Magyar Televíziónak két olyan műsora, amelyek kifejezetten *választási műsorok* - ugye itt nem hírérték alapján szerepelnek a pártok - hanem itt valóban bizonyos szempontok szerint a pártoknak egyenlő esélyt kell adni és ez a bizonyos szempont lehet kézenfekvő módon az, hogy kik állítottak országos listát. Tehát én most egyenlőre csak elvileg mondom, mert azt azért meg kell vizsgálni, hogy ez a két hétnyi időszak elegendő-e és hogy mire elegendő. Tehát annak megállapítására bizonyosan elegendő, hogy azzal, hogy a választási kampány két hetes időszakában, ami egy nyilvánvalóan frekvenciált időszaka volt az egész kampánynak, az egyik országos listát állító párt egyetlen egyszer sem kapott meghívást, azt el tudom fogadni, mint esélyegyenlőségi sérelmet”.

Bordás Vilmos vitatta, hogy az első két kérdés a szerkesztői szabadság körébe esne,...” mert ebben az időszakban az esélyegyenlőség azt jelenti, hogy az összes hasonló jelöltállítási paraméterrel rendelkező pártot egységesen, hasonló feltételek között kell szerepeltetni. Ha a párt valamilyen módon és értelmezhető módon tudomására hozta azt a műsor-szolgáltatónak, hogy hol milyen rendezvényei vannak és oda meg is hívta. Utálnék ezzel összefüggésben az itt lévő Legfelsőbb Bírósági határozatra, amely az indoklási részében kifejezetten kimondja, hogy az esélyegyenlőség akkor sérülne, ha a kérelmező kérése ellenére maradna el egy tájékoztatás valamilyen kampányeseményről”.

Szoboszlai György szerint, aki nemcsak tudós, hanem komoly per jogi tapasztalatai is vannak, „abban nincs sok vita köztünk, hogy az esélyegyenlőséget biztosítani kell, különösen a közszolgálati műsorszolgáltatónál ez feltétlen kötelezettség”. Azt azonban meg kell vizsgálnunk, hogy a megjelölt bizonyítékok valójában mennyire megalapozottak - mutatott rá. Fazekas Mariann finoman érvelve elfogadta, hogy az ORTT ajánlásnak nincs jogforrási rangja, „de miután az ORTT és az ő panaszbizottsága az egyetlen olyan hatóság ebben az országban, amelyik jogosult arra, hogy rádió és televízió műsorokban a kiegyensúlyozott tájékoztatás elvét vizsgálja és az ezzel kapcsolatos elvárásait, vagy ha úgy

tetszik zsinórmértékét ajánlásban közzé tegye, azt gondolom, hogy ez semmiképpen sem köti az Országos Választási Bizottságot, de adott esetben a műsorszolgáltatók számára lényeges lehet, vagy legalábbis információ arról, hogy hogyan fogja őt megítélni adott esetben egy meghatározott cselekmény elkövetésekor az ORTT és a panaszbizottság. ...Az ajánlás szerint a műsorszolgáltatók nem kötelezhetők arra - a választási műsorok kivételével - hogy egyenlő időt biztosítsanak minden pártnak. A szerkesztőknek maguknak kell eldönteniük, hogy a különböző politikai erők mekkora időtartamban jelenjenek meg”. Ezért szavaz az első kérdésben nemmel.

A csatolt bizonyítékokból kiderült, hogy a műsorszolgáltatónak lehett tudomása a rendezvényekről. Szeredi Pál rámutatott, hogy „a kifogásban, amit most tárgyalunk a Magyar Televízióknak több választási műsora is szerepel, azaz a Legfelsőbb Bíróság végzésében szereplő ilyen mondattal összhangban áll az, hogy ha nem csak a híradó kifejezetten választással összefüggő részét, hanem a Magyar Televízió M1-es, M2-es televízió egyéb választásokkal összefüggő műsorainak vizsgálatát is elvégezte a beadványozó. Én azt gondolom, hogy a híradónak ez a műsorblokkja kifejezetten a választásokkal, a választási kampánnyal, a választáson induló jelöltekkel, jelölő szervezetekkel foglalkozik. ... s elfogadható, hogy ez az időtartam már kellő méretű a vizsgálódásra. Mindezek alapján a törvény 3.§ c) pontját, az esélyegyenlőség a jelöltek és jelölő szervezetek között a Magyar Televízió a választásokról adott tudósításaiban és műsoraiban megsértette”.

A vita további menetében az OVB csak az első kérdésben, a MTV Híradójának „Választás 2006” műsorblokkja tekintetében maradt megosztott, végül 6:5-ös szavazataránnyal született meg a kifogásnak helyt adó döntés (míg a továbbiakat 8:2 és 10:0 arányban fogadta el a testület). Talán többeket motivált, hogy a kis pártok esélyegyenlősége igen-csak elvont követelmény - ami a többség kimondott benyomása szerint - nem-igen érvényesül, s nemcsak a MIÉP esetében, hanem az országos listát állítani tudó, további 5 kis párt esetében sem.

Az OVB végül megállapította, hogy a Magyar Televízió Zrt. az esti Híradó „Választás 2006” c. műsorblokkjának és „Az Este” c. műsorának 2006. március 20. és 2006. április 2. közti adásaiban, valamint „Kedd 21” c. műsorának adásaiban megsértette a választási eljárás „esélyegyenlőség a jelöltek és a jelölő szervezetek között” alapelvét.

A „Választás 2006” c. műsorblokkjának 13 adásában mindösszesen 3 alkalommal tudósított a MIÉP-Jobbik a Harmadik Út rendezvényeiről. Megemlíti, hogy az említett időszakban a Magyar Televízió „Este” c. műsoraiban „azt a gyakorlatot folytatta, hogy egy-egy műsorba csak három parlamenti pártot és egyéb pártot hívott meg a vitára, ezzel a magatartással a parlamenti pártokat jelentős többlet szereplésen keresztül jogtalan előnyhöz juttatta”. Kifogásolta továbbá, hogy „a Magyar Televízió a Kedd 21 című választási műsorába csak a parlamenti pártokat szerepeltette”. A beadványban foglaltak szerint a műsorszolgáltató tudomással bírt a jelölő szervezet kampányáról, ugyanis „a párt a Magyar Fórumban minden kampányrendezvényét előre megjelentette”, továbbá rendezvényeire meghívta többek közt a műsorszolgáltató tudósítóját is.

Az Országos Választási Bizottság a műsorszolgáltatónak a beadványban szereplő időszaki műsorrendjét megvizsgálta, és megállapította, hogy a Magyar Televízió Zrt. a kifogásolt műsorok adásaiban sem a MIÉP-Jobbik a Harmadik Út kampányrendezvényeiről nem tudósított olyan terjedelemben, mint más, országos listát állító jelölő szervezetek hasonló eseményeiről, továbbá a műsoraiba történő meghívások révén sem biztosított olyan mértékű megjelenést a jelölő szervezet számára, mint a parlamenti pártok számára. Az Országos Választási Bizottság a fentiek alapján megállapította, hogy a Magyar Televízió Zrt. nem biztosította az esélyegyenlőség alapelveinek érvényesülését.

Az Országos Választási Bizottság felhívta a Magyar Televízió Zrt.-t, hogy kifogásolt műsoraiban tartózkodjon a további jogszabálysértéstől és a továbbiakban biztosítsa az esélyegyenlőség alapelveinek érvényesülését és elrendelte, hogy a Ve. 44/A. § (2) bekezdésének a) pontja szerint három napon belül az esti Híradó a „Választás 2006” c. műsorblokkjában, „Az Este” c. műsorában, valamint a „Kedd 21” c. műsorában tegye közzé határozatát (150/2006. (IV.6) OVB határozat).

Az LB szerint az OVB elfogadva a kifogást tevő előadását, nem folytatott le hivatalbóli bizonyítást, s döntése a tényállás teljes körű feltárásának hiányában született. Ezt a felülvizsgálatot kérelmezőnek a kérelméhez *csatolt bizonyítékai alapján* lehetett megállapítani (amire a törvény 2005. július 16-tól hatályos 83.§ (5) bekezdése alapján van lehetőség, s ami egyben azt is jelenti, hogy *az L B már más tényállás alapján* döntött, mint az OVB - függetlenül most hivatali bizonyítás kötelezettségének reá eső terhétől). Az Rt. tv. alapelvi szabályainak a műsor-számok összességében kell érvényesülnie, s az adott ügy

szempontjából irányadó teljes időszakban kell azt vizsgálni. „Az OVB a Ve. 3.§. c) pontjában megfogalmazott követelmény érvényesülésének vizsgálata során nem járhatott volna el az egyes műsorszámokat kiragadva, hanem figyelemmel kellett volna lennie valamennyi, a választásokkal kapcsolatba hozható tartalmú- hír és politikai műsorra.

A kifogásolt szerv, a bírósági felülvizsgálat kérelmezője a bírósági eljárásban megfelelően igazolta és dokumentálta, hogy a vizsgált műsorszámokban, és időtartamban nem sértette meg a Ve. 3.§. c) pontjában megfogalmazott alapelvet, műsorszolgáltatása az Rt. tv. 4.§ /1/ és /2/ bekezdésében rögzített követelményeknek megfelelt" (Kvk. IV. 37.214/2006/2. szám).

Helyt adott az OVB a *rádióval* kapcsolatos kifogásnak is. Ugyanis 2006. március 20. és 2006. április 2. közti időszakban a Magyar Rádió Zrt. „Kossuth Krónika” reggeli, déli és esti műsorai 39 adás során mindösszesen 3 alkalommal tudósítottak a MIÉP-Jobbik a Harmadik Út rendezvényeiről. A beadványban foglaltak szerint a műsorszolgáltató tudomással bírt a jelölő szervezet kampányáról, ugyanis „a párt a Magyar Fórumban minden kampányrendezvényét előre megjelentette”, továbbá rendezvényeire meghívta többek közt a műsorszolgáltató tudósítóját is. A kifogástevő szerint a műsorszolgáltató mindezzel megsértette a Ve. esélyegyenlőségre vonatkozó alapelvét, ezért kéri az Országos Választási Bizottságot, hogy állapítsa meg a Ve. 3. §-ban foglalt rendelkezések sérelmét és a jogsértőt tiltsa el a további jogszabály-sértéstől, valamint kötelezze a jogsértés orvoslására.

A rádiós határozat felülvizsgálati kérelmében az L B - az MTV határozathoz hasonlóan - „felülírta” az OVB döntését. Részben itt is *új tények* figyelembevételével, melyek cáfolták a MIÉP állításait (Pl.: nem három, hanem összesen kilenc alkalommal szerepelt a Kossuth Krónika egyes műsoraiban), részben a *szerkesztői szabadság körébe eső* kérdésnek tekintve a műsorszámokat, részben pedig azon módszertani elv szerint, hogy „a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye nem azonosítható a matematikai arányossággal”. Azért nem, mert az országos listát állító pártokhoz viszonyított arányos szereplést az is befolyásolja, hogy hány és milyen hírértékű rendezvényt tartottak, nyilatkozatot, bejelentést tettek (Kvk. IV.37. 212/2006/2.szám).

Szerkesztői szabadság versus esélyegyenlőség, hivatalból elvégzett versus kérelmező általi bizonyítás (tehát tényállás rekonstrukció), hírtértek versus kiegyensúlyozott tájékoztatás dilemmái között hozott mérlegelési döntések. Voltaképpen igazat lehet adni az L B-nek, s az OVB jegyzőkönyvi vita álláspontjai közül is igazolódott egynémelyik hiányosság, melyet viszont az L B beszámított. Csak éppen ha ezt tesszük, akkor olyan maximalista, teljes körű és másokhoz viszonyított bizonyítottsági elvárásokat állítunk fel, aminek se az OVB, se más nem fog tudni eleget tenni a gyakorlatban. Következésképp: *nagy a veszélye annak, hogy ki fog ürülni a 44/A. § tényállása, következésképpen a jogi eszközök nélkül marad az esélyegyenlőség elve.*

Nem gondoljuk, hogy amikor ezek után az OVB V. J. MÉP-Jobbik a Harmadik út kampányvezetője újabb kifogással élt, akkor az OVB csak azért ne ítélte volna meg, mert nem akart magára egy újabb vereséget mérni. Sokkal inkább a lehetetlenre kötelezés problémájával állt szemben - a bizonyíthatóság tekintetében. („A beadványban megjelölt bizonyítékok csak szűk körben jelölik meg a műsorszolgáltató politikai-választási műsorszámait. Az ezekben a műsorszámokban való megjelenés matematikai aránya nem feltétlenül alapozza meg a jelöltek és jelölő szervezetek közötti esélyegyenlőség alapelvének megsértését. Az alapelv sérelme ugyanis akkor állapítható meg, ha a műsorszolgáltató valamennyi - a választással kapcsolatos - műsorszámát a választási eljárás időszakában vizsgálva bizonyítható, hogy a jelölő szervezet indokolatlanul kevesebb megjelenési lehetőséget kap más, azonos jogi helyzetben lévő jelölő szervezetekkel szemben” (177/2006. (IV.10.) OVB határozat). Ennek következményét csak jogelméletileg lehet kifejezni: egyfajta minuciózus maximalizmus könnyen elvezethet a summum jus - summa injuria helyzetéhez.

6. A Közlemény műfaja az OVB gyakorlatában

Előfordulnak olyan helyzetek amikor jogi hatás kiváltására alkalmas eszköz *nem* áll a választási bizottság rendelkezésére, az események és történések során azonban mégsem hallgathat, mondania kell valamit a választások tisztaságának megőrzése vagy valamelyik másik alapelv érvényesülése szempontjából. Így lehetett és kellett eljárnia az OVB-nek, ebben a periódusban öt alkalommal, hogy felhívhatta a figyelmet olyan *nemkívánatos jelenségekre*, amelyeket ellentétesnek tart a választási eljárási törvény alapelveivel.

Leghíresebb esetek talán az ún. *szerver és az impresszum-ügyek* voltak. Már ekkor (55/2006 (II.16.); 57/2006. (II. 20.) határozatok) felmerült a kérdés: az OVB-nek jogában áll-e közleményt kiadni olyan kérdésekben, mint egy választási kampányban résztvevő szervezet számítástechnikai rendszerbe történő jogosulatlan belépése, amely az elektronikus adatkezelésre vonatkozó jogszabályok megsértése, vagy pedig, hogy a plakátjaikon, szórólapjaikon kötelesek -e a jelölő szervezetek impresszumot is közölni.

A Fidesz Magyar Polgári Szövetség jogi képviselője megtámadta a közleményünket, mondván: *az OVB túlterjeszkedik a hatáskörén*. Miatán a kifogását az új OVB elutasította, az ügy a Legfelsőbb Bíróság elé került felülvizsgálatra, ahol nemcsak helyben hagyták (nem is melleleg, egyhangúlag elfogadott jogi álláspontját), hanem a Legfelsőbb Bíróság meg is erősítette ezen eszköz használatának legitimitását, mondván helyesen hivatkozott az OVB arra, hogy: „...a kifogásolt közlemény sem egyedi döntést, sem jogi állásfoglalást nem tartalmaz, nem jogi aktus, jogokat, kötelezettségeket nem állapít meg, így joghatás kiváltására nem alkalmas. A választási alapelvek érvényesülésével kapcsolatos figyelemfelhívás céljából kiadott közlemény nem sérti a Ve. egyetlen rendelkezését sem, *sőt, az OVB feladatai ellátásának célszerű és kívánatos eszköze*” (Kvk. III. 37. 098/2006/2.szám). Tényeket tehát jogilag nem minősítettünk közleményeinkben.

A hamis állításokat tartalmazó szórólapok - lejárató kampány - feltűnése a választási harcban váltotta ki azon február 13-i Közleményt, amely megállapította:

1. a szórólapra sajtóról szóló jogszabályokat kell alkalmazni, következetesen fel kell tüntetni a szerkesztésére és a kiadásra vonatkozó legfontosabb adatokat (impresszum).

2. az impresszum elmaradása sajtóigazgatási szabálysértésnek minősül. Ezen tényállás gyanúja esetében - az OVB hivatalból feljelentést tesz.

A dolog jelentősége az, hogy egy esetleges sajtójogi felelősségre vónak utat nyithat az impresszum léte, míg hiány esetén ez kizárt. Megfigyelhető volt a kampányban az önkéntes jogkövetés terjedése a plakátok és a szórólapok tekintetében.

A Közlemények három témáját korábban tárgyaltunk, hiszen a médiakampánnyal kapcsolatos 44/A.§ kiüresedésének veszélyét fentebb mutattuk be. Március 31-én éppen azért bocsátott ki Közleményt az OVB, hogy felhívja az Rtv. alá tartozó közszolgálati és kereskedelmi műsorszolgáltatók figyelmét az *esélyegyenlőség elvének* érvényességére. Mégpedig abban a tekintetben, hogy az *országos listát állító pártok* azonos feltételekkel és esélyekkel jogosultak megjelenni a közszolgálati és kereskedelmi médiumokban.

Hasonlóan éltünk ezzel az eszközzel a *láncszavazás megakadályozása* (Felhívás március 30.; Közlemény április 4.) és az *igazolással szavazás rendeltetésszerűségének biztosítása* érdekében (április 18.) is.

7. Jogalkotási reformok

Április 1-től május 10-ig, másfél hónapon át szavazási időszakot élt az ország, s ez Ve. két legrosszabb megoldásának a következménye: egyrészt a *külképviselési szavazás* - szerencsére 2009-el hatályát veszítő - irdatlanul hosszú, nehézkes és pazarlóan drága szabályozásának, másrészt a törvény (78.§ /2/) *ésszerűtlenül újra- és újra jogorvoslatot nyitó rendelkezéseinek* a következménye, amely az eredménymegállapító döntések (1+1 napos) határidejének lejárta után törvénysértés címén ismét megnyitja a benyújtható (3+3 napos) jogorvoslatot. Csak maliciózan mondható: kicsit kevesebb szerencsével május 29-ig, sőt, logikailag akár a végtelenségig is elnyúlhatott volna a választás végleges jogi eredményének megállapíthatósága. Változtatni kell a körben forgó, rossz jogorvoslati szabályokon! Hasonlóan az *ajánlószervényekhez*, ahol a visszaélések szaporodása²⁷ figyelmeztet arra, hogy fel

²⁷ Az ajánlószervények intézményét a szakszerű szűrés ellenére - amely a többször ajánlókat, illetve a választói névjegyzékbe nem szereplő, tehát jogosulatlan néven ajánló állampolgárokat észleli - érdemes felülvizsgálni. A legelrettetőbb eset az volt, amikor a Létminimum Alatt Élők és Esélyteremtők Pártjáról kiderült, hogy 821

lehetne és kellene váltani azokat vagy *ajánló ívekkel* vagy pedig *kaució megoldással*. Előbbi kevesebb visszaélésre ad lehetőséget, mert nem igazán alakulhat ki a kitöltetlen, de aláírt - bianco csekkhez hasonló - ajánlószelvény piac. Utóbbinak az anyagi következmény miatt van fegyelmező ereje - meggondolja a kaució elvesztése következtében minden jelölő szervezet, hogy megéri-e kockáztatnia az összeget - de kissé idegen, üzleties elemet visz a közjogba ez a megoldás.

Változtatni kell az *igazolással szavazás* tekintetében is: egyebek mellett, a lakóhelyétől távol, tartózkodási helyen jogszerűen szavazó állampolgárok esetében is ki kell zárni annak akárcsak az elvi lehetőségét is, hogy a szavazatok alkotmányos egyenlősége sérülhessen - mindezt azonban anélkül, hogy az eljárás során vegzálnia kellene a választópolgárt az eljáró szavazatszedő bizottságnak. A választás ünnepélyes aktus, méltósága van. Szabályai a jóhiszemű és jogkövető állampolgárra modellezettek, nem pedig a rosszhiszemű és jogsértő magatartásra. Ha utóbbit követik, kiveszik az eljárást az ünnepélyes aktusok sorából. (Ezért nem is olyan könnyű kielégítő megoldást találni, mint erről az alkotmányossági problémák kapcsán már beszélünk). Egy korszerű választási rendszer mindenképpen lehetővé kellene, hogy tegye, hogy a választópolgár a saját választókerülete szerinti jelöltre illetve listára adhassa le szavazatát. A jelenlegi, hagyományosan papíralapú szavazólap használatát az 1997. évi C törvény szabályozza, meglehetősen aprólékosan. Különösen a külképviseleteken bevezetett szavazás tenné indokolttá választási törvények, különösen a lebonyolítás szabályainak teljes felülvizsgálatát.

leadott ajánlószelvényükből mindössze 6 volt érvényes, 16 darab formailag hibás, 22 más választási körzetből származott, és 777 volt érvénytelen, nyilvántartásban nem szereplő névvel ellátott (egyszerű csalás). Az adatvédelmi biztos tapasztalatai szerint. „A közelmúlt történései is azt bizonyították, hogy az ajánlás rendszere jelenlegi formájában adatvédelmi szempontból elfogadhatatlan és újírtásra szorul.” - írja az OVB elnökének küldött 2006. május 19-én kelt levelében (44-670/2006. iktatószám).

Egy korszerűbb technika alkalmazásával - *elektronikus szavazásmód vagy levélben történő voksolás* - indokolatlanná válhat akár az igazolások, akár a mozgóurna intézménye, és megszűnne a becsületes választópolgárok tisztességes magatartásának méltatlan megkérdőjelezése, s a jogalkalmazás szempontjából bonyolult további ellenőrzéseket is feleslegessé tenné²⁸.

Az ún. *láncszavazással* kapcsolatos aggodalmakat - szerencsére - az élet nem igazolta. Azonban a törvényhozónak - eltérően az OVB-től - jogában áll a szavazás módjáról a hatályban lévő megoldástól eltérő, még nagyobb biztonságot nyújtó megoldást adnia.

Alternatív jogalkotási reformjavaslat - kampánycsendre

A *kampánycsend* intézménye is jelentős korrekcióra szorul: jelenlegi formájában nincs tekintettel a technika fejlődésére és az új kommunikációs eszközökre (internet, e-mail, SMS, automatizált telefonhívás). Ezeket a technikai eszközöket, melyek alapvetően a személyes kommunikáció csatornáit, egyszer s mindenkorra ki kellene venni a kampánycsend intézménye alól. A jogalkalmazó szervek e kommunikáció

²⁸ Igazgatási aspektusból a visszaélések kiszűrése a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény (továbbiakban: Ve.) 38. § (1) bekezdés g) pontja értelmében a választási irodák számítógépes programot működtetnek, azonban erre vonatkozó egyéb szabályozást a törvény nem tartalmaz. A választási irodák feladatait meghatározó belügyminiszteri rendeletekben kerülnek szabályozásra azok az igazgatási munkafolyamatok, melyek az említett jogsértések feltárását célozzák. Megállapítható, hogy e feladatok választásonként eltérő szabályok szerint kerültek végrehajtásra, hiszen az egyes választásokra vonatkozó törvényi követelmény is különböző.

A 2006. évi országgyűlési választáson a 60/2005. (XII. 21.) BM rendelet 1. sz. melléklet III. és IV. fejezetében foglaltak szerint kell eljárni az igazolással szavazás esetén. Az igazolás kiadása miatt névjegyzékből törölt illetőleg igazolás alapján névjegyzékbe felvett választópolgároknak a BM rendeletben rögzített adatait fel kell venni a rendelet mellékletéhez tartozó „T” és „F” jelű nyomtatványokra (1. sz. melléklet 14. és 15. nyomtatványminták) majd ezek az adatok kerülnek számítógépes feldolgozásra.

További adatok bekérésére, a feldolgozási rend megváltoztatására a választási eljárási folyamat közben nincs mód, és ezt a köztisztviselők nem is tehetnék meg, hiszen kizárólag a jogszabályokban leírtak végrehajtása a feladatuk.

ellenőrzésére a jelenlegi szabályok alapján képtelenek²⁹, a szabályok szigorítása pedig már a magánszférába való olyan mérvű beavatkozást jelentene, ami egyben alkotmányossági kérdéseket vetne fel.

Ebből pedig a jogalkotó számára kétféle következtetés adódik: *a mérsékelt* álláspont szerint, melyet-e sorok szerzője is képvisel, indokolt a kampánycsend fenntartása az ún. tolakodó (push) jellegű médiumok (televízió, rádió), és az írott sajtó vonatkozásában, mert itt a joggyakorlat kielégtelt megoldásokkal szolgál, s képes teljesíteni az állampolgárok szabad véleményformálásának védelmét, - mégpedig éppen a kampányban rátelepedő külső, tolakodó véleményáradattal szemben.

a radikális kritika és megoldás a kampánycsend intézményét, mint olyat törölné el. Legfontosabb érve szerint azért, mert a véleményszabadságnak, ha adott esetben szükségesnek is tekinthető, de mindenképpen aránytalan korlátozását látja ebben az intézményben. A kampánycsend intézményének alkotmányos indoka ugyanis a *választások zavartalan lebonyolítása*, ez az a jogtárgy, amelyet a 39/2002 (IX. 15.) AB határozat szerint védenie kell, s ez nem következik közvetlenül az Alkotmányból. Szemben a véleményszabadság alapjogával - s ebből már érzékelhető az aránytalan korlátozás levezethetősége (amit a magyar Alkotmánybíróság különben nem tett meg). „A törvényhozó mérlegelheti, hogy a választások zavartalansága, a választói akaratok szabad érvényesülése és kifejezésre juttatása céljából a kampánycsend intézményét létrehozza-e, vagy a kampánycsend intézménye nélkül az egyéb választási garanciák összetett eszközrendszerével segíti elő a választások zavartalanságát.” - írja az AB határozat.

Mi azt gondoljuk, hogy jogi problémává korlátozva nem lehet a kérdést megoldani, mert annak erős szociológikuma van. Ez hat ki a jogi probléma felállítására - és következőképp megoldására. A „médiumok terrorjával”, a közvélemény előállításának technikáival és technológiáival szemben - ha ezt reális problémának fogjuk fel David Rieseman, C. Wright Mills, Jean Baudrillard vagy éppen a médiaszociológus Mc Luhan nyomán - kell megvédeni a magánégyén véleményszabadságát.

²⁹ Ha ebben a körben is megmaradna a kampánycsend intézménye, akkor az adatvédelmi biztos azon ajánlása szerint kellene módosítani a Ve-t és az Elektronikus hírközlésről szóló 2003. évi C.törvényt, „melynek révén a hírközlési szolgáltató személyes adatok átadása nélkül a tényállás tisztázásához szükséges forgalmi adatokat szolgáltatná a /választási/ bizottságnak” (forrás. 44-670/2006. iktatószámú levele).

Így már a kampánycsend intézmény problematikája a *véleményszabadságon belül* van, s nem lesz aránytalan a személytelen média, egy instrumentum időleges korlátozása a magánegyén véleményszabadsága kialakíthatóságának érdekében, annak mintegy egyik előfeltételeként.

Mindkét út, a mérsékelt és a radikális is járható, de azt látni kell: a jogalkotó lépéskényszerben van.

Irodalom

Berta Zsolt (szerk.)

2006 COMPENDIARIUM Választójogi kézikönyv (Jogszabályok és joggyakorlat) Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs

Dezső Márta

2003 A választási rendszer in: Kukorelli István (szerk.), Alkotmánytan, 169-206. Osiris, Budapest,

Dezső Márta - Nagyné Szegvári Katalin - Rytkó Emília

2002 A választójog Press Publica

Dworkin, Ronald

(1967) A szabályok modellje in: Szabadsfalvi József /szerk./: Mai angol- amerikai jogelméleti törekvések Prudentia Iuris 5. kötet, Miskolc 1996. 17-56

Halpérin, Jean-Louis,

2003 L’histoire de la fabrication du code. Le code Napoléon? In: Pouvoirs, No 107.

Molnár Miklós

2004 A választási eljárási jog korszerűsítési irányairól in: Magyar Közigazgatás 11. 655-671.

Radbruch, Gustav

2003 Jogfilozófia (1932) in: Jog és Jogfilozófia Antológia (szerk.: Varga Csaba, 4.kiadás), Szent István Társulat, Budapest

Szigeti Péter

2004 Szabály és norma azonossága és különbsége. Normakontinuum elmélet - kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére in: Regula Iuris (szerk.: Szabó Miklós), Prudentia Iuris 22. kötet, Miskolc

2005 Jogtani és államtani alapvonalak (2., javított kiadás) Rejtjel, Budapest

Szoboszlai György

2003 Polarizálódó pártstruktúra a választási rendszer tükrében in: Parlamenti választások 2002 Politikai szociológiai körkép MTA PTI-Századvég, Budapest

Tordai Csaba

2006 Megtanultuk a választási rendszer játékszabályait Magyar Narancs XVIII. Évf. 19. szám, 8-10.

Jogforrások

Jogszabályok: A Magyar Köztársaság Alkotmánya

1989. évi XXXIV. törvény az országgyűlési képviselők választásáról

1997. évi C. törvény a választási eljárásról

2005. évi LXXXI. törvény

OVB Állásfoglalások, Határozatok, Közlemények: www.valasztas.hu

Legfelsőbb Bíróság végzései: www.valasztas.hu / JOG

Alkotmánybírósági határozatok:

6/1991 (II.28.) AB határozat;

30/1992 (V. 26.) AB határozat;

39/2002 (IX. 25.) AB határozat;

32/2004. (IX.14.) AB határozat;

22/2005 (VI.17.) AB határozat

2006-os OVB határozatok: feldolgozva 39 ügy

OVB ülések jegyzőkönyvei

5. Az alapjogok gyakorlati értéke - a jogrendben

Fogalmi distinkciók, felvetések: emberi jogok, alapjogok, alkotmányos jogok, állampolgári jogok. Az alapjogok, mint legerősebb jogok és az anyajogok, mint szubszidiárius alapjogok. Az Alkotmány 8. § (2) bekezdésének jogdogmatikai jelentősége: a törvényhozó hatalom korlátja az alkotmányvédelem (alkotmányosság). A jogvédelem intézményei - összehasonlító perspektívában.

1. Jogforráshierarchia - jogdogmatika

Az emberi jogok természetének bemutatása többféle perspektíva felől lehetséges. Mi ezúttal oly módon közelítjük meg ezt az összetett problémát, hogy mi a gyakorlati értéke egy jogrendszerben, nevezetesen a magyarban, az emberi jogoknak, mint alapjogoknak. Hogyan működnek, mire jók, mennyiben befolyásolják a jogvédelem egyéb formáit?

Ismert körülmény, hogy az emberi jogok napjainkra írott jogokká, és jogforrási hierarchiába illeszkedésükkel, *állampolgári jogokká váltak*. Egy szóval pozitivizálódtak, elsősorban az Alkotmányban, de az Alkotmánybírósági döntésekben is kifejlesztett jogforrásokban. Továbbá a Magyar Köztársaság által aláírt emberi jogi tárgyú nemzetközi egyezmények is a belső jog részét képezik, épp ezért jogérvényesítés alapjául is szolgálhatnak. Hazai fórumokon vagy akár nemzetközi eljárásokban is (Strasbourgi Emberi Jogi Bíróság, sőt, újabban a luxemburgi Európai Bíróság jurisdikatórája is nyitott ebbe az irányba). Most azonban a hazai funkcióját nézzük meg az állampolgári jogoknak.

Először is tisztáznunk kell, hogy az *alkotmányos jog* és alkotmányos *alapjog* nem teljesen azonosak egymással. Különbségük lényege, hogy az *alkotmányos jogok szélesebbek* (például: a részvételi jogok: aktív, passzív választójog, a közvetlen demokrácia gyakorlása; a jogegyenlőség; az állampolgársági kötelekhez tartozás belső jogosítványai: felségterületen tartózkodás és hazatérés, útlevelhez való jog, külföldön diplomáciai védelem, melyek nem alapjogok stb.), mint az alkotmányos alapjogok, mert utóbbiakat is magukba foglalják. *Minden alapjog alkotmányos jog is egyben, de nem minden alkotmányos jog van alapjogi státusban.* Viszont utóbbiak, az *alapjogok minden más jognál erősebbek.* Ez

azt jelenti, hogy ha egy *alapjog ütközik* egy alkotmányos joggal, vagy éppen egy törvényben biztosított, 'sima', törvényes joggal, akkor az alapjognak kell érvényesülnie velük szemben. (Az alapjogokon *belüli* külön probléma, amelyre ki fogunk térni, az *anyagjogok* szubszidiárius alapjog természete).

Ezért a jogforrási hierarchiában a helyzetük a következő:

1. Alkotmányos alapjog
2. alkotmányos jog
3. törvény által biztosított - törvényes jogok
4.
5. Kormányrendelet (a kormány mint testület; a miniszterelnök és a szakminiszterek rendeletei)
6. Önkormányzati rendeletek
7. Állami irányítás egyéb jogi eszközei (melyek nem normatív, jogszabályi tartalmúak)

Közismert azonban, hogy alkotmányos alapjogokat és alkotmányos jogokat nemcsak az Országgyűlés alkothat, alkotmánymódosító törvény formájában, hanem az MK Alkotmánybírósága is. Éspedig jogfejlesztő, alkotmányértelmező tevékenysége révén. Az ilyen tartalmú alkotmánybíróági határozatokat tehát a Köztársaság jogrendje érvényes részének kell tekintenünk, azoknak jogforrási erejük van.

A probléma bemutatása alkalmat ad arra is, hogy az *anyagjogok*, mint szubszidiárius alapjogok természetét feltárhassuk. Olyan szisztematizáló, jogfejlesztő tevékenységről volt itt szó - melynél példának erejével szólva - az AB az individuális szabadságjogok jogdogmatikáját, a jogosultságok cselekvési mértékeit fejlesztette ki. Az Alkotmány szövegéből indult ki, de jogtechnikai értelmezésével olyan absztrakt, általános *anyagjogokhoz jutott el*, amelyekből aztán konkrét jogosultságokat és kötelezettségeket lehetett levezetni, az anyagjogok különös megnyilvánulásaiként, specifikált alakzataiként. Elsősorban az 1990 - 94 közötti időszakban került sor az élethez és az emberi méltósághoz való jog rendszertanának és dogmatikájának kimunkálására. „Az Alkotmánybíróság döntése az emberi méltósághoz való jog értelmezésén alapul. Ezt a jogot az Alkotmány 54.§ (1) bekezdése az alapvető jogok és kötelezettségek című fejezet élén, minden ember veleszületett jogaként deklarálja. Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. „általános személyiségi jog” egyik megfogalmazásának tekinti.

A modern alkotmányok, illetve alkotmánybíróági gyakorlat az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. Az *általános személyiségi jog 'anyajog', azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.*" /8/1990. (IV. 23.) AB hat., ABH 1990: 45, kiemelések - Sz. P./ Tehát az anyajogra mint szubszidiárius alapjogra akkor van szükség, amikor az általános anyajog különös alakzatát nem lehet alkalmazni egy norma, vagy pedig konkrét normakontroll kapcsán, tehát egy ügyön keresztül az életbeli tényállásra alkalmazott norma alkotmányosságának elbírálására. Ha nincs különös, ami a jogalkalmazásban megelőzné az általánost - *lex speciális derogat legi generali* - akkor az általános szabályt megfogalmazó anyajogot lehet és kell segítségül hívni.

Persze adott problémánál az általános és a speciális elv, szabály egyaránt alkalmazható az érvelésben. Ilyen a 20//1997. (III.19.) AB határozat, amely „megállapította, hogy a sajtóról szóló 1986.évi II. törvény 15.§ (3) bekezdése részben alkotmányellenes. Alkotmányellenes az, hogy az ügyész mások személyéhez fűződő jogainak sérelmére és magánvádas bűncselekmény megvalósulására hivatkozva az érintettek akaratától függetlenül indítványozhatja, a bíróság pedig ennek alapján megtilthatja a sajtótermék vagy sajtóterméknek nem minősülő irat nyilvános közlését, továbbá, hogy az ilyen sajtótermék vagy irat nyilvános közlését az ügyész azonnal felfüggesztheti.” A döntés indoklása pedig előadta, hogy: „az emberi méltósághoz való alapjog magában foglalja az önrendelkezés szabadságát, melynek korlátozása kizárólag az Alkotmány 8.§ (2) bekezdésében foglalt rendelkezés keretei között történhet, vagyis e jog lényeges tartalmát törvény sem korlátozhatja.”

Hasonló anyajog az élethez való jog vagy a szabad vélemény nyilvánítás joga, amelyekből származékos, speciális alakzatokat bontott ki az AB. (Lásd: Szigeti, 2001, 150-161.)

Figyelembe kell vennünk még azt a lényeges körülményt is, hogy Alkotmányunk 8. § /2/ bekezdése értelmében: „A Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat törvény

állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja”. Tehát alapvető jognak a törvényhozó is csak *lényegtelen* tartalmi elemét korlátozhatja. Következik-e ebből, hogy senki sem korlátozhatja - lényeges tartalma tekintetében - az alapvető jogokat? Nem, mert az *egyik alapvető jognak egy másikkal való ütközése esetén* valamelyiküket mégiscsak korlátozni kell. Nehéz jogalkalmazói probléma keletkezik tehát, amikor alapjog - alapjoggal ütközik. Például az élethez való alapjog az *abortusz* megengedettsége kérdésében ütközik az anya önrendelkezési szabadsága alapjogával. Vagy pedig a *halálbüntetés* BTK-beli ténye sértette és ütközött az élethez és emberi méltósághoz való alapjoggal, éppen a fentebb idézett 8.§ /2/ következtében, ahol ez a büntetési nem az élethez való jogot nemcsak hogy sérti, hanem ki is zárja. Vagy a szólás-szabadság alapjoga ütközhet a jó hírnévhez fűződő személyiségi joggal, s a példák tetszés szerint szaporíthatóak lennének. Tehát nem kis problémája a joggyakorlatnak, hogy ezeket norma-kollíziókat (ütközéseket) kezelni tudja.

Erre a helyzetre dolgozta ki a magyar AB, hogy alapvető jog alapvető joggal való ütközése esetén csak *szükséges, indokolt* és csak *arányos mértékű* korlátozása fogadható el az alapjognak. Ezt az úgynevezett szükségességi-arányossági tesztet alkalmazza saját gyakorlatában ezen nem ritka, gyakorlati probléma megoldására az AB. A jogrendszer minden jogvédelemmel foglalkozó szereplőjének - bírónak, ügyvédnek, ügyésznek, nyomozó hatóságnak, közjegyzőnek, jogtanácsosnak - ismernie és alkalmaznia kell ezeket a jogdogmatikai, jogtechnikai szempontokat. Akár azért, hogy ügyfelének jogait, jogos érdekeit, jogi helyzetét kellőképpen megvédhesse, akár azért, hogy a Köztársaság jogrendjének megfelelő, jogszerű és megalapozott döntések szület-hessenek. A *jogrend - definíciószerűen: útmutatása a jogéletbe, melynek segítségével, elfogadott érvelésmódjaival problémák oldhatóak meg* - éppen azt jelenti, hogy minden jogszabály, minden bírói és hatósági döntés, ítélet, határozat és AB határozatban található érvelés, értelmezés, jogi okfejtés, amely jogerőre emelkedett, a későbbiekben a jogászai szakma, hatósági tevékenységek alkalmazható eszköztárába kerül. Éppen ezért az alapjogokra vonatkozó AB határozatok kiemelkedő szerepet játszanak a későbbi joggyakorlat alakításában. Az alapjogi jogvédelem tehát ma már nem a papírjog helyzetében van, hanem nagyon is befolyásolja a joggyakorlatot.

Ez még akkor is igaz, ha az alapjogokra alapozott jogvédelem nagyon kifinomult (szubtilis) eszköze a jogérvényesítésnek.

Györfi Tamás egyenesen amellet foglalt állást, hogy az alapjogok alkalmazása szempontjából az AB alkotmányértelmezése és érvelései *nem különböznek* a rendes bíróságok munkájától, mert bár *hosszabb érvelési láncolattal, de logikai különbség nélkül* jutnak el határozataikig, mint a rendes bírák a normáktól jogalkalmazói döntéseikig. A jogi érvelés szempontjából a tartalmi, jogforráshierarchia-beli és az alkalmazói szerv szempontjából vett különbségek irrelevánsak, ezért ezekre nem lehet önálló *alapjogi jogréteg* koncepciót alapozni (mint ezt Pokol 1991, 1993 és másutt is, teszi). Az alapjogok és más jogok között csak fokozati és nem logikai különbségek vannak (Györfi, 2001; 2.7 pont: Alapjogi réteg?).

Valóban, az alkotmányos alapjogok nem lógnak ki a jogrendből, sőt, elvi, tartalmi és formális érvényességük egységét kell, hogy képezzék annak. (Épp ezért lehetséges értelmezéseméleti leírásuk és értékelésük, mint ezt például Kiss János /2000/ tette).

Az érvelésbeli nézőpontot azonban fel kell most cserélnünk a *funkcionális nézőponttal* ahhoz, hogy az alapjogok jogelméleti jelentőségét beláthassuk: az alapjog funkciója az, hogy *a pozitív jogi érvényesség feletti joghelyességi mércén méri meg a jogi normákat*, s ezzel egy magasabb önreflexiós fokra emeli a jogrendet, mégpedig egy új öntisztító mechanizmus kiépítésével. Nem az önálló jogrétegen van a hangsúly, amely valóban nem is 'különálló' és nem is 'új fejlemény', hanem abban, hogy az alkotmánybíráskodás levonja azon - Robespierre esetében már 1793-ban felvetett - gondolat funkcionális következményét, hogy semmis minden olyan jogalkotói aktus, amely az alapvető jogokkal (droit fondamentaux) ellentétes. Hogy ezt az alapjogi mércét ki, milyen eljárásban alkalmazhatja, ennek az eszmei mozzanat megjelenésétől számított első intézményes megoldására éppen 127 évet kellett várni a kontinentális jogfejlődésben, az osztrák Alkotmánybíróság megalakulásáig (1920). Ezzel a megoldással az alkotmányozó hatalom által alkotott alapjogok a törvényhozó hatalmat korlátozzák. (Nálunk ezért az említett (8. § /2/ bek.). Ennek csak akkor van értelme - mint ezt Kelsen 1928-as 'La garantie juridictionnelle de la Constitution (La justice constitutionnelle)'-je kimutatta - ha az alkotmányos alapjogok a rendes törvények fölött állnak és az alkotmányellenes aktusok megsemmisítését egy független szervre bízák. (Nem egy parlament által választott

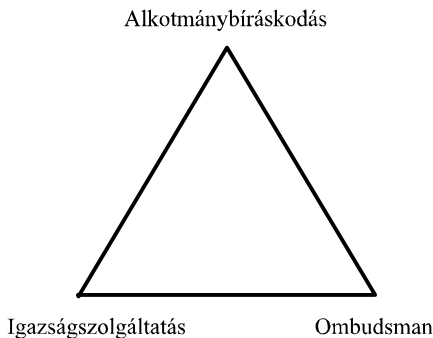
elnökre, vagy pláne egy Führerprinzip-pel működő jogrendszerre, ahol, a vezér akaratnyilvánítása jogértelmezési forrás értékű). Ott pedig, ahol nincs intézményes megoldása az alkotmányosság problémájának, a megoldásokat sokkal több esetlegesség, és önkény veszélye fenyegeti, mintha institucionalizálnák.

Magyarországon is felvetődik azonban az alkotmányozás folyamatában, hogy egy új alkotmány megalkotásakor vagy egy alkotmány konszolidáció esetében az alapjogokat hogyan kellene újra szabályozni. Az egyik megoldási lehetőség pedig éppen az *alapjogok törvényes joggá tétele, tehát alkotmányban történő pozitívizálása lehet*. Ez azonban olyasmi, ami nem marad konzekvenciák nélkül. Ugyanis szükségképpen *megfosztja természetjogias jellegüktől az alapjogokat*, ami egyben gyengíti azok helyzetét: ebben az esetben ugyanis az alapjogot is a törvényhozó adja, s aki adni tud, az el is vehet. Mondhatja az alkotmányozó hatalom, hogy az alapvető jogok és kötelezettségek tartalmát és érvényesülésük lényeges garanciáit (alkotmány) törvény szabályozza, s így korlátozására is csak ezen az úton kerülhet sor. Megfogalmazhatja a korlátozás azon feltételét is az alkotmányban, melyet a magyar Alkotmánybíróság 30/1992 (V.26.) ABH-ban fektetett le: a szükségességi és arányossági tesztet. Alapvető jog lényeges tartalmát csak egy másik alapvető jog érvényesülése érdekében, elkerülhetetlen esetben, csak a feltétlenül szükséges mértékben és az elérni kívánt alkotmányos céllal arányosan lehet - tehát csak az alapvető jog lényeges tartalmának maximális tiszteletben tartásával. Csakhogy minden pozitívizálás - bármennyire is indokoltan, tapasztalatokat akar alkotmányos norma szöveggé tenni - már a korlátozhatóság és a korlátozás oldaláról kell, hogy felfogja az alapjogokat. Talán ha nem is önti ki a fürdővízzel együtt a gyereket, de jogdogmatikailag új helyzetet teremt a jelenlegi alkotmányos megoldáshoz, a 8.§ (2) bekezdéséhez képest. Ha az alkotmánytörvényben szabályozottá válik az alapjogok egymáshoz való viszonya, akkor azt az illúziót kelti, mintha azok nem ütköznének igen keményen egymással, s viszonyuk a jogalkotás szintjén megoldható lenne. Holott épp azért kell és arra való az alkotmánybíráskodás, hogy az alapjogok ütközésének a törvényhozó (alkotmányozó) által a jogszabály fogalmi általánosságának, absztraktságának szintjén *eleve megoldhatatlan helyzetet* egy más szinten, az életviszonyokban felvetődő valóságos konkrétsággal történő összeütközésük szintjén, feloldhassa. *Reláció függő* megoldások adhatóak az *alapjogi kollíziók AB határozatokban lefektetett döntési alapjaival*,

elveivel - s ez lehet az alkotmányosság zsinórmértéke. Ami az alapjogi bíraskodásra, az alkotmányvédelemre tartozik, s másutt nem feloldható, *azt a feladatot adja át az alapjogok pozitívizálási kísérlete a törvényhozónak*. Nem szerencsés egy ilyen konstrukció.

Hogy az alapjogok és alkotmányos jogok jogrendbeli helyzetét és szerepét tovább vihessük, ehhez először *három alapvető jogvédelmi intézménynek a működést is össze kell hasonlítanunk*. Majd pedig emberi jogi, alapjogi kérdéseket érintő bírósági határozatokat és alkotmánybíró-sági döntéseket kell tanulmányoznunk. Ahogy valós, életszerű jogismeret nincs és nem is lehetséges az ítélkezés ismerete nélkül, azonképpen az alapjogok védelmi szerepét sem lehet megérteni ezen három (AB - igazságszolgáltatás - ombudsman) intézmény működésének ismerete hiányában.

Kérdés, milyen alapon hasonlítható össze három különböző jogintézmény? Mi a közös bennük, mi az összehasonlítás alapja? Az, hogy *mindhárom jogvédelemmel foglalkozó állami szerv*, de nagyon különböző módokon és funkciókkal.

2. Az igazságszolgáltatás - az állampolgári biztosok és az alkotmánybírászkodás összehasonlítása

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosai a parlament nevében és felhatalmazásából gyakorolnak ellenőrzést a jogrendszerben. Mégpedig abban e tekintetben, hogy a joggyakorlat *nem sérti -e az alkotmányos jogokat*. Szemben azonban az egyedi, konkrét jogviták bírói elbírálásával (a polgári, közigazgatási és büntető bírászkodással), amely ítéletekkel végződik, az állampolgári biztosoknak nincs jurisdikciója, azaz nem gyakorolnak *sem* jogalkalmazói, bírói vagy hatósági jogköröket, *sem* pedig jogalkotó (legislatív) hatalmat. Kérdés, akkor mire jók ellenőrző vizsgálódásaik?

Arra, hogy a közigazgatás, a rendvédelem, az adatvédelem és általában minden közhatalmat gyakorló, kormányzati munkánál *alacsonyabb szinten* elhelyezkedő állami szerv esetében vizsgálják a *tömeges és tipikus jogsértéseket*. Vegyünk erre néhány gyakorlati példát. A rendőrségi fogdák állapota megfelel-e a fogva tartás alkotmányos követelményeinek? A büntetés végrehajtás körülményei nem sértik-e az emberi méltóságot, amely a szabadságvesztő büntetésüket töltő elítélteket is megilletik. A gyermekélelmezés minősége nem sérti-e a gyermeki jogokat, személyiségük, fizikai képességeik kifejlesztését? Az állami gondozó intézetekben jogszerűen történik-e a gondozottak felügyelete, törvényes képvisellete? A közigazgatásban /vagy másutt alkalmazott/ adatkezelés és nyilvántartó rendszerek eleget tesznek-e a titokvédelem (államtitok, szolgálati titok), a nyilvános adatokhoz való hozzáférés és a személyes adatok együttes védelme - közel sem könnyű - követelményeinek.

Ha pedig olyan helyzetekkel találkozunk a biztosok az egyes területeken, ahol az alkotmányos jogokat sérelem éri vagy akár csak ebből a szempontból aggályos gyakorlat folyik, akkor *joguk van egyedi és általános (jogalkotói) intézkedéseket kezdeményezni, illetve felhívni az adott szerv vezetőjét jogsértő gyakorlatuk megszüntetésére. Azért, hogy elhárítsák az állampolgári jogok sérelmét*. Képletesen szólva: *a vészjelző harangot félreverő szerepük van, s ehhez kétféle erős eszközt használhatnak*. Egyrészt a megvizsgált állami szerv a törvény erejénél fogva köteles *minden információt* a biztosok rendelkezésére bocsátani. Másrészt az országgyűlésnek tett *jelentéseikkel befolyásolhatják* annak jövőbeli törvényhozói munkáját, illetve ezen keresztül az egész

jogalkotást. Hivatalból végzett vagy bejelentés nyomán megkezdett vizsgálataik így - ítélkezés és jogalkotó hatalom nélkül is - nagymértékben befolyásolhatják a kialakult praktikák alkotmányos jogokat sértő korrekcióját.

Az *igazságszolgáltatás* független hatalmi ágának alapfunkciója az ítélkezés, amelyet az alkotmányra és az érvényes jogszabályokra alapozva látnak el a bírúk, úgy, hogy az egyedi, konkrét életbeli tényállásokat jogilag minősítik, és döntéseik jogi konzekvenciáival jogviszonyokat keletkeztetnek, módosítanak vagy szüntetnek meg. Ítéleteiknek joghatásuk van - az adott ügyben. Minket most csak az alapjogvédelem szempontjából kell, hogy érdekeljen az igazságszolgáltatás. *Mi történik, ha a bíró az előtte fekvő ügyben azt észleli, hogy az alkalmazandó jogszabály alkotmányos alapjogot sért?* Ebben az esetben két dolgot tehet (A, B):

A: ha az ügy össze körülményei és az érvényes, releváns jogszabályok megengedik, dönthet úgy, hogy az alkotmányos alapjog szempontjából bírálja el az esetet, mintegy megkerülve (ez az ún. *in fraudem legis* jogtechnika) vagy *eltekintve* az alapjogot sértő tételes jogi norma, előírás alkalmazásától. Egyedi ítélete ez esetben alkotmányos lesz, de ennek a döntésének hátrányos konzekvenciája, hogy az alapjogot sértő norma a jogrendszer része marad, s ennyiben lerontja a jogrend koherenciáját, elvi ellentmondás-mentességét. Épp ezért nem feltétlenül célszerű, ha így jár el. Van egy másik lehetősége is.

B: Az alkotmányos *alapjog sérelmét látva, felfüggeszti* az előtte lévő eljárást, és az Alkotmánybírósághoz fordul, attól utólagos normakontrollt kérve (AB tv, 38.§ /1-2/). Bevárva az AB határozatát, dönt az egyedi jogvitában. Ebben az esetben a bíró a közérdekre, az alkotmányos alapjog érvényesülésére is gondol, tehát védi a jogrend erejét, (de természetesen, lehet, hogy a felekre nézve jelentős érdeksérelemmel járhat az ügy ilyen módon való eldöntése, s ezért nem célszerű a felfüggesztés).

Ez a megoldás már át is vezet minket az *Alkotmánybíróság alapjogvédelmi funkciójának* taglalásához. Tudnivaló, az *ÁB sem* nem jogalkotó, *sem* nem jogalkalmazó szerv. Nem dönt el egyetlenegy egyedi, konkrét jogvitát sem közvetlenül, döntéseinek nem a vitázó felekre, hanem a jogrendre van kihatásuk. *Nem ítélőbíróság, hanem normabíróság.* Arról dönt, hogy *az írott alkotmánnyal nem kerülnek e szembe a jogalkotás alsóbb szintű* produktumai, vagy pedig, hogy ha *alapjog*

alappal ütközik, hogyan lehet a szükséges és arányos mértékű jogkorlátozást elérni, de annál nem többet. Azért, hogy ilyen esetben is minél több alapjogunk érvényesülhessen. Ahhoz, hogy ezt elérje, vagy az alkotmányt kell értelmeznie, vagy valamilyen jogszabályt kell hatályon kívül helyeznie. Miután tevékenységének eredménye az, hogy egészben vagy részben jogszabályt semmisít meg, ezért az alkalmazott szankció alapján vannak, akik jogalkalmazó szervnek minősítik tevékenységét (Vörös Imre, 1999). Mi azt gondoljuk, hogy ez túl szűk felfogás, mégpedig több oknál fogva is. Azért, mert a hatályon kívül helyezés (kasszáció), vagy az alkotmányértelmezés vagy a mulasztásos alkotmányellenesség helyzeteinek megállapítása nemcsak negatív, hanem konzekvenciákkal járó, s ennyiben közvetetten pozitív jogalkotás. Továbbá államszervezeti hatásköri összeütközéseket is elbíráló szerv, ezért a Hans Kelsen osztrák jogtudós által kidolgozott koncepciót alkalmazva, *sajátlagos, önálló, a hatalommegosztásban résztvevő állami szervnek, mégpedig alkotmányvédő szervnek* kell tekintenünk. Másik nélkülözhetetlen tulajdonsága, eszköze az ÁB-nek az, hogy *erga omnes*, tehát mindenkire, a jogélet összes szereplőjére kötelezőek határozatai, s ez szintén alkotmányvédő státuszával áll összefüggésben.

Mit eredményez az ÁB alapjogi normakontrollja? Azt, hogy *kiszűri a jogrendben lévő hibás, alkotmányellenes jogszabályokat, s ezzel összhangot teremt az érvényes joganyagban*. Magasabb szintű belső egységet, tartalmi és formai koherenciát teremt, mintha nem lenne egy ilyen sui generis alkotmányvédelemmel foglalkozó intézmény. Hasonlóan a bírói ítéletekkel szemben rendelkezésre álló rendes és rendkívüli jogorvoslatokhoz, amelyek célja az, hogy a jogszabálysértő és/vagy megalapozatlan ítéleteket korrigálják, orvosolják, az ÁB is a jogrend belső kontrollját végzi, az alkotmányos alapjogok, elvek, értékek védelme jegyében.

Ha feltesszük azt a kérdést is, hogy mi lenne akkor, ha nem lenne az alkotmányértelmezés (quasi) monopóliumával felruházva egyetlen intézmény sem, tehát nem lenne alkotmányvédő szerv a jogrendszerben, akkor jól látható az AB jelentősége. Ugyanis annak hiányában minden állami szerv saját maga döntené el a bemutatott alkotmányossági, alapjogi kérdéseket, ami igen sokféle értelmezést eredményezne, s éppen az alkotmányosság egységét ásná alá.

Ezért hatékonyabb is és jobb is, ha az *alkotmányosság zsinórmértékéül* szolgáló, nyilvánossá tett, indokolt AB határozatokon keresztül tájékozódhatnak a jogélet szereplői.

Irodalom

Győrfi Tamás

2001 Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere INDOK, Budapest

Kelsen, Hans

1928 La garantie juridictionnelle de la Constitution. La justice constitutionnelle. In: Revue de droit public et sciences politiques XXXV, 197-257.

Kis János

2000 Az első magyar Alkotmánybíróság értelmezési gyakorlata In: A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve INDOK, Budapest

Pokol Béla

1991 A jog szerkezete VII. fejezet Gondolat. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest A törvényhozás alkotmányossága in: Világosság/1.

Szigeti Péter

2001 Alkotmánybíráskodásunk mérlege: 1990-1999 Tények, politológiai és alkotmányjogi értékelések in: A valóság vonzásában Jogelméleti és politikaelméleti tanulmányok SZIF, Győr, Publicationes Jaurinensis op. 5.

Vörös Imre

1999 „Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött” In: Fundamentum/2.

6. Legitimációs viták Magyarországon a köztársasági eszme és Szent Korona-tan alkotmányosságáról (1990-1999)

A köztársasági államforma elterjedéséről. A *res publica* nemcsak a monarchikus elv tagadása, hanem a polgári társadalom és a politikai állam elválásának, a magánegyén és a közember hasadásának egyik következménye. A monarchia és a köztársaság különbsége az államfői funkció jellege felől. *Philosophus dicit: Parvus error in principio magnus est in fine.* Parlamenti viták a SzenKorona-tan és a köztársasági eszme képviselői között a jelképtörvény kapcsán és 1999-ben Magyarországon.

Kevéssé számon tartott, hogy a XIX. században tartós köztársasági berendezkedés mindössze Svájcban és Franciaországban alakult ki. Olyannyira, hogy Franciaország kivételével még 1848-as népek tavasza után is bizonyos értelemben szélsőségnek számított a republikanizmus, a népet még magába nem foglaló, censzos választójog alapján működtetett monarchiákban. A hatalom alapjait, forrását érintő XIX. századi szekularizációs tendenciák, monarchikus állameszmény kritikák ellenére nem a nép, hanem a népet éppen magába nem foglaló *nemzetszuverenitás* gondolata tört előre. Ahol, az ifjú Marxot (1843) idézve a berendezkedés népet - az állampolgári jogok nélküli alattvalókat - még nem váltja fel a nép berendezkedése, pusztán a honoráciorok, vagyonos és művelt emberfők, a vezetők demokráciája az eszmény, igaz a monarchikus (és függetlenségi törekvések eredményeként a dinasztikus) legitimitással szemben. A nemzetszuverenitás esetén ugyanis a szuverenitás visszamegy arra a kérdésre, hogy *kik* alkotják a nemzetet?, s mivel ezt nemre, etnikai hovatartozásra, felekezetre és iskoláztatásra vonatkozó különböző korlátokkal válaszolja meg, a nemzet csak erősen korlátozott politikai közösség lehet. Itt tehát a nemzetet a vezetők alkották a vezetettekre szoruló sokasággal szemben, s ennyiben a nemzeti-liberális felfogás sem igen szakadt el még a konzervatívtól. Csak a XIX. század utolsó harmadában erősödik fel az önszerveződő munkásmozgalom és a szociáldemokrata tömegpártok 1889 utáni megjelenésével, továbbá a polgári radikalizmus erőinek együttes követelményeként az általános

választójogért való harc, amely a politikai szerkezetben tömegessé tenné a nép részvételt, a jogegyenlőség alapján és az aktív és passzív választójog megadása révén. Ennek a küzdelemnek volt hazánkban emblemikus nagysága Táncsics Mihály. Ezek nélkül a világi közügyek feletti közhatalom gyakorlás, a res privatum világától függetlenített, res publica' köztársaság eszménye nem valósulhatott meg az újkorban, a kapitalista modernitás társadalomszerkezeti körülményei között.

Tehát nemcsak a Monarchiához, hanem a res privata-hoz is viszonyul a res publica, ami arra a módszertani konzekvenciára figyelmeztet, hogy a köztársasági intézményrendszer a modern korban szükségképpen mást jelent, mint mondjuk az antikvitásban, hiszen immáron a polgári társadalom és a politikai állam elválására, a burzsoá-citoyen hasadásra épül a társadalomszerkezet. Az intézményesedés 'titkai' könnyen kapcsolatba hozhatók a társadalmi forma meghatározottságukkal, a történetiség magasrendű követelményével.

„A XX. században azonban e téren is döntő fordulat következett be. Míg 1900-ban a kontinensen mindössze két köztársaság létezett, számuk 1975-ig 10-re, az akkori államszocialista rendszereket figyelembe véve pedig 19-re emelkedett. A köztársasági államforma elterjedése két nagy hullámban zajlott le” (Wiener, 2001, 404.) Az első világháború előtt és után, majd a második világháború vége felé, illetőleg az azt követő évben söpört végig Európán. Három, világháborúban vesztes államban (Bulgáriában, Olaszországban és hazánkban) 1946-ban idegen hadseregek jelenlétében számolták fel a monarchikus berendezkedést, illetőleg 'a király nélküli királyság' (kormányzóság) intézményes megoldásait. A köztársasági berendezkedésnek voltak *közvetett*, újkori előzményei Magyarországon is, hiszen a Habsburg dinasztia trónfosztására négy ízben is sor került (A Rákóczy szabadságharc alatt az 1707-es ónodi országgyűlésen, majd, 1849. április 14-i Függetlenségi Nyilatkozattal, aztán az 1918-as őszi forradalomban a Nemzeti Tanács november 16-i

Néphatározatával¹, majd 1946. év február 1-én elfogadott I. törvénnyel). A köztársaság tradíciója azonban nemcsak viszonylagosan rövid történelmi periódusai miatt nem izmosodhatott meg igazán, hanem azért sem, mert kemény ellenlábásra talált a monarchikus állameszmény magyar változatához kapcsolódó Szent Korona-tanban. Ezért is érdekes kérdés, hogy a ma álláspontján mi a különbség közöttük. Az alkotmányjogász szűkebben felfogott alkotmányjogon belüli válasza szerint. „Korunk integrálódó Európájában a monarchiát és a köztársaságot csupán az államfői funkció jellege különbözteti meg egymástól. A királyságokban az állam élén olyan személy áll, aki tisztségét családon belüli öröklés útján nyeri el, megbízatása egész életére szól, s tevékenységéért sem politikai, sem jogi felelősséggel nem tartozik. A köztársaságokban viszont az államfőt határozott időre választják, s alkotmány- vagy törvénysértés címén hivatali ideje alatt is felelősségre vonhatják. További különbség, hogy napjainkban a királyok uralkodnak, de nem kormányoznak, míg a köztársasági elnökök szerepköre a pusztán protokolláris tevékenységtől a kiegyenlítő funkción át a végrehajtó hatalom tényleges irányításáig terjedhet” (Wiener, 2001, 403). A tágabb horizonton közelítő, mert az államformát és annak legitimációs elveit egyaránt tartalmazó parlamenti vitákban már az elnöki funkción és a parlamentáris kormányforma konszenzusos elfogadottságán túlmenő álláspontok kerültek felszínre. A tudományszakok felől közelítve azt is mondhatjuk, hogy amíg alkotmányjogi szinten konszenzus van a politikai élet főszereplői között, addig a politológiai elemzés szintjén, az államforma legitimációs elvei tekintetében már némi disszenzusról kell beszélnünk.

¹ Lásd: Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet (szerk.: Csizmadia A.), Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 265, 353-54, 556-559. oldalakon.

Itt jegyezzük meg: az 1919-es négy hónapig fennállt Tanácsköztársaságot, és a negyven évig létezett államszocialista berendezkedést, a Népköztársaságot azért nem említjük meg a köztársasági állam- és kormányformák előzményeként, mert választott módszerünknek megfelelően, különböző államtípusok esetén az államformák különös szintje más tartalmakat jelent, hasonlóan ahhoz, ahogy a jogtípusok társadalmi forma által meghatározott jelensége sem keverhető össze a jogcsoportok különösségével, jogrendszerfüggő sajátosságaival.

Közel sem olyan evidens a Köztársaság, mint a levegő, hogy ne kellene róla beszélnünk. Tekintsük át ezeket a parlamenti vitákat².

„Az első és második magyar köztársaság rövidre sikerült élettartama után az 1989. október 18-án elfogadott köztársaság a szovjet típusú hatalmi szisztéma lebomlása után az ellenzéki- és nemzeti kerekasztal - tárgyalások eredményeként jött létre. Az október 23-án ünnepélyes kezek között kihirdetett köztársasági államforma újult erővel hozta felszínre a Szent Korona - tan különböző értelmezési lehetőségét. *Erre utaltak a rendszerváltást követő törvények és országgyűlési határozatok.* Az Antal József vezette kormány 1990-ben a köztársasági alkotmány módosításáról olyan törvényt alkotott, amely a nemzeti címerben használatos jelképek részének tekintette a Szent Koronát.

Az 1990. évi XLIV törvény 1. § - a értelmében, a Magyar Köztársaság címere tartalmazza a Szent Koronát” (Egresi, 2005, 33., kiemelés Sz. P.). Megjegyzendő az a fontos körülmény, hogy az 1990-es parlament nemzeti-konzervatív politikai többségű összetételének döntése, értékek közötti választása volt, hogy a nemzeti jelkép az akkor is és ma is vállalható Kossuth címer fennálló alternatívája helyett a Szent Korona lett. Viszont az 1990-es vitában a címer részeként felfogott korona egyértelműen nem rendelkezett közjogi jelentéstartalommal. A kérdés majdnem vita nélkül, szinte észrevétlenül oldódott meg.

A második parlamenti ciklusban, melyben a főhatalmat a szocialista-szabad demokrata koalíció 72%-os minősített többséggel gyakorolta, s az 1995. évi LXXXIII. törvényben döntött a „Magyar Köztársaság nemzeti jelképeinek és a Magyar Köztársaságra utaló elnevezésnek a használatáról”. Ez a technikai szempontú törvény megismételte, s ezzel megerősítette az 1990-es törvényi rendelkezést, amennyiben kimondta, hogy a címer - s a címer részeként szereplő szentkorona és pajzs - használata mely intézményeknek áll lehetőségében külön miniszteri engedély nélkül, illetve mely szervezeteknek kell engedélyt kérniük.

² Ehelyütt támaszkodunk Egresi Katalin: A Szent Korona-tan és a köztársasági eszme a magyar politikai gondolkodásban - egy 1999-es törvényjavaslat jelentősége című tanulmányára (2005, 23-46.).

Tehát rendelkezéseivel a jelképhasználat *alanyi körét* kellett tisztáznia³. Ugyanezen időszak, a Horn Gyula vezette koalíciós kormány álláspontja jó összefoglalásának tekinthető azon 119/ 1996 (XII. 21) Országgyűlési Határozat melléklete, melyet a „a Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási elvéről” szóló fogalmazott meg.

A határozat értelmében a köztársaság új alkotmánya a preambulumban hivatkozhat a Szent-koronára, de nem a tan értelmében: „Az új alkotmány tartalmazzon preambulumbot, amely tömören és kifejezően utaljon az alkotmányozás alanyára, az Országgyűlésre és a Magyar Köztársaság állampolgárainak közösségére; Magyarország történelmi hagyományaira, ezen belül a Szentkoronára, a magyar államiség ezeréves jogfolytonosságára; az alkotmány egyetemes értékeire, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség szellemében az emberi és állampolgári jogokra; ezek védelmére, a jogállamiság és a népszuverenitás tiszteletben tartására.” A Szentkorona a magyar *történelmi hagyomány részeként* nem áll szembe a köztársasági államforma népszuverenitásának eszméjével. Ezt az is kizárta, hogy a határozat első részében tárgyalta a köztársasági államforma és szuverenitás fogalmát, továbbá az alkotmányos elvek között tartalmazta a hatalommegosztás újkori gondolatát, amely aztán aligha tekinthető az ezer éves hagyomány részének. A Magyar Köztársaság egy független demokratikus jogállam, amely egyben szociális állam - az alkotmány szabályozási koncepciója szerint. Mint ahogy az állam alapvető feladata az állampolgárok gazdasági és szellemi jólétének elősegítése materiális államcél is szerepelt a tervezetben. A államhatalom forrása pedig a nép.

³ Az 1. § értelmében, az Országgyűlés, az országgyűlési képviselő, a köztársasági elnök, az Alkotmánybíróság, az Alkotmánybíróság tagja, az országgyűlési biztosok, az Állami Számvevőszék, a Magyar Nemzeti Bank, a Kormány, a Kormány tagja, a fegyveres erők, a helyi önkormányzatok, a helyi kisebbségi önkormányzatok, a bíróság, az ügyészség, a rendvédelmi szervek, és a közigazgatási feladatot ellátó szervek, valamint ezek hivatalai külön engedély nélkül használhatják épületeikben és helyiségeikben. Azon intézmények, amelyek nem tartoznak az 1. § első bekezdése alá, a címer elhelyezéséről a tevékenységi körük alapján illetékes miniszter dönt. A törvény 2. §-a lehetőséget biztosított a címernek a bankjegyeken, az állampapíron, illetve a pénzürmén való feltüntetésére. Az 1995. évi LXXXIII. törvény 3. §-a, ezzel szemben magánszemély, jogi személy, vagy jogi személyiség nélküli szervezet számára nem engedélyezte a címer használatát, s ez vonatkozott a címer részeként meghatározott szentkoronára és pajzsra egyaránt.

A nép a hatalmat választott képviselői útján gyakorolja, de törvényben meghatározott esetben népszavazást kell, illetve lehet tartani.

Ezek a jogforrásokban illetve országgyűlési határozatban - amely az állami irányítás jogi eszköze - is testet öltő álláspontok előzték meg az 1999-es parlamenti vitát. Amit sejteni sem lehetett 1990-ben, ti. azt, hogy a kezdet kis nézeteltérései súlyos konzekvenciákhoz vezetnek majd a végelszámolásnál, mégis bekövetkezett. Mintha csak igazolni akarták volna az események az Aquinoi Tamás által felidézettek erejét: „Philosophus (i.e. Arisztotelész - Sz. P.) dicit: Parvus error in principio magnus est in fine”. 10 év után komoly legitimációs viták tárgyává vált a Szent Korona-tan. Az 1999. decemberében benyújtott a „Szent István-i államalapítás emlékének megőrkítéséről és a Szent Koronáról szóló törvényjavaslat” parlamenti vitáján a javaslat preambuluma tartalma állott a viták középpontjába. „A magyar állam és a magyar nemzet Szent István látnoki személyisége, isteni gondviselésben bízó küldetéstudata és vasakarata révén vált alkalmassá arra a történelmi szerepre, amelyet ezer éven keresztül betöltött. A keresztény hit felvétele és a keresztény állam kiépítése tette lehetővé, hogy a magyarság a nyugati kultúra hordozójaként és védelmezőjeként visszaverje a létre törő támadásokat, hogy ne csak győzelmeiben, de hódoltságok, megszállások, feldarabolások és diktátumok idején is őrizze erkölcsi tartását, és túléljen öröknek hitt, hódító birodalmakat.”⁴ Ebben, a milleneum méltó megünneplésén túl, voltak olyan elemek - az államalapítás, a kereszténységhez és a nyugati kultúrkörhöz csatlakozás jelentősége - amelyeket egyetlen képviselő sem vitatott, annak ellenére sem, hogy a magyar jobboldal „Regnum Marianum” szellemiségét egyértelműen tartalmazza, s ennyiben mindenképp távol esik a laicizmustól. Azonban ebben a javaslatban a Szent Korona nemcsak ereklyetárgyként s a címer részeként szerepelt, mint a korábbiakban, hanem *már tanként, amely - a szöveg szerint - a közhatalom forrása és foglalata, amely az állam egységét testesíti meg*: „A Szent Korona egyedülálló tana, amely a középkor századai-ban fokozatosan alakult ki, a nemzeti jellegű, majd később az egész ország lakosságára érvényes szuverenitás nagy erejű jelképévé vált. Nem a mindenkori uralkodók, hanem a Szent Korona volt a közhatalom forrása és foglalata. Ez az eszme - a magyar közjogi gondolkodás

⁴ A Magyar Köztársaság Országgyűlése, T/1816. számú törvényjavaslat, a Szent István-i államalapítás emlékének megőrkítéséről és a Szent Koronáról. [www. mkogy. hu](http://www.mkogy.hu). 1. o.

kiemelkedő és meghatározó teljesítménye - a Szent Korona részének tekintette nemcsak rendeket, hanem, későbbi fejlődése során az egész politikai nemzetet származásra és felekezetre való tekintet nélkül Ezen eszme erkölcsi kisugárzása tette lehetővé, hogy a magyar állam a történelem folyamán nemegyszer máshol példátlan jóakarattal és segítőkészséggel fogadja be az ide menekülőket. Múltunk iránti tiszteletünk kötelező parancsa írja elő számunkra, hogy a harmadik Magyar Köztársaságot a Szent István-i állam törvényes örökösének tekintve - a magyarság sorsát immár végleg Európa nyugati feléhez kötve, hazánkat a szabadság, a türelem, a jólét a rend és a biztonság államává téve, újabb ezer évre távlatot nyissunk a nemzet előtt. A köztársasági államforma és hatalomgyakorlás demokratikus módja nem változtat azon a tényen, *hogy a Szent Korona ma is a magyar állam egységét testesíti meg. E történelmi jelképünk annak bizonyítéka, hogy az ország minden polgára részese a közhatalomnak.*”⁵ (kiemelés - Tőlem). Joggal értékeli Egresi a preambulum ezen részét több szempontból kétségesnek. Egyfelől a Szentkoronára vonatkozó elméletek taglalásába bocsátkozik bele, amely a tudomány területére tartozik, másfelől pedig elismerve a köztársaság államformáját, a Szent Koronát tekinti a magyar állam egysége szimbólumának, *holott a közhatalom alapja a népszuverenitás.* Ezzel a kijelentéssel pedig a törvényjavaslat *túllépett* a Szent Korona történelmi hagyományként, vagy jelképként korábbi években elfogadott értelmén.

A törvényjavaslatot benyújtó Dávid Ibolya igazságügy-miniszter aszszony előadói beszédében a kormány szándékát három lényeges motívumban foglalta össze. Az egyik tényező a törvényjavaslat és a magyar alkotmány összeegyeztetésének kormányzati szándékában rejlett. Az igazságügy - miniszter mellett érvelt, hogy a Szent Korona törvényi úton történő szabályozása nem sérti a hatályos alkotmány egyetlen paragrafusát sem. A másik tényező a legtöbb vitára alkalmat adó Szent Korona - eszme, mint közjogi tan preambulumban történő megemlézése volt, amely a kormány szándékai szerint nem szolgálja ezen eszme felújítását, vagy modernizálásának kormányzati szándékát. A tan törvényjavaslatba történő felvétele nézete szerint azért szükséges, mert a Szent Korona évszázadokon keresztül szerves összefüggésben állt a magyar államiság létével. A kormány szándékának harmadik tényezője a Szent

⁵ A Magyar Köztársaság Országgyűlése, T/1816. számú törvényjavaslat, a Szent István-i államalapítás emlékének megörökítéséről és a Szent Koronáról. [www. mkogy. hu](http://www.mkogy.hu). 1. o.

Korona Országgyűlés épületébe történő áthelyezése, amely nem jelentette ennek az ereklyének jogi személyiséggel való felruházását.

Az általános vitában felszólaló parlamenti képviselők, megismételték a bizottsági vitákban kidolgozott nézeteiket, s a kormány által felvázolt három tényezővel szemben nyújtottak be módosító indítványt vagy kisebbségi véleményt. Az SZDSZ nevében Pető Iván a törvényjavaslat levételét javasolta, mivel nem tartotta alkalmasnak parlamenti tárgyalásra. Az MSZP és az SZDSZ a Szent Korona eszme preambulumba történő felvételét utasította el, mivel ebben a tanban a közjogi funkció felelevenítését látta, s ezáltal összeegyeztethetetlennek tartotta a köztársaság államformájával. A köztársaság eszméjéhez szorosan kapcsolódó népszuverenitás elve nem teszi lehetővé, hogy a Szent Korona az állam egységét szimbolizálja. Dr. Hack Péter arra is rámutatott, hogy a kormány nemcsak egy történelmi ereklyetárgyat ruház fel aktuálpolitikai üzenettel, hanem az állam egységét megtestesítő *Szent Korona tan* a *hatályos alkotmánnyal áll szemben, amely a köztársasági elnököt tekinti a nemzeti egység kifejezőjének*⁶. Ebből következően nem értett egyet a törvényjavaslat 4. és 5. §.-ával sem, amely a *koronatanács testületének* felállításáról, azok tagjairól, illetve feladatkörükről kívánt rendelkezni. Többek között oly módon, hogy a Testület maga választ magának elnököt. Ez a megoldás pedig sérti a Köztársasági Elnök közjogi tisztségét. „Az alapvető kérdés abban foglalható össze, hogy a Szent Koronához fűződő, több évszázadon keresztül jelen lévő *tan összeegyeztethető-e a Magyar Köztársaság államformájával, annak teljes jogrendszerével, valamint a hatályban lévő alkotmány rendelkezéseivel*. A kérdés ugyanakkor tovább tagolható a szerint, hogy melyik politikai irányzat hogyan ragadta meg a Szent Korona-eszme lényegét, mely jogtörténészekre hivatkozva fejtette ki álláspontját, illetve hogyan gondolkodott a magyar történelem egyes eseményeiről” (Egresi, 2005, 38.). Eltekintve most a kérdés második, jogtörténeti dimenziójától, a négy frakció képviselőcsoportjai nevében felszólalók álláspontjait foglaljuk össze.

A *Fidesz* képviselőcsoportja részéről felszólaló dr. Salamon László szerint a Szent Korona *kettős funkcióval* bír a rendszerváltást követő időszakban is, egyfelől a magyar történelem ereklyetárgya, - s ezáltal a magyar címer részét képezi -, másfelől a magyar államiság jelképe,

⁶ 29.§ (3) Magyarország államfője a köztársasági elnök, aki kifejezi a nemzet egységét és őrökdi az államszervezet demokratikus működése felett.

mivel a korona elszakadva az aktuális uralkodó személyétől, a történelem során bizonyos esetekben *az uralkodó személyétől függetlenül jelképezte a magyar államiséget*.

Ezzel szemben dr. Vastagh Pál az MSZP frakciójának felszólalója, a preambulum Szent Korona-tanra történő hivatkozását utasította el, mivel a törvényjavaslat annak ellenére ennek az eszmének a felélesztésére törekszik, *hogy a koronához tartozó szuverenitás csupán a történeti alkotmány időszakában létezett. A Szent Korona ma nem testesítheti meg a magyar állam egységét*, mert a jelenlegi alkotmányos politikai berendezkedés és a közhatalomban való részesedés alapja kizárólag a népszuverenitás. Tehát a Szent Korona közjogi jellegét az MSZP tagadta, s kizárólag a Magyar Köztársaság címerében ismerte el, mégpedig a történelmi hagyomány részeként. Vastagh arra az alkotmányjogi összefüggésre is emlékeztetett, hogy ha egyszer 1995-ben az akkori törvényt a parlament kétharmados, minősített többséggel fogadta el, akkor ennek a tárgykör azonossága okán most is csak így szabadna megtörténnie. A kormánypártok historizáló, múltba tekintő és a magyar társadalmat megosztó szemléletével szemben *a jövőre orientáltságra, a küszöbönálló európai csatlakozásra és értékrendre hívta fel a figyelmet*. Mégpedig a demokratikus, *szociális jogállam* kiépítésére, amely az állam, a társadalom és az egyén közötti egyensúlyt biztosító olyan új berendezkedés, *amely az európai integráció keretében megváltoztatja az eddigi állami szerepvállalást, funkciókat*. A Szent István-i államalapítás történelmi tartalma ebben ösztönző példa lehet⁷.

A *Független Kisgazdapárt* nevében felszólaló Túri - Kovács Béla a Szent Korona tanban nem pusztán annak magyar jellegét fedezte fel, jogtörténészeink nyomán, hanem annak eredetiségét, jelentőségét éppen abban látta, hogy évszázadokon keresztül az államhatalom alanyát testesítette meg. „Magyarország ma abban a helyzetben van - bármennyire is úgy vélik egyesek, hogy ez majd sérti mások érzékenységét -, hogy ki kell mondani, a korábbi török szétszakíttóságot követően - amikor a Szent Korona szintén nagy szerepet játszott - most, *Trianont követően a nemzet szintén szétszakítottan él. Nem a területekre gondolok, hanem a nemzetrészekre*. Azokra a nemzetrészekre, amelyek különböző

⁷ A Magyar Köztársaság Országgyűlésének T/1816. számú törvényjavaslat, . www.mkogy.hu. 14. old.

országokban élnek, különböző országok állampolgárai, de a magyar nemzet részei.”⁸

Csurka István a *MIÉP* elnöke a törvényjavaslat általános vitájában a nemzeti kisebbségek és a magyar kormány viszonyáról, illetve az ország megcsonkított jellegéről beszélt.

Az egyéni felszólalások⁹ - melyek mindegyike a jogtörténészek, igaz szelektíven előhozott nézeteire támaszkodhattak - de sok új elemet a fentiekhez képest nem tartalmaztak¹⁰. A tan parlamenti tárgyalása után

⁸ A Magyar Köztársaság Országgyűlésének T/1816. számú törvényjavaslata...uo. 17. old.

⁹ Ughy Attila, Lezsák Sándor, dr. Kiss Gábor, dr. Wiener György nézeteinek foglalatát lásd Egresi (2005, 41-45.)

¹⁰ Ughy Attila és Lezsák Sándor a történelmi hagyomány és az államiság jogfolytonosságának jelentősége mellett érveltek, érintve a korona jelentéstartalmának az évszázadok során bekövetkezett változásait. A legrészletesebb történeti értelmezést a 'civilben' alkotmányjogász, debreceni tanszékvezető Wiener György adta. A Szent Koronáról beszélve különbséget tett a koronázási tárgy és az eszme között. Azzal érvelt, „hogy a tan mindig az adott történeti korszakok terméke volt, jelentéstartalma a történelmi szituációnak megfelelően folyamatosan változott. A magyar történelmet korszakokra bontva a szentkorona közjogi aspektusának alakulását a 14. századtól kezdve mutatta be. Nézete szerint a 14. század végi rendi magyar államban, a keletkezőben lévő szent-korona eszme jelentősége pusztán a trónviszályok és interregnumok átvészelésében rejlett. 1387-ben Luxemburgi Zsigmond nevében egy országtanács gyakorolta a hatalmat. A „Regnum” ebben az időben az országlakosokkal egyenértékű, akik a király mellett a főpapokat és a bárókat jelentette. Változást Werbőczy István „Hármaskönyvében” figyelhetünk meg, aki egyértelműen a nemesi hatalommal azonosította a szentkorona által jelképzett hatalmat. Wiener a 15. században megjelenő tant egyértelműen a rendi nemesi állam termékének tekintette. Ezzel szemben a Habsburg uralom időszakában már egy másik, újabb funkcióval bővíthetett, mivel komoly szerepe volt abban, hogy a magyar állam nem süllyedt le az örökös tartományok szintjére. Az MSZP-s képviselő ugyanakkor jóval tágabb teret szánt a szentkorona tan 18-20. századi újkori jelentés-tartalmának. Ebben a vonatkozásban az 1791. évi XII. tc., az 1848. évi III. tc., valamint az 1874. évi XXIII. törvény tartalmát elemezte. A II. József osztrák császár uralkodása idején keletkezett törvény rendelkezett a hatalomgyakorlás olyan formájáról, amelynek értelmében a törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázatának jogát a törvényesen megkoronázott fejedelem és az egybegyűlt rendeket felölölő Országgyűlés hatáskörébe utalta. Ez alapján az országot a koronázási aktussal megválasztott uralkodó a törvények alapján volt köteles igazgatni. Az 1848. évi III. tc. a felelős kormányzás és a felelős minisztérium megteremtésével továbblépést jelentett, s az országgyűlésnek felelős kormány felállítására tett kísérletet. Ugyanakkor a jogegyenlőség 1848-ban történő törvényi rendelkezése lehetőséget teremtett arra, hogy a szentkorona - tan nem csak a nemesség és a Werbőczy óta egységes nemesi rendként felfogott ki-

kibocsátott 2000. évi I. törvényben csekély jelentésváltozáson ment keresztül, mert a kormánytöbbség érvényesíthette eredeti akaratát. Miért voltak hát e hosszú viták a látszólag kevésbé jelentős értelmezési kérdések körül?

Magyarázatot ad kérdésünkre, ha *a lehetséges legitimációs potenciálok* - melyet minden politikai párt igyekszik maximálisan a maga oldalán hasznosítani - számba vesszük. A legitimáció forrásait elvileg négy összetevőre tagolhatjuk: *eszmék, tradíciók, eljárások és teljesítmények* igazolhatnak egy politikai törekvést.

Hátulról kezdve. Egy törvény parlamenti vitájában *a teljesítmény* a kormánypártok részéről törvénykezdeményezésük elfogadtatása, míg a kisebbségben lévő ellenzék számára inkább csak a közvélemény előtti fellépés, érveik köztudomásúvá tétele a fontos. Ebben az értelemben mindkét fél - bár egymással vitáznak - saját *önazonosságának újrateljesítését és manifestálté tételét* végzi el. Ez legalább olyan jelentős funkcionális mozzanata a parlamenti nyilvánosság, következésképp a társadalmi nyilvánosság előtt zajló politikai küzdelemnek, mint a vitapartnerek (csak igen ritkán eredményes) meggyőzése. Maga *a döntéshozatal, mint eljárás*, pedig az alapvető szerepmegoszlások megerősítése. Olyannyira, hogy ha egy kormánytöbbség többségi pozíciója veszélyeztetett, akkor felvethető a bizalmi kérdés, s ha a kormánytöbbség egy ilyen szavazáson alulmaradna, akkor kormányválság alakulna ki. A bizalmi kérdés felvetése persze meg is erősítheti a többséget, ha a szavazás eredménye kedvező, mert véget vet a kétségeknek, s megerősíti a

váltságosokat, hanem az egész magyar népet ölelje fel. 1848-ban ez a jogegyenlőség azonban erős megszorító-sokkal érvényesült, hiszen az V. tc. alapján a népképviselői választási törvény komoly vagyoni cenzust állapított meg, így a társadalom jelentős része nem rendelkezett politikai jogosítványokkal. A választási törvényt az 1874. évi XXXIII. törvény megerősítette. Wiener Hajnik Imre, Timón Ákos, Eckhart Ferenc és Molnár Kálmán művein keresztül a szentkorona eszme történeti korszakokként változó jelentés-tartalmára is rávilágított. Az MSZP-s képviselő-szemben Ughyval és Lezsákkal - *nem látott lehetőséget arra, hogy a köztársaság jogrendével ez az eszme összeegyeztethető legyen, nézete szerint a történelmi magyar alkotmányra vonatkozó szentkorona tan alkalmatlan arra, hogy a jogállamiság és szociális állam keretei között élő magyar állampolgárok számára szimbolizálja a törvényjavaslat preambulumban megfogalmazott magyar államiság egységét*" (Egresi, 44-45.).

kormány alkotmányos és politikai stabilitását¹¹. Igaz, annak alkotmányos helyzete, hogy a kormánytöbbséget 12 hónapon belül négyszer le-
szavazzák, s ezért a kormány elvesztse a többség bizalmát, s kormány-
válság miatt az Alkotmány 28.§ (3) és (5) alapján¹² új, előrehozott vá-
lasztásokat kelljen kiírnia a Köztársasági Elnöknek, életszerűtlen és nem
fordult még elő legújabb kori politikatörténetünkben. De *minden szava-
zás, mint eljárás elvileg potenciális veszély, illetőleg ennek elhárítása, s
a kormányzati többség létének empirikus, tapasztalati megerősítése,
igazolása.*

A milleneumi törvény kapcsán azonban még sokkal inkább előtérbe
kerültek *az eszmei és tradicionális mozzanatok*, források. A *nemzeti-
konzervatív tábor* eszmei és szimbolikus értékű győzelemként könyvel-
hette el a Szent Korona ereklje tárgynak a múzeumból az Országházba
történő áthelyezését, ahol egyben az átszállítás procedúrájával is saját
kezdeményező erejét mutathatta fel. A Koronatanács létrehozása - kissé
avittossan hangzó intézmény - szintén egy a múltba tekintő hagyomány
hic et nunc felújítását szolgálta.

¹¹ A hatályos Alkotmány 39/A.§ ismeri a kormány által javasolt bizalmi szavazás intézményének két módozatát (3. és 4. bekezdés), amely az (5) bekezdésben foglaltak szerint, ha az Országgyűlés nem szavaz bizalmat a kormánynak, a Kormány köteles lemondani. Ebben az esetben a többség persze megmaradhat, de új kormánynak kell jönnie, (miközben nem a 39/A.§ (1) bekezdésében tárgyalt bizalmatlansági indítványról van szó, amelynek célja a konstruktív mozzanat beiktatása következtében, új miniszterelnök állítása). A bizalmi szavazás intézményének léte után igencsak feleslegesnek tűnik az Alkotmány 28.§ (3) és (5) bekezdésének megoldása. Eszerint ha 12 hónapon belül a többség négyszer állt új kormányfő mögé, akkor is új választásokat kellene kiírni. De iure ez még elképzelhető, de facto felesleges és zavaros a kétféle esetkör egy alkotmánybeli beiktatása. Alkotmányos szintű újraszabályozásra lenne szükség itt is.

¹² 28.§ (3) „A köztársasági elnök a választások kitűzésével egyidejűleg feloszlathatja az Országgyűlést, ha

a) az Országgyűlés - ugyanazon Országgyűlés megbízatásának idején - tizenkét hónapon belül legalább négy esetben megvonja a bizalmat a Kormánytól,” ... (melynek már előtte háromszor le kellett mondania a 39/A.§ (5) bekezdése alapján. Kevéssé valószínű, hogy ezek után egy kormány negyedszer is bizalmi szavazást kérjen egy éven belül, ezzel a parlament feloszlatását és saját többségének elvesztését okoztassa).

(5) Az Országgyűlés feloszlatása előtt a köztársasági elnök köteles kikérni a miniszterelnöknek, az Országgyűlés elnökének és az Országgyűlésben képvisellel rendelkező pártok képviselőcsoportjai vezetőinek véleményét.

A politikai rendszer központi intézményét, a parlamentet megtestesítő országházban lévő Korona mintegy a koronás Köztársaság jelképe. Ezzel a jelent a múlt felé *kiterjesztő értelmezéssel*, s a múltat a jelen élő hagyományába beemelő megoldással szemben a *szocialista és a szabaddemokrata ellenzék* okkal, s joggal hangsúlyozta, hogy bár valóban büszkék lehetünk 1000 éves államiságunkra, csak éppen ebből a Szent Korona nem jelképezheti a köztársasági időszakokat, s így a III. Köztársaságot sem. A monarchikus elv magyar változata, az uralkodói szuverenitást módosító Szent Korona-tan sem hidalhatja át azt az ellentétet, amelyet a szuverén nép köztársasága vele szemben képvisel. Ha szuverén az, aki felett nem áll senki, mert főhatalma nem származékos, nem szorul más felhatalmazására, hanem saját erejéből nyeri azt, akkor a hatalom forrása és alapja nem lehet egyszerre a nép és a Szent Korona. *A szuverén népek saját autoritása van, ezért kötelezhet, ezért hatalmazhat fel állami szerveket* a közhatalom gyakorlására (delegatio), törvényhozásra, igazságszolgáltatásra, végrehajtásra, alkotmányos normakontroll gyakorlására és helyi hatalom törvényes keretek közötti gyakorlására, s ezért alkalmazhat törvényes *kényszert* a jogrendjét sértő cselekményekkel szemben. (Ahogyan kifelé pedig, nemzetközi kapcsolataiban, a politikai és jogi közösséget alkotó állampolgárai Köztársasága nevében vállal, nemzetközi jogalanyként jogokat és kötelezettségeket). Látható: a legitimációs erőterben kiaknázható, mozgásba hozható erőforrások voltak a valódi tétjei a milleneumi törvény megalkotásának.

Végül kérdezhetnék: *hogyan jön ide az alkotmányosság?* A válasz az erre, hogy minden alkotmánynak három alapvető funkciója van: *normatív, intézményteremtő és legitimációs funkciója*. A legitimáció eszmei és szimbolikus összetevőinek jelentősége abban is megnyilvánul, hogy egy alkotmány *alapjogaiban, alkotmányos értékrendjében* koncentráltan fogalmazódik meg. Azt is mondhatnám, hogy egy berendezkedés koncentrált jogi kifejeződése az alapjogokban van. A legitimációs kérdések ezért mindig alkotmányossági kérdések is, hiszen az alkotmányos hézagok kitöltésére, vagy éppen a normatív joganyag értelmezésére mindig az alapjogok és alkotmányos értékek felől kerítenek sort az alkotmánybíróságok vagy éppen a jogalkalmazó szervek. Az írott alkotmány szövege gyakran értelmezésre szorul vagy éppen az élet olyannyira, olymértékben túlfejlődik az írott alkotmány rendelkezésein, hogy nem is jogalkotói mulasztásról lesz szó (mint a szubjektív okból előálló joghézag esetében), hanem objektíve előre nem láthatott, új problémahelyzetről.

Megoldani viszont ezt is meg kell. Ezért az *alkotmányosság* szükségképpen szélesebb és más természetű fogalom, mint az írott alkotmány, mert bővítetten újratermelődő természetű. Hogy ki, hogyan oldja meg ezeket a problémákat - az alkotmányozó hatalom, az alkotmánybíróság vagy jogalkalmazó szervek - az a konkrét megoldások függvénye. De az alkotmányértelmezés „monopóliumával” rendelkező alkotmánybíróság esetén jobb megoldások kínálóznak, mint egy láthatatlan alkotmányosságra történő, esetleges, ad hoc hivatkozásoknál. A legitimációs kérdések azonban ez esetben is alkotmányossági relevanciával bírnak.

A pártok a modern tömegdemokrácia manipulációs technikái révén, tradicionális, érzelmi és szimbólikus egység megteremtésén és mozgósító erején keresztül is harcolnak a voksokért, a hatalom megszerzéséért. Az alkotmányos kereteken azonban még a választási küzdelmek idején és hevében sem szabadna túltenniük magukat, mert minden ilyen határsértésük, a *Köztársaság méltóságának a lerombolásával* jár. Akkor, amikor ez a modern államforma érdemes lenne a védelemre, mert az alkotmányos patriotizmus (Jürgen Habermas) és a versengő erők szabályozott politikai küzdelmének kiküzdött formája, közjogi kerete.

Irodalom

Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László

1972 Magyar állam- és jogtörténet (szerk.: Csizmadia A.), Tankönyvkiadó, Budapest,

Egresi Katalin

2006 A Szent Korona-tan és a köztársasági eszme a magyar politikai gondolkodásban - egy 1999-es törvényjavaslat jelentősége in: LEVIATÁN A Széchenyi István Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Kara Állam- és Jogtudományi Intézetének Tudományos Közleményei (szerk.: Szigeti Péter), Tomus III., 23-46. o.

Wiener György

2001 A köztársasági államforma elterjedése Európában Emlékkönyv (szerk.: Petrétei József) Bihari Ottó egyetemi tanár 80. születésnapjára 403-421.o.

A Magyar Köztársaság Alkotmánya

A Magyar Köztársaság Országgyűlése, T/1816. számú törvényjavaslat, a Szent István-i államalapítás emlékének megörökítéséről és a Szent Koronáról. www.mkog.hu.

Jogelméleti munkák

7. A jogtudomány eszméje és hivatása

A jogtudomány eszméjének természete: a „szemlélet szemlélete” és ennek szociológikuma. A jogászi hivatás operacionális tudás típust igényel, amíg az elméleti jogtudományok a szubsztantív racionalitását. A kettő közötti helyzetben vannak a szakjogtudományok. A jogtudományok hivatása a jog eszméjének, az igazságosság megvalósításának előmozdítása. Ehhez az igaz/hamis megkülönböztetésének útján keresztül vezet az út: minden igaz ismeret hozzásegít a jog eszméjének megvalósításához, a jogos és a jogtalan, tehát a jogszerűség kérdésében való helyes állásfoglaláshoz. Anélkül, hogy egybeesnének, ráutalt az igazságosság az igazságra, a természetjogi mozzanat a jogtudományra.

Ezzel a szép, gondolatokat ébresztő címmel kezdek előadásom, Önök - kedves kollégáim - megtisztelő figyelme mellett¹. Olyan témában, melyhez nagyon fiatalon nem is igen illik hozzászólni, azonban arra tekintettel, hogy egyfelől már fiatal sem vagyok, másfelől pedig 1978 óta állok a katedrán, talán már eleget tettem az általam felállított szubjektív kritériumnak. Nem szeretném elhallgatni, hogy előadásom címe kollégánk, Cs. Kiss Lajos filozófus úr szellemi leleménye, akit egyrészt Max Weber méltán híres írása - A tudomány mint hivatás (Wissenschaft als Beruf, 1919) - ihlethetett, másrészt pedig Edmund Husserl szellemisége, aki azt gondolta el, hogy hogyan lehetséges a filozófiát komoly tudományként művelni. Bizony, a filozófiát és a társadalomtudományokat egyaránt lehet komolyan művelni, ha azokat nem a természettudományok különmű mércéjén kívánják „levizsgáztatni”, vagy pedig a matematikáén (amely nem természet-tudomány, hanem hozzávetőleg, az absztrakt mennyiségi viszonyok és a térbeli, geometriai képződmények, elvont formális tudománya, amely mivel nem tárgyspecifikus², igen sok területen - így a társadalom-tudományokban is - jól alkalmazható, anélkül, hogy a társadalom-tudományok tudományossága azok

¹ Elhangzott a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Intézete fennállásának 10 éves évfordulóján tartott tudományos emlékülésen, 2005. november 25-én.

² Ezért van az, hogy a matematikusok gyakran nem is óhajtják megmondani, mivel foglalkoznak, megelégszenek azzal, hogy, nem tudják, de teszik’, s az alkalmazhatóság igazolja eredményeiket. (Természetesen az akadémiai klasszifikáció szerinti több mint százféle matematikán belüli irány átfogásának igényével nem léptünk fel megközelítő meghatározásunkkal).

matematizáltsági fokán állna vagy bukna³. Harmadrészt alighanem Robin Colingwood is hathatott, az Ő historizmusa is motiválhatott, a maga „The Idea of History”-jával. Mindhármukat saját tudományuk létjogosultsága, feladata, értelme foglalkoztatta, Nicolai Hartmannal szólva - *intentio reflecta* - problémaként. Azaz nem egy priméren természeti vagy társadalmi jelenségen, vizsgálati tárgyon gondolkodtak, hanem azon, hogy mit kezdhet saját tudományuk önmagával, mit kezdhet a közvetlen tárgy helyett saját magát a reflexió elé állító fogalomképzés, megismerés, elméletalkotás? Még tömörebben: nem a tárgyra irányuló közvetlen szemléletre, hanem a szemlélet szemléletére irányuló kérdésfeltevést igényel a tudomány eszméje kérdésének megválaszolása. A válasznak persze fogalminak kell lennie, hisz aki a perspektíva fogalmi pozicionálása nélkül akar szemlélni, annak moziba kell járnia, s nem társadalomtudományt üzni, - hogy Weber Karl Jaspersnek mondott bonmot-jával világítsuk meg az itt meglévő helyzetet. Előrebocsátva megoldásunkat: a jogtudomány eszméje a jog eszméjének, céljának a szolgálata. Olyan perspektívába kell helyezni tehát önmagát, ahol hivatását a legjobban a jogszeme megvalósításának, az igazságosságnak a szolgálata állíthatja

Szociológus, filozófus és történész gondolhatnák, s hol itt jogtudomány? - ezt egyenesen kérdezhetnék is Tőlem. Ám Weber munkásságának érintésével nemcsak a tudomány hivatásának szociológikumát állíthatjuk előtérbe - ti. hogy *tudós az*, aki *par excellence élethivatásszerűen gyakorolja a tudományos tevékenységet* - hanem vele figyelmünket már egy igencsak felkészült, eredendően jogász végzettségű emberre is irányíthatjuk, akinek komoly mondanivalója van a jogászai racionalizmusról, és benne a jogtudományról is.

³ Saját tárgyük és módszerük van ugyanis. A társadalmi lét, amely sajátos praxisforma, nem egyszerűen természeti-fizikai és nem is egyszerűen szellemi realitás, hanem a szervetlen és a szerves természethez képest azokra ráépülő, de megszüntetve megőrző, tehát kategoriális nóvumot tartalmazó, s azokat magasabb szinten magukba foglaló létszféra. Épp ezért sokféle módszerrel megközelíthető - s persze sokan, éppen módszertani felkészületlenségük okán - inkább csak lejártni tudják, semmint művelni a társadalmi-történelmi tudományokat.

II.

A jogtudomány szerepének témája hosszú múltra tekinthet vissza, s majdnem a joggal egyidős probléma, amennyiben a római jogtudomány genezise a régi jog korszakára vezethető vissza. „Az ősi római jog hivatott ismerői a pontifexek kollégiumának tagjai voltak,... s a pontifex maximus vezetésével tartották nyilván „a törvénykezésre az istenek által alkalmasnak nyilvánított napokat’ (dies fasti), s így papi funkciójuk a bíráskodással szorosan összefonódott”. (Brósz-Pólay: Római jog Tankönyvkiadó, 1992, hetedik kiadás, 74.o.) A mai nap számunkra emlékülésre, s nem törvénykezésre való, mert - szerencsénkre - hatalmunkban állt túlvilági erők segítsége nélkül is annak nyilvánítani, anélkül, hogy hatalmunkban állna törvényt alkotni. A jog az euró-atlanti térségben, ma formális racionalizációja és szekularizációja következtében, szintén elszakadt mágikus eredetétől, noha közismert, hogy a jogtudományi fogalomképzésre, a jog dogmatikájára, a teológiai gondolkodás is befolyást gyakorolt, s a kezdetekben jelentősen elősegítette módszertanának, elsősorban a glosszátorok, kommentátorok majd az egzegetikus (l'école de l'exégèse-hez és ahhoz hasonló), szövegelemző-magyarázó jogtudománynak a kialakulását. Kezdjük mi is elemzésünket a szakjogtudományokkal, vagy ágazati jogtudományokkal, amennyiben azok a hagyományos jogtudományt, a jurisprudenzt éppen az értelmezési, a jogdogmatikai, rendszerezési kérdések előtérbe állításával művelik. Miért? Hogyan jellemezhető a jogászai szakmák és a hagyományos jogtudomány kapcsolata?

A szakjogtudomány alkalmazott tudomány, jogágazatok, jogterületek belső problémáival foglalkozik, s teljes a létjogosultsága: rendszerező-szisztematizáló, fogalomelemző, jogdogmatikát - az adott szakjogterület belső értelmi összefüggéseit kereső és megtaláló - tehát tantételeket ki-munkáló feladatokkal. Így megállapítja, hogy egy tényállás jogi konstrukciójának milyen életbeli magatartásformák, elkövetési módok felelnek meg, vagy éppen hol húzódnak a rokon jogi fogalmak egymás közötti határai (mondjuk a felelősségi alakzatoké, teszem azt a büntetőjogban a dolus eventuais és a negligencia között). De az absztrakt jogi normák és jogtételek szempontjából releváns jogi tényeket sem lehet a jogágra, jogterületre jellemző - elvileg ellentmondásmentes jogi rend ismerete, a szakma ismerete nélkül - megállapítani vagy pusztán a józan észre támaszkodó emberi értelemmel minősíteni, mert a

tapasztalatot és a jogászság mesterséges értelmét csak a jogi oktatáson keresztül és a praxisban lehet elsajátítani. A kötelmi jog általános részének ismerete nélkül nem lehet a kötelmi jog különös részét alkalmazni. Vagy az általános törvényi tényállás büntetőjogban kiművelt fogalma és alakzata nélkül az egyes tényállásokat igen nehéz volna megtanulni és megérteni. A perbeli cselekmények foganatosítása sem megy pusztán az eljárási jogok szerepeinek tapasztalatok nélküli, mechanikus alkalmazásával. Az ágazati jogtudományok alkalmazott (s a jogász praxisban alkalmazandó) tudása közel esik a jogász tevékenységek igényeihez, csak hogy a gyakorló jogászság tevékenysége - az iratszerkesztő munka kivételével - mindig ügyekhez, esetekhez, azok eldöntéséhez kapcsolódik. A jogászok mindig megbízóik jogi helyzetét, jogállását, érdekeit védik és képviselik, vagy, mint az ügyészek és a bírák, a jogrendnek megfelelő döntések megszületését szorgalmazzák. *A szakjogtudományok eloldódnak ettől a konkrét esetekhez kötöttségtől, s a jogszabályok, jogi normák, tantételek és érvelésmódok általánosabb dimenzióit kutatják, de csak meghatározott, határolt jogterületeken (jogágakon belül vagy egy jogterületen).* A pozitív jog, a tételesjogi tudás megszerzéséhez, de megalkotásához és alkalmazásához egyaránt szükséges ez a hagyományos 'jurisprudenz'. Nem egyenlő a jogelmélettel, ami nem részterületeken, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy *a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás, alkotóelemei és részrendszerei változásai ellenére meddig marad azonos önmagával.* Tehát nem pusztán egy-egy jogterület belső sajátosságára reflektál. A jog belső és külső komplexitása itt együtt a vizsgálat tárgya. Ebben az összefüggésben a jogtörténet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia is a jog szintetikus elmélete megalkotásának összetevője. Hiszen *a jogtörténet* a jogrendszerek időbeli változásait, a diakronikus szempontot érvényesítve tárgyalja a folyamatokat, míg *a jogösszehasonlítás* - az összehasonlítás alapjának tisztázása után - az azonos alapon fellépő szinkron jelenségek összevetéséből próbál meg jogi jelenségeket magyarázni, lehetséges megoldásokat feltárni, következtetéseket levonni. Elkerülve az *egyidejű különidejűség* történetietlenségének csapdait. Például olyasmit, hogy egy jogalkotó ott akarjon emberi jogi dimenziójú, igen szubtilis, kifinomult jogvédelmet kreálni, ahol - s többnyire ez a helyzet a hagyományos vagy a vallási

jogrendszerekben - nemhogy az alapjogok státuszát, hanem az alanyi jogok fogalmát sem ismerik vagy ismerik el. Ha ugyanis a komparativisztika a különböző fejlettségű, minőségű jogok egyidejű létezése közötti distinkciót nem teszi meg, akkor csak az lehet, amit Marcel Proust nagyszerű regényfolyamában, az „À la recherche du temps perdu”-ben az összehasonlító tudományokról írt: elegáns időtöltés. A *jogszociológia*, a jog okozatos összefüggéseinek, társadalmi feltételezettségének és hatékonyságának kutatását végezve pedig elősegíti a jogérvényesülés mechanizmusainak - az önkéntes jogkövetés motívumainak és a jogérvényesítés eszközrendszerének - a megértését.

Azt mondhatjuk most már, hogy végeredményben két szélsőérték-ként a tudás két típusával állunk szembe: a jogász hivatások az *operacionális* tudás-típust képviselik, esetekhez kötődő műveleteket végeznek a joganyaggal, míg a *szubsztantív racionalitás* tudástípusa ettől eltérő fogalomalkotási stratégiákra irányul: ez az elméleti jogtudományok sajátja. A *kettő között foglalnak helyet a szakjogtudományok*, mert mindkét tudástípus sajátosságaiából részesednek. Nincsenek teljesen a praxishoz kötve, elemelkednek attól és általánosabb jogi konstrukciókat építenek ki (pl.: ágazati jogforrástan vagy jogági felelősségi alakzatok vagy éppen a joganyag rendezésének ott és akkor célszerű módoszatai kimunkálásával), de jogági, jogterületi határokon belül maradó összefüggésekig, s nem az egész jogrendszerig mennek el.

Weber Jogszociológiájában - tőlünk eltérően - nem tett különbséget az elméleti és gyakorlati jogász munka között. Azt mondhatnám, hogy az Őt foglalkoztató fő probléma vonatkozásában - a jog változásaiban a politikai tényezők (impérium) és a gazdasági feltételek mellett miért jut döntő szerephez a jogászság - ez némelyest megengedhető is volt. Ily módon a jogász munkába, annak módszeressége és logikai szempontból legmagasabb fokú racionalitásába beleértve a jogtudományt, a következő öt posztulátumát találta: „1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel „alkalmazása” egy konkrét „tényállásra”, - 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jog logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, - 3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek „hézagmentes” rendszerét kell elénk tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk, - 4. amit jogilag nem lehet racionálisan „megkonstruálni”, az jogi szempontból nem is releváns, -5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi

tételek „alkalmazását” vagy „valóra váltását”, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni „vétséget” ..., mivel a jogrend-szer „hézagmentességének” megfelelően a „jogi rendezettség” is alapka-tegóriája minden szociális történésnek. (Jogszociológia, 1995, 22.) Sze-rintünk a jogi racionalizmus ezen posztulátumai közül, elsősorban a mai kontinentális jog fejlettségénél, az első kettő tapasztalatilag is előálló evidencia, míg a további három tudományos belátás következménye. Weber ezen jogi racionalitás követelményei jól mutatják a prudentia, a szakmai tapasztalat és a tudás egybefonódottságát. Ilyen és hasonló okok következtében vannak akik a jogtudomány tudomány jellegét is megkérdőjelezik (Például Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudo-mányról Akadémia, Budapest, 1983). Magam az alkalmazott tudomány fogalmával tartom gondolatilag kezelhetőnek az itt kétségtelenül meglé-vő problémákat.

Mindazonáltal az operacionális tudás - ami a *szakjogtudományok művelő* esetében eloldódik a konkrét esetekhez, ügyekhez kötöttségtől - egyenesen meg is óvja a szakjogtudóst attól, amit a Russel paradoxon első állítása mond a szaktudósról. Nevezetesen, így Bertrand Russel, hogy „szaktudós az, aki egyre kevesebből és kevesebből egyre többet és többet tud.” Ez a tudástípus valószínűleg nagyon jól illik a fizikusra, kémikusra, akik az anyag szerkezeti elemeinek egyre kisebb összetevőit ismerik meg és tárják fel. A makrofizikai testi dolgok mechanikáját a mikrofizikai kvantumelmélet követte, majd az anyag molekuláris és atomi szintjeinek vizsgálata következett, természetesen nem feltétlenül időbelileg, aztán a még kisebb kvarkoknál vagyunk. A jogtudomány azonban nem ezen a módon halad, mert egy roppant gyakorlatias kép-ződmény. Legkisebb, logikailag értelmes egysége a jogtétel - ami értel-mes jogi gondolat nyelvileg kifejezve, anélkül, hogy jogi norma lenne - tovább már nem osztható. A szakjogtudományoknak valószínűleg ezért nem sajátja ez a mozgás. Nem fenyegeti az a veszély, ami a russeli érte-lemben vett szaktudóst, ti., hogy tudása a rossz végtelenbe tartana - ami, ha belegondolunk, értelmetlenné is tenné erőfeszítéseit. (Ezért ezzel a definícióval szembeállítható és állítandó a docta ignorantia, vagy leg-alábbis annak gyanúja). A szakjogtudós tudásának határa ugyanis nem egy csökkenő mennyiségű, terjedelmű természetű tárgy, hanem egy ál-landóan újratermelődő tárgy: *a joganyag*. Egy számára adott tapasztalati realitás, véges és határolt empíria, pozitív természetű: létezik mert hat, hat mert létezik. A szakjogtudós élvezheti a létezés, a jog pozitivitását,

tudása a *norma*, *döntés* és a döntések által kiváltott *jogviszonyok*, azok keletkezése, módosítása, megszüntetése vagy éppen deklaratív aktusok esetén, jogviszonyok deklarálása dimenzióiban mozog, tehát a jog szerkezeti, struktúra elemei közötti kölcsönhatásokban mozog. Amihez elsősorban belső szemlélet kell, amely joganyag változik és változtatható, külső szemléletben látható összefüggéseire nem, vagy nem feltétlenül kell, hogy reflektáljon. Saját kompetencia-határait szakmája magas szintű műveléséhez nem feltétlenül kell de lege ferenda eltolnia, s ezzel a lehetséges jogalkotás, a lehetséges és kívánatos jogintézmények természetjoga felé, a jogalkotás szociológiai, politológiai, ökonomiai összetevői felé kinyitnia. Gyakran ezt mégis megteszik, s akkor a jogalkalmazás vagy a jogalkotás jogpolitikai összetevőjeként értékelik műveleteiket. Mindenesetre a hatályos joghoz szigorúan kötődő szakjogtudományi felfogás képviselőit rázza meg leginkább az a Kirchmann által leírt, történelmileg nézve nem is ritka helyzet, hogy a törvényhozó helyesbítő szavára egész könyvtárak válnak makulaturává. A joganyaghoz kötöttséget persze a szakjogtudós esetében is oldhatja a jogtudományhoz kötöttség, amennyiben annak a jogszabályoknál időt állóbb teljesítményei - jogdogmatikája, felelősségi alakzatai, szankciótana, klasszifikációi vagy éppen jogtechnikái, melyek a jogforrások értelmezésén keresztül maguk is a joggyakorlat összetevőivé válnak - ezek is munkásságának vizsgálati terepét képezik. Ilyen szempontból a tételes jogtól nemcsak a jogváltoztatás vagy a jogalkalmazás jogpolitikai, hanem a szakjogtudományok vezérlő-eszméi felé is kapcsolatot talál a jurisprudentia. Tehát a joganyag, a jogváltoztatás és a szakjogtudomány trichotóm világaként jellemezhető. Ebbe a felfogásba a hagyományos jogtudomány jogfejlesztő hatása belefér tehát, mert a jogtudomány eredményein keresztül értelmezett joganyag - maga is jogforrássá válik. Felfogásom szerint a doktrinális értelmezés belejátszik a legálisba. Nem azért, mert kötelező, hanem mert meggyőző erején keresztül hat. A szakjogtudomány a joganyaghoz kötött, de teljesítményével szerepet kap annak újratermelődésébe - és ehhez nem kell absztrakt-elméleti, szubsztantív tudásformává válnia, mint a jogelméletnek, elég a gyakorlati szükségletek fogalmi elrendezésében feladatot vállalnia. Ezt viszont kell is, másképp feleslegessé válna vagy csak oktatási-didaktikai jelentőségre kárhozná magát. Mellesleg, a jogászság képzése és képzettsége szempontjából, egy nemzeti jogi kultúra elsajátíttatása szempontjából ez sem kevés. Savigny jogász eszménye, az, hogy a matematikai képletek

bizonyosságával tudjon a jogász 'számolni' a jog fogalmaival és konstrukcióival, csak abban az esetben mehet teljesebbé, ha az operacionális tudás a felhalmozódó jogász tapasztalatok mellett a szakjogtudományok eredményeire, az oktatásra és a jogi kultúrára egyaránt támaszkodik. A jogbiztonság - függetlenül most attól, hogy milyen konkrét elvárást fogalmazunk meg vele kapcsolatban - épp ezért a jog eszméjének összetevője. Épp ezért fogok a későbbiekben a jog eszméjével kapcsolatos problematikára részletesebben is kitérni, mert jogász kultúra és jogállami szellemiség nélkül - a jog eszméjét, az igazságosságot sem lehet teljesíteni.

Summa summarum: az általunk egyáltalán nem lebecsült alkalmazott tudás(okkal) szemben az elméleti *jogtudósok* munkálják ki a jogról való gondolkodás alapfogalmait (jogtan), finomítják dogmatikai kategóriáit, általánosítanak a jogi élet tapasztalatainak összegyűjtésén és rendszerezésén keresztül (pl.: jogtípusok, jogcsoportok, nemzeti jogrendszerek, jogi kultúrák). Az *elméleti munka - szemben a különbözőségben széteső közvetlen gyakorlati tudattal - mindig a rendezetlenségbe absztrakció útján rendet teremtő "egybelátás"* (teória = egybe és egységbelátást, össz-szemléletet jelent, arisztotelészi értelemben, ami több mint a szemlélődés ("contemplatio") és más mint a "visio" és más mint a "praxis", mert a jogi jelenségek sokféleségét és változásait egységes alapon magyarázza. A szétszórta sokaságot szintetizálja: ez elméletalkotási stratégiája⁴. Hiszen a jog egyidejűleg norma, döntés és jogviszony; tárgyi jog és alanyi jog; jogosultság és kötelezettség; eszme és szervezet; nyelv és igazság sokféleségének valaminő egysége. Különböző oldalakra, mozzanatokra bomló ismerettárgy, amely nemcsak ezen *belső komplexitással rendelkezik*, hanem történeti alakulását befolyásolják társadalmi, gazdasági, erkölcsi és politikai környezetének hatásai. A jog fejlődését az adott társadalom szabályozási szükségletei, igényei is befolyásolják. A jog belső komplexitásának az egyneműsítése, és e változó, dinamikus szerkezet arányainak átrendeződése, intézményi megoldásai

⁴ Nem térünk itt ki az analitikus jogelméletekkel való viszonyra, amelyeket nagyra értékelhetünk, de ez nem változtat azon az összefüggésen, hogy éppen az analitikus eredmények felhalmozódása időről-időre megszüli a szintézis alkotás lehetőségét és szükségességét. Amíg a szintetikus elméletalkotási stratégia része lehet az analitikus kutatás eredménye, addig fordítva ez nem áll. (Legfeljebb a szintetikus elméletalkotás is alávethető analitikus megfontolásoknak és kritikáknak, ellenőrzésnek). Viszonyokról lásd részletesebben: Szigeti Péter-Takács Péter: A jogállamiság jogelmélete Napvilág, Budapest 2004, 23-25.

kölcsönhatásban állnak külső komplexitásával. A társadalmi változások hatnak a jogi változásokra, s a jog megoldásai is befolyásolják az össz-társadalmi viszonyok alakulását. Ezen belső és külső komplexitás egybe-látása és láttatása a jogról való elméleti tudás, a jogelmélet feladata. A jogelmélet a jog önreflexiója, s nem esik teljesen egybe a jogfilozófiával, ami pedig mindig egy meghatározott filozófia - egzisztencialista, neoto-mista, fenomenológiai, marxista vagy éppen neokantiánus - jogról alkotott reflexiója

III.

A jog eszméje az igazságosság olvashatjuk a nem is olyan rég elmúlt század olyan kitűnő elméinél, mint a jogbölcse Gustav Radbruch, vagy a pragmatista jogszociológus Roscoe Pound. Előbbi a jogeszmé közismert, antinómius természetének tanítását dolgozta ki, az igazságosság-célszerűség-jogbiztonság szentháromságával, utóbbi az optimális szabályozást tette meg igazságosság-kritériummá, ahol a legtöbb előnyt, azaz közhatalmilag védett érdekek és alanyi jogosultságok maximális elismerését a legkevesebb veszteséggel tudják párosítani. De mit jelent a jogban igazságosnak lenni? - akkor amikor a jogeszmé feltartóztathatatlanul sodor egyik alkotóelemétől a másikig, követelik egymást, de ellent is mondanak egymásnak⁵. A természetüknél fogva különbözőeket azonos mércével mérjük-e, vagy pedig ellenkezőleg: az az igazságos, ha figyelembe veszi a jog a különbözőséget, s a különbözőség alapján eltérő mércét tesz meg ítélete alapjának. A jogeszmé antinómius természeténél vagyunk, és in abstracto nem is lehet a kérdést eldönteni - ezért és ennyiben antinómius természetű. Radbruch ezen a ponton vezeti át a célszerűségi szemponthoz az alkalmazandó mérce azonosságának vagy különbözőségének kérdését. Mi is bizony követhetjük, s az igazságos mérce megválasztásának célszerűségi szemponttá válása már egyenesen igényli is a jogtudomány

⁵ „Az igazságosság és célszerűség ellentétes követelményeket állítanak fel: az igazságosság egyenlőséget jelent, a jog egyenlősége pedig a jogtétel általánosságát követeli. Az igazságosság bizonyos fokig általánosít. De az egyenlőség a valóságban nincs adva: az egyenlőség mindig csupán egy adott egyenlőtlenségtől való elvonatkoztatás, meghatározott szempontból. A célszerűség nézőpontjából minden egyenlőtlenség lényeges: a célszerűségnek amennyire csak lehetséges, individualizálnia kell”. (G. Radbruch: Jogfilozófia in: Jog és filozófia Antológia a század első felének jogelméleti irodalma köréből /szerk.: Varga Csaba/ Akadémiai kiadó, Budapest, 1981, 234-35.)

közreműködését a jog eszméjének a megvalósításában: mindenekelőtt azt, hogy a jogtudomány eszméjének megfelelően az igaz ismereteket el tudja választani a hamistól, a tudást a tudatlanságtól, mert bár az igazságosság erkölcsi-természetjogi kategóriája nem esik egybe, nem azonos az ismeretelméleti igaz - hamis problémákkal, de egy előfeltételezettségi összefüggést biztosan megállapíthatunk közöttük. Nevezetesen, minden hamis ismeret távolabb visz a jog eszméjének megvalósulásától, s minden igaz ismeret hozzásegít minket ahhoz, hogy igazságosak lehessünk. Ekkor az igazságosság már nem pusztán szubjektív, érületi kategória, amit mindenki tetszőlegesen értelmezhet, saját érdekei, értékei és érzelmei szerint, mint ez a hétköznapi tudat szintjén igen gyakran előfordul, hanem a célnak megfelelő eszköz, a célszerűség ismereti alapjának megválasztásában hívhatja segítségül a jogtudományt. A jog egyneműsítő és egyenlő mércéjének alkalmazását - a jogegyenlőségi jogot fenntartva - tud állást foglalni a kivételek megtételének megalapozottságát, szükségességét illetően: miért nem azonos mércét kell alkalmazni a közszereplők és a magánszemélyek rágalmazhatóságának határait illetően; miért van az, hogy a pozitív diszkrimináció bizonyos feltételek megléte esetén megengedett, s nem sérti a jogegyenlőség elvét; vagy, hogy az országgyűlési képviselőket - képviselői munkájuk feltételeinek biztosítása érdekében - mentelmi jog illeti meg, ámbár ez nem jár minden állampolgárnak. A célszerűség szempontjának mikénti érvényesülésében való állásfoglalás az indokoltság, az igaz és a hamis ismeretek elválasztása mellett lehetséges csak. Ilyen szempontból az igaz-hamis ismeretelméleti megkülönböztetése, egy megkülönböztetés bevezetésének megalapozottsága, indokolhatósága és indokoltsága az igazságossági mércének közvetlen előfeltétele. Ráutalt az igazságosság az igazságra, a természetjog a jogtudományra. Ebben az esetben lehet a igazságosság a társadalmi intézmények elsődleges erénye.

Az erény gyakorlása pedig nem fog menni a *jogtudomány által kielemezett igaz ismeretek, jogszerű megoldások nélkül*⁶. Ebben áll a jogtudomány eszméje és hivatása.

⁶ Gondolatmenetünket nem terheltük itt meg a *jogszerűség* kérdésében való állásfoglalással, noha minden kontinentális jogrendszer alapvetően két gondolati művelet-sort végez, annak érdekében, hogy *jogszerűen és megalapozottan* tudja minősíteni a jogalanyok magatartását.

1. Dönt a jogilag releváns és nem releváns tényekről, körülményekről, magatartásokról, meghúzva ezzel saját kompetencia-határait a *ius* és a *non-ius* világa között. Szerencsére az életnek a reprodukció mai komplexitási fokán is nagyon sok olyan aspektusa van, amit semminemű norma vagy nem jogi, hanem társadalmi normák szabályoznak (bevett szokások, konvenciók, erkölcsi, politikai vagy éppen műszaki-technikai normák, vagy az etikett szabályai koordinálnak).

2. Ha a jog világán belülre tartozónak számítja be a szociális cselekvéseket, magatartásokat, akkor kell azokat *vagy jogszerűnek vagy jogellenesnek* vagy - ritka és partikuláris határhelyzetekben - *jogalap nélkülieknek* minősítenie. Mutatis mutandis az igazságosságról mondottak a jogszerűségben történő állásfoglalásra is nagymértékben, de sohasem teljesen érvényesek: a jogszerűségről való döntés is ráutalt az igaz-hamis megkülönböztetésre, legfeljebb közvetettebb és csekélyebb mértékben a polgári perben, mint más jogterületeken. Ott egyfelől a bíró indítványhoz kötöttsége a felek rendelkezésének következménye, másfelől a semleges, pártatlan bíráskodás eszmény - s ennek jogi kultúra függő alkalmazása - befolyásolja a bírói szerepfelfogásnak a bizonyítottsághoz és az ún. tárgyi igazság feltárásához való viszonyát. Sőt, *jogellenes helyzeteket* (például elbirtoklás, elévülés vagy éppen bizonyos hibás tulajdon jogszerűvé tétele) is jogszerűnek ismernek el jogrendszerek, ha a jog- vagy forgalombiztonság igénye ezt bizonyos relációkban megköveteli. Ebben az értelemben a jogeszmé antinómikus természetén nem lehet túljutni. Ilyenkor persze az igazságosság erénye sérül, csorbát szenved. Akik a jogi objektiváció társadalomontológiai alapját, szerkezetét és működését megértették, ezt tudomásul kell venniük. Azoknak a konzervatív vagy liberális doktrínéreknek, akik az erkölcsi jogok fontos, de szükségképpen mindig csak parciális nézőpontját akarják a jogrendszer egészére kiterjeszteni, saját jól felfogott erkölcsi értékrendjüknek A JOG-ként való igazolására és elterjesztésére - reménytelen a megismerési helyzetük. A materialista társadalom- és történelemszemlélettől és/vagy a szociológiai felvilágosodástól intakt maradt, kissé elavult álláspontokat képviselnek. Ezért megérdemlik a tudásszociológiai kritikát - noha nem mindig kapják meg azt.

8. Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége

Horváth Barna eredményei a természetjog és a pozitív jog dialektikus viszonyának tisztázásában. A kérdésnek társadalomontológiai elemzési perspektívába helyezése. Emberi praxisra épülő társadalmi lét kontra módszerdualizmus. A természetjog fogalmi tartalma - Webernél. A jogszolgáltatás stádiumai: közvetítési folyamat a jog előtti szakasz - a természetjog és a pozitív jog között. A természetjog ontológiai státusza - őt relációban: joghézag kitöltés, a szokásjogi jogképződés átlagtipikussága, a jogalkotás lényegtipikussági szintje, a jogalkalmazás igazságossága (ius strictum - ius aequum), 'természetjog contra legem' érvényességet beszüktető hatással.

Prológus

A természetjog és a jogpozitivizmus viszonyát az *elméleti irányzatok* mozgásában korábban úgy értékeltük, mint ami a jogelmélet centrális problémája, s harcuk egyenesen a jogelmélet öntudatának kifejeződése. A két irányzat küzdelmében formálódik a jog önreflexiója, mint a dolog immanens természete. Álláspontunkat igyekeztünk fogalmi elemzéssel, azaz a természetjog és a jogpozitivizmus viszonyát Horváth Barna nyomán a fogalom meghatározás szintjén tisztázva alátámasztani, s ezután tértünk át a természetjog történeti csomópontjainak bemutatására, illetőleg a funkcionális elemzés kínálta lehetőségek kiaknázására (Szigeti Péter-Takács Péter: A jogállamiság jogelmélete Napvilág, 1998, 35-38.).

Vizsgálódásunk eredményeként a természetjogi ideológia legitimációs - programadó, állapotigazoló és a jogalanyok cselekvését motiváló - funkcióihoz jutottunk el, tehát az ideológia általános funkcióit alkalmaztuk egy sajátosan jogi ideológiai képződményre, a természetjogra nézve. A jogi ideológia jellegét, a természetjog legitimációs funkcióját azonban részletesen nem tematizáltuk.

Mivel fejtegetéseink az irányzatok szempontjából, egymáshoz való viszonyuk tisztázásának szükségletéből illetőleg a jogelmélet és a jogfilozófia közötti különbség egyik lehetséges megoldása szempontjából

ból íródtak, tehát *döntően ismeretelméleti jellegű kérdésfeltevések* felől közelítettek ismerettárgyukhoz, jogosnak tűnik egy másik, jól megalapozható problémafelállítás. Nevezetesen az, hogy az ismeretelméleti oldallal szemben *állítsuk előtérbe* a természetjogi szint és a pozitív jog tárgyi, ontológiai kérdését. Azt, amely a jogi objektiváció természetes beállítottságához, intentio recta szemléletű elemzéséhez és ennek már elért eredményeihez - legalitás és legitimáció viszonyának tisztázottságához - kapcsolódik. Itt a jogi objektiváció elemzését kell továbbvinnünk. A jog szerkezetének elemzése - norma, döntés, jogviszony és imperiummal rendelkező közhatalmi mozzanat dinamikus egymásba átcsapása - mellett a jog, így is mondhatjuk, finomszerkezetének feltárása segítségével továbbvinni alapproblémánkat. Azon előfeltevések fenntartása mellett, hogy egyfelől a jogi objektiváció finomszerkezete, „kategóriális hálójá” (N.Hartmann) a filozófiai kategóriaelemzés módszertanával közelíthető meg, másfelől pedig, hogy minden társadalmi objektivációs forma, s így a jog is, a társadalmi totalitás részkomplexuma. Mégpedig a jog esetében olyan külső és belső komplexitással rendelkező objektiváció, amely az emberek társadalmi gyakorlatában létrejött *másodlagos teleológikus* képződmény. Azaz megtartjuk társadalom-ontológiai elemző perspektívánkat, de a természetjog mibenlétének, (természetének és funkcióinak) és a tételesjoghoz való viszonyának további tisztázásában megpróbáljuk a szűkebben vett ismerettárgyat jellemző további tárgyspecifikus kategóriákat és ezek összefüggéseit kibontani.

Egy ilyen elemzés létjogosultságát kézen fekvővé teszi számunkra, hogy épp azért, mert a dialektikus elemző módszer sok lehetőségét kihasználva lépett fel, nagymértékben támaszkodjunk Horváth Barna tömör, velős felfogására a természetjog és a jogpozitivismus viszonyának tisztázásakor (Természetjog és pozitivismus Dunántúli Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1928, 3-12) - mely frappáns Kelsen kritikájának bevezetése. Ekként írt az alapproblémáról: „Vajon micsoda belső feszítőerő, micsoda titokzatos dialektikai folyamat az, amely a pozitivismust belülről kényszerül most ismét szétfeszíteni? Micsoda végzet lebeg a pozitivismus felett, hogy győzelme sohasem lehet végleges? Micsoda sötét sors akadályozza meg ezt a két halálosan összeölelkezett ellenfelet: a Természetjogot, - ezt a nagy Állítást - épúgy, mint a Pozitivismust, - ezt a nagy Tagadást, - abban, hogy egymást elpusztítsa; micsoda hatalom az, amely ezt a két ellenfelet, akiknek harca egyidős a társadalomról való

gondolkodással, nem engedi sem győzni, sem meghalni?” (1928,3) S miután bevezette a természetjogi *maximum* (‘a világrend egy nagy jogrendszer’) és *minimum* (‘a természetes jog az erősebb joga’) szofista természetjogi érvelését, ahol a pozitív jog a sok gyenge önvédelmeként jelenik meg a kevés erőssel szemben, megmutatja azt is, hogy esik egybe az erő jogán a pozitív jog a természetjoggal. „...az diktálja a pozitív jogot, aki erősebb - tehát a természetjogi jogosult - és aki leszorul a pozitív jogalkotó hatalmi pozíciójáról, az már természetjogon is megszűnt jogosult - mert megszűnt erősebb - lenni. A természetjog és a pozitív jog közötti ellentét lehetősége megszűnik: a természetjog eltagadja önmagát, hogy a pozitívizmust igazolja és ezzel annak tipikusan természetjogi legitimitációt ad.

A pozitívizmus terhes a természetjogtól. A logikai öntermékenyítésnek ezt az érdekes esetét érdemes lesz közelebről tanulmányoznunk. De már itt, a pozitívizmus kezdeténél is világosan láthatjuk, hogy a pozitívizmus a maga következetes végiggondolásában csupán egy neme - és nem kontradiktórius ellentéte - a természetjognak: *p o z i t í v i s t a t e r m é s z e t j o g*. A pozitívizmus ... méhében hordja a természetjogot, ...” (1928, 4.)

Két lényeges konklúzióhoz, elméleti tételhez jutottunk itt el. Teljeséggel osztjuk Horváth azon álláspontját, mely szerint nincs *kizáró ellentétviszony* természetjog és jogpozitívizmus között, hanem egyikük a másik neme. Azonban hogyan lehetséges ez?

Szerintünk csak akkor, ha van közös faj fogalom, ami esetünkben éppen a legalitás. Ahogy fogalmilag nincs nő férfi nélkül és férfi nő nélkül, mert egymásra vonatkoztatottak, de mindkettő az ember universumán belül, azonképpen van ez a természetjog és a pozitív jog kapcsolatában is. Reflexiójuk a jog fogalmán belüli mozgásban létezik, de ez csak akkor látszik jól, ha nem egymással szemben álló, önálló életet élő irányzatok, ‘izmusok’ kérdéseként fogjuk fel, hanem tárgyméleti perspektívába helyezzük őket.

Logikailag tételezve, a tagadás kétféle formájával, egyikük átcsap a másikba és fordítva. A különbséget magába foglaló egység mindkét mozgásban benne rejlik.

A természetjogi kiindulópont a pozitív joghoz (A), a pozitív jogi kiindulópont ellentétéhez, a természetjoghoz vezet át (B). Ha a kiinduló állítás a természetjog, akkor:

- I. *természetjog* - nem természetjog
 - A. (az első, kontradiktórius tagadás fejezi ki a különbséget, azt, hogy a természetjogi jelleg tagadása nem semmisíti meg a természetjogot, csak részleges mozzanattá teszi)
 - II. nem - nem természetjog = *pozitív jog*
(kontrarius, kifejtett tagadás, a tagadás tagadása fejezi ki, hogy a különbség megmarad a szintézisben)
-

Vagy, ha a pozitív jog felől kiindulva vesszük:

- I. *pozitív jog* - nem pozitív jog
- B. (kontradiktórius tagadás fejezi ki, hogy implicite valami más is van a pozitív jogban, mint ön maga)
- II. nem - nem pozitív jog = *természetjog*
(kontrarius, kifejtett tagadás, a tagadás tagadása)¹

Látni fogjuk, hogy *reflexiós mozgás* egyben azt is jelenti, hogy a természetjognak és a pozitív jognak nincs teljesen egymástól független

¹ Horváthnál azért nincs explicit megoldás a problémára, mert a „nem kontradiktórius ellentéte” jelentheti azt is, hogy nem kizáró ellentéte, de azt is, hogy nem kontradiktórius, hanem kontrarius ellentétviszony áll fenn köztük között. (Nem eldöntött úton jár tehát.) Azaz a tagadás egy másik, kifejtett formája, melyet nemcsak Hegelnél találunk meg, hanem, De Morgan (Logic, 1847) óta a logika szaktudományágában kidolgozott megkülönböztetés. Eltérően tehát a matematikai logika szokásos, csak egyféle tagadás ismerő megoldásától, mi háromféle (kontradiktórius, kontrarius és a tagadás tagadása) tagadást ismerünk el és ezeket kell alkalmaznunk problémánk megoldására. Azt pedig, hogy a kétféle tagadás alkalmazása esetén a kifejtett forma, a tagadás kontrarius formájával a tagadás tagadása helyzete áll elő, Szigeti József dolgozta ki. (The Principle of the Identity of Identity and Not-Identity. In: Nature, Society, and Thought Vol. 12, No.3./1999. University of Minnesota, Minneapolis). Ezt alkalmaztuk fentebb a különbséget és ellentétet egyaránt magába foglaló konkrét azonosság viszonyának, a természetjog és a pozitív jog viszonyának tisztázásához.

érvényességi alapja, mert csak parciálisan térnek el, noha a természetjog mégsem rendelkezik a pozitív jog érvényességével.

A másik tétel miszerint a természetjog és a pozitív jog viszonyában megszűnik a különbség, egybeesés áll elő, szintén diszkuszióra szorul. Éppen ez az a pont, amit teoretizálni szükséges, nevezetesen, hogy a jogi objektiváció felépítésében miért esik egybe egy ponton e kettő. Horváth itt az erő közös nevezőjén túl nem adott explicit magyarázatot, s nemcsak azért nem, mert polemikus tanulmányában erre nem volt szüksége, hanem elméleti pozíciója miatt sem. Ugyanis sajátos, mérsékelt neokantiánusként (1998, 63-67.), mégiscsak szemléleti formának fogta fel lét és legyen módszertani problémáját, s ezért a társadalmi lét sajátos létreteggénti elismeréséhez, hasonlóan más neokantiánusokhoz, nem juthatott el. Pedig az egybeesésnek éppen ez a magyarázata. Úgy is mondhatnánk, hogy a *pozitív jog érvényessége és a természetjog értékelő szemlélete közötti különbség összekapcsolhatóságát kell elméletileg levezetni, megmagyarázni*. Ez a jogpozitivizmus tana esetében kizárt, nem létezik természetjog, mert ami a pozitív jogon túl van, az jogon túli, tehát ideológiai képződmény (Kelsen). Sein és Sollen Horváth által képviselt módszerdualista pozíciója pedig a két szféra tárgyi-ontológiai elválasztottsága okán az egybeesést csak szubjektíve - a jogászi, vagy kiterjesztve a jogtani szemléletbe helyezve - tudja felfogni.

Horváth eredményeit elismerve, tovább víve és kritikailag meghaladva pedig nyugodtan támaszkodhatunk a magyar jogelmélet azon korszakos eredményeire, melyeket az ismerettárgynak a társadalomontológiai elemzés perspektívájába helyezése következtében állt elő. Kitüntetetten Peschka Vilmos - de nemcsak az ő - munkásságban.

Tömören szólva: arra teszünk kísérletet, hogy a jogi objektiváció kategorialis felépítettségében helyezzük el a természetjogi és a pozitív jogi mozzanatok - véleményünk szerinti - dialektikus közvetítettségét. Ahol az értelmi gondolkodásban (Verstand; ratio) elszigetelődő mozzanatok az ész (Vernunft; intellectus) - a dialektikusan közvetítő mozzanatok segítségével - folyamatszerűségében ábrázolja. A közvetítés éppen azt jelenti, hogy egyik mozzanat, kategória részben vagy egészben átadja tulajdonságait egy másiknak, a jogképződés folyamatában.

Emberi praxisra épülő társadalmi lét kontra módszerdualizmus

Felfogásunk szerint a dialektikus mozzanatokat tárgyi igazság illeti meg a jog elemzésében. Fontos ezt hangsúlyozni, s nemcsak ezen objektiváció felépítettségének elemzése miatt, hanem amiatt is, mert ma a konzervatív gondolkodás előtérbe kerülése következtében sokan úgy írják le a jogot, hogy abban a teológiai-dogmatikai hagyomány és a retorika elemei (topikai, argumentációs formákban) jelen vannak, sőt, dominálnak és - szándékosan vagy szándéktalanul - eliminálják belőle a dialektikát. Horvát Barna egykor szerencsénkre nem így tett, hanem bemutatta és leírta a jog természetjogi és jogpozitvista rétegének viszonyában a dialektikus feszültséget - igaz bizonyos pontokon írásának stiláris csillogása, irodalmi lendülete átugrott nehéz kérdéseken. Magunk őt követve ezt a jog életében újratermelődő harcot a jogelmélet lényeges kérdéseként ábrázoltuk. Azonban lét és érték neokantiánus módszerdualizmusával szemben, amely ab ovo elzárja az utat mindenféle monizmus, materialista és objektív idealista monizmusok elől, más úton járunk. A társadalmi lét autochton mozgásaként értelmezzük ezt a feszültséget. Nem tapasztalati-okozatos és tapasztalat előtti és attól független a priori adottságok szemléleti egymásra reflektáltságaként. A jogászság jogalkalmazói feladatainak elemzésére kétségtelenül alkalmas Horváth syn-opsis (egybenezés) elmélete. Itt a tények és az értékek reflexiós mozgásában azok szüntelen egymáson keresztül gazdagodnak, s lesz az életbeli tényállásból jogeset, s a legyen értékek szabályozásra gyakorolt hatásából a jog által befolyásolt emberi magatartás, ahol ezen alapelválasztottság módszerdualizmusa a reflexió ellenére sem szüntethető meg. „A jog nem tiszta norma,...sem tiszta tény, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez. *A jog a dolgok egy szemléletmódja. A jog ideológia....A jogot csak a jogászok elméjének, gondolkodásmódjának a tanulmányozásán keresztül érthetjük meg.* „ - sumházta álláspontját szemléletesen a „Forradalom és Alkotmány”

(1993, 86) című önéletrajzi írásában.² *Ámde* a tény és érték reflexiója túlságosan parciális, a szakmai praxis közvetlenségét leíró nézőpont, ami alkalmatlan arra, hogy a jogot objektivációs formaként, a társadalmi lét kategoriális szerkezetében elemezhessük.³ Mivel a jog objektivációs forma is, s nemcsak szakma és gondolkodásmód, átfogóbb elméleti alapról kell elemeznünk. Mégpedig a létretegek alapján.

A szervesen anyag mindenféle teleológikus meghatározottságot nélkülöző, vak kauzalitásra épülő mozgásformájához képest a szerves anyag, az élő már rendelkezik a 'tudattalan célszerűség' mechanizmusával, végső soron evolúciós léptető rugókkal, ami miatt nemcsak ontológiai le- és felépülés, hanem a környezethez való alkalmazkodás folyamatában természetes szelekció is érvényesül. Itt már van fejlődés, de tudati aktivitás, tehát fogalmi gondolkodás nélküli mozgásformaként. A szervesen anyagiságot és az élő anyag evolúciós mechanizmusait ontológiai előfeltételül kapja az emberi-társadalmi gyakorlat, de az elsődleges és másodlagos teleológikus meghatározottságok kategoriális többletével építkezik. Finális determináció csak a tárgyteremtő emberi praxis számára adott. Ez a társadalmi lét ontológiai specifikuma, amelyben a tapasztalás és a fogalmi gondolkodás az emberi tevékenység együttes

²Arról, hogy a jog Horvátnál miért nem ismerettárgy, hanem gondolat tárgy, szemlélet, ahol a megismerő szubjektum tudatában felmerülő élménnyről van szó - az újabb irodalomban Cs. Kiss Lajos értekezik: „Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi portréja.” In.: Angol jogelmélet. Pallas - Atraktor, Budapest, 2001, 591-593. Az általa ajánlott úttól eltérően, mi elemzésünkben nem a kultúrtudomány, hanem a társadalmi lét elemzése felé nyomulunk tovább.

Pokol Béla jól látja, hogy Horváth mindvégig foglya maradt a neokantiánusok kérdésfeltevéseinek, (bár velünk ellentétben, arra nem utal, hogy analitikailag mennyiben hasznosítható absztrakciós forma a tény és az érték fogalmi megkülönböztetése). Azon állítása azonban nem állja ki a 'Sachkritik' próbáját, hogy Rickertnél és Hartmannnál *társadalmi létről* beszél, minthogy ezt egyikük sem ismerte. Továbbá a társadalmi lét kategória használata nem is merülhet ki az értelemadásban, mely megoldás felcúsúszkál, mert *feltételezi az anyagi (tárgyteremtő) tevékenység mozzanatát*. Ez pedig csak a materialista lételmélet felfogásában van meg. Hartmann nem Lukács és Rickert nem Peschka. (Lásd: Moór Gyula és Horváth Barna jogkoncepciója Magyar Jog 1998/5. 264. oldal)

³ Szemben Molière Monsieur Jourdain-jével, aki nem tudta milyen nyelven beszél, attól, hogy valaki kifogástalan magyarsággal, angolsággal stb. beszél, s ennek tudtában is van, egyáltalán nem biztos, hogy tudja mi a nyelv, mint objektivációs forma. Mik keletkezésének okai, milyen nyelvcsaládok vannak, mi a fő különbség a nyelv, a tudomány, a művészet és a jog között, mint az emberi gyakorlat különböző objektivációs formái között.

koordinálója. Az ember az egyetlen olyan lény, amely a tényszerűséget és a legyen jelleget, a kauzalitást és az értéket képes egyesíteni (és elválasztani is). Analitikusan a kettő csak azért és annyiban elválasztható, mert és amennyiben a társadalmi lét egységes, de komplex szerkezetének megértésében ez szükséges. De *magában az emberi tevékenységben kauzalitás és az érték* - nagyon különböző módokon - *de a ontológiai egységet alkot*. Ha tetszik, ember alatti lét az, amelyből hiányozna az eszmei, az értékmozzanat, mint a tevékenység, a cselekvés koordinátora, s ember feletti, transzcendens lényt kell (kellene) feltételeznünk ahhoz, hogy az érték önmagában emberi magatartás, a szubjektum befogadása nélkül befolyáshoz juthasson. Módszerdualizmus helyett⁴ tehát a társadalmi lét egysége adja tény és érték feszültségét, s ez kerül át a jogba, közvetítési folyamatokkal. Mert hogy nincs semmiféle társadalmi létezés anyagi és szellemi életfolyamatok újratermelése nélkül. Az ember priméren szükséglet kielégítő lény, s szükségleteit saját társadalmi gyakorlatában termeli újra és újjá. Természetjog és jogpozitivizmus társadalmiságát tehát a materialista lételmélet monizmusával kívánjuk megalapozni, az emberi tevékenységek közötti közvetítési folyamatként.

A természetjog fogalmi tartalma - Weber nyomán

A természetjog talán legsikerültebb meghatározásának a jogi irodalomban a Max Weber-it tekinthetjük. Két olyan pontosító korrekcióval, melyet az elemi fogalommeghatározás nyomán kell elvégeznünk. Induljunk ki a „Jogszociológia” meghatározásából: „A „természetjog” azoknak a minden pozitív jogtól függetlenül és - szemben a pozitív joggal - eleve érvényes normáknak a foglalata, amelyek méltóságukat nem a tételes lefektetés önkényes aktusától kapják, hanem fordítva, a tételes jog kötelező erejét is csak ők legitimálják. Olyan normák tehát, amelyek nem annak köszönhetik legitimitásukat, hogy egy legitim törvényhozótól erednek, hanem immanens tulajdonságaik folytán legitimek: ez a jellemző és az egyedül következetes formája egy olyan jog legitimitásának, amely akkor is képes fennmaradni, amikor már nem támasztják alá

⁴ A módszerdualizmus tény-érték fogalma ugyanakkor nem hamis absztrakció, mert a létező bizonyos tulajdonságának megismerésére alkalmas. Mint arra másutt rámutattunk, ilyen volt a jogszociológia szakszociológiakénti megalapozása, illetőleg a jogpozitivizmus filozófiatlanságával szemben a helyes jogi szemlélet rehabilitása. (Sz.P.-T.P. 1998, 63-64.)

vallási kinyilatkoztatások, s amikor már a szent tradíció és annak művelői is elveszítették tekintélyüket. A természetjog ennél fogva az a sajátos forma, amely a forradalom által teremtett rendnek legitimitást kölcsönöz. A fennálló rend ellen lázadó osztályok újra és újra a „természetjogra” hivatkoztak: ez volt az a forma, amely akkor is legitimitást kölcsönzött annak a követelésüknek, hogy jogot alkossanak, ha nem tételes vallási normákra és kinyilatkoztatásokra támaszkodtak. Szándékolt értelmének megfelelően ugyan nem minden természetjog annyira „forradalmi”, hogy azt is jogosnak ítélje, ha bizonyos normáknak a fennálló renddel szemben - erőszakos cselekvéssel vagy passzívan, renitens viselkedéssel - szereznek érvényt. Nemcsak az igaz, hogy a legkülönbélebb autoriter hatalmak is megkapták a „természetjogi” legitimitációjukat, hanem az is, hogy létezett egy másfajta természetjog is: „a történetileg kialakulnak” mint olyannak a „természetjoga”, amely ugyancsak befolyásra tett szert az elvont szabályokon alapuló - vagy ilyen szabályokat alkotó - gondolkodással szemben.” (Gazdaság és Társadalom 2/2 Jog-szociológia, KJK, Budapest, 1995. továbbiakban JSZ, 173-174)

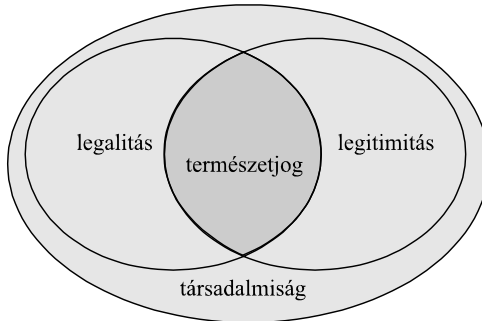
Egyik pontosító megjegyzésünk az, hogy 'az olyan normák tehát...' felfogásában a normativitásnak egy nagyon széles, túl széles fogalmát kéne értenünk, amely terminológiailag már félreérthető. Mert hogy a túlzott kitágítása a „norma” fogalmának, lerontja azt az egzakt, jogszabálytanban kidolgozott értelmét, mely szerint a norma nemcsak nyelvi-logikai, hanem olyan tartalmi egysége a jogrendnek, amely önmagában alkalmas az emberi magatartás irányítására. Azért, mert ez a szigorú értelemben vett normativitás rendelkezik a normastruktúra mindhárom szerkezeti elemével, tehát a hipotézissel, a diszpozícióval és a szankcióval. Világos, hogy a természetjogban *nem* az ilyen értelmű normativitásról van szó Webernél, hanem más, természetjogi értelemben vett normativitásról. Ezért célszerű adekvátabb terminológiát használnunk. Olyan, a normativitásnál szélesebb *követelményekről, melyek elveket, jogelveket is tartalmazhatnak* éppen azon legitimitás igények megnyilvánulásaként, melyekről Weber is beszél. A természetjog éppezért olyan magasabb mérték, amely akár elvi-eszmei, akár jogelvi, akár normatív szintű követelményeket tartalmazhat, *értékelő mérték* (de nemcsak és nem feltétlenül norma tehát), amelynek semmi esetre sincs pozitív jogi értelemben vett érvényessége. A természetjogot Weber a pozitív jog normatív mértékeként tárgyalja. Saját javaslatunkat úgy foglalthatjuk össze, hogy a jog jogát, a természetjogot *a pozitív jog értékelő*

mértéke fogalmi tartalommal vezetjük be. E terminológiai pontosítás egyébként nincs Weber ellenére, mert a racionális természetjog forradalmi típusának legtisztább eseteként kezelt Code civilnél, maga is jellemzi a jogszabályok mellett a gyakorlatias jogtételek, emberi és polgári jogi posztulátumok és a jog fölött álló jog természetjogi maximáinak szerepét. (JSZ, 172-173) Minden norma mérték, de nem minden mérték norma - formulázhatjuk tehát. Ezért a természetjog értékracionális mérték.

Felvetődik továbbá, hogy a rendnek legitimitást kölcsönző erő honnan származik, s ez másik problémánk, amely némi elhatároló finomításra ad okot. Ha ugyanis a természetjogot nem támasztják elő sem vallási kinyilatkoztatások (nem karizmatikus természetű), sem tradíció, akkor legitimitása erejét máshonnan kell merítenie. Ez pedig a forradalom által teremtett rend immanens tulajdonsága. Azonban a rend gazdasági, erkölcsi, politikai stb. vonatkozásai közül csak azok bírnak a természetjogi legitimitáció erejével, melyek közvetlenül a legalitási szféra állapotára vonatkoztattak. Ennyiben *a természetjog szűkebb problematika, mint az általában vett legitimitációs tematika*, amely egy társadalmi berendezkedés egészére vonatkozó axiómákat, elveket, eljárásmodokat, tradíciókat foglal magába. A legitimitás tehát a forradalomból származik. Alapeset, hogy minden forradalom új legitimitációs értékeket, mechanizmusokat, intézményesedést és jogrendszert szül. Látható: a természetjog azonban *nem terjed ki bármely, az új rend - legalitáson túli - aspektusára*. Továbbá a természetjogot nem kívánjuk a jogi szférán kívül sem lokalizálni, mert ebben az esetben átvinnénk az ideológia jelentéskörébe. Az pedig ellentétes volna a természetes beállítottsággal, hogy a természetjogot jogon túli tartományként azonosítsuk „a valóság feldolgozásának azon formájával, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát” - hogy Lukács Ontológiában szereplő ideológia fogalmával éljünk.

1. Ábra

Ábránk nem helyettesíthetik és helyettesítik a fogalmi tartalom nyelvi kifejtését, pusztán a szemlélet számára segíthetnek hozzáférhetővé tenni mondanivalónkat, az alapvető terjedelmi viszonyok felrajzolásával.

Weber találóan jellemzi az antikvitás és a kereszténység természetjogához képest a racionális forradalmi természetjogot, illetőleg a történeti iskola természetjogát, a *szokásjogot*, melyet ez az iskola a 'végső mérce' státuszába helyezett a szokásjog törvényrontó erejére hivatkozva. „A történelmi folyamatnak ugyanis senki nem „képes” megtiltani, hogy végbemenjen. De a „népszellemről” és főképpen az „organikus” fejlődésről szóló, félig történeti, félig naturalista elméletek - azok is, amelyek nem vontak le ilyen konzekvenciákat - mind tartalmazták ezt a tételes jogot valami olyanná lefokozó előfeltevést, ami „csak” pozitív jog. Ezek az elméletek a „népszellemet” tekintették az egyedül természetes és ennél fogva legitim forrásnak, amelyből jog és kultúra fakad, és a hamisítatlan, közvetlenül a „jogérzéken” nyugvó, nem pedig „mesterséges”, azaz célracionálisan lefektetett jog „organikus” növekedéséről beszéltek, olykor pedig másképpen adták elő ezt a romantikára sajátosan jellemző gondolatmenetet.” (JSZ, 174) Miért lehet a szokásjog az értékmérő státuszában? Azért, és csak is annyiban, mert az értéket a tapasztalat, az emberi-társadalmi gyakorlat egyfajta lenyomatának tekinthetjük - s éppen a tapasztalat, a 'tényszerűség normatív hatalma' (normative Kraft des Faktischen - G. Jellinek) nyilvánul meg a

szokásosban, a tartóssá váltban.⁵ Azokkal a konzervatív implikációkkal, melyeket a német romantika nyomán a történeti-jogi iskola tett nyilvánvalóvá a jogtudományban, s melynek kitűnő leírását és kritikáját kapjuk Webernél és Karl Manheimnél (A konzervativizmus Cserépfalvi, 1994, 140-176.). Az értékelő mérték, a természetjog, tehát éppúgy lehet elvi, eszmei természetű, mint tapasztalati-szokásjogi. Amíg előző esetben inkább újító, innovatív tartalmak megnyilvánulása, addig utóbbi esetben egy fennálló gyakorlat igazolásává válik az, ha a szokást tolják fel az értékelő mérték státuszába. Így szükségképpen a 'Quieta non movere' lesz a dolgok mértéke.

A jogszolgáltatás stádiumai: közvetítési folyamat a jog előtti szakasz - a természetjog és a pozitív jog között

A természetjog csak akkor és annyiban természetjog, amennyiben egy jogképződési és jogszolgáltatási folyamatban egy meghatározott stádiumot képvisel. A jogi dinamika érvényesítése - ellentétben a statikus, dialektikátlan leírással - a létező újratermelődésének folyamatszerűségét állítja előtérbe. Se társadalmon túl, se a létező jogrendre vonatkoztatottság nélkül nincs természetjog. A természetjog helye a társadalmi szükségletek, igények termelése, újratermelése és ideológiai alátámasztásuk *után* és a tételesjogi fázis *előtti* szakaszként lokalizálható. Mindazon szükséglet kielégítésre irányuló akaratlagos törekvések⁶, érdekek, értékek, melyek az *első fázisban megrekednek* nem lesznek természetjoggá, nem válnak sajátos jogi ideológiává, pusztán a

⁵ Látható, mennyire messzire kerültünk a tény és érték extrém, mert közvetíthetetlen módszerdualizmusától.

⁶ Ez a racionális magja Sumner: Folksways-ben kifejtett túláltalánosító felfogásának, amely a népszokások értelmében vett jogfogalmat eddig a szélső határig tágitotta. Ugyanis a társadalmi viselkedési formák szinte mindegyikét (szokást, hagyományt, éthoszt, de még a kobold- és démonképzeteket, sőt a véletlenről kialakított primitív nézeteket is) bevonta vizsgálataiba, amennyiben azok szükségletek kielégítésére irányuló törekvésekből fakadnak és semmiféle hatóság nem hangolja össze őket. (W.G. Sumner, Népszokások Gondolat, Budapest, 1978, 5-7. és 21-122.) Ezzel rendkívül érdekes, értékes és hatalmas anyagát hozta össze és dolgozta fel a lehető legtágabban értelmezett viselkedési formáknak, ahogy ő bátor, sőt némiképp vakmerő neologizmussal elnevezte: a népszokásoknak. Mindez azonban nem változtat azon, hogy nem minden emberi viselkedésforma normatív természetű, s ezért a jogelmélet szempontjából csak az hasznosítható, amelynek jogképző ereje van.

társadalom szellemi, vagy az általában vett ideológiai termelésében foglalnak helyet. A jog létalapja a társadalmi konfliktusokban van.

A szükségletek termelése és kielégítése tehát a kiindulópontunk, mert az embert elsősorban és döntően, az érdekkutató jogtudományhoz, Marxhoz, Poundhoz hasonlóan szükségletkielégítő lénynek tekintjük, szemben a szerződéselméletekkel, melyek jogi-politikai lényként kezelik. Ezzel az akaratképzés képességét teszik meg *ratio cognoscendivé*. Bár különbözőképpen lehet leírni, a 'szükségletkielégítési piramis' (Maslow) megkerülhetetlen az emberi tevékenységben. Az *elsődleges emberi szükségletek* (szaporodás, táplálkozás, lakhatás), a *társas-közösségi* (barátság, szerelem, csoporthoz tartozás) és a *szellemi* (lelki, intellektuális és morális) szükségletek végtelen processzusa a tevékenységek hajtóereje. Minden kielégített szükséglet új szükségletet szül. Vagy úgy, hogy az egyik típusú szükségleti körből egy másikba vezet át, vagy pedig úgy, hogy az azonos típuson belül megy végbe váltás. Bizonyos tevékenységekben pedig, például a nemi szerelemben, a szükséglet tipológia mindhárom eleme együtt lehet. A szükségletek kielégítésében keletkezett szűk keresztmetszetek, konfliktushelyzetek szülik az érdeket és az érdek érvényesítésének, megengedett mértékeinek keresését. A szükségletek termelésének és kielégítésének processzusában ezen a ponton lép be a jog, a jogosultságok és kötelezettségek elismerésével, harmonizálásával. Az érdekérvényesítés megengedett mértékeinek keresése, összeegyeztetése és elismerése vezet a jog alapfunkcióihoz: ex ante szabályozáshoz, ex post konfliktusfeloldáshoz, majd a társadalom integráció elősegítéséhez. Ezért mondhatjuk, hogy a jog létalapja egy jog előtti világ, a polgári társadalom szükségleteinek termelése és elosztása közben szakadatlanul keletkező társadalmi konfliktusokban van. Miként azt Hegel kifejezte: „Csak miután az emberek sokféle szükségletet találtak ki maguknak s megszerzésük összekuszálódik a kielégítésben, alkothatnak törvényeket. (G.W.F. Hegel, A jogfilozófia alapvonalai Akadémia, Budapest, 1971, 227.)

Ez tehát azt jelenti, hogy ha kihunynának a társadalmi konfliktusok, s így elenyészne az az alap, amelynek következménye a jog, akkor persze következmény hiányában jog sem lenne. Minthogy azonban a konfliktusok ontikusan szakadatlanul újratermelődnék, ezért aztán fenntartják következményüket is, vagyis a feloldás meghatározott módjának, a jognak a szükségletét. Mindebből az következik, hogy a jog nem hordozza magában léte alapjait, mivel a polgári társadalom

alapépítményében, szükségleti rendszerében keletkezik a javak megtermelésének és elosztásának szabályozása iránti igény, amely lehetővé teszi, és egyúttal kiváltja a társadalom alkotóelemei közötti érintkezési forma termelését és szervezi ennek kooperációját - s így a jogszolgáltatást. Azt, hogy milyen rend jegyében teszi ezt, nagymértékben befolyásolja az adott kor és adott hely, relatív, de nem relativista természetjoga.⁷

Ha át tudják fordítani ezen jog előtti igényeket, felismert szükségleteket *jogi követelményekké, de lege ferenda intézményes megoldásokká, jogelvekké*, melyek a jogalkotás szükséges szabályozási feladatává, vagy a már létező normák, jogintézmények igazolásává, illetőleg kritikai elvetőjévé válnak, akkor sajátos értelemben vett joggá, *természetjoggá válnak, mert a jog előtti társadalmi szférák (voriuristisches Bereich) mozgását, változásait szándékaik szerint már átviszik a legalitás szférájának belső artikulációjába*. A létező jog eszmei tartalmaihoz, normatív és intézményes felépítéséhez vagy a jogalkalmazás egyedi aktusaihoz *közvetlenül viszonyulnak*: természetjogként, anélkül, hogy rendelkeznének pozitív jogi érvényességgel, melynek autoritas mozzanatát ebben a második fázisban semmiképpen sem ölthetik magukra. Az érvényesség a pozitív jog differentia specifikuma, a természetjoghoz képest. A természetjog tehát még nem érvényes, de a legalitási tartomány része, s jogi változásokat indukálva érvényességre tör. Feszíti, kihívja a pozitív jogot, vagy pedig a fennálló jogrendet ért támadásokkal szemben nyújtja annak igazoló védelmet. Állítás és tagadás feszültsége innen jön, s ez a természetjogi és a jogpozitivisták pozíciók helycseréje közepette is végbemehet. A legalitási szférát ily módon természetjogra és tételes, pozitív jogra oszthatjuk, megállapítva, hogy semmiféle legalitás nem alapozható önmagára, mert a legalitás a legitimitásra, a kettő együtt pedig a társadalmiság alapviszonyára vezethető vissza. A természetjog titka a dolog természetében, *'a dolog természetének' titka pedig mindig a társadalmiságban van*, amely a természetjog végső forrása. Ha a természetjogot *közvetítő szintnek fogjuk fel a társadalom és a pozitív jog között*, akkor rejtélye megoldottá válik. Nem kell azonosítanunk sem az

⁷ Relatív a természetjog, amennyiben történeti termékként érvényesíti az adott társadalmi alakulat, korszak tartós, alapvető tulajdonságait, de nem relativista, mert a relatívban abszolútként magában hordozza a nembeli lényeg szempontjából értékelhető mozzanatokat, természetesen nagyon különböző módokon és mértékben.

ideológia általános fogalmával, sem pedig a legitimációéval, mert a jogi szféra belső struktúra szintje marad.

2. ábra

POZITÍV JOG

- III. Autoritatívva teszi II-t, a jogszolgáltatás szelekciója nyomán
Terjedelme: tételesjog (normák, jogtételek) +
jogalkalmazói döntések = a jogrend
Funkciója = a jogfunkciókkal
-

TERMÉSZETJOG

- II. Nincs érvényessége, de van magatartást szabályozó és szabályozást szabályozó ereje.
Közvetlenül a legalitásra vonatkoztatja mindazt, ami I-ből jön. (Közvetít I és III között)
Funkciója: értékelő magasabb mérték
→ legitimál (+): programadó és motiváló
→ delegitimál (-) és jogi szocializációs funkció
-

TÁRSADALMI LÉT

- I. Szerepe: a jog *jog előtti* (diakronikus nézőpontból) és *kívüli* (szinkronikus aspektus) tartománya, létalapja.
Társadalmi munkamegosztás, anyagi és szellemi tevékenységcsere: szükségletek, érdekek, eszmék, értékek termelése újra és újjátermelése.
-

A természetjog pozitivizálódása - jogi normakénti, jogelvkénti, jogintézménykénti, meghatározott eljáráskénti vagy jogesetkénti (joghézag kitöltés vagy méltányosság gyakorlása) megvalósulása - pedig nem szünteti meg a természetjogot, csak átalakítja: ami korábban a

program, az elismerésre törő jogi követelmény stádiumában volt, az funkcióváltozáson megy át. Vagy a jogalkotó, vagy pedig a jogalkalmazó szervek látják el a közhatalmiság tekintélyével, autoritásával, s funkciója a tételes jogivá válással az adott intézmény, jogállapot, jogi helyzet igazolójává és/vagy a jogalanyok cselekvését motiváló tényezővé vált át. A természetjognak, mint tannak ez a sorsa: megvalósulásával elveszti követelményjellegét, érvényessé, a jogrend részévé válik. A jogrendre vagy egyes jogintézményekre, vagy a jogalkalmazás igazságosságára vonatkozó programból átváltozik állapotigazolóvá. (Ezt történt a klasszikus polgári természetjogokkal, a szerződéselméletekkel, és ezt történt a materiális természetjog modern formájával, a szocialista természetjoggal is.) A természetjogi tanítások, mint sajátos jogi ideológiák kétféleképpen is kiválthatják a megvalósulásukat jelentő mozgást. Egyfelől közvetve, a jogtudomány jogfejlesztő hatásán keresztül, másfelől enélkül, közvetlenül a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek általános vagy egyedi normákat eredményező döntésein keresztül. Mindazonáltal a természetjog realizációja és funkcióváltása - programból állapot legitimálónak válás - nagyon gyakran nem különbözi ki a társadalmi-történelmi folyamatból a természetjog kritikai jellegét. Ez ugyanis időről-időre újra születik. Azért, mert ami egy meghatározó rend autentikusságát jelenti egyik vagy másik osztály, réteg, vagy éppen társadalom számára, az nagyon is kétséges és kétes lehet más osztály, réteg, ellentársadalom számára.

Akik számára az adott jogrend (legalitás) autentikus rend, s elvei, szabályai, intézményei igazolódnak a tapasztalat és a természetjog értékelő mértékei által, azok követni készek ezt a rendet. Számukra a fennálló jogrend a társadalomintegráció eszköze. Akik viszont elégedetlenek a fennálló jogrenddel, azok számára ez a rend nem-autentikus, nem legitim, intézményeit, normáit jogi tapasztalataik aláássák, delegitimálják. Számukra a fennálló rend arra való, hogy egy kisebbség hatalmát és uralmi igényeit védje a feltételezett többségével szemben. Számukra a közhatalom imperiummal védett rendje a privilégiumok és igazságtalanságok rendje, ami egy igazi rend - természetjog - szempontjából csak a rend karikatúrája. Elvitatják az ilyen rendnek való engedelmisséget, és vele szemben kritikailag, a polgári engedetlenségtől a politikai harcon keresztül a forradalomig és a forradalmi erőszakig terjedően, lépnek fel. Tehát minden berendezkedés - részben vagy egészben, ilyen vagy olyan módon, kisebbségi vagy többségi támogatással - megszüli a maga

természetjogi kritikáját: egyes vagy egynéhány jogintézménytől kezdve a jogrend alkotmányos alapjainak, elveinek az átfogó bírálatáig. Állítás és tagadás, pozitív jogi status quo és természetjogi program harca ezért és ennyiben egyidős a történelemmel - noha nagyon különböző módokon léphet fel. Vallási és világnézeti ellentétekből (katolikus és protestáns, teista, ateista és materialista természetjog) kiindulva, a politikai tagság felől aktivizálódva, vagy pedig különös osztályok vagy azok rétegeinek érdekeit, értékrendjét, ideológiáját általános érvényűvé tevő természetjogként.

Peschka Vilmos a jog jellemző tulajdonságaként írta le, hogy az „... lényegében sajátos *közvetítő társadalmi objektiváció* az egyén és a társadalom között, mely különös közvetítő szerepét sajátos *normativitásával* valósítja meg. A jog azzal, hogy a társadalom tagjainak magatartását és ezáltal a társadalmi viszonyokat szabályozza, az egyént, az állampolgárt a társadalommal, mint totalitással hozza kapcsolatba.” (A modern jogfilozófia alapproblémái Gondolat, 1972, 140-141) Ezután mutatta fel a jog belső ellentmondását, Hegel és Marx nyomán azt, hogy a jog *tartalmi különössége* szembe kerül(het) *általános érvényességével*.

A pozitív jog általános érvényessége, kötelező ereje és különös társadalmi tartalmának ellentmondása olyan probléma, amely minket a jog társadalmi tartalma különösségének vizsgálata felé visz tovább. Ugyanis éppen e társadalmi tartalom *a jog érvényességének egyik összetevője*, s hogy ez a különösség, mint az egyediség és az általánosság közötti közbenső, közvetítő helyzet, melyik irányba mozdul el, egy beszűkülő, egyediség felé tartó partikularitás felé-e, amely legyengíti a jog érvényességét, vagy éppen fordítva, közel kerül a jogi norma különössége a társadalmi általánoshoz, ez *szerintünk nagymértékben azon is múlik*, hogy a jogi norma tartalmi különössége *mennyire támaszkodik a természetjogra, a szabályozási tárgyra, 'a dolog természetére'*. (Pusztán a jogalkotás felől nézve - prózaian - ez nyilvánul meg a 'törvényhozási tárgyak reáliái' kérdésében.) De itt, a természetjog, mint értékelő mérték funkcionálását *a jogszolgáltatás egészének szintjén* kell megvizsgálunk, melybe a jogképződés szokásjogi útja, a ius strictum és a méltányosság (ius aequum) jogalkalmazásban feloldható konfliktusa, illetőleg a joghézag jogelvekkel való kitöltésének természetjogi mozzanata is szerepet kap, s nemcsak az a lényeges összefüggés, amikor a

jogalkotó a korábbi természetjogot jog tételezésével pozitíválja. (Sz.P.-T.P., 1998, 134-141)

Ami a jogalkalmazásban felvetődő konfliktust illeti, egy a Ptk.-ban az általános kártérítési kötelezettség körében alkalmazott formulával, a méltányosságból történő felelősség alóli mentesítéssel illusztrálhatjuk: „A bíróság a kárért felelős személyt rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján a felelősség alól részben mentesítheti.” (Ptk. 339. § /2/) Egyértelmű példa a *joghézag természetjoggal (ami itt egyben jogelv) való kitöltésére* az, amikor egy new-yorki bíróság 1889-ben, a Riggs versus Palmer ügyben azzal a problémával került szembe, hogy vajon örökölhet-e - büntetésének letöltése után - az az örökös, aki korábban az örökhagyó életére tört? Se tételesjogi szabály, se korábbi precedens nem szólt az öröklés ellen. (Szemben más országok, köztük hazánk öröklési jogával, ahol a Ptk. 600. §.c és 602. § (1) a bekezdésének együttes alkalmazása ezt érdemtelenység miatt kizárja). Sőt, ahogy erre Dworkin rámutat a bíróság indoklását idézve: „Való igaz, hogy a jogszabályok, amelyek a végrendeletek készítéséről, alakiságáról és joghatásáról rendelkeznek - ha nyelvtanilag értelmezzük őket, és semmilyen esetben és körülmények között sem tartjuk érvényességüket és jogi következményeiket megváltoztathatónak és felülbírálnak - ezt a vagyont a gyilkosnak juttatják” (28-29.). Sőt, tegyük hozzá, a jogpozitivizmus nézőpontjából van egy öröklési és egy büntető ügy, ami két különböző jogterület. Ez lett volna a formális jogszerűség, a jogpozitivisták megoldás. „A bíróság azonban akként folytatta, hogy 'minden törvény és minden szerződés hatókörét és joghatását korlátozhatják a jog általános, alapvető maximái. Senki sem gazdagodhat az általa elkövetett jogsértés nyomán, vagy szerezhethet előnyt saját felróható magatartása révén vagy alapozhat bármilyen igényt az általa elkövetett bűncselekményre vagy szerezhethet tulajdont bűncselekmény elkövetésével' A gyilkos nem jutott hozzá az örökséghez” (R. Dworkin: A jogszabályok modellje in: Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések Prudentia Iuris, Mikolc 1996,29.)

Tehát a bíróság a „Saját rosszhiszemű magatartására előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat” jogelvét alkalmazva zárta ki az örököst az öröklésből. Jól látható, hogy az elvnek *természetjogi érvényessége van*, mert a bíróság (hatóság) értékelő mértékként alkalmazta. Nyilvánvaló, hogy itt a jóhiszeműség maxima egyik variánsával van dolgunk,

amelynek alkalmazása írott joggal vagy anélkül, rendszeresen ismétlődő ténye a jogszolgáltatásnak. A természetjog - a jogen belül van jelen.

A jogi norma érvényessége, társadalmi általánosságának próbája a norma érvényesülése. Ami az absztrakt jogviszonyok szintjén érvényes, de egy adott jogrendszerben soha senki nem alkalmazta, követte, érvényesítette, az papírjog marad.⁸ Az érvényesülés egy minimális szintje szükséges a valóságos, s nem pusztán eszmei érvényességhez.⁹

Min múlik, hogy ez a különös érvényesség milyen fokú általánossággal bír (illetőleg fordítva, mitől szűkül össze, vagy szélső esetben semmisül papírjoggá különössége)?

Itt érkeztünk a természetjog és a pozitív jog viszonyának gordiuszi csomójához, ahol a *természetjog értékelő mérték* természetét és ennek a *pozitív jog érvényességéhez való viszonyát* kell megoldanunk.¹⁰

Min múlik a pozitív jog *érvényessége*? Mik ennek összetevői?

A forma formalizált mozzanatain (tehát a jog *pozitivitásán*, lásd Szigeti P. - Takács P.: 1998, 4.4.1. pontban levezetve), a társadalmi *tartalom különösség-tipikusság szintjén történő megformálásán* (1998, 4.4.2.) és a jog konfliktust feloldó és regulatív funkciója (autoritás) együtt adja az érvényességet.

Ebből a *természetjognál* mindaddig, amíg se a jogalkotó szervek, se pedig a jogalkalmazó szervek nem pozitiválják, továbbá nincs szó szokásjogi jogképződésről, hiányoznak a forma formalizált mozzanatai, a jog pozitivitása, és hiányzik a jogszolgáltató államhatalom két primer, őseredeti jogfunkciója.¹¹ A pozitív jog az, melynek érvényességi összetevői maradéktalanul együtt vannak, míg a természetjogé per definitionem kialakulhatnak, de még kialakulatlanok. Anélkül, hogy

⁸ Ismert jogszociológiai példa, hogy ez történt az OPTK normáinak kb. 40 %-ával.

⁹ Az érvényesség ilyen megközelítése kizárja, hogy azt az eszmei beszámítás (Zurechnung) tiszta jogtani értelmében fogjuk fel.

¹⁰ Tisztában vagyunk azzal, hogy a természetjog, mint értékmérő, *értékrekláció* kérdését a jogelméletben sokan szétválasztották annak *érvényességi* relációjától. Így tett Hans Kelsen, s ebből következik, hogy a természetjog ezért ideológia. A két relációt szétválasztó felfogással szemben mi, Max Weberhez hasonlóan összekötjük a természetjog értékreklációját az érvényességivel, mint ami belejátszhat a pozitív jog érvényességébe, noha a természetjognak közvetlenül nincs pozitivistá értelemben vett érvényessége.

¹¹ A társadalomintegráló funkcióit ezekhez képest származékos, levezethető jogfunkciónak tartjuk, hasonlóan az egyéb jogfunkciókhoz (nevelési-szocializációs), melyekkel a természetjog önmagában is bír - érvényesség nélkül.

tagadnánk annak lehetőségét és jelentőségét, hogy nem minden természetjogi törekvés tesz szert érvényességre, azt kell kiemelnünk és bizonyítanunk, hogy *a jog érvényességének tartalmi összetevője nagyon is természetjogi kérdés*,¹² továbbá, hogy ennek a természetjogi tartalmi közvetítésnek van döntő kihatása arra, hogy a pozitív jog formális, általános érvényessége mögött milyen fokú társadalmi támogatottság áll.

Rámutattunk már arra, hogy a szokásjogi jogképződés feltolása a természetjogi értékmérő státuszába mennyiben rendelkezik racionális maggal, noha konzervatív következményei tagadhatatlanok. Azt azonban még nem tettük hozzá, hogy a szokásjogi jogképződés *az átlagtípust*, az emberi magatartások gyakorisági átlagát normázza, s ezzel erősíti a fennálló valóságot. A szabály tartalma tehát a tényleges gyakorlat kifejeződése, aminek megsértését szankcionálják, míg a szokás szokásos követése a jogszerű magatartás értékelését nyeri (a derogatív szokásjog kivételével). Ekként a szokásos tett, eljárás a dolgok állásával van összhangban, s mindaddig, amíg a dolgok állása, a társadalmi körülmények nem változnak, marad az átlagtípusként érvényesülő elvárás is. A gyakorisági átlag körül sűrűsödő normativitás pedig nagyfokú társadalmi elismertségre, érvényességre és emiatt követni készségre tarthat számot, egész addig, amíg az őt létrehozó feltételegyüttes változatlan. A szokásjogban kifejeződő elvárás társadalmi tartalma nagyfokú általánossággal rendelkezik, viszont nehezen változtatható. Itt a társadalmi, gazdasági stb. körülmények hatalma determinálja mi a természetes, mi a követendő, mi a mérték. Az átlagtípus itt egybeesik az értékelő mértékkel. Ezért a szokásjogi jogképződés egyfajta *szociológiai természetjog*.

Szemben a jogképződés átlagtípusosságával, a jogalkotás során a jogalkotó által értékelt tipikus emberi magatartások és tipikus helyzetek - *a lényegtípusokat* testesítik meg. Itt a jogalkotói elvonatkoztatás olyan konstruált magatartást kell hogy eredményezzen, ami alkalmas olyan célok elérésére, melyeket a jogalkotó a jog eszközével akar előállítani. Az egyes és általános közötti azon átmenetet keresi, amely a törvényszerűségek több-kevesebb jellegzetességével rendelkezik ahhoz, hogy a

¹² H. Coing „A jogfilozófia alapjai” IV. fejezetének ennek bizonyítására egész részfejezetet szentelt (3. pont), összekötve a természetjogot a pozitív jog előtti tartalom kérdésével. Nála a természetjog két pilléren nyugszik: a Dolog természetében és az Erkölcsben gyökerező alapelvek összessége, melyek a társadalmi rend létrehozására szolgálnak. (Osiris, 1996, 190.) Felfogásának *konstrukciója* tehát rokon törekvést fejez ki az előadottakkal.

kívánt célt, joghatást kívántsa. Nem a tapasztalati átlag elismerésével, hanem a cél, a kívánt eredmény felől szelektálja azokat a magatartásokat, amelyek a fennálló körülmények és feltételek között (a reális lehetőség értelmében) az eredmény elérését produkálják. Valóban kellés struktúrájú a valóság átformálása, azonban lehetetlenre senkit sem lehet kötelezni, még államhatalmi kényszerrel páncélozottan sem. Épp ezért kap szerepet a természetjog a jogalkotásban, mert a kívánatos normatartalom kiválasztását, jogalkotói értékelését befolyásolja. Az uralkodó többség által elfogadott természetjog akceptálása kedvezően befolyásolja a tételezett norma érvényességét. (Ezért nem csak erő kérdése, hogy a többség-e vagy a kisebbség a jogalkotó hatalom, mint Horváth Barna a természetjog és a pozitív jog egybeesését levezette, hanem az adekvát értékelés kérdése, amit logikailag a különbséget magába foglaló kontrarius tagadás, a tagadás tagadása helyzetével fejeztünk ki). Míg ha a normában kifejezésre jutó jogalkotó elvárás szembe kerül az uralkodó természetjoggal, akkor minimális esélye lesz csak a norma önkéntes követésének. Az érvényesség azért nem választható szét az értékeléstől és állítható vele kizáró módon szembe, mert az érvényesség tartalmi összetevője e tipikusság. A típusalkotás pedig feltételezi a helyes értékelést, mégpedig a dolgok természetével adekvát értékelést, s így az értékelés szelekciós mozzanatai az érvényesség alkotó elemévé válnak. A természetjogi mérték tehát jelen van a jogalkotási folyamatban, a lényegtipikusság jogalkotói megkonstruálásában. Nevezhetjük ezt a jogalkotás *látens természetjogának*, mert a dolog természetének magasabb értékelő mértéke eltűnik a jogalkotói típusalkotásban.

A hegeli „*Aufheben*” szerkezetével jól kifejezhető a jogalkotásnál a természetjog és a tételezett, pozitív jog viszonya, ha figyelembe vesszük, hogy a megszüntetve-megőrzésnek magyarított kategória tartalmazza a *magasabb szintre emelés harmadik mozzanatát is*, melyet magyar fordítása - szemben mondjuk a francia 'nier-conserver-dépasser'-val - nem jelenít meg¹³. Eszerint viszonyuk három állítással a következőképpen fogható fel:

¹³ Lásd a nehézségekről Szemere Samu fordítói utószavát A jogfilozófia alapvonalai-ban (Akadémia, 1971, 367-368.) Szemere a harmadik jelentést, mozzanatot 'fel-emelés'-nek mondja.

A pozitív jog megszüntetése a természetjognak (nier, tagadás)
A természetjog megőrződik a pozitív jogban (conserver, állítás)

A pozitív jog érvényességében a tagadás (-) és a megőrzés (+) mozzanatok ellentétének, feszültségének magasabb szintre emelése nyilvánul meg (dépasser, meghaladás)

Nem a természetjog, mint értékelő mérték az érvényes tehát önmagában, hanem a jogalkotó érvényes normájának a tartalmi összetevője (gyakran) természetjogi mozzanat. Magatartást szabályozó ereje van, ha helyesen közvetíti a jog jogelőtti tartományának természetét. Legitimálja a normában megfogalmazódó elvárás, illetőleg, téves jogalkotói értékelés esetén annak ellenére is delegitimálja azt, ha a jogalkotói elvárás mögött közhatalmi autoritás és kényszerítő erő hat. A pozitív jogrend érvényessége és a természetjog értékelációja között tehát kétféle viszony van: legitimáló és delegitimáló, igazoló-adekvát vagy lerontó-inadekvát viszony. A pozitív jog formális érvényességét nem zárhatja ki a természetjogi reláció inadekvátsága, de az általános érvényességet lerontó, erodáló hatást fejt ki azáltal, hogy a normaérvényesülés hiánya (vagy csekély foka) visszahat az érvényességre.

Belátásaink és levezetéseink helyessége mellett, egy indirekt érvet is szeretnénk felhozni. Feltéve, hogy a pozitív jog érvényessége *független* a tartalmi-természetjogi mozzanatoktól¹⁴, ekkor kellene találnunk olyan jogrendszert, amiben nincs természetjog, nincsenek természetjogi minimumok, elvek. De mivel ilyen jogrendszert nem találunk, a természetjog bizonyos, változó elemeit a pozitív jog összetevőjeként kell számbavennünk - nem pedig jogon túli ideológiaként. Nem a természetjogi tanítások, irányzat a természetjog közvetlen bizonyítéka, hanem az, hogy a jogrendszerek jogszolgáltatásában van jelen, termelődik újra a természetjog szükséglete és meghatározott formái. Hogy napjaink egyik

¹⁴ A tartalmától független, mert bármit tartalmává tehető jog álláspontot klasszikus érvennyel képviselte a *törvénypozitivist* Paul Laband, amikor úgy fogalmazott: „...az egész állami életnek nincs egyetlen területe, nyugodtan mondhatjuk, nincs egyetlen gondolat sem, amely nem tehető törvény tartalmává.” „A jog az, ami a törvény. A törvény az, amit formailag helyes eljárás útján bocsátottak ki.” (Idézi: Kulcsár Kálmán in.: A politikatudomány arcai Akadémia Kiadó, Budapest, 1999, 41. oldal)

tiszta esetét jelentő formájára hivatkozzunk, a *pozitív diszkrimináció megengedettsége* (körüli vita) a jogszolgáltatásban igazán a természetjog értékelő mértékként történő funkcionálása.

* * *

Bemutattuk, hogy a természetjog hogyan fogható fel a jogszolgáltatás konstitutív részeként, amit öt relációban foglalhatunk össze:

- Természetjog tételesjog hiányában (*joghézag*)
- Természetjog a *szokásjogi jogképződésben* (átlagtipikusság)
- Látens természetjog a *jogalkotásban* (a lényegtipikusságnál)
- Természetjog a *jogalkalmazásban*: ius strictum enyhítésére
- (Summum ius, summa injuria veszélye), a jogalkalmazás igazságossága¹⁵
- 'Természetjog *contra legem*' érvényességet beszűkítő, leron-tó hatással

Axiómánk, hogy a legalitást nem önmagára, hanem a társadalmiságra alapozzuk, s nem elégszünk meg a formális érvényesség jogpozitivistá felfogásával, hanem rámutatunk az érvényesség tartalmi összetevőjére, illetőleg ennek természetjog általi befolyásoltságára.

Így a természetjog közvetít a jog jogelőtti szférája és a pozitív jog között. A természetjog értékelő mérték természete programadó, állapot-igazoló, cselekvést motiváló és szocializációs funkciókban nyilvánul meg, s ezért jelen lehetnek a jogszolgáltatás különböző módozataiban természetjogi elemek.

A természetjog a pozitív joggal reflexiós viszonyban áll, együtt alkotják a legalitási tartományt, s ebben a minőségükben elválaszthatóak és elválasztandóak a legitimáció társadalmi berendezkedés egészére vonatkozó összefüggéseitől. A természetjog jogrendre - fennállóra vagy kívánatosra - vonatkoztatottsága egyben elhatárolást jelent az eszmei képződmények ideológiai funkciójától - bár tagadhatatlanul közel eshet egy sui generis jogi ideológiához. Ekként törekedtünk a természetjogra vonatkozó nézeteket, tanításokat, irányzatot - melyek vagy valóságos, vagy hamis absztrakciói tárgyuknak - elválasztani a természetjognak a jogi objektiváció működésében betöltött nélkülözhetetlen szerepétől.

¹⁵ Lásd erről szerzőtársam, Takács Péter áttekintését (1998, 271-276).

Valaminő természetjognak jogtárgy konstituáló státusza van, minden működő jogrendszerben.

A természetjog alkotmányos alapjogkénti pozitíválása pedig lehetővé tette, hogy különböző intézményes megoldások mellett a joghelyesség (alkotmányosság) érvényességen túli magasabb mértéke felől absztrakt és/vagy konkrét normakontrollt lehessen gyakorolni a jogrend felett. Ezzel a jog belső öntisztító mechanizmusának újabb módozata (alkotmánybíráskodás) alakult ki. Az, ahogy a természetjog ezzel az érvényesség fölötti helyes-jogi mértékként intézményesült, egyik mutatója lehet annak, hogy mennyire történeti termék.

„Az Én igazi győzelmem nem az volt, hogy megnyertem negyven csatát: Waterloo megannyi győzelem emlékét feledteti. Amit semmi sem homályosíthat el, ami örökké élni fog, ez a Code civil-em”¹.

Napóleon

9. Szabály és norma azonossága és különbsége

Normakontinuum elmélet - kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére

Kommentárok a normakontinuum elmélethez. Somló Bódog felfogásának összevetése a normakontinuum elmélettel. A regulatív és a feladat-norma viszonya a reprodukív és innovatív normához. Jogi normák-jogtételek versus szabályok-magatartásminták összevetése és funkcionális egyenértékűsége. A generálklauzulák és a jogelvek közötti finom különbség.

Expozíció

Kutatási eredményeinket, melyeket elsősorban Theodor Geiger (1927) és René König (1979) német gondolkodók elméletére alapozva fejlesztettünk ki, közzétettük a Jogállamiság jogelmélete (Napvilág, Budapest, 1998,) című monográfia 3. fejezeteként. Ezért a normakontinuum elméletet, amely a jog normativitását a társadalom össznorma-rendszerének specifikus részeként mutatja be, itt már nem szükséges megismételnünk. Álláspontjaink módszertani megalapozottsága tekintetében, továbbá más szerzőkhöz és megoldásokhoz való viszonyának tisztázása érdekében azonban saját munkánkhöz most kommentárokat fűzünk. Részben a magyar jogelméleti tudás és hagyomány (Somló, Peschka, Szilágyi), részben a generálklauzulák szakjogi természetére nézve kidolgozott álláspontunk, részben pedig a jelentős, újabb keletű nemzetközi teljesítményekhez (Hart, Dworkin) való viszony átvilágítása érdekében. Azt remélve ettől, hogy előmozdítják a megoldott

¹Jean-Louis Halpérin: L’histoire de la fabrication du code. Le code: Napoléon?

In: POUVOIRS No 107.(2003)11.

Tanulmányunk a Miskolci Egyetem 2003. szeptember 26-27-i Jogelmélet Konferenciáján elhangzott előadás nyomán készült

jogelméleti problémák természetének disszkurzívebb megértését, továbbá felmutatják a ma is meglévő fehér foltokat, kutatási irányokat.

Genetikusan a normativitás a társadalmi élet terméke, s ahogyan az emberi magatartások is lehetnek tudattalanok, tudatosságot mellőzőek, azonképpen a normativitás is lehet néma. Nem pusztán logos és nem is pusztán csak értelmi rendszer, mint ezt elemzéseikben többen felfogják. Az életszituációktól függetlenül nem lennének szokásnormák. Azért nem, mert a szokás és a szokásnormák a körülmények, a társadalmi helyzetek nyomására jönnek létre. Az emberek 'nem tudják, de teszik' a normának megfelelő magatartást, mert a normát is és annak tudattalan célszerűségét is a fennálló, stabilizálódott életkörülményekhez való alkalmazkodás váltja ki. A probléma jól érthetővé válik a kanti *célszerűtlen célszerűség* (Az ítélőerő kritikája) felvetése nyomán, de az *adaptáció, mint evolúciós léptetőrugó* is rámutat a nem értelmileg vezérelt cselekvések jelentőségére a társadalmi létezésben.

A szabály és a norma különbsége felfogásunkban analóg azzal a problémával, amit a célszerűség és a célkitűző tevékenység hartmanni elemzése mutatott fel. Minden célszerűséget akadálytalanul lehet egy céltevékenység eredményének tekinteni. Ez az azonosítás azon alapul, hogy ...egy folyamat lefolyásáról, mint olyanról, főként ha egy folyamat-szerkezetben zajlik le, sohasem olvasható le közvetlenül, hogyan van determinálva, vajon abban a létrehozó okok valóságos, azaz ad finem kiválasztott eszközök -e vagy sem. Ezt a jelenségeket 'determinatív semlegességének' is nevezhetjük". (N. Hartmann, 1970,76). Hasonlóan keverhető össze a determinatív semlegesség következtében a szabályosság ténye, megjelenése a szabályozottságéval. A szabályosság előállhat úgy is a társadalmi viselkedésben, hogy a körülmények és a dolgok jellemzője, nem pedig az életviszonyokba a jogalkotó vagy magánfelek által - a normák mint eszközök erejével - bevitt rendezettség. A szabályozottság mint rendelkező értelem, erő eredménye így elválhat a spontánul is előálló szabályosságoktól.

Más a helyzet, ha nem genetikusan, hanem *funkcionálisan* nézzük a normativitást. Ez esetben a némaság elesik, mert magatartás megítélésének mértékévé egy szabályosság csak verbalizáltan válhat. Kimondása, leírása, szimbolizálása nélkül nem lehet az egyedi magatartások megítélője, mert néma mértéket nem lehet alkalmazni. Ahol normát abból a célból alkalmaznak, hogy minősíthessék vele az egyedei magatartást, ott a normának mint mértéknek már követelmény jellege lesz. Akkor is, ha

norma pusztán a gyakorlatot, az ismételtséget fejezi ki, és akkor is, ha attól teljesen eltérően vezet be még nem létező követelményeket. Ha a szabály ismételtséget fejez ki, s az emberek zöme a bevett szokás rangján követi azokat, a leíró norma megsértőjének magatartását ekkor is valaminő módon helytelenítik, elítélik. *Jelen dolgozatunkban a szabály fogalmát ebben az ismételtséget leíró - tehát a szabály a szokásosat teszi mértékké, követelménnyé - míg a norma fogalmát a követelményt előíró értelemben használjuk. A norma fogalmában megszüntetve-megőrződik a genetikus összefüggés.* A kérdés ilyen módon való megközelítése pedig megmutatja, hogy miért a társadalom össznormarendszerébe kell elhelyezni a jogi normát, rámutatva a közös mozzanatokra, mielőtt a különbözőségek normatani, filozófiai, értéktani vagy logikai elemzése felé mennénk.

I. Kommentár

A normakontinuum elmélet kiindulópontjául Th. Geigernek azon felismerése szolgált, hogy a világos kiindulóponttal rendelkező - a viselkedés magánvaló, tudatosság nélküli szabályszerűségét - szembe lehet és kell állítani a másik pólussal, a szabályozottságával, azzal, amely mindig tudatos, normatív tevékenység eredménye. A tudattalan *szabályságok* határoltóságát a *szabályozottsággal*, amely éppen tudatossági fokában, racionalizáltsága és eltérő típusú szankcionáltsága révén nem hárított: a kontinuum ezen végpontja hipotetikus, nyitott. Kijelöli e normakontinuum a modern, tételezett jog helyét a társadalom normativitásában, de nem zárja ki sem a társadalmi magatartások jog útján történő megújítását, sem a jogfejlesztés lehetőségeit. Megoldja, hogyan beszélhetünk magánvaló szabályszerűségekről egy társadalom életében, továbbá, hogy melyek az emberi viselkedésben a szociológiai (ti: mimezis; patterns of culture) és pszichológiai (ti: környezeti ingerreakció mechanizmus) összetevői e tudattalan normativitásnak. A szokásnormák (bevett szokás), a konvenció és a jog jelenségei, tehát egy igen differenciált és széleskörű sokaság így egységes alapon - normakontinuum - válnak magyarázhatóvá. Álláspontunkat szakjogilag támasztja alá az, hogy *alkotmányjogi értelemben is a jogforrásokon belül tesznek különbséget* a jogforrás genetikus (filozófiai, politikai értelemben vett forrás) és gnoszeológiai (a norma megismerhetősége és felismerhetősége, azonosíthatósága) aspektusa között. Azt pedig

úgyszintén elméleti leleménynek tarthatjuk, ha a szociológiai, jogi, pszichológiai és antropológiai módszerekkel leírható jelenségek a normativitás közös magyarázó alapjára váltak visszavezethetőkké: márpedig Jean Carbonnier jogszociológiai határ-problémája (mi határozza meg a jog kiterjedését, határait²), Weber tipológiája, Sumner népszokásai vagy a gehleni antropológia tehertmentesítés teorémája egyaránt elhelyezhetővé vált a továbbfejlesztett normativitás elméletben. Az objektivitásra és immanenes jelenségmagyarázatra törekvés tudományosság-kritériumai az egyéb, - ismeretelméleti és logikai kritériumok - megsértése nélkül érvényesülnek. Látni fogjuk azonban, hogy a (jog) szociológiai kiindulópont dimenziói mellett néhány más - jogelméleti, jogfilozófiai megfontolást is be kellett vezetnünk.

II. Kommentár

Mindenekelőtt a társadalmi normativitás jelenségeit el kellett választanunk a magatartások irányítására alkalmas más, nem normatív képződményektől: eszméktől, erkölcsi és egyéb értékek, világnézetek világtól. Emberi magatartást ugyanis nemcsak normatív, hanem más eszmék, képzetek és nézetek is motiválhatnak, sőt, irányíthatnak, s nagy hiba lenne minden emberi cselekvést normatív alapúként tételeznünk. Eszmék, értékek, szükségletek, vágyak és képzetek, vagy éppen a fenálló körülmények nyomása, éppúgy tette, cselekvésre ösztönözhetnek, mint a normatív elvárások. Tehát a *magatartásformák sokféleségétől kellett elválasztani a normatív jelenségeket.*

² A jog mindig a szűkebb terület, sohasem foghatja át a társadalmi kapcsolatok összességét. Utóbbi esetet feltéve, de meg nem engedve, elesnének az egyéb, nem jogi, tehát társadalmi normák, és nem beszélhetnénk jogilag szabályozatlan társadalmi viszonyokról (non-ius naturalis életviszonyokról) sem.

A jogelmélet szempontjából pedig még fontosabb a második lépés megtétele: a normatív jelenségek közös fogalmi tartományának meghatározása után³ *annak specifikálása, hogy a normativitáson belül mi teszi joggá a jogot*. Itt derült ki számunkra, hogy a pusztán normatani megközelítés nem lehet teljes. Szükséges, de nem elégséges. Egyfelől mert bár a jogi norma a társadalmi normarendszerbe elhelyezhető sui generis képződmény, s minden normának *mérték funkciója* van, de egy működő jogrendszerben elvek, jogfogalmak és más magatartásminták (üzleti erkölcsök⁴, tapasztalati normák; bizonyos jogpolitikai elvárások stb.) is szert tehetnek -e mérték funkcióra, ami alapján jogalanyok viselkedését hatóságok és/vagy magánfelek elbírálják. Az emberi magatartás irányítására önmagában alkalmas egységek, a jogi normák, a szabály alapú döntések mellett olyan követelmények ezek, melyeket vagy jogtételekként (Peschka, Szilágyi) vagy - mint R. Dworkin jogelméletében, elvekként és politikákként (policy) - vagy természetjogias elemekként sokan és sokféleképpen számba vettek már. Itt az idő e számbavételek összehasonlítására (lásd: V. tételünket). Látni fogjuk: e jogon belüli *nem normatív mértékek* esetében mégsem pusztán eszmei képződményekről van szó, mely esetben visszaesnénk az első elválasztás előtti állapotba⁵, ahol az eszmei mozzanat csak a magatartás motivációjaként jöhetett szóba, hanem a jog konfliktusfeloldó és regulatív funkcióinak betöltéséhez szükséges, már a legalitáson belül objektiválódó összetevőkről.

³ A társadalmi norma törzsfogalmát König alapján (1979, 261-262) úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az általában vett eszmékkel szemben azok mindig olyan reális elvárásokat tartalmaznak, amelyeket egyes csoportok vagy akár az egész társadalom tagjai egymással szemben, kölcsönösen éreztetnek egymással. A normatív elvárástól való eltérést pedig valaminő módon büntetik, míg a megfelelést jutalmazzák. Törzsfogalomnak azért nevezzük, mert az erkölcsi és illemszabályokra, szokásnormákra, jogi, vallási, politikai normákra, műszaki-technikai szabályokra egyránt jellemző e tulajdonságösszesség.

⁴ „Az üzleti erkölcsnek az a fajtája, amely ahhoz igazodik, ami az „esetek nagy átlagában várható’....” Vö: Max Weber, Jogsociológia KJK, Budapest, 1995, 188-189.

⁵ Minden normatív eszmei, vagy legalábbis eszmei kifejezést kell, hogy öltön ahhoz, hogy mértékként funkcionálhasson. Hiszen a genetikusan nem eszmei természetű, tapasztalati úton létrejövő szokásnormák is csak akkor lehetnek magatartás megítélés mértékei, ha verbalizálják őket, de attól, hogy a jogszolgáltatásban eszmeileg kell kifejezni a tapasztalati úton létrejött szokásnormát, még közel se minden eszmei lesz normatív is egyben. A verbalizált szokás a normakontinuumon elmozdulás a tudattalan szabályosságtól a tudatos szabályozás pólusa felé.

A jog homogén közegén belüli elvi, jogelvi, jogdogmatikai értelmi összefüggésekről és érvelésekről, jogtechnikákról, amelyek a jogászi hivatás praxisformáiban kristályosodtak és kristályosodnak ki. Ezáltal téve szert sajátos jogi minőségükre. Tehát e nem normatív mértékek csak a jog homogén közegében és gyakorta normatív összefüggésekkel kapcsolatban tesznek szert jogi érvényességre, beszámíthatóságra - akár a törvényhozás, akár a jogalkalmazás vagy éppen a jogtudomány közrehatása révén. Eszmékből, érvelésekből így lesz jogászi érvelés, döntéshozatal.

Másfelől *a szabály, mint ismétlődés, szabályosság (átlagtípus)* és *a norma, mint ami követelményt tartalmaz* (das Sollen, a valaminek lennie kell, elterjedt, de vulgárisabb változatában a 'legyen' értelmében) különbségének megértése már finomszerkezeti elemzést, a kategóriális felépítettség különbözőségének a megmutatását kell, hogy tartalmazza, s ehhez bizonyos pontokon mind a pozitivista normatanon, mind pedig a szociológiai kiindulópontú normakontinuum felfogáson túl kell menni - mégpedig jogfilozófiai-lételméleti módszertannal (lásd: IV. tételünket).

III.

Megközelítések(1): Somló Bódog felfogásának összevetése a normakontinuum elmélettel

Mielőtt ezt megtennénk, nézzük meg, mire jutott a magyar jogelmélet pozitivista és neokantiánus klasszikusa, Somló Bódog a szabály és a szabályosság viszonyának tisztázásakor. Somlóra azért érdemes reflektálnunk, mert kifejezetten foglalkozott a szabályosságnak a jogfogalomban való elhelyezkedésével. Mint a Juristische Grundlehre-ben mondja: „Hogy a jogszabály fogalma a szabályos fogalmához is kapcsolódik, gyakran érzékelik, de ez az érzés a legtévesebb tanításokban fejeződött már ki. Figyelmen kívül hagyják, hogy még akkor is, ha bizonyos jogszabályok gyakran csak *az emberemlékezet óta mindennapi gyakorlatot követelik*, (*Kiemelés Tőlem -Sz.P.*) a gyakorlat - legalábbis jogilag - még ekkor is követelt gyakorlat, és ha ez is a helyzet, a gyakorlat a benne kifejeződő követelményekre mindig visszavezethető” (In: Modern polgári jogelméleti tanulmányok, MTA ÁJI, Budapest, /szerk.: Varga Csaba/ 1977, 57). Miután - e Somló szerint legtévesebb tanításokban magunk is osztoznánk - meg kell tenni ellenvetéseinket, milyen kapcsolatot látunk

a szabályosságok (Normalität) és a Sollen természetű normák között. (Közvetlen ellenvetésként azt mondhatjuk, hogy a jogszabályokban jogilag (verbalizáltan) megkövetelt olyan gyakorlat amely emberemlékezet óta fenáll, éppúgy azokra a követelményekre vezethető vissza, mint a praxisban kifejeződő - Somló által hivatkozott - követelmények. Tehát ha a norma (jogszabály) követelmény és a szabályosság nem, akkor is mindketten visszavezethetők közös alapjukra, az emberi-társadalmi gyakorlatra. Közös alapjuknál egybeesik a Sollen és a Sein).

A probléma jelentőségét illetően Somló megerősíti törekvéseinket, amennyiben Ő is tárgyalja a szabály és a szabályosság kettősségét. Az eltérés okát a módszerdualizmussal kijelölt fogalomalkotásban és azon jogpozitivisták törekvésében kell megtalálnunk, *amely a jogi alapfogalmakat élesen szétválasztani igyekszik a tételes jog változó tartalmaitól* (Moór Gyula, 1921, 1.) - következésképp mind a szociológiai, mind pedig a természetjogias mozzanatoktól⁶. Mindez részéről teljesen legitim eljárás, csak éppen a módszertani döntéseknek konzekvenciái vannak. Somló a szabály szónak és a vele szinonímnak tekintett normának, törvénynek kettős, ontológikus (szabályosság) és normatív (legyen) értelmet tulajdonít. Ezért némiképp meglepő, hogy amikor a jog *genus proximumát* keresi, mégis a jelentés második értelme mellett köt ki. „A jog *genus proximuma* a megtörténni követeltnek, s nem pedig a történet rendszerességének a fogalma” (1977, 56) - mondja. Ugyanis - a jog fogalmának tudományon belüli meghatározása során - már a módszerdualizmus szemüvegén keresztül nézi a problémát, s így adódik a *jog genus proximumaként a szabály fogalma - amihez képest lesz specifikálandó a legyen, az akarati (Sollen) tartalmú jogi norma*, (hogy aztán ezt ruházza

⁶ Ha nem a módszerdualizmusból, hanem a tárgyra irányuló közvetlen szemléletből indulunk ki - bár tudjuk, hogy Somló határmegvonásait éppen *nem* ez vezette - akkor könnyen belátható, hogy a tényeknek, körülményeknek, azok ismétlődésének jut szerep a szabályalkotásban, így a jogalkotó hatalom által alkotott szabályokban. Ahogy az *Institutiones* egy helyütt mondja: „A *ius gentium* pedig az egész emberi nemre nézve közös. Mert a szokás hatalma és az emberi szükségletek nyomása alatt valamennyi nép bizonyos szabályokat állapított meg magának:...” (Justinianus császár *Institutiói* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 15) Tehát szemben a görög ‚diké‘ archaikus, az élet egész rendjét egységbe foglaló szavával, a jog népénél, a rómaiaknál nem úgy szakadt el egymástól a szokás és a jog, hogy megszűnt volna közöttük mindennemű kapcsolat, - mint ezt Jhering bizonyos fejtegetéseire támaszkodva Somló bizonyítani igyekszik.

fel, különböző, összefüggéseiben releváns attribútumokkal⁷. Egyik hátrányos konzekvenciája döntésének, hogy a genezis mozzanatára érzékelténné válik a módszerdualista szemlélet: annak a mozzanatnak a feltárására, amely a szociális térben, a társadalmi lét szituációiban találja meg a normativitás szülőanyját, az ismétlődés erejénél, a tényszerűség normatív hatalmánál fogva. Nála a tényleges viselkedés ellentmondásban áll a jogszabály (norma) fogalommal. Ez a jogpozitivizmusának pozíciója. A másik pedig, hogy a szokásjogi jogképződés rendszertanilag különmű, másutt tárgyalandó problémává válik. A minden tételesjog előfeltételéül szolgáló, pozitivista fogalommeghatározásokra való törekvése - ezen konzekvenciák nyomán - eleve kizárja tehát a normakontinuumot, amely szociológiailag, ontológiailag és pszichológiailag alapozódik meg. Eljárásában az ismétlődést mint abszolút szűkségszerűséget a nomotetikus tudományosságnak adja, míg a jogérvényszerűsítésbe általa is elismerten szerepet kapó ismétlődés, hatásosság, mint ami a Sein, a tények világának tartozéka, ki van zárva a Sollen típusú képződmények világát leíró fogalomképzésből.

Saját megoldásunk felől nézve: a valóság ontológiai felépítettségében azonban az ismétlődésnek kiiktathatatlan szerepe van: minden létszféra, a szervetlen, a szerves természet és a társadalmiság kategóriája. A társadalmi létben már különös módon, normativitásként van jelen az ismétlődés, szokásként, hagyományként, ami a genetikus szemponton túlmenően, funkcionálisan, verbalizált (írott, iratlan vagy szimbolizált formákban). Normakontinuum elméletünkben a folyamatosságban ez a megszakítottság, ami a társadalmi norma törzsfogalmát differenciálja: tudatosságában, instrumentális racionalizáltságában⁸ és szankcionáltságában.

⁷ Anélkül, hogy részletesebben taglalnánk, Somló természetesen megoldja a jogi szabály (norma) specifikálását. Az abszolút érvényű, másra vissza nem vezethető szabályosságokkal szemben az *emberi-akarati normák közül a jogi szabály differencia specifikuma az lesz, hogy egyedi, meghatározott (empirikus) követelményeket tartalmazó, hatásos és a legfőbb jogalkotó hatalomtól eredő norma* (Jogbölcsezet, Prudentia Iuris 1. Miskolc, 1995, 14-22). Vagy a jog meghatározásaként: „Jog alatt egy rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű legmagasbrendű hatalom *szabályait* értjük” (1977, 55).

⁸ Az instrumentális racionalitás kezdetét alighanem az írásbeliség hatása jelenti a jogfejlődésre. Úgy, ahogy ezt H.S. Maine felfogta. „Az ősi törvénykönyvek alkotására kétségkívül eredetileg az írás mesterségének felfedezése és elterjedése ösztönzött. Igaz, hogy az arisztokráciák láthatólag visszaéltek a jogi ismeretek monopóli-

Hogyan függ össze az ismétlődés az érvényesség csak jogi normára jellemző sajátosságával?

Az ismétlődés egyrészt a jog keletkezésébe játszik bele, s ez a modern jogok estében is annyiban így van, amennyiben a reprodukció magasabb fokán (tételezett jog) sem múlnak ki teljesen az alacsonyabb fok képződményei (szokásjogi jogképződés).

Másrészt a norma érvényesülésén keresztül - az autoritatív tételezések preskripciója érvényességének megerősítésében - funkcionális szerepet tölt be. Ezen megerősítésből - akár hatósági jogérvényesítésről, akár önkéntes jogkövetésről van szó - csak az a 'papírjog' (law in books) marad ki, amit az állítás szoros értelmében véve sehol, semmilyen hatóság nem alkalmazott, és senki, egyetlen jogalany sem követett. Az érvényesülés egy minimuma nélkül az érvényesség léttelen érték marad, azaz a preskriptív norma 'legyen' jellege a valóságtól függetlenedik, a hiposztázált mozzanat státuszába kerül.

Eltérően az egyéb társadalmi normáktól, jogban a társadalmi normativitás mérték-funkciója sajátos érvényességre tesz szert, amellyel a szokás, a hagyomány és más társadalmi normák (erkölcsi normák, politikai normák, vallási normák) nem rendelkeznek. Az érvényesség a jog saját, másra nem jellemző tárgyspecifikus kategóriája.

Valójában tehát nem Somló gondolatmenetével vitáztunk, pusztán csak arra kellett rámutatnunk, hogy módszere kizárja annak felismerését, hogy *a jogi normában lévő követelmény mozzanat kettős természetű: egyfelől akkor is fennáll, amikor a szokás szabályosságát mértékké teszi (ehhez kell azt verbalizálni, aminek tiszta esete a középkor szokásjogi jogkönyvei, gyűjteményei). Másfelől az általunk bevezetendő innovatív norma - ami a tudatos szabályozás maximumaként áll elő - tételesjogilag éppúgy követelményjellegű, mint az írott(verbalizált) szokásjog.*

umával, és mindenestre az, hogy kizárólagos birtokosai voltak a jognak, óriási akadályt jelentett a népi mozgalmak sikerének útján, melyek kezdtek általánossá válni a nyugati világban. Mindazonáltal a demokratikus érzület ugyan hozzájárulhatott népszerűségükhöz, de a lényegyet tekintve a törvénykönyvek bizonyosan *az írás feltalálásának közvetlen eredményei voltak. A bevésett táblákat a jog jobb tárainak és pontos alkalmazása nagyobb biztosítékának tekintették, mint néhány ember emlékezetét, bármennyire erősítette is azt a mindennapi gyakorlat.*" (Kiemelés – Sz. P., Az ősi jog Gondolat, Budapest, 1988, 17-18. o.) Általánosítva azt lehet mondani, hogy a jogi formalizmusok is az instrumentális racionalitás kategóriája alá tartoznak.

IV.

Megközelítések (2): regulatív és feladatnorma (Szilágyi Péter) viszonya a reproductív és innovatív normához

A normakontinuum egységes alapú magyarázata kiterjedt sokaságot fog át, mégsem lehet minden jogelméleti problémát kibontani belőle. Szükséges a normatani reflexió is - ahol nagyon kielégítően tárgyalhatók a formális érvényesség kritériumaira vonatkozó („pedigré”), norma-szerkezeti, jogdogmatikai, szankciótani stb. kérdések, de a külső és belső komplexitással bíró ismerettárgynak lesznek olyan mozzanatai, problémái, amelyekre nincs normatani megoldás. Példának erejével szólva: aligha gondolhatja valaki is komolyan, hogy a célszerűség problémáját a jogban és a jogi normában jogpozitivisták, normativisták elemzési eszközökkel meg lehetne oldani. Pedig legalábbis Rudolf Jhering klasszikus munkája óta (Der Zweck im Recht Leipzig, 1893) tudható, van célszerűség - mindkettőben. A jogi norma teleológikus jellegében (Peschka 1979, 15-23) és a jogi objektiváció egészében, amely az emberek közötti társadalmi kapcsolatok koordinálójá, közvetítő médiuma. Ezen helyzet felismerése is egy szintetikus jogelmélet felé vitt minket, ami közel sem jelentheti az analitikus, jogpozitivisták elemzések lebecsülését. Nézzünk egy ilyen fejleményt.

Szilágyi Péter Jogi alaptana (1998) élesen és helyesen exponálta a klasszikus regulatív jogi norma és az ún. feladatnorma szembeállítását (1998, 253-257). „*Regulatív jogi normáknak* a hagyományos, hipotétikus *szerkezettel* jellemezhető jogi normákat nevezzük, amelyek közvetlenül szabályozzák a jogi norma alanyainak magatartását oly módon, hogy azokat normatív minősítik és jogkövetkezményeket helyeznek kilátásba. A regulatív jogi normák *tartalmi* jellemzője, hogy az adott, spontán módon kialakult társadalmi viszonyok védelmére (akkor azokat általában tiltó, negatív szerkezet jellemzi), illetőleg a jogalkotó céljainak megfelelő spontán fejlődés lehetőségeinek a biztosítására (akkor azokat általában megengedő szerkezet jellemzi) alkalmasak első-sorban.”(1998, 253) Ezzel szemben a feladatkielégítő jogi norma (feladatnorma) tartalmi jellemzője, hogy ... „elsősorban olyan magatartások szabályozására szolgál, amelyek spontán módon nem vagy csak csekély gyakorisággal jönnek létre, így mindenekelőtt az új társadalmi viszonyok létrehozásához kapcsolódó és a szervezeti magatartások

szabályozására. Érvényesülésükhöz ezért mindig szükséges az állami szervek közreműködése. Ennek megfelelően a feladatnormával történő szabályozás esetében a jogi norma - amit ebben az esetben összetettségére tekintettel helyesebb normakomplexumnak nevezni - öt szerkezeti elemből tevődik össze”, melyek: feladatkitűzés, ellátásra hivatott szerv megjelölése, hatáskörökkel való felruházása, az állami szerv eljárásának szabályozása és a jogkövetkezmények meghatározása. (1998, 256-57).

Szilágyi arra a területre koncentrált, ahol nagyon plasztikusan tetten érhető a klasszikus regulatív és a feladatnorma különbsége, nevezetesen a feladatnormát az államszervezet működtetése és a közigazgatás területén lokalizálja. Fel kell azonban vetnünk, hogy a természetes személyek, mint jogalanyok számára is lehet feladatot adni, olyanokat, amelyek spontán módon nem jönnének létre. De ebben az esetben kétséges az a tétele, hogy a feladatnorma érvényesüléséhez mindig szükséges állami szervek közreműködése. Például az 1987. évi. VI. törvény által bevezetett személyi jövedelemadó (SZJA) kötelezettség kötelezett oldalán állampolgárok állnak, akik számára *új magatartást írt elő a jog*, ezen *adónem* bevezetésével⁹. Önkéntes adóbevallás és fizetés esetén érvényesül a norma állami szerv közreműködése nélkül is (ha csak nem a kötelezettség teljesítésével szemben az elfogadást tekintjük érvényesülésnek). Hasonló a helyzet akkor, amikor a jogalkotó a házastársak névválasztási jogává teszi, hogy a gyermek vezetéknévét az anyjái után választhassák meg. Az anyakönyvi bejegyzés közigazgatási jogi aktusán túl, ezzel a személyiségi jog állampolgári (szülői) önrendelkezésének alkotmányjogi, és a személyhez fűződő jogok polgári jogi normáinak egy új területen való konstituálása játszódik le. *A feladatnorma mint újítás az államszervezet és a közigazgatás vonatkozásán túl is érvényes.* Normatanilag talán teljesen meg sem oldható, hogy a regulatív norma elsősorban a már kialakult társadalmi kapcsolatok védelmére, oltalmazására, míg a feladatnorma új viszonyok kialakítására alkalmas. *Azért nem, mert a szerkezeti eltérések ellenére a regulatív norma*

⁹ Ha azt is hozzátesszük, hogy az 1987. évi V. Törvény az általános forgalmi adó bevezetéséről (ÁFA) is ekkor született, még jobban kiemelheti az újítást tartalmazó normák szembeállításának jelentőségét a szabállyal szemben. Retrospektíve teljesen világos, hogy itt Magyarországon a gazdasági rendszerváltás kezdeteiről volt szó, amely a gazdálkodó alanyok addigi magatartásán változtatott, e kapitalista jogintézmények bevezetésével. Ami kezdetben innovatív norma volt, az persze a tömeges elterjedéssel és stabilizálódással – a tehermentesítésen keresztül – szabállyá válik, s némiképp eltudatlanodik.

diszpozíciójában és a nem-klasszikus norma feladatkitűzésében egyaránt szereplő követelményt - valamit meg kell tenni, vagy éppen nem szabad megtenni, tehát tevést (dare, facere) vagy tartózkodást, nem tevést - csak előírt magatartásként fogalmazhatja meg a jogalkotó¹⁰. A norma tartalmi követelménye mindkét típus esetében a jogalany magatartására irányul. A magatartásra irányuló követelmény meghatározásában a normatan pedig egyneműsít és egyszerűsít: ezáltal eltünteti a jogi normából azt, hogy egy létező szabályosság betartásának követelményét vagy pedig egy még nem létező állapot elérését, innovatív követelményét tartalmazza -e. Jogászai szempontból, tételesjogilag az is követelmény és az is elvárt magatartásként fogalmazható, ha a norma a tény, a fennálló hivatalos elismerése, s akik ezt megsértik, azokat fenyegeti a szankció és az is, ahol a követelmény mint a magatartás mértéke újít, előír valami olyasmit, ami még nem valóságos, csak a jogalany normakövető magatartásával valósul meg. Az egyik esetben a reprodukciót mozdítja elő, a másik esetben az innovatív produkciót hozza létre a jogi norma, a benne foglalt elvárással, anélkül, hogy a kettő közötti különbséget normatanilag kifejezné. Ismételjük: Szilágyi a normatanon belül érzékeltette és kifejtette a különbséget, de azért, hogy a probléma kézenfekvő, plasztikus oldalára (államszervezet és közigazgatás működése a feladat-norma révén, szemben a klasszikus, regulatív normával)) koncentrált, nem vezette elő a jogfilozófiai szintű kérdést, a reprodukív és az innovatív normák „Sollen” jellege különbségének kérdését. Azt, ami kategória-elemzést involvál. (Kifejtettük: A finális determináció a jogban in: 1998, 137-139). Okságról és finális determinációról a normatan nem beszélhet, mert saját diszciplínáján kívüleső, nem normaszpecifikus, hanem egyrészt fundamentális (okság), másrészt a társadalmi létre jellemző különös (finális) kategóriák érvényességéről van szó. Ha pedig - harmadrészt - a fundamentális és különös kategóriák elesnek, akkor ab ovo fel sem léphet a másodlagos teleológikus tételezés vizsgálata. Ami viszont akkor is a jogi tételezések ontológiai, tárgyspecifikus sajátossága, ha erről a normatani megközelítés nem tudhat. A normatan tehát bizonyos pontokon átvezetendő a jogfilozófiába. Az analízis a szintézishez.

¹⁰ Világos, hogy a eltérés, mint magatartásforma csak a regulatív normánál jöhet szóba. Például egy szolgalmi viszonyban.

A szabály szabályosságára (egy állapot reprodukciója) és az *innovatív norma szabálytalanságára, azaz a fennállóhoz képesti újítására* e nélkül aligha deríthető fény, mert a jogalanyi magatartást követelményként tételező normatan számára nincs különbség a kettő között. Az elmondottak figyelembevételével pedig *a jogi norma valósághoz való viszonya szempontjából* az alábbi tipológia következik: *reproduktív és innovatív jogi normák*, ahol előzőeken belül helyezkednek el a szokásjogi képződmények, a jogszokások és a klasszikus, regulatív jogi normák, míg az új magatartásformákhoz (és ezen keresztül életviszonyokhoz, társadalmi állapotokhoz) vezető innovatív jogi norma nevesített eseteként adódik a feladatnorma. Reproduktív és innovatív jogi normák megkülönböztetése nagyon is releváns. Végül, a szabályosság és az újítás között foglal helyet a jogi normák azon tucatja, amely *szabályozottságot* visz az életviszonyokba.

Nem teljesen újít, s nem is pusztán a fennálló ténytyszerűségeket mértékkénti megerősítése, hanem a valóságos viszonyok *modifikációja* áll elő a jogalkotó által előírt magatartásokkal.

V.

Jogi normák - jogtételek versus szabályok - magatartásminták (összevetés)

Ha csak madártávlatból is, mégis érdemes összevetnünk két nagyon különböző jogi kultúrában fogant olyan problematikát, melyek nélkül jogszolgáltatás illetőleg annak elemzése aligha képzelhető el. A kontinentális és a hazai irodalomban elterjedt jogi norma - jogtétel - jogszabály megkülönböztetéseket fogjuk összevetni Ronald Dworkin angolszász ihletettségi koncepciójával. Hazánkban igen sokan osztják e megkülönböztetések jelentőségét, használják a jogi és főleg ezen belül a normatani jelenségek minősítésére, megnevezésére (Például: Szilágyi 1998, 220-224., Szabadfalvi 2001, 57-60, Szigeti 2002, 112-124) Az egyes szerzők fogalomhasználata között némely eltérések persze adódnak, de a jog és a jogi norma ezen *építőkövei, fogalmi-gondolati konstituensei* nélkülözhetetleneknek látszanak. Némely nyelvi és szemantikai problémától eltekintve egyelőre felállíthatjuk az összehasonlítás alapjaként szolgáló képletünket: *a jog nemcsak normákból, (szabályokból), hanem valami másból is áll: nem normákból.* A kontinentális

jogcsoportban különböző rendű és rangú jogtételekből, olyanokból, amelyek *nem normatartalmat* kifejező jogtételek, hanem mások (elveket, jogelveket, generálklauzulákat, célokat kimondó gondolatokból stb.), hiszen az a jogi mondat, jogtétel, amely normatartalmat fejez ki, nem különbözik a jogi normától, egybeesik vele. Fogalmi kritériuma éppen az a jogi normának, és az azt kifejező jogi mondatnak, tehát a normatartalmat kifejező jogtételnek, hogy önmagában alkalmas a jogalanyok magatartásának irányítására. Nem pusztán nyelvi, gondolati egység, hanem tartalmi is, azért és annyiban, mert a norma mindhárom szerkezeti egységével - hipotézissel, diszpozícióval, szankcióval - rendelkezik. Kettős hipotetikus szerkezettel és mindkettő fenállása esetén a cselekmény jogkövetkezményével. Dworkin a *Taking Rights Seriously* (1977) második fejezetében (*The Model of Rules*, A szabályok modellje in: *Prudentia Iuris* 5. Miskolc, 1996), a Harttal szembeni polémia nyomán fejt ki, hogy a jog szövődése *nemcsak szabályokból (normákból), hanem más magatartási mintákból (sztenderdekből) mégpedig fő formájában elvekből (principle) és politikákból (policy)*¹¹ is áll. A szabályok modelljével szemben fejt ki saját, *law as integrity* elméletét (*Law's Empire* 1986), ahol az értelmezéssel elkerülhetőek mind a konvencionalizmus, mind a pragmatizmus buktatói. Az elvek és politikák segítségével zárt és hézagmentes, sőt még a nehéz ügyekre is csak egyetlen helyes választ ismerő jogszolgáltatást feltételez.

Eltérrőn a Herkules bírót igénylő, teljességgként felfogott jog felfogásától, melyet a kontinensen sokan nem osztanak, *szembetűnő struktúrális azonosságnak tartjuk, hogy a mindkét felfogásban a norma vonatkozása a nem-norma, ahol fő szabályként a kontradiktórius tagadás kifejtett, explicit formára hozása után sem kerülünk ki a jog universumából*. Se a jogtételek többsége, se a magatartásminták esetében. Egyik esetben különböző típusú¹², de a joggal szoros kapcsolatba hozható jogtételek találhatók, míg a másokban magatartásmintáknak bizonyuló, szintén jogias, egyéb összetevők vannak.

¹¹ Zödi Zsolt fordításában a célkitűzés, Takács Péterében a politika szó szerepel, de azzal a fogalmi tartalommal, hogy a politikák nem a hatalmi jelleget, hanem célok kijelölését, normatív jelleget kapó stratégiai megfontolásokat jelentenek. (Takács Péter: Ronald Dworkin – a „teljességgként felfogott jog” elmélete in: 1998, 96-106)

¹² A közvetlenül normatartalommal nem rendelkező jogtételek a következők: a./ jogrendszer egységességét, működését kifejező; b./ jogi célokat, alapelveket megfogalmazó; d./ politikai célkitűzéseket megállapító jogtételek.

Azokban *kivételeket*, szabályozó erő nélküli deklaratív jogtételeket a kontinentális jogrendszerekben is meg kell állapítani, mint ahogy az elvek Dworkinnál sincsenek mindig sem szabályt megerősítő, sem pedig ügydöntő státuszban. Ezeket az azonosságokat és problémákat találtuk az összevetésben. Takács Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy. „Az elvek és a szabályok különbségének természetesen más a helyi értéke az angol-amerikai és az ún. kontinentális jogrendszerekben. Ez részben azért van így, mert eltér a jogszabályok megfogalmazásának konkrétsága, részben pedig különbözik az általánosan elfogadott jogértelmezési kultúra (az ún. szubjektív jogértelmezési módszereknek az angol-amerikai jogban az európai-kontinentális jogban megszokottnál szűkebb tere van). A legfontosabb ok azonban az, hogy a kontinentális jogrendszerek törvénykönyvei szabályokként fogalmaznak meg egyes általános elveket, míg az angolszász jogokban - *a common law* domináns volta és a törvények szövegezésének ehhez igazodó technikája miatt - a szabályokba öntött elvek viszonylag ritkák. Az angol-amerikai jogban felvetődő probléma mindazonáltal a kontinentális jogrendszerekben sem érdektelen” (1998, 97). Bizony nem, s a kontinentális és esetjogi jogrendszerekben és jogi kultúrákban fogant elméleti megoldások egyik rokon vonására ezért hívtuk fel a figyelmet.

A jogelméleti kutatások régi problémája, hogy mitől, milyen érvekkel és milyen összefüggésekben válhatnak -e fentebbi kivételek (egyik oldalon tehát a jogtételek, a másikon az elvek) a jogszolgáltatás részévé. Elterjedt válasz szerint: a jogászság munkája során bevetté vált, elfogadott érvelések és értelmezések révén. Itt a szakma mutatkozik győztesnek a laikus elemmel való szembeállításban, ami meglehetősen sok mindent, túl sok mindent szentesíthet. (Hiszen az euro-atlanti, regulatív jogi kultúrákban, eltérően az ún. orientatívaktól (Kulcsár Kálmán, 1997, 137-139), minden jogrendszert jogászok működtetnek). Ámbár az érvényes megoldások keresésében a jogtudományban is történt előrehaladás - nem is utolsó sorban Dworkin révén. De a jogértelmezés elméletek, a hermenutika, a topika és az analitikus törekvések - kétségtelenül meglévő eredményei ellenére - még sok kutatnivaló maradt. Azért kell fenntartani a kritikai távolságot a szakmai praxisra történő pure et simple hivatkozástól, mert a jogszolgáltatás - amely a praxis szintjén a rabulisztikus érvelésektől, a kazuisztikus jogalkotáson keresztül, a ténybelileg és jogilag megalapozott döntéseken át, a kódexek magasrendű rendezettségéig és a jogrend alapjogi, alkotmányossági

reflexiójáig terjed - történelmileg és jogrendszerekként nagyon különböző arányokban és módokon állítja elő termékeit. Elméleti problémát elméletileg igazolni - s ez az ami in concreto nem megoldott - egészen mást jelent, mint a gyakorlat egy-egy ténye. Különösen azért, mert a jogszolgáltatásban igen sok minden és igen sokféle ellentmondásos érvelés, - megfér egymás mellett. Ezért kritikai kételyeinket egy jogrendszer gyakorlati problémamegoldó képességét illetően, az ismerettárgy szeretete ellenére se rejtjük véka alá.

Egy példát is szolgáltatva tételünkhöz. Magunk - az autopoetikus és pozitívista törekvésekkel szemben - se zárt, se ellentmondásmentes rendszernek nem fogjuk fel a jogot. Pusztán olyan félig nyitott-félig zárt, független és társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális környezettől függő változókat tartalmazó rendszernek, amelynek belső rendezettsége és önkorrekciós mechanizmusai révén (rendes és rendkívüli jogorvoslati eljárások, jogalkotás, alkotmányossági kontroll) önszabályozó képessége van, amelyek révén jogilag és logikailag ellentmondásmentességre (és koherenciára) kell törekednie. Ezt az álláspontot azonban történeti létezése legjobb pillanataiban sem érheti el. Az elméleti pozíció-foglalás mellett¹³ adjunk gyakorlatias érvet is fentebbi tételünk bizonyítására. Mégpedig az ellentmondások létre a jogban.

A normakontinuum elmélet ellentmondásos mivoltában képes számba venni a desuetudo jelenségét. Ez az elmélet azonban nem menti, csak leírja az előálló problémahelyzetet. Az érvényes jogszabályokkal szemben gyakorta - és nem is teljesen elszigetelten - áll elő az *illegitim jogképződés mikro-szintű* változata. (A probléma jogszociológiai elemzés tárgyát képezheti, amit ez ideig nem volt módunkban elvégezni). Viszont a magyar bírói gyakorlatból¹⁴ vett példa elemzése jól mutatja a törvényesség és a szokásjog ellentmondását. A Büntető eljárási törvény 122.§ (2) bekezdésének első, jogi normát kimondó jogtétele szerint: „Minden hatóság és hivatalos személy köteles a hivatali hatáskörében

¹³ Ebben a tekintetben joggal szkeptikus Blandine Kriegel is. Ő a francia jogelméletben a német jogászok által kimunkált, jogpozitívista módon értelmezett, ellentmondásmentes jogállami modellt, jogrendet tartja napjainkra elavultnak. In: *Democratie et État de droit* in: *Les paradigmes de la démocratie* /red: J. Bidet/ PUF, Paris, 1994, 103-104; 110.p.

¹⁴ Bencze Mátyás kolléga a miskolci 'Szabály és/vagy norma a jogelméletben' (2003.szeptember 26-27) konferencián, saját bírói praxisa kapcsán hozta fel a példát, (melyet én elemzek ekként).

tudomására jutott bűncselekményt - ha az elkövető ismert annak megjelölésével - feljelenteni”. Ez a feljelentési kötelezettség¹⁵ a Büntető Törvénykönyv 238.§ (1) -ben megfogalmazott a hamis tanúzás bűncselekményével együttesen alkalmazva azt eredményezi, hogy hivatalos személynek, hivatali eljárása során, hamis tanúzás esetén, mérlegelést meg nem engedő módon ír elő feljelentési kötelezettséget¹⁶. A törvényeket pedig a hatóságoknak be kell tartani és be kell tartatniuk. Természetesen a bíróságok és a hatóságok nagy tárgyi súlyú ügyekben és vitathatatlan hamis tanúskodás esetén megteszik a feljelentést a vádhatóságnál. Ezzel azonban gyakran nem élnek bíránk. Miért? Vannak csekély súlyú ügyek és ráadásul kevésbé határozott személyek, akik bár nyilvánvalóan hamisan vallanak, a bíró mégsem tesz eleget feljelentési kötelezettségének. Íme, a törvényt lerontó szokásjog - mondhatni - két lábon járó gyakorlata. Miért kényszerül erre a bíró? Feltételezésem szerint azért, mert a hamisan tanúzó személy társadalomra veszélyességéről nincs meggyőződve. Sőt, ha a törvény betű szerinti értelmezésével, maximális szigorával járna el, úgy döntése szembe kerülne igazságérzőkével (Summum ius, summa injuria), valamint azzal a kriminálpolitikailag is roppant kétséges helyzettel, hogy a hatósági eljárások tömegesen gyártásuk a büntető ügyeket. Szigorú jog szerint élnie kellene feljelentési kötelezettségével, ami után, már egy másik fórumon, a büntető eljárásban, persze a vádhatóság is értékelhetné - adott esetben a BTK több passzusára, akár a 10.§ (1), (2) -re¹⁷, akár a legalitással szemben az

¹⁵ A Büntető eljárásjog (Kommentár a gyakorlat számára, hvg orac, Budapest 2003, 401 .o., szerk./lektor: dr. Berkes György) magyarázta hozzáfűzi ehhez a bekezdéshez, hogy: „a hatóságok és hivatalos személyek terhére a hivatalos eljárás során bűncselekmények elkövetésére vonatkozóan szerzett tudomás feljelentését kötelezővé teszi. E kötelezettség csak a hivatali ügykörben megtudott bűncselekményekre vonatkozik és nincs általános érvényű szankciója; de általános érvényű hivatali köteletségnek is felfogható, vagyis megszegése hivatali köteleességszegés (=fegyelmi vétség), sőt egyéb feltételek fennállása esetén a Btk.225.§-ába is ütközhet.” Ílymódon szankciója is van, s ennyiben normát megfogalmazó jogtétel a nyelvileg egymondatos jogi gondolat.

¹⁶ 2003. VII. 01. napjával hatályba lépett új Be. (1998. évi XIX. tv.) a 171. § (2) bekezdésében rendeli el – a köztestületekre törvényileg kiterjeszthetően – ugyanezt.

¹⁷ 10. § (1) Bűncselekmény az a szándékosan vagy - ha a törvény a gondatlan elkövetést bünteti - gondatlanságból elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra, és amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli.

opportunitas elvére - hivatkozva a személy társadalomra veszélyességének hiányát. Csakhogy, a hatóságnak egyszerűbb és az igazságszolgáltatás korlátozott erőit figyelembe véve célszerűbb is, a törvényt rontó szokásjogi gyakorlat fenntartása, noha az gyengítheti a törvényességhez fűződő állampolgári meggyőződéseket. Ez a jogi helyzet, ami a törvényt rontó szokásjog ellentmondását jól prezentálja, pedig de lege ferenda könnyen orvosolható volna. (Mégis évtizedekig így maradt). Pusztán az automatikus feljelentési kötelezettséget a bíró mérlegelési körébe tartozónak kellene átminősítenie a jogalkotónak. Megteremtve ezzel „a tényállásszerű, de nem társadalomra veszélyes (nem jogellenes)”, bíró által minősített és törvényes helyzetet.

Ez ennyiben egykönnyen kiküszöbölhető ellentmondás. Itt a *jogalkotó szubjektíve* nem volt elég bölcs és előrelátó a tényállás megkonstruálásakor. Természetesen az *ellentmondásokat objektíve*, a szakadatlanul változó társadalmi *valóság* és a születésekor bármennyire is előrelátó, elvi, rugalmas és konzekvens *szabályozás között* újratermelődő, a régi szabályozás és az új életviszonyok harcát jelentő feszültség okozza. A jogelméleti kritika egyik feladata a jogrendszer valóságra vonatkoztatása.

(2) Társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Köztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.

VI.

A klauzulák státusza a kontinentális jogban

Állításunk szerint a klauzulák státuszát nem tisztázza sem azok jogtételekkénti, sem pedig a dworkini elvekkénti számbavétele. Azért nem, mert az elvek és a klauzulák bár egy ponton kétségtelenül összeérnek, egymás ekvivalensei lehetnek, s ennyiben azonosításuk részleges igazságot tartalmaz, mégis van olyan speciális többlet-jelentésük, ahol külön kell kezelnünk az általában vett elvektől¹⁸. Itt lehet és kell továbbmenni a normatanban. Az bizonyos, hogy a klauzulák első megközelítésben a nem-szabályok körébe sorolandóak. Specifikus jelentésüket és normatani jelentőségüket ezen belül kell keresnünk. Látni fogjuk azt is, hogy a normatanon túl, a jogfejlesztésben is komoly szerepet játszhatnak. Először a szójelentés elterjedt változatait vegyük számba a jog különböző területein, tehát a nemzetközi jogban, a szerződési jogban és végül a civilisztikában általában, de már a kódexre vonatkoztatottan. Utóbbi terület fejleményeit elsősorban két kitűnő civilista,

¹⁸ Földesi Tamás „A generál clausulák moralitása” (Állam- és Jogtudomány, Vol. XLIV/1-2, 2003, 23 - 63) c. tanulmányában együtt kezeli a jogelveket és a generál-klauzulákat. Igaz, moralitásukat és nem topikai, jogtechnikai rációjukat vizsgálta, amelyre mi törekszünk. Ha csak a Földesi által tanulmánya 1. pontjában felvezetett (23-31.o.) és a 29. oldalon felsorolt 24 jogelvet végignézzük, akkor is szembetűnő, hogy analitikusan nagyon különböző helyi értékkel bíró jogelvek kerülnek így egy kosárba. Ez teljességgel megengedhető eljárás a szerző részéről, de csak annyiban, amennyiben témáját „elsősorban nem jogi szempontból, hanem metajurisztikus tartalmuknál fogva etikai megközelítésben ...elemzi, nem hagyva figyelmen kívül azért a generál clausulák jogi funkcióit sem” (2003, 63). Mi tehát éppen utóbbira törekszünk. Mindazonáltal a jogi funkciók tekintetében figyelmét elkerülte, hogy az általa (is) idézett Staatslexikon-beli fogalom meghatározás éppen nem definíciós nehézségeket jelent, hanem olyan lényegre mutató jogi *megszorításokat* tartalmaz – olyan törvényi kivételek, amelyek alapvető jelentőségűek, és tartalmukra csak kismértékben lehet a törvényi szöveg alapján következtetni, mert konkrét tartalmukat a bírói gyakorlat és a jogtudomány adják ki – melyek kiveszik a generálklauzulát az általában vett elvek tárgyi hatálya alól.

összehasonlító jogász, René David és Eörsi Gyula¹⁹ munkássága nyomán analitikusan dolgozzuk fel.

A nemzetközi jogban (is) ismert Clausula rebus sic stantibus *záradék*, a szerződések jogszerű felbontását teszi lehetővé. Ezen a jogterületen, a nemzetközi jogban alapelvet és egyben a nemzetközi jogi jogalkotás jogforrását jelentő Pacta sunt servanda elv záradéka (a nemzetközi szerződés tiszteletben tartására vonatkozó elv és szabály²⁰) a rebus sic stantibus. Se a nemzetközi jogban, sem pedig a szerződési jogban nem önmagában álló elv tehát a kaluzula, hanem valaminek a záradéka. Nem egyszerűen érvelési irányt, elvek tetszőleges ütköztetését, összemérését vagy egy joghézag kitöltését szolgálják tehát, hanem *egyértelmű egymásra vonatkozás áll fenn közöttük*. A szerződési jogban különféle záradékok ismertek, így a clausula legalis, c. illegalis, c. insolita (különleges kikötés), c. iustificatoria (igazoló záradék) stb. Tehát mindig a szerződésre vonatkozó a záradék, vagy annak a kikötése²¹.

Abból az ellenőrizendő feltevésből kiindulva, hogy a klauzula - szemben a jogelvvvel -valaminek, egy elvnek, egy szabálynak vagy pedig egy intézménynek a klauzulája, figyeljük meg civilisztikai funkcióját.

René David meglehetősen egyértelműséggel abban az összefüggésben elemzi a klauzulákat, hogy azok teremtik meg a jogi lehetőségét a bírónak, hogy eltekinthessenek a „lex specialis derogat legi generali” szabály alkalmazásától, mintegy a törvényhozó által előre nem látható helyzetekhez, körülményekhez való igazodás érdekében. Ahhoz ugyanis, hogy

¹⁹ Eörsi monográfiája azt is megmutatja, hogy a generálklauzuláktól az angol-amerikai jog sem marad mentes, noha a kontinentális jogoknál jóval szűkebb körben és kisebb fokú érvényesüléssel alkalmazzák őket. (Például: a public policy, mint ami arra alkalmas, hogy a precedensek vonalát megszakítva koptassa a „mindent szabad, ami kifejezetten nem tilos” tételét; vagy ilyen generálklauzulaként hat a bírói gyakorlatban kiterjesztett „jóhiszeműségi teszt” /„good neighbour test”/ is. 1975, 448-449 o.).

²⁰ Szabály annyiban, amennyiben az 1969. évi, a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 26. cikke kimondja: „Minden hatályos nemzetközi szerződés kötelezi a szerződő feleket és a szerződést jóhiszeműen kell végrehajtaniuk”. Az első tagmondatban foglalt jogtétel szabályként értelmezhető, ha azt felesleges dagályossággal szétírjuk. Pl: „Ha nemzetközi jogalanyok egymással hatályos szerződést kötnek (hipotézis), az kötelezi őket (diszpozíció), s aki ezt megsérti, azt joghátrány éri (szankció)”, amely kimondatlanul is hozzágondolandó az első két szerkezeti elemhez, még ha az egyezmény ezt másutt is rögzíti.

²¹ Az elemi szóhasználatokról lásd: Takács György: Ha a jogász latinul beszél ...KJK, Budapest, 1991, 60.

egy nem-kívánatos speciális elv (szabály) alkalmazásától a bíró a jogalkalmazásban eltekinthessen, éppen az általános klauzulák teremtenek a számára törvényes lehetőséget, *amellyel mintegy semlegesíthetővé válik a speciális szabály, elv. Klauzula hiányában ugyanis contra legem megoldások állnának elő, amely a törvény hitelét kezdi ki.* Nézzünk két példát, melyek meggyőzőek, s melyeket a német legfelsőbb bíróság (Reichsgericht) 1920 utáni gyakorlatából hoz fel.

Ad 1. Amikor Reichsgericht olyan tulajdonos javára ítélt, aki szerződésben vállalt kötelezettséget az általa bérbe adott ingatlan fűtésére, s a viszonyok úgy alakultak, hogy két év alatt a fűtés költségei tízévi lakbért tettek ki, akkor eltérően korábbi gyakorlatától, a szerződéshez való hűséggel szemben az előre-nemláthatóság (a Clausula rebus sic stantibus) -ra alapította ítéletét.

Ad 2. 1923-ban nem ismerte el, hogy az adós úgy szabadulhasson meg pénzbeli tartozásától, hogy adósságát a teljesen elértéktelenedett márka névértékén fizesse meg hitelezőjének. Ezzel elvetette a nominális pénzelméletre (Mark gleich Mark) támaszkodó korábbi gyakorlatát. Mégpedig azért, mert: „A jóhiszeműség általános követelménye (BGB 242.§)²² nem engedi meg annak a speciális szabálynak az alkalmazását, amely szerint (hasonlóan a Code civil 1895. cikkéhez), ha valaki pénzt kap kölcsön, adóssága akkor szűnik meg, ha a kapott kölcsön összeggel azonos összegű pénzegységet fizet vissza.” (David, 1977, 102.o.) Ennél az esetben azonban nem a szerződéskötéskori állapotokhoz képesti, a körülmények lényeges megváltozását kifejező fentebbi klauzulát (a Clausula rebus sic stantibus-t) hívták segítségül a fő bírák, hanem egy másik jogelvet - ami a szó szorosabb értelmében nem klauzula - a Treu und Glaubent. A kódex klasszikus értelmezéséből származó megengedhetetlen igazságtalanság elkerülése végett, tulajdonképpen a summum ius, summa injuria helyzetét elkerülendő, a jóhiszeműségi elv jegyében jártak el. A jogi eredmény ugyanaz, de a hozzávezető érvelésnél egy általában vett elv felhívása, alkalmazása lazább kapcsolatban áll a megkerülendő szabállyal, mint ahogyan ez a szigorú értelemben vett klauzulánál áll fenn.

Ezért a klauzula alkalmazása - levezetésem szerint - meggyőzőbb, erősebb érv, mint egy tetszőlegesen vonatkoztatható jogelvvé.

²² Az adós köteles a szolgáltatást „úgy nyújtani, ahogy azt a szerződési hűség (Treu und Glauben) – figyelemmel a forgalmi szokásokra – megköveteli.”

Igaz, Magyarországon fehér hollóként fordul elő, hogy jogelvekre (együtműködési kötelezettség; jóhiszeműség), egyéb normatív tartalmú törvényhelyek felhívása nélkül ítéletet alapozzanak, mégis jó példát kínál erre a Legfelsőbb Bíróság két döntésével (BH 1996: 364). A jogirodalomban Lábady Tamás kiásta, majd Földi András elemezte esetben „egy magánszemély tévedésből a lejárat előtt egy nappal kívánta postai takarékjegyeit kiváltani. A pénzüintézet alkalmazottja, ugyancsak tévedésből, a tőke mellett az ügyfélnek kifizette a csak a következő napon esedékes teljes kamatot is, több mint 160 ezer Ft-ot. Az ügyfél a felvett pénzüsszeget ismét értékpapírokba fektette. A pénzüintézet utóbb észlelte a tévedést, és ügyfelét jogalap nélküli gazdagodás címén beperelte, követelve tőle a jogosulatlanul fölvett kamatok visszafizetését. Az elsőfokú bíróság, elfogadva a bank érvelését, marasztalta az ügyfelet. A fellebbviteli bíróság, majd végül a Legfelsőbb Bíróság azonban elutasította a felperesi követelést, hivatkozással arra, hogy a pénzüintézet nem teljesítette a Ptk. 4.§ (1) bek.-ben kimondott együtműködési kötelezettségét, mert a pénzüintézet alkalmazottjának, mint megfelelő szakismeretekkel rendelkező személynek föl kellett volna hívnia az ügyfél figyelmét arra, hogy a határidő előtt egy nappal történő pénzüfelvét esetén őt jelentékeny veszteség éri. A döntésnél a felsőbíróságok figyelembe vették azt is, hogy a pénzüfelvét mindössze egy nappal a lejárat előtt történt, továbbá hogy az ügyfél a pénzü ismét befektette, tehát nyilvánvalóan nem volt szüksége készpénzre.” (Földi András: A jóhiszeműség és tisztesség elve Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis, Budapest, 2001, 94. o.) Az eset nem mutatkozik egyetlen norma, egyetlen normatív tényállás esetének sem. Itt elvek mérlegeléséről - volt -e együtműködési kötelezettsége a bank alkalmazottjának; ha igen, akkor elmulasztotta ezt megtenni és tévedésével közrehatott abban, hogy ügyfele is tévedésben maradt; - és a jóhiszeműség kevésbé jogi, mint itt inkább erkölcsi tartalmú, tehát méltányosságból történt érvényesítéséről volt szó, - nem pedig az elv strictebb értelmű, klauzulakénti alkalmazásról.

Hasonlóan ahhoz a másik esethez, amelyben a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 2003-ban nem tartotta jogellenesnek, mégis a jó erkölcsbe ütközőnek minősítette Tocsik Márta ügyvédnö közvetítői díjának mértékét. Azért, mert „nyilvánvaló, hogy létező kockázat esetén, amikor a megbízott rátermettségén és ügyességén múlik az eredmény, a társadalom értékítélete pozitív akkor is, ha a jutalék kiemelkedően

magas” - indokolta az LB. Viszont az ÁPV Rt-t képviselő jogászno megbízásával nem vállalt semmiféle kockázatot, mivel az önkormányzat képviselője a Vektor Rt. - már Tocsik *megbízása előtt* - lemondott járulékfizetési kötelezettségéről. Az ÁPV Rt. önkormányzatokkal szemben fennálló tartozásai kamatainak elengedése ezért nem múlhatott megbízottja fellépésén. Tehát a kockázati elem hiánya alapozta meg a szerződés jó erkölcsökbe ütközővé minősítését.)

Maga R. David, máshelyütt, mégpedig a törvények általános formuláit tárgyaló fejtegetéseinél (1977, 124-125.o.) már megengedő, vagyis párhuzamosságként tárgyalja azokat a technikákat, amikor a törvényhozó általános meghatározásokkal operál vagy a bírakat felhatalmazza a méltányosságon alapuló bíráskodásra vagy alárendeli a törvényes rendelkezések alkalmazását a jó erkölcs (gute Sitten) vagy a közrend követelményeinek. Mindezt David a római-germán jogcsalád rugalmasságaként értékeli, hasonlóan az olyan általános formulákhoz - s itt a Generalklauseln, Blankettnormen-ekre utal - amelyek egy társadalmilag igazságos rend elérését célzó jogi megoldások, technikák.

Eörsi Gyula igen komoly teoretikus erőfeszítéseket tett, hogy a generálklausulák természetét *a jogfejlesztés eszközeként érthessük meg* (1975, 448-453.). Ezért nemcsak a David és mások által kimunkált fentebbi összefüggésekre koncentrált - a generálklausulák a jog többi részével szemben, a törvényesség fenntarthatósága érdekében alkalmazhatóak -, hanem a jogmegkettződés rokonjelenségeire, a régi és az új elemek harcára is reflektálta azokat. Tudvalevő, hogy az 1900. január 1-én hatályba lépett német polgári törvénykönyv (BGB) „inkább gyermeke a 19. századnak, mint anyja a 20.-nak” (Boehmer). Ezért okoz adaptációs problémákat az individuális vállalkozó horizontjára méretezett szabadversenyessé rendeltetéseivel, különösen az I. világháború után, amikorra azokon jó néhány vonatkozásban túllépett a kapitalizmus szervezett, monopóliumokkal áthatott korszaka. Ez az adaptációs szükséglet teszi elterjedtté a generálklausulák alkalmazását, hogy azok a hatályos liberális kódexszel szemben ható bírói ítélkezésnek a kódexbe beépített kapcsolódási pontjai lehessenek, - ahogy Németországban nevezik: a bíró alkotta jog betörésének kapui („Einfallstore des Richterrechts”). Schmidt-Rimpler szerzőpáros szemléletes jogesetével kifejezve²³: a

²³ „Az ügyleti alap elestére vonatkozóan a hagyományos technika abból indult ki, hogy csak egy szerződésbe felvett momentum befolyásolhatja a kikötött joghatást, és ezért arra törekedtek, hogy a clausula rebus sic stantibus az értelmezés lehető

generálklauszula kódexbe történő beépítése a bíró kezébe adja a jogfejlesztés lehetőségét, anélkül, hogy bonyolultabb vagy éppen a törvényességet fellazító contra legem megoldásokra kényszerülne. A törvényhozás teremt olyan instrumentumot, amellyel a bíró számára lehetővé válik a folyamatos adaptáció. Összefoglaló érvennyel Eörsi úgy fogalmaz: *„A modern generálklauszula tehát a kódexen alapuló és azokon túlmutató bírói jogfejlesztés legalizálásának fő módszere.* Rokona és ugyancsak módszere annak a törekvésnek, amely a kódexek nyílt rendszeréért száll síkra: azáltal, hogy magába a kódexbe építi bele a kódexet meghaladó bírói jogfejlesztést engedő és egy általános magatartási vagy jogalkalmazási szabályba bújtatott felhatalmazást, nyitottá teszi a kódexet. Ezáltal a formális törvényességet megvédi, és egyben új, hatalmas kiindulópontot nyújt a kódex további eróziójának most már formálisan legális elősegítésére. *A törvényjog és a bírói jog ellentmondását azzal küszöböli ki, hogy ezt az ellentmondást beemeli a kódexbe és a társadalmi-gazdasági valóságnak megfelelően a kódex ellentmondásává teszi*” (Kiemelés tőlem - Sz. P., 1975, 451. o.). Azok a normatan kutatók, akik a szabály - nem-szabály, jogelv problematikáját nem helyezik el a jogfejlesztésbe, elesnek a jogrendszer ellentmondásos természetének feltárásától. Számukra pusztán logikai alakzatokká válnak azok a problémák, amelyek a fogalom - valóság viszonyában, illetőleg a jogszabályi fogalmak és az egyedi-konkrét jogalkalmazói döntések között állnak fenn.

A klauszula szorosabb és lazább (jogelv) jelentésbeli kettőssége tehát David mellett Eörsinél is megvan, s valószínűleg aligha kiiktatható, hisz a változó körülményekhez való rugalmas és természetjogias adaptáció érdekében nyúlnak mindkét megoldásokhoz a bíróságok. Terminológiai egységesítés nélkül az adott terminus mögötti fogalmi tartalmak pedig

legmesszebbmenő kitágításával szerződési tartalomná minősítsék. Az adaptációs igényt a törvényességgel tehát fikció révén egyeztetették össze. Schmidt-Rimpler ehelyett arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kérdés megoldásához joghézagot kell feltételezni, és akkor az eredmény a „a törvény által elismert értékelési elvekből, helyességi gondolatokból vagy ahogyan az ember mondani akarja” (oder wie man sagen will) levezethető. Ez voltaképpen a generálklauszulával való nyílt megkettőződést közvetlenül megelőző gondolatmenet: fenntartja még a fikciót abban, hogy joghézagot „tétélez fel”, de már generálklauszulára épít. A valódi generálklauszolás megoldásnak a joghézag fikciójára nincs szüksége: a generálklauszula ugyanúgy kötelező jogszabály, mint a többi – jelen esetben félreteendő – jogszabály. (Eörsi, 1975, 450-451.o.)

felcserélhetőek. A különbség ennyiben relatív, de nem relativizálendő. Teoretikus erőfeszítésünk ennek bizonyítására irányul.

Eörsi a jog = jog - rigorista jogpozitivizmusával - szemben kezeli a generálklausulákat, mint amelyeknél: 1. A jog kötelezettséget is jelenthet, 2. Az eredmény igazságosságát hivatottak biztosítani, hogy a szigorú jog ne mindig érvényesüljön. Számunkra világos, hogy 2. esetkör az általában vett jogelvek felé nyit, míg az első a szoros értelemben vett klauszula bemutatása. Az, ahol a záradék - már az absztrakt jogviszonyok szintjén nézve is - *valaminek* a záradéka. Így *a joggal való visszaélés tilalma a joggal való alanyi jogú élés belső korlátja, határfeltétele. Ahogy a Pacta sunt servanda immanens korlátja, ellentettje a clausula rebus sic stantibus (bár utóbbi, mint láttuk, az előzőre vonatkozás nélkül is lehet jogelvi státuszban). Ezek és így valóban klauszulák és nem egyszerűen elvek.* Az alanyi joggal való elmélettörténeti és összehasonlító jogi elemzések nélkül, melyeket Eörsi maradéktalanul bemutat (1975, 266-281, 273-277, 339-341. o.), teljesen egyértelmű helyzetet tár fel a Polgári Törvénykönyv Magyarázata is, amelyet a törvény híres, 5.§ (1) - (3)-hoz fűzött. (KJK, Kerszöv, 1.kötet, negyedik kiadás, 2001, 43-52.o.) A kommentár a szabály (értsd: nyelvileg szabályként jelöli a klauszulát - Sz. P.) elvi jelentőségével kapcsolatban rámutat, hogy „Az alanyi jogok gyakorlásának egyik legfontosabb határát a joggal való visszaélés tilalma jelenti. Ez a korlátozás a polgári jog általános konfliktusrendező funkciójának fontos eszköze: a jogok gyakorlása az összeütköző érdekek viszonylatában a jog társadalmi rendeltetésének oldaláról felülvizsgálható. A szabály valahol egészen mélyen, az igazságosság és a méltányosság eszméiben gyökerezik, s a közös együttélés polgári normáinak megfelelően az alanyi jogok gyakorlásánál mások sértett érdekeinek a megóvását kívánja biztosítani. *A joggal való visszaélés nem önálló tényállás, hanem a jogviszonyok nagy többségénél figyelembe veendő szabály. ...Célja az, hogy a bíróságok részére - meghatározott feltételek megléte esetén - korrekciót biztosítson.*” A joggal való visszaélés tartalmi elemzése kapcsán pedig arra mutat rá a kommentár, hogy az csak valamilyen jog gyakorlásának lehet az eredménye. Azaz *csak az alanyi jogosultságok biztosította cselekvési lehetőségekre vonatkozhat a visszaélés*²⁴. (id. mű: 44, 45, 47.o.,kiemelések -, Sz. P.)

²⁴ Vannak olyan jogok, melyekkel nem lehet visszaélni, s ez behatárolja a joggal való visszaélés klauszula alkalmazási tartományát: a bírói gyakorlat ekként a diszkrecionális jogok körébe határozta meg a szerződésalkötés szabadsága védelmében: ad 1.

A generálklauzulák jogtechnikailag tehát ott válnak el az általában vett jogelvek kódexben szereplő eseteitől, hogy már az absztrakt jogviszonyok szintjén - és nem egy tényálláselem értékelésének jogelv alá sorolása következtében - immanensen egymásra vonatkoztatottak. A pacta sunt servanda-ra a rebus sic stantibus, az alanyi joggal való élésre a joggal való visszaélés. A speciális értelmű klauzulának ez a két legplauzibilisebb változata.

Szerződéskötés megtagadását, ad 2. Azt, ha valaki alaki hiba miatt nem hajlandó érvénytelen szerződést kötni és ad 3. Szerződés módosításának megtagadása szintén nem minősülhet joggal való visszaélésnek. Hasonlóan a kevésbé általánosítható azon esetsoportokhoz, melyeket BH-kra is alapozva a kommentár két oldalon keresztül taglal).

Irodalom

David, René 1977 A jelenkor nagy jogrendszerei KJK, Budapest

Dworkin, Ronald

1977 Taking Rights Seriously Harvard University Press,
Cambridge, Mass.

1986 Law's Empire Harvard University Press, Cambridge,
Massachusetts

A szabályok modellje in: mai angol-amerikai jogelméleti törekvések
Prudentia Iuris 5. Miskolc

Eörsi Gyula

1975 Összehasonlító polgári jog Jogtípusok, jogcsoportok és a
jogfejlődés útjai Akadémia, Budapest

Földi András

2001 A jóhiszeműség és tisztesség elve Intézménytörténeti vázlat
a római jogtól napjainkig Publicationes Instituti Iuris Romani
Budapestinensis, Budapest

Földesi Tamás

2003 A generál clausulák moralitása

In: Állam- és Jogtudomány, Vol. XLIV/1-2,

Geiger, Theodor

1927 Die Gruppe und die Kategorien Gemeinschaft
und Gesellschaft. In: Archiv für Sozialwissenschaft und
Sozialpolitik 58.

Hartmann, Nicolai

1970 Teleológiai gondolkodás Akadémia, Budapest

Jhering, Rudolf 1893 Der Zweck im Recht Leipzig

Kriegel, Blandine

1994 Démocratie et État de droit in: Les paradigmes de la
démocratie /red: J. Bidet/ PUF, Paris

König, René

1979 A jog a társadalmi normarendszerek összefüggésében
In: Jog és szociológia (összeállította: Sajó András) KJK, Bp.

Kulcsár Kálmán

1997 Jogszociológia, Kulturtrade, Budapest

Maine, Henry Sumner 1988 Az ősi jog Gondolat, Budapest

Moór Gyula

1921 „Somló Bódog” in: Társadalomtudomány, 37.

Peschka Vilmos

1979 A jogszabályok elmélete Akadémia, Budapest

Somló Bódog

1977 Jogi alaptan In: Modern polgári jogelméleti tanulmányok,
MTA ÁJI, Budapest, /szerk.: Varga Cs./
Jogbölcsezet, in: Prudentia Iuris 1. Miskolc

Szabadfalvi József

2001 A jogszabály in: Bevezetés a jog- és államtudományokba
Prudentia Iuris 2. Miskolc

Szilágyi Péter 1998 Jogi alaptan Osiris, Budapest

Szigeti Péter

2002 Jogtani és államtani alapvonalak Rejtjel Publicationes
Jaurinensis op.7.

Szigeti Péter - Takács Péter

1998 A jogállamiság jogelmélete Napvilág, Budapest

Weber, Max

1995 Jogszociológia KJK, Budapest (ford.: Erdélyi Ágnes)

"A kelet-európai változásoktól függetlenül, amelyeket szintén lehetne materialista módon magyarázni, s nem jelentik automatikusan a marxista elmélet cáfolatát, a materialista koncepció továbbra is fontos szerepet játszik a társadalomtudományban..."

(Heinz -Jürgen Niedenzu 2000, 124)

10. A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon, 1963-1988 között

Az államszocializmus társadalmi-történelmi jelenségként való megítélése. Kettős mérce. A vizsgálat tárgyának leírása, történeti érvényességének határai és típus sajátosságai. Közvetlen társadalmiság, közösségiség. A marxista jogelmélet funkcionalitásának elméleti bizonyítékai: ad 1. A jog sajátossága - társadalomontológiai perspektívában. ad 2. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. ad 3. Jogrendszertagozódás - kodifikáció. ad 4. Tervgazdálkodás - UGM - áruviszony-elméletek - és a tulajdonjog. Hatalmi-politikai viszonyok és egypártrendszer. Appendix: az államszocializmus sui generis legitimációs forrásainak mobilizálása. Gondolatkísérlet egy dialektikus demokrácia koncepció mechanizmusáról és intézményi-döntési szintjeiről. Felhasznált irodalom jegyzéke.

Bevezetés

Jelen munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy tisztázzuk a marxista jogelméletnek az államszocializmus egy meghatározott történeti periódusában betöltött szerepét, viszonyát - mégpedig hazánkban. Mindazonáltal sem az államszocialista kísérletek¹ - ahol a használt terminológia, még elméleti megalapozást kíván - sem pedig a marxista jogelmélet nem lehetett és nem is volt elszigetelt magyar jelenség. Ezért mindkettőt nemzetközi összefüggésekbe is el kell helyeznünk, amellett, hogy a speciális hazai vonásait felmutatjuk. Egy társadalomtörténeti, '*államszocializmus*', és egy elméleti jelenség, '*marxista jogelmélet*' egymásra vonatkoztatása eleve nem könnyű feladat, még akkor sem, ha ezt a funkcionalista módszer igen tág - minden használható kapcsolatot, elméleti és gyakorlati viszonylatot, a részmozzanatok és az egész

¹ E tanulmány jogelméleti összefüggéseket nélkülöző, kizárólag az „Államszocialista kísérletek - történelmi tanulságok” problémájára koncentrálnó változata megjelent az *Eszmélet* folyóirat 58. (2003) számában.

működésmódját lehetővé tevő meghatározottságok - keretei közé illesztve tesszük is meg. Azért nem könnyű, mert bár történelmi életének legjelentősebb területein - közép, kelet és dél Európában, továbbá a volt Szovjetunióban - megszűntek e kísérletek, másutt (Kína, Kuba, Észak-Korea) még léteznek, sőt Kínai Népköztársaságban mindmáig jelentős modernizációs teljesítményt felmutató képződményről van szó (Baudouin, 1991, 158). A rendszerváltás és a közelmúlt legitimációs harcai közepette a tárgylagosság minimumára igényt tartó értékelések is csak módjával születtek (Pokol, 1994 ; Varga, 1998)². A múlt elmúlt. Az azonban, hogy hogyan, milyen alapról magyarázzuk annak negyven illetőleg hetven éves történetét, keletkezésének, egzisztálásának és megszűnésének okait, sohasem lesz kivonható a legitimációs erőteréből, az értékek szakadatlan történelmi átértékelésének processzusából. Azonban ahhoz, hogy ne a mindenkori jelen ülhessen győzelmi tort az éppen elmúlt rendszer, politikai rezsim felett, ahhoz az államszocializmust se elítélni kell, amire persze - tetszik, nem tetszik, sokakban megvan a hajlandóság - hanem *társadalmi-történelmi jelenséggént kell megítélni: az-az kettős mércén mérni. Egyfelől saját múltjához, lehetőségeihez képesti előmenetelét nézni, másfelől pedig a világtörténelemben élenjáró, legfejlettebb nemzetekhez való viszonyát tisztázni*. A kettős vonatkoztatás együtt adja meg a saját korában való reális elhelyezés lehetőségét.

² Az olyan szubjektivisztikus, introspektív értelemben pszichologizáló-moralizáló értékelést, melyet szerzőnk írt - mégha némely részlet vonatkozásában meg is felelnek tárgyuknak - egyáltalán nem lehet kielégítőeknek tekinteni. Tudományos analízisben nem lehetne összekeverni az alapító atyák teljesítményét az 'izmussal' - amely a II. Internacionálé korszakában keletkezett - és a marxisták különböző nemzedékeivel. Könyvtárakat megtöltő marxista monográfiák, tanulmányok következtében nem lehetne kétségbe vonni - mint ezt Varga Csaba professzor teszi - hogy a marxizmusnak van valódi, saját lételmélete, ismeretelmélete, továbbá esztétikája is létezik (Varga, 1998, 111). Minő tárgylagosság az, amely a marxizmus jogelméletéről szólva - figyelmen kívül hagyja a legjelentősebb hazai teljesítményeket, Peschkát, Eörsit, Szabót - majd azt állítja, hogy az ..."egy saját jogelmélet megteremtésében kudarcot vallott". (1998, 112) Pokol Béla (1994) elemzését lásd a 11. lábjegyzetben.

Ilyen kettős mércén való értékelési törekvések persze korábban is léteztek³, de *retrospektíve*, némi távlattal elemző munkák ezideig alig-alig születtek. Ílymódon még kiaknázatlan területre lépünk akkor, amikor a rendszer és a marxista jogelmélet közötti kapcsolatokat kutatjuk. Röviden: arra az alapvető kérdésre keressük a visszatekintő választ, hogy az államszocializmus milyen elméleti és gyakorlati szükségleteit kellett ki-
elégítenie és ezt hogyan tette meg a marxista irányultságú állam- és jog-
elmélet, az államszocializmus történetének meghatározandó típusvarián-
saként és egy adott periódusában. Munkánk egyben a mottónkban meg-
fogalmazott állításokra is explicit választ fog adni: mi a materialista ma-
gyarázata a kelet-európai változásoknak, ezek mennyiben jelentik vagy
éppen ellenkezőleg, nem jelentik a marxizmus cáfolatát, továbbá az mi-
lyen szerepet játszhat a jogelméletben.

II. A vizsgálat tárgyának leírása, történeti érvényességének határai és típusjátékosságai

Alapvető kérdés: milyen szocializmus(ok) szenvedett történelmi ve-
reséget?

A feleletet a nemzetközi burzsoázia - althusseri értelemben vett -
ideológiai államapparátusai adták meg: mindenfajta szocializmus élet-
képtelennek bizonyult, amivel a kommunisták próbálkoztak. Ezért va-
gyunk a posztkommunista társadalom állapotában. 1917-91 semmi po-
zítív tapasztalatot nem hagyott örökölni, csupán a totalitárius diktatúrák
rossz emlékét. A nyugati baloldal értékelései sem túl sok ismeretet és
megértési készséget árulnak el a történelekről (kivételnek tekinthető pél-
dául D. Lane, W. D. Connor, G. Arrighi, I. Wallerstein). Ennek oka,
hogy korábbi téves paradigmáikból - melyek sem e rendszerek keletke-
zését, sem megszüntethetőségük okait nem tudták és tudják kielégítően
megmagyarázni - világnézeti prejudikációk miatt nem tudtak kitörni.

Mik azok a társadalomszervezési jellemzők, amelyekkel az
államszocialista kísérletek leírhatók? Mindenekelőtt *nem voltak tőkés
társadalmak*, mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci

³ Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról (in: Válaszúton "Létező szocia-
lizmus"? - politikai átmeneti időszak? szocializmus? kapitalizmus? Politikatudomá-
nyi Füzetek 7. szerk.: Krausz T.- Tütő L., ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszék-
csoport, Budapest, 1988, 171-186.) c. tanulmányunkban méltattuk a kettős mérce
Kulcsár Kálmán által bevezetett jelentőségét.

kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országonként változó terjedelemben, mind a kisáru-termelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a reciprocitásom alapuló naturál-gazdálkodás ettől még jelen lehetett). Továbbá *nem voltak - de történelmi adottságaik következtében, nem is lehettek - kommunista társadalmak sem*, hisz annak primordiális fogalmi kritériuma, hogy a szabad egyének szabad szövetségeként, a munka közvetlen társadalmisága jegyében és ne államilag szervezeten egzisztáljanak. A pozitív meghatározás tekintetében pedig - csatlakozva a J. Wiatr, W. Narojek koncepciójához -, a következőket kell látnunk: „A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása (ahol erre sor került), a kulturális forradalom - mindezek meghatározott és tudatosan (ha nem is mindig a kialakított megoldások összes következményeinek teljes tudatában) elfogadott döntések produktumai. Ha pedig ez így van, akkor itt - a főként a piac törvényei által megszabott egyéni magatartások spontán interakciójának modelljével szemben - elsősorban olyan folyamatokkal van dolgunk, amelyek lényege: a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom e célra történő felhasználása útján. A politikai intézmények ilyen körülmények között új jelentőségre tesznek szert. Már nem csupán olyan eszközök, amelyek a gazdasági rendszer védelmét szolgálják azon (belső vagy külső) erőkkal szemben, amelyek működését megzavarhatják, hanem ellenkezőleg: mindenekelőtt a gazdasági feladatok megvalósítását koordináló eszközök. Ilyenformán ez a rendszer nem működhet döntéseket hozó és végrehajtó szervek nélkül, amelyek megszabják az országban végbemenő tömegméretű társadalmi folyamatok irányát.

A politikai problematika - a hatalom problematikája - ezáltal a társadalmi élet központjába kerül. A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció terrénuma, amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb, 'nem-politikai' területein is.” (Wiatr, 1980, 196). Az államszocializmus - vagy politikai szocializmus - tehát állami keretek között szerveződő, olyan köztulajdoni dominanciájú, de akár a egyes tulajdoni rendszerig elmehető berendezkedés, amelyet *nem a piac, hanem a politika integrál*.

Ezen szubsztanciája a tervező társadalmaknak pedig azon két, a szó szoros filozófiai értelmében vett attribútumban nyilvánul meg, hogy

egyfelől a *felhalmozás és a fogyasztás*, másfelől a *köz- és a magánfogyasztás arányáról makrotársadalmi döntések születnek*. Itt vezetendő át a gazdaság és a társadalom működésének szociológiai magyarázata a politikai hatalom intézményes mechanizmusainak kérdéséhez (*redistributív hatalom*), amely azonban lényege szerint már korántsem egységes - ezért nem is itt tárgyaljuk. Számunkra ma is nagyon érdekes, s komoly gondolkodókat, mint mondjuk Mannheim Károlyt, vagy Tőkei Ferencet, igencsak foglalkoztatta a tervező társadalom szociológiája, illetőleg a marxi formáció-elmélet alkalmazhatósága az állam-szocialista kísérletekre⁴.

Valójában - a strukturális különbségeket felmutató, eltérő törvényszerűségeken alapuló lényegtípus értelmében (ami tehát nem gyakoriságot, terjedelmet, s és nem is ideáltipikus összefüggéseket fejez ki, amely a cselekvők feltehető szándékait, racionális motívumait mutatná meg) -, nem egy, hanem politikailag négy, gazdasági-társadalmi alakja tekintében pedig háromféle kísérlet játszódott le 1917-től 1991-ig.

I. Az első szakaszt a forradalmi húszas évek jelentették, szándékai szerint az állam- és a jog elhalásának perspektívájával, a Pasukanisz által képviselt forradalmi természetjoggal, eredeti életmód és együttélési kísérletekkel, a kultúra megújulásával - mindezt a polgárháború és a nemzetközi elszigeteltség ellenére. A kb. 1917-től 1928-ig tartó periódus saját gazdasági és társadalmi alakzatot *értékei ellenére sem* szilárdított meg. Ehhez túlságosan is gyakran változó körülmények álltak fenn, nagy horderejű politikai fordulatok (hadikommunizmus, NEP) kíséretében. Az első világháborút követő forradalmi hullám elmúltával (1923 után) geopolitikai fordulat állt elő, a de facto elmaradt világforradalom konzekvenciáját Sztálin vonja le a 'szocializmus egy országban' (1924) programmal. Egy másik, hasonlóan nagy horderejű fordulat elméleti konzekvenciáit Lenin 1920-ban a 'Baloldaliságban' még anticipálta. Az orosz forradalom egyes alapvető vonásai érvényességének, nemzetközi jelentőségének vizsgálatában ugyanis azt állapította meg: "Ugyanúgy hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletárforradalom legalább *egy* fejlett országban győz, minden valószínűség szerint

⁴ Tőkei Ferenc volt az úttörő a tekintetben, hogy a GFK marxi szövegeinek - nyers, politikai kommunizmusra vonatkozó- elmélettörténeti rekonstrukcióját összekötötte annak reális történeti relevanciájával. Viszonyunkat a formációelméleti alapkérdéshez és az Ő interpretációjához tisztáztuk az ELTE Acta Facultatis Kiadványában (Tomus XXVII. 1985).

éles fordulat következik majd be, nevezetesen: Oroszország rövid idővel ezután nem minta ország, hanem ("szovjet" és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz." (LVM, III.k. 167. Kossuth, 1982) Mégsem lett irányítúvé, amikor relevánssá vált.

II. A Szovjetunióban a harmincas évek derekára kikristályosodott sztálini modell, amely a tervlembontásos, direkt irányításos gazdálkodási formát az egypárti hatalomgyakorlással párosította, a lehető legközelebb hozva egymáshoz az államhatalmi-politikai viszonyokat a gazdasági-társadalmi viszonyokhoz. Ezért jut itt kiemelkedő szerephez az államigazgatás és annak pártirányítása, s ezért kerül(t) előtérbe az ágazatirányítás a funkcionális irányítással szemben. A Lenin által 1920-ban megsejtett helyzet de facto beálltakor, 1947 után (Csehszlovákia, NDK és Magyarország vonatkozásában) a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való erőltetett áttérés nyomán már a sztálini modell kényszeredett importja lép megoldásként a Lenin által exponált probléma helyére. Nem motívumok nélkül, de nagy károkat okozva. A fasizmus legyőzése nyomán a szovjet modell elfogadása vált a kommunista- és munkásmozgalomhoz tartozás ideológiai, politikai kritériumává - ami jó időre kiiktatta az egyenlőtlen fejlődés igencsak releváns - elméleti problematikáját, azt, hogy ki, kinek és miben mutathat példát. Itt is azt láthatjuk, hogy nagy az eszmék (és a téveszmék) ereje: a sokoldalról motivált ideológiai szükséglet nem azért vált hamis tudattá, mert valaki be akart és tudott csapni valakit, hanem azért, mert hamis tudat volt: a kor szereplőit arra motiválta, hogy mechanikusan kövessék a Sztálin kanonizálta szovjet utat (1936), ami kizárta az orosz forradalom lukácsi értelemben vett (1968) nem-klasszikus jellegének felismeréséből adódó feladatok számbavételét. Tehát éppen a marxista elemzés erejét, a konkrét helyzet konkrét elemzését és a történelem összefolyamatába ágyazódó egyenlőtlen fejlődés elvének a módszertani érvényesítését zárta ki.

Románia vagy Kuba még a hetvenes-nyolcvanas években is ebben a modellben, az eredeti sztálini modellben egzisztált, Észak-Korea pedig ma is ezt teszi. A sztálinizmus itt a politikai hatalom gyakorlásában nemcsak és nem is elsősorban az egypártrendszer jelenti, hanem annak monopolisztikus - és nem a gramscii értelemben vett hegemonisztikus - hatalomgyakorlási formáját. Csak ennek jellemzője a tömeges represzió, a személyi kultusz, vezér-elvű legitimáció és a tudatosan zárt szerkezetre törekvés. Ez egyfelől a fellazítási stratégiával szembeni önvédelemi stratégia, gyakorta hipertrófikus formákban, másfelől - s ezt

kevesen veszik észre - a tőkés dominanciájú világ gazdasághoz való rendszeridegen alkalmazkodás (G. Arrighi) kényszerű következménye. A globalizációs nyomás közepette nemzetgazdaságot, nemzeti valutát, kereskedelmi cserearányokat védő funkciókkal. A nyílt társadalom hívei ugyanis - minden gorbacsovi naiv báj, sőt képmutatás ellenére - nem báráitai, hanem ellenfelei a nyílt társadalom ellenfeleinek. Amiből még messze nem következik, hogy a zárt társadalom - mondjuk a fichtei „Der geschlossene Handelsstaats” értelmében - híveivé kellene válnunk.

III. Az ötvenes évek derekától, de főleg a hatvanas években a személyi kultusszal és a dogmatizmussal való leszámolás után (már ahol ez megtörtént), döntően két irányú reformfolyamat indult meg. Az egyik a gazdaságszervezés technokratikus, kibernetikus reformja, melynek prototípusát az NDK jelentette (*kibernetikus szocializmus*). Itt a hagyományos polgári jog helyére a gazdasági jog került, s ezen az úton akarták az erőforrások optimálisabb elosztásával, a tervezés tökéletesítésével a lakossági szükségleteket magasabb szinten kielégíteni, a helyi hatalomban teret engedve egyfajta mérsékelt demokratizálásnak. Ezt a reformtípust vette át Csehszlovákia és kisebb részt a brezsnyevi Szovjetunió a hetvenes évektől. Politikai különbségei - a tömeges represszió és a személyi kultusz hiánya - ellenére ez a reformtípus gazdaságilag az eredeti típus modifikációjának tekintendő, mert az érték mérésének gazdasági alapproblémáját és a társadalmi kapcsolatok mellérendeltségei - döntően nem hierarchikus -, szerveződését elődjéhez hasonlóan nem oldotta meg. Bizonyos felfogások szerint vereségét kb. két évtizedes késésének köszönhetné: ha a tervlembontásos formájú tervgazdálkodásos rendszer számára a mikroelektronikai apparátussal ma már elvégezhető tervezés, munka-érték számítás rendelkezésére állt volna, akkor nincs e társadalmakban hiánygazdálkodás sem. (Persze feltételezve e nyugati módszerek aktív, helyi viszonyokra történő adaptációját, amit a problémák elméleti megoldhatósága automatikusan sohasem hoz magával.)

IV. Nemcsak kulturális hagyányaiban és történelmi feltételeiben, hanem az eredeti sztálini köpönyegtől való eltávolodás, a más minőség értelmében jelentett újítást a reformok másik típusa: az *áru gazdasági viszonyokat a köztulajdon dominanciájával (állami és szövetkezeti tulajdonformák) és makrogazdasági irányítással kombináló* jugoszláv és magyar reform, valamint a mai Kínai Népköztársaság. Jelentős gazdasági sikerek, tömegfogyasztás, életszínvonal-növekedés, az egyéni ösztönzés differenciált formáinak megjelenése és szabad kulturális légkör

alakult ki, az emberarcú szocializmus prágai jelszavának földi valóságaként. Mindez az egypártrendszerű hatalomgyakorlást is civilizálta, (Magyarországon: az önkorlátozó hatalom kádári eszméje és Jugoszláviában a szocialista pluralizmus), s tompította a politikai szabadságjogokat követelő emberi jogi kritikának az erejét, amelyet a XX. század második felétől jogosan fogalmazott meg a liberális-demokratikus eszméáramlat. (Természetesen a magántulajdon - a legtermészet-jogiasabb felfogásában sem tartozhat - az emberi jogok kategóriájába.⁵). Amikor a gazdasági válság sérülékennyé tette, majd aláásta a rendszer alapjait, akkor ez a kritika totális szocializmus kritikába és direkt kapitalizmus apológiába ment át. Jellemző, hogy Magyarországon 1989-90-ben olyan „érvekkel” operálva döntöttek meg az államszocializmust, mintha 1952-ben éltünk volna.

Látni kell azonban, hogy e folyamatban szükségképpen megjelenik a magántulajdon és a látens politikai pluralizmus, így az átmeneti társadalom előbb-utóbb válaszutó elé kerül: fokozatos liberalizálással felszámolja a rendszer szocialista elemeit, mint ez történt, vagy számot vet a viszonylagos elmaradottság talaján fogant antikapitalista kísérletek hosszú távú átmeneti jellegével. Azaz a régi és új társadalomszerveződésre jellemző elvek konfliktusos együttélésében fokozatosan a szocializálás új formáinak tudatos kiépítésére törekszik, a néphatalom intézményein keresztül kontrollálva a nem kívánatos, ámde szükségképpen fellépő hatásokat.

⁵ A saját munkán alapuló tulajdont csak az anarchisták tagadták, nem a marxisták. A magántulajdon és történelmi formái (antik, hűbéri, tőkés), így a meghatározott társadalmi viszonyok között egzisztáló tőkés magántulajdon is - mindig idegen munka elcsatolását jelentik. Az államszocializmus épp ezért elismerte a nem tőkésíthető, saját munkán alapuló és örökölhető személyi tulajdont. Nem mindegy tehát, hogy a tulajdonhoz való jogon magán, személyi vagy közös munka termékeként előálló köztulajdonhoz való jogot értünk-e? A tulajdonviszony, mint termelési és elcsatolási viszony ezért eltér a tulajdonjogtól. A reálaktus a jogtól. A munkaérték elméleteknél - akár John Lockénál is - felismerhető, hogy a tulajdonjog tárgya mindig munkatermék. A reálaktust azonban ő is jogiasítja, in concreto kontraktualizálja, amikor arról beszél, hogy a természettől való jószág, föld saját munka termékeként történő birtokbavétele azt feltételezi - holott ez pusztán fikció - hogy ez mások, a többiek hallgatóságos beleegyezésével történt, és ez teszi jogszerűvé. (Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól. Gondolat, Budapest 1986, 57-73.) Azt, hogy a tulajdon tárgyait termelési viszonyok között termelik - tűnik el a tulajdonhoz való jog emberi jogiasított felfogásánál, (ahol ezen túlmenően tulajdonjogot mondanak, de kimondatlanul a magántulajdonra gondolnak).

Magyarországon a sztálinizmussal következetesen leszámoló, de mindenféle egyéb baloldaliságot azzal tévesen azonosító kádári, aczéli politika mindezt nem tette. Ezen rossz beállítottsága, reflexe következtében nem akart és nem tudott a marxizmus reneszánsza felé nyitni, azaz valóban demokratizálni, s nem liberalizálni a politikai életet, szocializálni s nem privatizálni az állami tulajdont, közelebb víve a munkást tulajdonához, s felelőssé téve a gazdálkodásért. Ezért helyes gyakorlati politikai kezdeményezései - egyszemélyi felelős vezetés helyett üzemi tanácsok, a kezdeményezett vállalati három vagy négyszög (participáció) továbbfejlesztésével, a közvetlen demokrácia elvének kiszélesítésével - elmélet hiányában nem voltak és lehettek elég átütők. A marxista tudományosságban kevésbé jártas, és ezért kevésbé eligazodó vezetésnek Lukács György 'Demokratisierung heute und morgen' (1968)-je nem sokat jelenthetett volna, megjelenése után (1988) pedig már semmit sem jelentett. Igaz, a polgári demokráciai és a sztálinizmus között filozófiai szinten keresett tertium datur nem helyettesíthette a politikai szerkezet intézményes működésmódját, viszont helyesen jelölte meg egy ilyen reform irányát és szükségességét.

Konklúziónk: nem egyféle nyers, politikai szocializmus volt, s nem az összes bizonyult versenyképtelennek. A IV. típus a fejlettség azon szakaszán, ahova elérték ezek az országok, sok pozitív tapasztalatot hagyott hátra, mint ahogy az iparosítás eredeti sztálini modellje (II. típus) sem a maga idejében volt inadekvát, hanem akkor, amikor túlélte magát. A Szovjetunió az utolsó másfél évtizedben, a negyedik ipari forradalomra való átállás követelményei - a posztindusztriális ágazatok fel, a hagyományosak leértékelődése - miatt vesztette el a rendszerek harcát. Tehát nem a sztálini thermidorral és nem a hruscsovi revizionizmussal, hanem azért, mert társadalmi és politikai rendszere nem tudott megújulni, s a megváltozott geopolitikai helyzetben már majdnem törvényszerűvé vált a kis országok kollapszusa. Nem bukott meg minden amit megneveznek, s nem az bukott meg, amit ki sem lehetett próbálni (kommunizmus), mert történelmileg nem volt, s nem lehetett napirenden. A látszat az, hogy egy tétel (szocializmusé a jövő) megdőlt, ha tapasztalatilag nem igazolódik (verifikáció), csak látszat és nem valóság, ha és amennyiben a falsifikáció elmarad (nem jobb, hanem hasonló teljesítőképességű vagy rosszabb követte az ilyen-olyan

államszocializmust)⁶. (A neopozitivisták bizonyításelmélet kifinomult technikáit érdekes módon a kifinomult győzteseknek ebben az összefüggésben, másfél évtizedig nem jutott eszébe alkalmazniuk).

Mindezek a különbségtételek, a reális mércék keresése nem változtat azon a történelmi tényen, hogy a létezett politikai szocializmusok elvezették történelmi felhajtó erejüket a közép- és kelet európai tömegek szemébe, akik épp ezért nem is védtek meg azokat. Az igazságra fogékony tisztességes elméknek azonban tudniuk kell: annak az ideológiai és politikai legitimációs harcnak, ami történt és történik e rendszerek teljesítményének értékelésekor, vajmi kevés köze van az objektív, történelmi igazsághoz, annál több az osztályérdekek dialektikájához. A polgárság saját különösségét - világképét, történelemfelfogását, érdekeit és értékrendjét - az általánosság szintjére emelve örök és időtlen emberi értékeknek tünteti fel, hogy legitimálja berendezkedését, a munka tőke alá történő, érték többlet-teremtés formájában megvalósuló besorolását, a munkatársadalom („Arbeitgesellschaft”) feletti uralmát.

⁶ Kevés komoly kutatás létezik, amely viszonylagosan egzakt módszerekkel - az összehasonlító gazdaságtörténetírás hosszú távot vizsgáló módszerével - elemezne az államszocializmus teljesítményeit, úgy, hogy ne a fejlett centrumkapitalizmus illuzórikus utólérésének optikájából, hanem a közepes fejlettség talaján létező, hasonló adottságú tőkés, a világ gazdasággal rendszer-konform országokkal vetné össze őket. Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása (Marx Centouno, 6. 1991), ilyen komoly munka. A „rendszer-idegen” államszocialista diktatúrák belső kapcsolataikban "... a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott - akár fegyveresen is -, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott....E félperiféria sikere, rendszer-idegen fejlődése e célok (ti.: iparosodás, versenyképesség, társadalmi modernizálás - Sz. P.) előrevitelében igen jelentős volt, és magyarázza is a szovjet és kelet-európai félperiféria történelmileg nagyobb erejét és stabilitását Dél-Európához és Latin-Amerikához képest.” (Eszmélet 15-16, 164-165.)

III. Közvetlen társadalmiság, közösségiség az átmeneti korszakban

A köztulajdon jelentősége következtében az államszocialista berendezkedés politikai mechanizmusának ideáltipikus konstrukciója sem indulhat ki a burzsoá - citoyen hasadásból. Azért nem, mert bár az államszocializmus nem jut és juthat el adott fejlettségi fokán, a viszonylagos elmaradottság nem-klasszikus útján az emberi emancipációig, de a magánegyént mégsem csak tőketulajdonosi illetőleg munkaerő-tulajdonosi - osztály-meghatározottság - mivolttal reprodukálta, hanem egy harmadik módon is: közvetlen társadalmiságában. Az államszocialista rendszereknek nem volt meg az a tendenciája, hogy az egyének és közösségeik reciprocitáson alapuló tevékenységét felszámolja. Egyfelől a családon belüli, nemek és nemzedékek közötti kölcsönösségi viszonyok, másfelől a kisközösségi tér nem állami és nem áruviszony formáját öltő kapcsolatai (kalákamunka, falun, lakóhelyi közösségekben érvényesülő kooperáció, melyeket a szolidaritás fűz össze, Studium Generale mozgalom az egyetemeken stb.), amelyek kivonják magukat a közhatalom és az adózás fennhatósága alól. Mindehhez a szereplők motivációját csak olyan érdekviszonyok válthatják ki, amelyek a köztulajdon formái mellett egzisztálnak. *A reciprocitás társadalomszervező elve áruviszony és politikamentes civil térben érvényesül és érvényesülhet - ha hagyják.* A piacgazdasági reformok nyomán fellépő második gazdaság és a szürke zóna teoretikusai és politikusai éppen ezt a helyzetet támadták, hogy piacosíthassák, gyarmatosíthassák és adóztathassák azokat a kooperatív szolidaritáson alapuló tevékenységformákat, melyeket a helyi társadalmak, kisközösségek vitalitása éltetett. Nem eredménytelenül: a nyugati típusú adórendszer bevezetése 1988-ban segítette a magántulajdonra és a burzsoá - citoyen hasadásra épülő, polgári demokratikus intézményszerűsülést, a közösségi érdekek és értékek devalvációját, a magántulajdon indukálta érdekviszonyok pedig a nyers önzés, individualizmus és haszonelvűség elterjesztését. De a barátságot, a szerelmi viszonyokat és az életformákat sem kímélték. A kapitalizmus immanens tendenciája, hogy nem hagyja érintetlenül az áru- és pénzviszonyok szervező elvétől független civil szférát (noha a kooperatív szolidaritás emberi szükségletére és immanens spontaneitására épülő megnyilvánulások teljesen ott sem piacosíthatóak).

A civil társadalom polgári misztifikációi ezt a helyzetet sem tudatosították, holott világos, hogy a közösségiség terrénuma itt nem a magán-burzsoá viszonyok szükséges komplementere értelmében vett közember - aki választó és politikai tisztségre választható - hanem a politikai közösségtől független, közvetlenül közösségi, társadalmiasult szféra. Ex post jól látszik, hogy volt ilyen tendencia, akkor is, ha az államszocialista kísérletek bornírtságuk, megformálatlanságuk és szubjektív hibáik következtében a közvetlenül társadalmiasult szférát gyakran összekeverték az államosított - államilag fenntartott, kontrollált, s ennyiben nem, nem teljesen vagy nem mindig független - egyesületekkel, művelődési formákkal, kultúrházakkal, táncház-mozgalmakkal, stb. *Mindez a korlátoltság mit sem változtatott azon, hogy létezett egy nem-politikai, közvetlenül közösségi tér, amelyet a reciprocitás kooperatív szolidaritásának humán szükséglete mozgathatott, és kb. a nyolcvanas évek közepéig se a tőkeviszony expanziója, se a közhatalom nem bántott.*

A nem-politikai közösségiségtől eltérő természetű probléma volt az állam társadalmasítása, - amit állami funkciók társadalmi szervekre ruházásával képzeltek el, de a gyakorlatban nem nagy sikerrel alkalmaztak. Ugyanis az átmenetiség fokán a politikai államiság a külső, nemzetközi osztályharc és a belső politikai harcok következtében nem váltható ki, nem szüntethető meg. Vagy a tűzoltás funkciója attól nem sokat változik, hogy ha nem állami (vagy önkormányzati) alkalmazottak oltanak, társadalmi szervezet kezeli a fecskendőt. Nem ez az államszocialista rendszerben a politikai állam társadalmi ellenőrzésének lényegi összetevője. A társadalomtól elkülönült, de nem külsővé váló, s a kontrollja alól kikerülő, (elidegenedett) politikai közhatalom tudomásulvétele és demokratikus ellenőrzése az átmeneti társadalomban az, amit meg kell oldani, nem pedig a hruscsovi fogantatású, akár jószándékú program - az állam társadalmasításáról⁷.

⁷ Krausz Tamás az 1961-es pártprogram (SzKP XXII. kongresszusa) egykor ígéretes kezdeményezéseit 1987-ben az államelhalás eredeti lenini intencióihoz történő visszatérésként, a társadalmi öngazgatás, önkormányzás hruscsovi rehabilitálásaként jellemezte. A Polányi Károly szimpátiáját is elnyerő programtervezet (1987, 17-18.) szerintünk azonban korán jöttek bizonyult, ha komolyan vesszük, hogy az átmeneti kor a közepes fejlettség talaján nem azonos, csak előzménye lehet a Gothai program kritikája értelmében vett alsó foknak.

IV. A marxista jogelmélet funkcionalitásának elméleti bizonyítékai (ad 1 - ad 4):

- ad 1. A jog sajátossága - társadalomontológiai perspektívában
(Lukács; Peschka)
- ad 2. Jogtípusok - jogcsoportok és a jogfejlődés útjai
- ad 3. Jogrendszer tagozódás - kodifikáció
- ad 4. UGM - áruviszonyelméletek (Világhy; Eörsi) és tulajdonjog
(Eörsi; Sárközy)

A teljességre törekvés igénye nélkül, tehát szelektíve választottunk ki négy olyan jogelméleti témát, amelyeket jelentősnek tekintünk az állam-szocializmus és a jogelmélet funkcionális kapcsolatai tekintetében. Sorrendről sincs szó közöttük, mégis az elmélet absztraktabb régióihoz tartozó kérdésektől haladunk a rendszer természetének megértéséhez konkrét módon tartozóak felé. Záró fejezetünkben (Appendix) pedig az állam- és politikaelmélet szempontjából igen lényeges demokrácia kérdésében fejtünk ki egy Rousseau által inspirált, de Ernst Fraenkel bizonyos megfontolásaira is támaszkodó gondolatkísérletet.

ad 1. A jog sajátossága - társadalomontológiai perspektívában (Lukács; Peschka)

A szocialista kísérlet saját legitimációs ideológiája a marxi alapozású kritikai társadalomelmélet volt. Noha e rendszerek sohasem érték és érthették el - a gothai program kritikájában megfogalmazott marxi alsó fok, vagy szocializmus autochton alakját - mégis elméleti vonatkozási magjukat képezte a marxista szocializmus mint a kapitalista társadalom, gazdaság, állam és jog antitézise (szocialista jog). Nem foglalkozunk most ennek minden alakváltozatával, melyek történelmi útját kísérték - klasszikus marxizmus, leninizmus, sztálinizmus, neomarxista reneszánsz törekvések - de éppen a marxista jogelmélet funkcionalitása szempontjából kell jellemeznünk azt a formát, amelyik vizsgált korszakunkban, 1963 után, a legfejlettebb jogelméleti teljesítményt produkálta. Ezt a törekvést először a magyar jogelméleti tradíció felől kell jellemeznünk. Jogbölcseleti-jogelméleti gondolkodásunk XVIII. század végi *természetjogi előzmények* után a XIX. század utolsó harmadában fellépő

Pulszky Ágost tudományos munkásságával önállósodott. Tanítványa, Pikler Gyula is mestere *pozitivizmusát* vitte tovább. A két világháború közötti korszak domináns törekvését, a *neokantianizmust* pedig már olyan jelentős egyéniségek reprezentálták, mint Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna. A neokantiánus *módszerdualizmussal* szemben pedig a marxista elméletek a *módszertani monizmus* jegyében léptek fel, mivel a materialista társadalom felfogás alapján álltak. Elmélettörténeti ívében az irányzatok párbeszéde és harca tehát érdekes mozgást fog át hazánkban: természetjogra jogpozitivizmus, tény és érték módszerdualizmusára pedig materialista monizmus következett. Amíg az első két szakaszban az uralkodó német felfogások recepciója zajlott le hazánkban, különösebb kreativitás nélkül, addig a harmadik és a negyedik etap nemzetközileg is számottevő eredményeket hozott. Somló neokantiánus pozitívizmusa, s fő műve, a *Juristische Grundlehre* (1917) túlmegy az egyszerű recepción és legalábbis *color local* gazdagítja a neokantianizmust. Hasonlóan Horváth Barna synoptikus jogfelfogásához, amely a mérsékelt neokantiánusként, de a módszerdualizmuson belül adódó reflexiós lehetőségeket teljesítette ki, s támaszkodva a bécsi Verdross, a skandináv realizmus és az angolszász processzuális jogfelfogások némely eredményére. Épp ezért nemzetközi visszahatása is volt mindkettőjük fellépésének.

Ebben az összefüggésben különösen érdekes a marxista befolyás alatt álló szakasz. Az ötvenes években és a hatvanas évek elején uralkodó normativista dogmatizmus és a Szabó Imre 'jogászfedelemességével' reprezentálható recepció után, amelyhez hasonlót - ha nem is mennyiségi termésében és jogászai műveltségéből fakadó egyedi vonásaival - más, 'szovjet típusú marxista jogelméletek' (pl.: Szojtáczky Mihály /1970/ vagy V. A. Tumanov /1977/) is produkáltak⁸. Neomarxista reneszánszt azonban nemigen. Ehhez ugyanis az kellett, hogy az idős Lukács György társadalomontológiai kísérletére támaszkodva, eredeti módon újulhasson és újuljon meg és nyerje el kifejlett formáját a hazai marxista jogelmélet. Peschka Vilmos monográfiáinak esetében - véleményünk szerint - túllépett az uralkodó külföldi törekvések recepcióját helyi színnel gazdagító teljesítményeken jogbölcseletünk.

⁸ Ezzel nem azt állítjuk, hogy ezek a munkák teljesen értéktelenek volnának, de azt igen, hogy szokványosak és kreativitást, újszerű megoldásokat mellőzőek.

Lukács világviszonylatban is a legjelentősebb huszadik századi filozófusok közé tartozik, s munkássága nem véletlenül vezetett társadalom-ontológiai kísérletéhez. A filozófia a marxisták legjobb képviselőinél ugyanis gyakorlati filozófia. Egy francia kutató, André Tösel (2001) (2001) helytálló és tömör jellemzésében akként, hogy „Lukács visszatér a *Történelem és osztálytudat*ban (1923) taglalt témáihoz, s bírálja szélsőbalos ifjúságának sajátos, romantikus - a kapitalista racionalizáció és elidegenedés elutasítására összpontosító - weberianizmusát. Lemond a szubjektum-objektum dialektikájáról, amit e korai művében a proletariátus osztálytudata testesít meg, s a történelem teleológiája a szubjektum-objektum burzsoá elkülönültségének megszüntetésével ruház fel. Nem hangsúlyozza már a munkásosztály - mint a forradalom szubjektuma - különleges szerepét, mely egyedül képes az áruviszony és a csereérték elvont hatásának megszüntetésére, s a katasztrófához vezető válság leküzdésére, amit az eldologiasodás társadalmi-gazdasági mechanizmusaként meghatározott kapitalista racionalizáció idéz elő. Végleg szembe fordul azzal a nézettel, amit e nagy hatású, ugyanakkor leegyszerűsítő művével ő maga erőltetett a nyugati marxizmusra: a kivételes osztály tudatának témájával, mely meghaladja a burzsoá tudományosság korlátozott szempontjait, a társadalmi életről való totális tudássá válik, s amit adekvát módon a munkásosztály pártja képvisel. Lukács, látván a szocialista bürokrácia kudarcait e megelőlegezett osztálytudat radikálisan demokratikus tartalmának valóra váltásában, tudatában van annak, hogy a *pártosodás* spekulatív rehabilitációja akaratlanul is fedezetet nyújtott a sztálini politika eltévelyedéseire. Az elmélet ontológiai újraalkotását javasolja, azzal a végső céllal, hogy egy olyan dialektikus materialista etikát alkosson, amely zsinórmértékül szolgálhat a kommunista állam demokratikus működéséhez.

Lukács a lét elsődlegességéből és a gondolkodással szembeni függetlenségéből indul ki. Marx munkásságát filozófiailag, ontológiai megközelítés alapján veszi szemügyre, ami által a marxi életmű alternatívaként jelenik meg egyfelől a heideggeri *Dasein* (ittlét) spekulatív ontológiájával szemben, mely minden tudományos objektivitást inautentikusnak tart, s ezért kétségbe von, másfelől a neopozitívizmus ellenében, amely csakis a lét fizikai vagy biológiai szintjét elemző természettudományok tudományosságát fogadja el. Lukács számára a társadalmi lét a tárgyaság egyik szintjét jelenti. E létszint lényegi mozzanata a *munka*, amely egyszerre előfeltételezi s mintegy visszamenőlegesen bevilágítja az

oksági viszonyoknak - egy immanens kvázi-teleológiából szőtt oksági viszonyoknak - alárendelt többi tárgyiassági szintet. A munka oksági cselekvés, amely céltételezett tárgyakat teremtő teleológiai láncolatot hoz létre; *tárgyasulások*, melyek a kapitalista termelési mód viszonyai között - a relatív értéktöbblet utáni hajsza és a munka tényleges tőke alá rendelésének reális kényszere alatt - sajátos *külsővé-válások* eredményeznek. A munka tőke alá történő formális besorolásának nyílt kényszerét a neokapitalista manipuláció váltja fel⁹. Ami a szocialista társadalmat illeti, ez olyan sajátos objektivációkon nyugszik, amelyek nem teszik lehetővé a munkaképességek tárgyasulását és a lét különböző szintjein a létformákhoz kapcsolódásukat artikuláló társadalmi praxis szabadságát. A lukácsi ontológia kiküszöböli a sztálini típusú történelmi materializmus hamis ökonomizmusát, visszatér Marxhoz, s kritikailag a hegeli kategóriákhoz - a „reflexiós meghatározottságokhoz” - fordul, melyek az emberi praxist úgy alkotják, mint ami az emberi képességeknek a természetátalakító elsajátítás és a társadalmi viszonyok tárgyasulása egységében kifejeződő önmegvalósítása. ...

Az emberi nem - túl osztályokon és nemzeteken - ontológiai alternatíva küszöbére érkezik: vagy *magánvaló* nem marad, mely néma, s alá van vetve az elidegenedésen keresztül végbemenő manipulációnak - ami az egyéneket meggátolja a felhalmozott képességek bárminemű szubjektív elsajátításában -, vagy pedig *magáértvaló* nemmé válik, s ezáltal az emberek számára megnyílik a lehetősége annak, hogy olyan létezőként valósítsák meg önmagukat, akik meg tudnak felelni modernontológiai helyzetük kihívásainak, és képesek személyiségükből fakadó teleologikus tételezések létrehozására. Az ontológia tehát nem valamiféle elvont metafizikai lefordítása Marxnak, hanem a marxi életműben rejlő lehetőségek legerőteljesebb kifejeződése - korunk színvonalán, mely a „lenni vagy nem lenni” ontológiai kérdésfeltevésére kényszerít bennünket. Lenni - a magáértvaló lét lehetőségeit tagadó általános manipuláció

⁹ „Csak a relatív értéktöbblet uralma változtatja, Marx szerint, a munka tőke alá való formális besorolását reális besorolássá” – írja Lukács (A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek. 317.), ti. miközben a relatív értéktöbblet-termelésre való áttéréssel nő a szabadidő mennyisége, ezzel egyidejűleg a növekvő szabadidőt kapitalizálja a szolgáltatásoknak a szabadidő-szférára való kiterjesztése. A szabadidő kapitalizálódása a külsővé válás tipikusan neokapitalista válfaja (Sz.P.).

szolgáltatásban, avagy lenni - a *létlehetőségért*, valóra váltva az alternatívát, mely elérendő célként a valamennyiünkben - minden egyes emberben - meglévő *nembeliséget*¹⁰ jelöli meg. Az ontológia távlata olyan etika kimunkálása, amelyben a *Legyen* nem okoz hasadást a létben, hanem önmagát mint magában a létben felszabadult létlehetőséget határozza meg: „Képes vagy rá, tehát tenned kell.” Az ontológiai manipulációval szembeni küzdelem ekként egyesíti a szubjektum reprodukciójának szférájára kiterjeszkedett neokapitalizmus kritikáját és a szocializmus eltorzult formái elleni harcot, s még bízik abban, hogy a pártállam képes önmaga megreformálására” (A. Tosel, 2001,160-162).

Hosszabb filozófiai idézetünk egyszerre mutatja a lét-legyen módszerdualizmus elválasztottságának a munka teleológiában meglévő finális determinációval történő megszüntetését, az államszocializmus sztalinista formájával való szembefordulást és az emberi praxisban keletkező tárgyiassági formák központi helyét a társadalmi létben. Ezért volt teoretikusan gyümölcsöző döntése Peschka Vilmosnak, hogy a másodlagos teleológikus tételezésként előálló jogi objektiváció sajátosságait, jogszabály- és jogviszonyelméleti belátásaival együtt, a társadalmi lét ontológiájára alapozta. De nemcsak arra, hanem a kortárs jogelméleti törekvések kritikai elsajátítására. A jogi objektiváció ekként nemcsak a társadalmi viszonyok sajátosságos, jogszempontú visszatükröződése, amely tartalmi és formai elemeit egyaránt a társadalmi létből meríti, hanem olyan objektiváció is, amely eltérő fejlettségű és funkciójú - normatív, jogügyleti és jogviszony típusú - objektivációs formákból áll, viszont bár különbözőképpen, de mindegyikük a jogi komplexus mozzanata. A legfejlettebb, általános érvényességgel rögzített forma a jogi normáé, amely nem adekvát, ismeretelméleti tükrözése a társadalmi viszonyoknak, hanem azok inkongruens, sajátos, legyen-struktúrában való kifejeződése, s elsősorban konfliktusrendező funkciót tölt be. A jogviszonyok mégsem közvetlenül azonosak a jogi normák által absztraktnan szabályozott társadalmi viszonyokkal, hanem azoktól eltérő, különálló sajátos társadalmi létet, a jogi objektiváció specifikus rétegét jelentik. „A jogi normának a jogviszonyokban konkretizálódásáról akkor beszélünk, amikor a jogi norma előírásai a jogi normában elvontan és általánosan megfogalmazott jogok és kötelezettségek, az ugyancsak a jogi normában meghatározott esemény, cselekmény vagy történés,

¹⁰ A szövegben: *humanité* (emberiség)

egyszóval jogi tény hatására a szabályozott társadalmi viszony résztvevőit, alanyait az egyedi szituációban, relációban megillető jogosultságokban(alanyi jogokban) és kötelezettségekben (alanyi kötelezettségekben) jelennek meg.” (1988, 53.) A jog tudati jelenség is, de a jognak a jogtudattól való elválása, külsővé válása voltaképpen egyfelől a jognak, mint szabályozásnak a keletkezése, másfelől az objektiváció és a jogalanyok jogtudata között befogadói viszony. A jogi ideológia - túlélve keletkezésének történeti idejét - nem normatív típusú objektivációként is hathat, amikor normatív értelemben már érvénytelen. Azonban ennek feltétele, szemben előzővel, hogy a jogi ideológiánál, jogtudatnál, nincs objektum szubjektum nélkül’ (elemzését lásd 1988, IV. fejezetben).

A jogviszonyok, a jogügyletek és bírói ítéletek a jogi normák általánosságához képest különös és egyedi képződmények, amelyek kevésbé emelkednek ki a mindennapi élet efemer kapcsolatainak tömegéből. A jog kategóriái, jogdogmatikailag kiművelt fogalmai adják meg a jogtudattól való elválást és tesznek szert önálló létezésre, egy sajátosan megformált, homogén közegben. Létszerű hatékonyságuk - ti. az objektivációs formáké - nagymértékben ezen, a homogén megformáltságon, a jogi formán múlnak¹¹. A jogi relevancia a társadalmi tények, viszonyok jogszempontú szelekciója, éppen a szabályozás eredményessége,

¹¹ Hogyan, mennyiben tanulmányozta Pokol Béla professzor az általa is meghivatkozott 1979-es Peschka Vilmos monográfiát, ha azt állítja róla : „Peschka Vilmos ezzel szemben az általában vett tudomány jellemzőit - ill. Lukács György tudományra vonatkozó elemzéseit - veszi alapul, amikor a jogtudományról ír, és a *doktrinális-jogdogmatikai oldal kiemelése gyakorlatilag teljesen eltűnik elemzéseiből*” (kiemelés Tőlem -Sz.P.), majd ennek bizonyítékeként egy eredetileg 1967-es, húsz oldalas tanulmányát (A jogtudomány és a joggyakorlat) hivatkozva meg. (Cím és a megjelölt oldalszám hibájával (1994), amiből hét évvel később ”A jog elméletében”, Rejtjel Budapest, 2001, 359-365, csak a címhiba korrigálódik). Mégsem ez a baj, hanem az, hogy összetett mondatának kurzivált, második állításával szemben a Jogszabályok elmélete V. fejezetében (Akadémiai kiadó, 1979, 49-99.) Peschka a jogi normatan és a jogdogmatika olyan klasszikus kérdéseit tárgyalja (a norma tárgya, autoritása, hipotézis - diszpozíció és diszpozíció - jogkövetkezmény fogalmi, logikai kapcsolattípusai stb.), melyek nem hogy nem tűntek el elméletében, hanem újszerű tudományos eredményekhez jutott el, melyekre mások alapos okkal támaszkodhattak (Így Szilágyi Péter Jogi alaptana, Osiris, 1998; Szigeti Péter Jogtani és államtani alapvonalak Rejtjel, 2002, és mások). Pokol - ha ismeri Peschkát - akkor azt nem ismeri fel, hogy saját szavait előíró módon kéri számon egy olyan szerzőn, aki az általa hiányoltakkal fogalmilag-dogmatikailag behatóan foglalkozott, nem is egyszer (mert lásd pl. még: Jogforrás és jogalkotás Akadémiai kiadó, 1965.)

hatékonysága érdekében. A jogi nyelvezet pedig a köznyelv sajátos korlátozása, magas fokú elvonatkoztatás az élet konkrét formáitól, típusalkotással és rendezéssel, amely révén a társadalmi-gazdasági viszonyok jogi átformálása - a Legyen (Sollen) jellegű normatív és az alacsonyabb fokú objektívációs formákban - végbemegy. A legyen-struktúra, a normatív objektíváció egynemű közegét a jogász nyelv mellett a normaszervezet (hipotézis-diszpozíció-szankció), a diszpozíciós elembe foglalt magatartási elvárás (a tiltó és megengedő normák különbsége), az általános érvényesség és a norma tartalmi különössége, megformáltságának tipikussága adja. További attribútuma, hogy szankciója államilag, végső soron közhatalmi eszközökkel is érvényesíthető.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy Peschka nemcsak a hatvanas évekig uralkodó szocialista normativizmust billentette ki pozícióiból, hanem a polgári jogelmélet színvonalas képviselőivel is termékeny oppozíciót alakított ki. „A modern jogfilozófia alapproblémái”-ban (1972) és az „Appendix” esszéiben (1992) számos huszadik századi jogontológiai-jogfilozófiai kísérlettel vet számot (Stammler, Radbruch, Fechner, Maihofer, Marcic, Kaufmann, Hayek, Fikentscher). A jog értékjellegét illetően - mint ezt még érintjük - eredeti megoldáshoz vezetett, de a természetjog és az igazságosság kérdéseit is behatóan tárgyalta. Kelsen Tiszta jogtanával is elmélyülten és széleskörűen, Max Weber Jogszociológiájával (1975) inkább néhány fontos vonatkozásában és a lukácsi módszertan felől (értékmentesség, típusalkotás, jogkeletkezés, a jog gazdasággal való kapcsolata) foglalkozott. Függetlenül attól, hogy természetesen nem minden teoretikus megoldása támadhatatlan, továbbá gondolatvezetésének intellektuális lendületét némelykor túlzottan részletező kifejtése megtöri, vonzó tematikáival (érvényesség, joghelyesség, bíró alkotta jog, a jog történetisége, befogadói tudat és jogi hermeneutika), argumentációival, elemző készségével új horizontokat nyitott. Jelentősen szélesítette a hazai marxista és nem marxista jogelméleti kultúrát. Szilágyi Péter azon értékítéletéhez, mely szerint „Peschka tekinthető a huszadik század utolsó harmada legjelentősebb magyar jogfilozófusának” (2000, 55) csak azt tehetjük hozzá, hogy két világháború közötti jelentős elődei (Somló Bódog, Horváth Barna) mögött sem minőségében, sem mennyiségében nem marad el életműve. Sőt, kifejtettségében, gazdag problémavilágának immanens zártságával talán még eredetibb is teljesítménye neves elődeinél. A jog sajátosságát az emberi gyakorlat objektívációs formái - munka, nyelv, tudomány,

művészet - között aligha lehet gondolatilag jobban megragadni. A magyar állam- és jogelméletben, jogszociológiában, de általában a szocialista jogtudományunkban is, vizsgált korszakunkban jelentős eredmények születtek. Elég ha Kulcsár Kálmán (1974; 1976), Eörsi Gyula (1975), Sajó András (1980; 1988) máig friss mondanivalójú monográfiáira, vagy a modern polgári irányzatokat bemutató antológiákra és kritikai tanulmányokra (1963) utalunk. Számunkra teljesen világos, hogy a dogmatizmus után egy jelentős tematikai, módszertani és diszciplináris gazdagodás ment végbe ezeken a területeken, a hetvenes évektől születő félben lévő politikaelmélettel, s ebbe a folyamatba illeszkedettek a neomarxizmus, kb. 1963 utáni teljesítményei. Az általában vett szocialista jogtudomány ismerettárgyának kiválasztása - államszocializmus - volt értékkötött, de az egyes kutatók által alkalmazott tárgynyelv, és az ezen nyelv által is hordozott módszertan, már természetesen lehetett értégmentes, abban a kritikai racionalista értelemben, hogy problémáinak világos leírását tudta adni és megoldásai alá vethetőek a cáfolatoknak. A tárgyválasztás létfolyamattól függő, szükségképpen értékkötöttsége és a választott tárgynyelvi értékmentesség - amely tudományos igényű objektivitásra kell, hogy törekedjék - ebben az időszakban és ezeken a területeken, a vezető kutatóknál fő szabály szerint érvényesült. Világos, hogy a harmadik problémásíkon, a metanyelv értékelő síkján, az értékelések szerzőkként és időszakonként már nagyon különböző alapokon és mértékek szerint történtek, a direkt és indirekt rendszer apologetikától, a rendszer továbbfejlesztésére alkalmas kritikai számvetéseken és reformterveken át, az államszocializmus rendszerkritikusainak fellépéséig, akik számára a centrumkapitalizmus polgári demokráciáinak etalonja vált értékmérővé. Utóbbiak és előbbiek tehát egyaránt értékkötött társadalomtudományt műveltek, csak éppen értékelési alapjaik polárisan eltérő funkciókat hordozott.

Az egykor progresszív reformokat segítő, társadalomontológiaiilag megalapozott neomarxista jogelmélet mára elszakadt az államszocializmustól, megszűnt vele való funkcionális kapcsolata. Mégis, Peschka folytatható elméleti és módszertani hagyatékára magunk sok szempontból támaszkodhattunk és támaszkodtunk (Szigeti, 1998, különösen IV. fejezet). Azért mert hagyomány, recepció és kreativitás egysége érvényesült szemléletmódjában. Természetesen az irányzatok pozíciófoglalásában 1989 után, a politikai pluralizmus nyomán, várható és számottevő differenciálódás indult be: egyrészt liberális és konzervatív

alapozású elméletek, analitikus, hermeneutikai, strukturalista-funkcionalista és szintetikus jogfelfogások között, másrészt apologetikák, felekezeti és kritikai törekvések lépnek fel a szocialista dominanciájú periódus után.

ad 2 Jogtípusok - jogcsoportok és a jogfejlődés útjai

Minden társadalmi berendezkedés államának és jogrendszerének el kell helyeznie magát a diakronikusan, a történelmileg létezett, és vele egyidejűleg, szinkronikusan létező hasonló jelenségek sorában. A marxista elméletben *az államtípus és a jogtípus* volt az a két kategória, amely *a legáltalánosabb síkon*, az államnak és a jognak a társadalmi formával való kapcsolatát leírta és értelmezte. Ezen legáltalánosabb meghatározottság érvényesítésével a materialista társadalom felfogás azon követelményének tettek eleget, amelyet az alapító atya, Marx, egyik híres munkájában (A politikai gazdaságtan bírálatahoz 1859), megvilágító erővel ekként fogalmazott: "A jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetőek meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, »polgári társadalom« néven foglalja össze ... a polgári társadalom anatómiájának, megértésének kulcsa pedig a politikai gazdaságtani elemzésben van." (MEM, 13. k. 6.)

Az *államtípus* kategóriája az állam legátfogóbb jellemzésére szolgál. Az államnak a társadalmi formával való kapcsolatát fejezi ki. *A társadalmi forma pedig azt mutatja meg, hogy a termelés személyi és tárgyi feltételei hogyan, milyen tulajdonviszonyok és integrációs formák (piac, redistribúció, reciprocitás) mellett kapcsolódnak egymáshoz, és melyek az uralkodó termelési viszonyok.* Ugyanis minden konkrétan létező társadalmi alakulat több termelési módot és formát fog át, továbbá nemzetállam és világgazdaság egyidejű, kettős meghatározottságában létezik - dolgozta ki szisztematikus analízis nyomán a tételt a jelentős neomarxista Nicos Poulantzas (1974, 39-40). Az állam jellegét, típusát pedig ezen társadalmi viszonyok minősítik legátfogóbban. Különös, hogy olyan teóriák és teoretikusok, akik az állam környezetének természetföldrajzi, domborzati tényezőinek hatását is szívesen - és joggal - kimutatják, gyakran negligálják az állam társadalmi környezetének az államra gyakorolt befolyását. Pedig *az ember saját maga által teremtett*

második természete, társadalma, a lehető legaktívabb kölcsönhatásban áll - állam és társadalom különmeműségének csak a totalitarianizmus elméleteknél és az elitelméletek rosszabb válfajainál kétségbe vont különállásának megőrzése mellett - saját államával, annak politikumával, hatalmi jellemzőivel, szervezetével, jogával és erkölcsiségével.

A társadalmi formák osztályozása alapján ezért beszélhetünk *premodern* államtípusokról: ázsiai, antik és feudális államtípusról, míg a *modern* államtípusok közé a polgári és a szocialista tartozik. Minek után az antik, az ázsiai, a feudális és a polgári termelési módnak megfelelő állam-és jogtípusok sokféle konkrétumban léteznek, a *különösség* logikai síkján rendszerezett tovább az államforma és a jogcsoport kategóriája, míg az *egyedi* konkrét intézményesültségében létező államrendszerek és jogrendszerek leírása és értelmezésére szolgáltak utóbbi kategóriák. A szocialista államtípus népi demokratikus és szovjet formája volt hivatott kifejezni a különösség síkján lévő differenciákat, s esetenként szerepet kapott az ázsiai formájú állam és jog megkülönböztetés is. Ugyan-ezen általánosítási szinten vizsgálhatóak a jog történeti formái is, erre szolgál a *jogtípus fogalma*. A jogtípus esetében külön problémát okozott az a körülmény, hogy a magyar jog történeti fejlődése, dogmatikájának alakulása nagymértékben kötődött a római-germán jogcsaládhoz, s első-sorban német és osztrák befolyás alatt változott az 1848-as forradalom után. Ezért ennek sajátos státuszát nem lehetett kifejezni a jogrendszer egyedi, konkrét jellemzőivel, hanem erőteljesen érvényesíteni kellett az említett hagyomány alapján jogunk kontinentális jogfejlődésbe ágyazottságát. A hazai marxista elmélet szembenézett e valós fejleménnyel, s a kontinentális jogcsalád válfajaként, annak nem burzsoá, hanem szocialista jogcsoportjába helyezte el jogunkat.

Mik a jogcsoport kategória kritériumai? - erre vonatkozóan Eörsi Gyula felfogására támaszkodhatunk (aki, mint látjuk és még látni is fogjuk, nemcsak civilisztikánk nagyformátumú egyénisége volt, hanem jogelméleti eredményeket is produkált). Egy jogrendszer viszonyát a gazdaság és a társadalom alapvető berendezkedéséhez és további történetileg adott szellemi és tradicionális meghatározottságaihoz képest tovább színezi és variálja az elsődleges tényezők kínálta alapon belüli jogcsoport alakító, másodlagos tényezők. Ezért a modern, európai burzsoá jogok körében is elválik egymástól a korai polgári forradalom osztálykompromisszumán alapuló common law, a következetes polgári forradalom joga (francia jog), a késleltetett polgári forradalmaké (német,

osztrák jog), és a feudális előzményekkel alig terhelt (svájci) jog. Ezek a jogok váltak világszerte oktroi vagy recepció útján 'másodlagos' jogokká. A célokat és a jogi változások energiáit a társadalom adja, a megoldásokat a jog, a jogászság tradíciói, s azok az egyedi, nemzeti körülmények, jogtechnikák, melyek segítségével egy jogrendszer alkalmazkodik az elsődleges tényezők által kiváltott szükségletekhez, változásokhoz. A *jogfejlesztés aktív adaptáció a társadalmi totalitáson belül*, alkalmazkodás a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz és ráhatás ezekre a viszonyokra - az uralkodó osztályok érdekében. A jogcsoportok szintjén a másodlagos tényezők számbavétele és súlyozása a fő feladat, a jogi technika, intézményesedés bemutatásáé, ahol a kódexekkel végrehajtott szakaszos fejlődés éppúgy előállhat, mint a bírói úton végbemenő jogfejlesztés vagy ezek akár optimális kombinációja.

A jogösszehasonlítás pedig igen alkalmas eszköz a jogtípusok és a jogcsoportok sajátosságainak feltárására, konvergenciáik és divergenciáik bemutatására, mert bár a maga egyediségében nincs két egyforma jog, de az egyediségben és az egyediség mögött különös jogcsoportok és az elsődleges és általános meghatározottságok alapján szerveződő jogtípusok találhatók. (1975, 18-24). A jogcsoport 'relatív' mivoltának Eörsi féle felfogása nemcsak arra alkalmas, hogy a fordulat éve (1948 június 12 -1949 augusztus 20.) utáni, hanem arra is, hogy az 1989-90-es rendszerváltozást magyarázza...,a jogtípus közös jellegzetességeit az egyes nemzeti jogok és az ezek által kialakított jogcsoportok a *maguk történelmileg kialakult sajátos módján* fejezik ki, így valósítják meg a jogtípusban megnyilvánuló közös célokat, törekvéseket. Ha a jogtípusokat a társadalmi rendszer határozza meg, akkor az egy-egy jogtípuson belül jelentkező jogcsoportokat az határozza meg, hogy *milyen specifikus módon* valósul meg az adott államokban a jogtípust meghatározó társadalmi rendszer, nem pedig az adott jogok fejlődésének az az oldala, amelyet a folyamatosság, az evolúció jellemez, vagyis az, amit a korábbi társadalmi rendszerből és jogtípusból magukkal hoztak. Valójában itt a hegeli megszüntetve-megőrzés jelenségével állunk szemben: jogtípus váltásnál nem semmisül meg teljesen és nem folytatódik tovább változatlanul a korábbi jog. Hogy ez a megszüntetve-megőrzés hogyan sikerül, milyen eredményre vezet, az ennek a megszüntetve-megőrzésnek a történelmi menetétől függ: alapjában attól a forradalomtól (vagy a kapitalizmus importjától), amely az adott jogcsoport területén konkrétan végbement.”(1975, 101)

Az aktív adaptációnak pedig nagyjából négy eszköze alakult ki, amelyet eltérő módon, de nemcsak a burzsoá, hanem a szocialista jogrendszerek is használnak és használhatnak a jogfejlesztés válságának ex ante elkerülésére vagy ex post megoldására:

- „*A jogszabály 'megmanipulálása' szövegének érintése nélkül*, rejtett technikák alkalmazásával, főleg jogszabály- és szerződésértelmezési trükkökkel, a jogszabályok tilalmát megkerülő formalisztikus szertartásokkal, joghézagok mesterséges előidézésével és analógia útján való kitöltésével stb.
- A jogintézmény vagy jogterület 'megmanipulálása' *a jog megkettőzése útján*, pl. generálklausulákkal, amelyek a kódex szigorú joga mellé, e szigorú jogot hatályban tartva, egy rugalmasan kezelhető, a bírót a szigorú jog béklyói alól törvényesen felszabadító jogot raknak le. A jognak ezt a megkettőződését meg kell különböztetni a jogok *pluralizmusától*. Ha sokféle jog - pl. több szokásjog vagy vallási jog - egyazon társadalmi rendszer vagy fejlődési szakasz viszonyaiban gyökerezik, a jogok pluralizmusáról van szó. Ha azonban egy országban a jog bizonyos rétege egy korábbi társadalmi rendszernek vagy fejlődési szakasznak felel meg, és egy másik rétege egy későbbinek, vagy amikor a jog egyik rétege feloldja kötöttségei egy része alól a jog másik rétegét, akkor a jog megkettőződéséről van szó (az equity a XIV-XVII. században, a francia Ordonance de Commerce, a generálklausulák joga a német BGB-ben, a szokásjog és a modern jog együttélése az afrikai országokban stb. stb.).
- Az aktív adaptáció harmadik eszköze a *jog perifériára szorítása* kereskedelmi szokványok, blankettaszerződések, adhéziós szerződések révén, amelyek a kódex szerződési joga helyébe a felek szerződési jogát helyezik, ténylegesen érvényesülő 'nem hivatalos' jog helyett.
- A jog *kifejezett megváltoztatása*”. (1975, 23. Kiemelések Tölem - Sz.P.)

A jogfejlesztést mint aktív adaptációt marxista alapon és a jogösszehasonlítás lehetőségeit figyelembe vevő teória méltatása mellett két megállapítást kell tennünk: egyrészt, mint ezt másutt bemutattuk (1998, 58-63), sok tekintetben igen hasonló felfogásról van itt szó - bár hatástörténeti szállakat kevésbé találtunk - Eörsi és az amerikai pragmatista jogszociológia klasszikusának, Roscoe Poundnak (elsősorban a

Social Control Through Law-ban /1942/ kifejtett) felfogása között. A társadalmi mérnökösködés poundi eszméje szerint is a jog azért és anynyiban fejleszt ki és használ adaptációs technikákat, hogy képes legyen a társadalmi változások követelményeihez igazítani a jogrend stabilitás igényét. Szokásjogi, törvényhozói vagy pedig a bírói jogalkotás és a jogtudomány jogfejlesztő hatásának - eszméknek - az útján. Hasonló problémákat - milyen a tradicionális és a modern jog viszonya - hasonló módon tárgyalt Kulcsár Kálmán monográfiájának második fejezete (1989) is. Másrészt a jogfejlesztés útjai mellett az államfejlődés elvont, ideáltípusos módozatait is kidolgozták e korszakban¹².

Természetesen sok korabeli marxista, sokhelyütt kifejtett azon meggyőződését, miszerint a szocialista állam- és jogtípus magasabb rendű és a burzsoá állam és jog előbb-útóbb követni fogja, nem igazolta, hanem megdöntötte 1989/91. Mindazon által magunk azt gondoljuk erről, hogy ez a nyers, korai, politikai szocializmus nemcsak hogy fejlett szocializmus nem volt, amelynek az alapviszonyai oly szilárdak, hogy irreverzibilissé teheték volna a történelmi fejlődés irányát, mint ezt a szovjet ideológusok gondolták - a sztálinisták 1936-tól, mások, fejlett szocializmusként a hetvenes évek elejétől -, hanem éppen ellenkezőleg: csak a politikai átmeneti korszak stádiumába juthattak és jutottak el az

¹² Szilágyi Péter szemléletes összefoglalásában: “Ebben a tekintetben elsősorban annak van jelentősége, hogy az adott társadalom, amelynek államáról van szó, milyen körülmények között jött létre, és ennek következtében mennyiben tudta sajátosságait kibontakoztatni. Ezen az alapon a fejlődési utak négy elvont változatát különböztetjük meg: az ún. *klasszikus* fejlődési úton kedvező körülmények összekapcsolódása révén először, eredeti módon jött létre fejlődőképes formában az adott társadalmi-gazdasági formáció elsődleges alakzata (pl. az antik Athén, a frank feudalizmus, az újkori Anglia). *Másodlagos* fejlődési útról vagy alakzatról akkor beszélhetünk, ha az új formáció többé-kevésbé már kialakult elemei kedvezőbb továbbfejlődési feltételek közé kerülnek és ezért spontán módon erőteljesebben és tisztábban kibontakoznak sajátosságai (pl. ókori Róma, Egyesült Államok). *Mintakövető* fejlődési út vagy alakzat esetében a fölzárkózás, a modernizáció érdekében illetőleg céljából valamilyen külső modell tudatos “másolásáról” van szó, amelynek a kialakításában és megvalósításában jelentős az állam, sőt az erőszak szerepe (pl. kelet-közép-európai feudalizmus, Szt. István, az úgynevezett fejlődő országok, az ún. népi demokráciák). Ha a felzárkózás sikeresnek bizonyult, e fejlődési út sajátosságai egyre inkább elhalványulnak, hasonlóvá válnak a klasszikus, illetve a második út jellemző vonásaihoz. (Kiváló példa erre a valamikori európai félperiféria - Németország, Dél- és Észak-Európa államainak fejlődése.) Végül esetenként beszélhetünk *korai vagy eltorzult* fejlődési utakról, amit például Bizánc, a reneszánszkorai Itália, vagy a szovjet fejlődés példáz.” (1998, 156.)

elmaradottság és a közepes fejlettség talajáról induló államszocialista rendszerek. Az átmenetébe, ahol egy közösségi társadalom bizonyos elemei -közvetlen társadalmiság - jelen voltak, bizonyos szocialisztikus elvek érvényesültek is¹³, de a világrendszer uralkodó és fölényben lévő erői mellett saját korlátaik, stratégiai hibáik és a globális tőke áttörése közepette visszaszoríthatták kísérleteiket. Nem azért, mert ab ovo, eleve minden ilyen kísérlet zsákutca lenne - Kínában húsz éve zajlik eredményes modernizációs folyamat ezen eszmék jegyében - hanem azért, mert a legfejlettebb országok, a világrendszerben domináló centrum nélkül és erői ellenére, hosszú távon nem tarthatók fenn egy olyan törekvés belső felhajtó erői, amelyeknek a társadalmi öngazgatással a magántulajdonosság és az államiság meghaladása lenne immanens céljuk. A jogfejlődés útjai - tematikájának intellektuálisan, szakjogászilag és kulturálisan is érdekfeszítő marxista újrafelfedezésének elismerése mellett - ma ennyiben kiszámíthatóak.

Ad 3. Jogrendszertagozódás - kodifikáció

A szocialista jogtípus és csoportképző sajátosságainak elméleti bemutatása, ezek után már érthető, hogy miért vált a rendszer belső szükségletévé. Maga a probléma megválaszolása pedig igényelte a jogrendszertagozódás mibenlétének feltárását. A szocialista jogról (Szabó Imre, 1963), jogrendszer tagozódásának alapjairól (Samu Mihály, 1964) ezért születtek monografikus feldolgozások. Új életviszonyok (pl: közösségi földtulajdon, állami vállalat), problémák (pl.: személyi tulajdon és magántulajdon viszonya; társadalomra veszélyesség a közösségi társadalomban; felelősség és szankció a szocialista jogban; adóztatás köztulajdon mellett; közveszélyes munkakerülés, stb.), jogi szabályozások iránti igény vetette fel a gyakorlatban és az elméletképzésben is releváns kérdést, hogy mitől és hogyan tagozódik a jog belső rendszere? Azonos jogtípus (szocialista) a különböző nemzeti jogrendszerekben nagyon lényeges területeken és pontokon is eltérően alakult, ami miatt

¹³ A társadalmi egyenlőtlenségek mérhetőek. Amíg nálunk a nyolcvanas évek végén a legelső és a legmagasbb decimálisa a népességnek 3-3,5-szeres arányt mutatott, addig ez napjainkra, az ezredforduló utáni magyar társadalomban a TÁRKI adatokban 8-8,5-szeresére, Pitti Zoltán közgazdász kutatásai szerint 11-12-szeresére nőtt. Létvakságban kell szenvednie annak, aki azt hiszi, hogy ez nem a termelési mód változásának az elosztásra gyakorolt konzekvenciája.

egyre nagyobb mértékben kérdőjeleződött meg a szabályozás tárgya és módszere szerinti jogrendszer tagozódás magyarázat. Az alapviszonyok dichotómiáját lehetett trichotómiává - társadalmi érdek és magánérdek közé iktatódó és közvetítő csoportérdekekkel, intern (kollektíva) viszonyokkal - fejleszteni (Eörsi, 1975, 91). Illetőleg a jogág képződésben kialakult sajátos felelősségi alakzatokkal, szankciókkal, jogtechnikákkal és dogmatikai fogalmakkal lehetett a magyarázó tényezők körét kiegészíteni és rugalmasabbá tenni, másrészt a kontinuum mozzanatok hordozta, tagadhatatlan nemzeti-történelmi tradícióknak kellett helyet szorítania a jog belső tagozódásának magyarázatában, harmadrészt pedig a jognak, mint gyakorlatias objektivációs formának a tapasztalati úton kialakuló, rugalmas, variábilis jellegét kellett az elméletalkotásban plasztikusabban érvényesíteni. A jogrendszertagozódás magyarázatában felhalmozódó tudás és gyakorlati tapasztalat kb. két évtized után arra is rá tudott mutatni, hogy a jog rendszerjellege nemcsak a jogrendszer ágazati és jogterületi tagozódásából, ennek szakadatlan változásaiból áll, mert az normatív, fogalmi-dogmatikai és önmagában összefüggő kifejezést alkotó (koherens) rendszer, továbbá társadalomtörténeti és funkcionális egység is. (Varga, 1980).

A jogrendszerek utóbbi két tulajdonságához kapcsolódott a kodifikáció problémája. Nemcsak a jogtörténeti tudás és a kontinentális jogász kultúra alkotóelemének magas szintű számbavételéről volt itt szó (Peschka 1974 ; Eörsi 1975, 148-150.), amely többek között ma is érvényes és értékes monográfiához vezetett (Varga, 1979), hanem arról is, hogy a kodifikációnak van-e kitüntetett szerepe - a tervező társadalom körülményei között - a jogfejlesztésben? Jelenti-e, és jelentheti-e, és milyen feltételek között a jogalkotás legfejlettebb formáját? A szocialista megoldás esetén, "egy átfogó tervgazdálkodást folytató társadalomban a jelen tudatos és kívánt meghaladása mindennapos jelenség, ennek a megfelelője pedig a törvényhozással való jogfejlesztés" Úgy, hogy megteremti a folyamatos és szakaszos jogfejlesztésnek az egységét: "szakaszonként a kódex reformja vagy újraalkotása, a szakaszok között pedig a bírói jogfejlesztés stabilitását és rugalmasságát biztosító 'feszesen nyílt' szabályozás: az elvek határozott kontúrjai és a jogintézmények fő vonásai adják a viszonylag nagy mozgástérrel rendelkező bírói jogfejlesztés stabilitását." (Eörsi, 1975, 513-517) Anélkül, hogy törvényhozó alkotta kódex contra bírói alkotta jog és a kódexen alapuló bírói jogfejlesztés (Le Code est mort, vive le Code!; par le code - au delà du

code) lehetőségeinek és érvényességének 'örök' vitájába belemennék, arra szeretnénk rámutatni: a kodifikációhoz való szocialista jogelméleti ideál és tudásháttér hozzájárulása nélkül aligha születhetett volna meg magánjogunk majd fél évszázada időtálló Polgári Törvénykönyve (1959. évi IV. törvény), amely tapasztalati módosításaival és a szocialista alapelvek kicserélése után ma, egy rendszerváltoztatás nyomán is kielégíti a joggyakorlat igényeit. A sikeres és tartós szocialista korszakbeli kodifikációnak további példái: az 1967-től az 1992-es új törvény megalakításáig volt hatályos a Munka törvénykönyve, az 1952. évi IV. törvény, a Családjogi kódex és az 1952. évi III. törvény, a Polgári perrendtartás, továbbá az 1978. évi IV. törvény, a BTK - persze bizonyos módosításokkal - pedig máig hatályosak.

Ad 4. Tervgazdálkodás - UGM - áruviszony-elméletek és tulajdonjog

A szocialista kísérletek története és a marxista jogelmélet szempontjából egyaránt - tehát elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos kérdéssé vált a jog és a gazdaság viszonyának elemzése. Igaz, a tiszta elméleti megközelítést is sok félreértés övezte, melyek elindítása közül a legmaradandóbb a neokantiánus Rudolf Stammler nevéhez (*Wirtschaft und Recht*, 1896) fűződik. Azt, a jogfilozófiában méltán kiemelt szerepet játszó problémát, hogy *mi a helyes jog végső mértéke*, a marxizmus vonatkozásában alaposan összekeverte azzal, hogy mi Marx, és mi a kétségtelenül létezett és létező, rendszerint antihegelianizmusukról felismerhető vulgármarxisták álláspontja. A helyes jog kérdésében nézetünk szerint a marxi felfogás a klasszikus német filozófia, Hegel és az újhegelianus jogfilozófia (Kohler, Binder) örököse, s ezért számára a pozitív szabadság, mint az emberi lények kibontakoztatása lehet csak a végső mérce. (Ahogy ezt a történeti iskola hegelianus kritikája és a bináris kód és szabadság viszonyának kritikai tisztázásával bemutattam (1998, 48-519), vagy ahogy ezt Peschka Vilmos már korábban meggyőzően interpretálta (1979, 162-163) vagy Márkus György: *A marxizmus és antropológiában* /Akadémia, 1966/ filozófiailag magas szinten kidolgozta). A *jog és a gazdaság viszonyát* összekeverve tehát a *nembeli lényeg* másnemű kérdésével, Stammlert követve Moór Gyula pedig akként fogalmazott, hogy: "Azok között a naturalista felfogások között, amelyek a jog helyességét az okozatos

fejlődés irányával mérik, kell felemlítenünk a *marxizmus* felfogását is, mint *a gazdasági élet természettörvényszerű fejlődésének előmozdítását.*" (1923, 314 és másutt). A széles körben terjesztett és terjedő quid pro quo-t nem menti, csak magyarázza, hogy a vulgáris, akár marxista akár anti-marxista felfogásokban vagy a szocialista normativizmus Szabó Imre féle skolasztikus változatában, ahol nincs helye a helyes jog végső, természetjogias mércéjének, gyakran megismételték.

Azonban szemben Szabó kritikáival¹⁴, nemcsak történetietlenül és idealista misztifikációkkal alapozható meg a természetjogi álláspont¹⁵.

A gazdaság és a jog viszonyának marxista szempontú, jogelméleti vizsgálata igen fejlett szintre jutott (Sajó 1989, Peschka 1975 V. fejezete és mások, ahol természetesen nemcsak jogelméleteseket, hanem a témával a jogelmélet elemzési szintjén (is) foglalkozó más teljesítményeket is figyelembe kell venni, pl.: Eörsi 1975, Világhy 1968). Az államszocialista korszakban a tervezés, a tervgazdaság mibenléte, a tulajdon és a tulajdonjog, illetőleg a gazdálkodó szervezetek tulajdonosi minősége és ezek kapcsolata az áru- és pénzviszonyokkal, az áruformával, olyan gyakorlatias szinten is felmerülő, elméletileg is érdekes kérdések voltak, melyeket különösen az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetése (továbbiakban: UGM) állított előtérbe. Ezen a területen - áruviszony, tulajdonjog, indirekt vállalatirányítás és jogi szabályozása - különösen erőteljes funkcionális kapcsolat volt az elmélet, a politikai gyakorlat és a társadalmi gyakorlat között. Erre a mezőre egyszerűsítjük a továbbiakban a gazdaság és a jog jogelméleti vizsgálatát, nem megspórolva azt a pikírt megjegyzést, hogy a chicagói iskola felemelkedésekor, a neokonzervatív fordulat előkészítőjeként és kiteljesítőjeként, az egykor, a XIX. században marxisták által kezdeményezett probléma, a jog gazdasági elemzése (R.A. Posner, M. Polinsky és mások nyomán) nemcsak átkerült a paradigmátikus polgári tudományosság

¹⁴ Szabót alapvetően helyesen jellemzi a marxista-leninista, az un. szocialista normativizmus reprezentánsának Szilágyi (2000, 48-53.) Az 'izmus' természetesen nem lehet azonos a kötőjeles világnézettel, ami egy szakasz és egy régió terméke volt, nem pedig a marxista irányzat egészéé. E probléma analiziséhez lásd: A baloldal elméleti zsákutcáiról in: Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok MTA PTI, 1995, 93-105, vagy u.e. ESZMÉLET 17.

¹⁵ Legalábbis erre törekedtünk saját, Horváth Barnához és Peschka Vilmoshoz kritikailag kapcsolódó tanulmányunkban: Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége. Lásd e kötet 8. tanulmányát.

normálformájába, hanem egyenesen a main-stream jogelméleti vonulattá, nevesített irányzatává lett. (Ez egyik indexe lehet annak, hogy milyen tudatlanok azok, akik a marxizmus tudományatlanságáról értekeznek).

A marxisták második nemzedékétől kezdődően, akiknek - eltérően elődeik kapitalizmuskritikai munkásságától - már szembe kellett nézniük a gyakorlati szocialista kísérlet elméleti megalapozásának szükségletével. Vlagyimir I. Lenin: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában (1919), Jevgenyij Preobrazsenszkij: Az új gazdaságpolitika perspektívái (1921), majd már a NEP időszakában született írásokban alapvető fontosságú volt annak tisztázása, hogy mik a tervszerű gazdaság törvényei, hogyan működtethető az átmeneti kor gazdasága. Érvényesülhet-e a munka közvetlen, árupiaci közvetítés nélküli társadalmisága, ahol a tervezés a munkaidővel, a munkaidő tömegével való gazdálkodást jelent, mert az áru használati értékének a tervszerűség által biztosított minőségi összetevője lesz a meghatározó, s a csereérték megszűnik a használati érték mértéke lenni (kommunizmus). Vagy pedig az árugazdaság és benne az értéktörvény elismerése a gazdálkodás szervező törvénye az átmeneti (és/vagy szocialista?) korszakban, a magasabb fok, az autochton kommunizmus előtt. Az áruviszonyra és az egyéni-vállalati munka és a társadalmilag szükséges munkamennyiség piaci közvetítésére, tehát *az áruviszonyra, mint értékviszonyra a tervezés érdekében szükség van, anélkül*, hogy ez átcsapna az áruviszonyba, mint elsajátítási viszonyba (kizsákmányolásba, a tőkés magántulajdonon keresztül).

Utóbbi felveti azt a kérdést is, hogy ez esetben, az áruviszonyok szervezte gazdálkodás esetében az áruforma nem vezet-e immanensen - vagy privatizációval a legális politikai hatalom közvetítése révén - értéktöbbletformához, kizsákmányoláshoz.¹⁶

¹⁶ Lev Davidovics Trockij, marxista, de államszocializmus kritikus közgazdász 1936-ban éleselméjűen anticipálta azt, amihez 1989/91-ben valami hasonló mindenképpen bekövetkezett: a vezető politikai osztály, bürokrácia nem lesz-e abban érdekelt, hogy gazdaságirányítói hatalmát leszármazói számára örökletessé, magántulajdonná alakítsa át? "... ha burzsoá párt döntené meg a szovjet vezető kasztot, rengeteg szolgálóra találna a mai bürokraták között, a technikusok, az igazgatók, a párttitkárok és általában a vezetők rétegeiben. Ebben az esetben is szükségessé válna az államgépezet megtisztítása. De a burzsoá restaurációnak valószínűleg kevesebb embert kellene kitessékelnie, mint a forradalmi pártnak. Az új hatalom legfontosabb célja lenne a termelőeszközök magántulajdonának visszaállítása.... A következőkben elkerülhetetlenül támaszt kell keresnie (ti. a bürokráciáknak - Sz.P.) a tulajdonvi-

Wiener György fontos államszocializmus interpretációja szerint a marxi elmélet "az államosítást pusztán a magántulajdon negatív megszüntetésének tekintette, s azt a társadalmat, melyben az állam általános tőkésként, valamennyi egyén pedig vele szemben álló bér munkásként jelenik meg, *nyerskommunista berendezkedésnek* nevezte. (GFK, 130-131) Marx azzal is számolt, hogy a helyi, vagyis nem világméreteken létrejövő nyerskommunizmus, érintkezve a világpiaccal, felbomlik s ennek nyomán általános társadalmi restauráció zajlik le." (Kiemelések tőlem - Sz. P., Új társadalmi formák korai megjelenése és felbomlása In: Eszmélet, 1994/22.) Ebben az esetben azonban nem az államszocializmus, hanem az államkapitalizmus lenne az adekvát terminológia, s az sem teljesen érthető, hogy a magánkapitalizmusból az államkapitalizmusba történt átmenet, majd visszamenés nyomán miért menne végbe egy korábbi társadalmi formába történő visszaesés, restauráció?

A társadalmi formaváltás a marxi elméletben, eredménye szempontjából azt jelenti, hogy a munka társadalmi termelékenysége tekintetében az új győz a régi felett. Erre a régió viszonylagos elmaradottsága miatt sem kerülhetett sor. Ettől még a nyers, politikai kommunizmus a magántulajdon valóban negatív megszüntetése, de nem ez az egyetlen jellemzője az államszocializmusnak, mert több és más is történt. Olyasmi, amit Marx nem láthatott és látott előre, viszont a történelmi és szaktudományos tapasztalatok nyomán ma már tudhatunk. Ezért azt kell mondanunk, hogy átmeneti társadalomról, és nem formációváltásról volt szó, ahol a többletmunka feletti rendelkezés nem magánkapitalista értéktöbblet-termelés formájában történt, és nem is államkapitalizmus formájában, ahol a többletmunkát a magántőke profitabilitásának fenntartása érdekébenallokálják és/vagy adnak koncessziókat - az állam anyagi

szonyokban. Valaki ellene vethetné talán, hogy vajon mit számít egy magasrangú funkcionáriusnak annak a tulajdonnak a formája, amelyből jövedelmét húzza. Ám ez azt jelentené, hogy nem ismerjük a bürokrata jogainak a bizonytalanságát és utódlásának a problémáját. A szovjet család újkeletű kultusza nem az égből pottyant. Az a kiváltság, amit az ember nem tud gyermekeire hagyni, csak feleannyit ér. Márpedig a végrendelkezés joga elválaszthatatlan a tulajdonjogtól. Nem elég trösztigazgatónak lenni, részvényessé kell válni. A bürokrácia győzelme ezen a döntő területen új uralkodó osztályt faragna belőle." (idézi Krausz Tamás: Az elárult forradalom. Áramlat könyvkiadó, 1990, 183-84.) Hazánkban a késő-kádári technokrácia az eredeti tökefelhalmozást történelmileg kiváltó eredeti tőkeátcsoportosítással - jövedelem elszívattyúzás alúlról és privatizáció - éppen ilyesmit tett, más külső és belső erőkkel egyetemben. Lásd ennek gazdaságszociológiájához: Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban Aula, 2001.

össztőkés, magántulajdoni alapzaton -, hanem államszocializmus: a cél és értékracionális allokációs döntések egy politikai tervező mechanizmusban kapják meg prioritásaikat, s nem a profitmotívum szerint¹⁷. Kérdés tehát, ki, milyen érték-alapon, mennyire alternatív módon, s milyen legitimációval tervez?

Lukács György azon a véleményen volt, hogy teljes kommunizmus esetén a termékek érték meghatározása, az érték mérhetősége érdekében fenn kell tartani egy kapitalista Svájcot. A tervgazdaságnak eszerint nincs immanens mércéje, tehetjük hozzá, csak az értéktörvényre vonatkoztatottan lehet az idővel gazdálkodni. Éppen ezt cáfolta egykori mestere tételes kritikáját adva Mészáros István, Lukács világhírű tanítványa a "Beyond Capital" XIX., A közösségi rendszer és értéktörvény c. fejezetében, rámutatva, hogy az értéktörvény történelmi örökkévalósága nem Marx álláspontja, s a tervgazdaság elméletben nem is kell, hogy azon alapuljon. Ma pedig, amerikai közgazdászok mutatják fel, a számítástechnikai információ tárolás és a gazdasági tervezésbeli felhasználásával érvelve azt, hogy miként lehet a problémát megoldani (W. Paul Cockshott - Allin E. Cottrell: 2001, 2002.).

Paradox módon, a második világháború után az értéktörvény szocializmusbeli szerepéről, tervezésbeli felhasználásának lehetőségéről folyó húszas évekbeli vitát éppen az a J. V. Sztálin kezdte újra, aki a NEP felszámolásával és a szocialista iparosítással a kontinensnyi országot 'fakékével vette át, s az atomhatalomig' jutatta 1929-1953 között (Isaac Deutscher). Mindazonáltal valóban paradoxonról, tehát látszólagos elmentmondásról van itt pusztán szó, mert "A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban (1952)" szerzője az áru- és pénzviszonyokat nem a direkt irányításos, tervlebontásos rendszer dinamizálására és megreformálására akarta felhasználni, de szembenézett bizonyos áru- és pénzviszonyok, jelenségek létével. Ezeket a gazdálkodás formaruhájaként, technikai és elszámolási eszközöként, ebbéli minőségében - s nem az államigazgatás terrénjának mellérendeltségi viszonyokkal való csökkentésében - ismerte el.

A hatvanas évek magyar reformerei (Bognár József, Eörsi Gyula, Nyers Rezső és mások) - nem kis mértékben támaszkodva a lengyel W. Brus (1966) munkájára - éppen utóbbit tételezték. A tervutasításos, tervlebontásos és hierarchikus rendszer helyére kívántak állítani egy olyan

¹⁷ Az államszocializmus alapjellemezőjének tekintjük, hogy nem voltak a kapitalista osztálytársadalomra jellemző jövedelemegyenlőtlenségek.

mechanizmust, amely az értéktörvény érvényesülése alapján tervez, s megoldja az érték mérésének problémáját. Ehhez autonóm termelő egységek, mellérendelt, piaci közvetítésű kapcsolatai kellenek, hogy az árcentrum a kereslet és a kínálat szabályozó hatására az értékcentrum körül sűrűsödjön, illetőleg nőjön a gazdasági hatékonyság. Ehhez fel kell számolni a tervutasításos gazdaság érdekeltségi csapdáját, melyet O. Sikipout-output játéknak nevezett el és modellezett. Eszerint a központi tervhivatal és a vállalat érdekeltsége a célok meghatározásakor egymással ellentétes. A központ abban érdekelt, hogy a vállalat maximális outputot produkáljon a lehető legkisebb inputtal.

Míg a vállalat a maximális ellátást igyekszik kicsikarni és cserébe minimális outputot ígér, hogy aztán ezt túlteljesítve méltóvá váljon a központi kitüntetésre és prémiumra.

Továbbá biztosítani kell a makrogazdasági tervezés és a mikroszféra cselekvői közötti összhangot, melynek *alapja a köztulajdon túlsúlya (állami vállalatok, szövetkezetek, állami gazdaságok), és a közvetett, indirekt gazdasági szabályozó eszközök politikai hatalom általi birtoklása* (adók, elvonások, anyagi ösztönzők, dotációk, szubvenciók, árfolyampolitika, export-import prioritások), valamint a *jogi szabályozás*.

Nézzük meg, hogy *a gazdasági mechanizmus reform idején milyen tulajdonjog koncepciók* születtek hazánkban. Igaz, ezzel a marxista elméletben központi szerepet játszó, a *tulajdon* történelmi formáit leíró, ökonómiai, szociológiai és filozófiai problémákat itt teljességükben nem tárgyaljuk, csak a tulajdon jogi vonatkozásaiig terjeszkedünk, a *tulajdonjog* formáiig. Bár időben korszakunkhoz tartozik, ugyancsak elesik az 1988. évi Társasági törvény vizsgálata, hisz annak eszméi előkészítésében már nem játszott szerepet a marxista és/vagy szocialista jogelmélet, lévén hogy ez a törvény a gazdasági rendszerváltás egyik legfontosabb feltételét teremtette meg azzal, hogy a közösségi tulajdoni formákat (az állami és a szövetkezeti tulajdont) társasági, osztható és anonim magánrésvényekké transzformálhatóvá tette. Épp ezért sem annak eldöntésére, hogy ez mennyiben volt egykor kívánt vagy kényszeredett adaptáció a globalizálódó világ gazdaságához, sem pedig annak bemutatására nem vállalkozhatunk, hogy voltaképpen a gazdasági mechanizmus-reform ezzel kezdte meg az átalakulást - s folytatta a spontán privatizáción keresztül a privatizációs - és az ezt kiegészítő kárpótlási törvényhozással - a tulajdoni rendszer reformjába: a versenyszféra feletti azon magánhatalom kiépítésébe, amely még a szektor és versenysemlegesség

de iure alkotmányos tételeit is de facto félretette. Világos azonban, hogy a magyar társadalom nagyon megosztott volt ezekben a kérdésekben, s a hallgatag vagy csak elszórtan - ott és akkor, ahol és amikor éppen privatizáltak, s veszítették el munkahelyüket - tiltakozó többség magatartása mellett a dolgok menetét egyfelől a gazdasági és politikai elitcsoportok belső alkui, másfelől az erős nemzetközi nyomás etalonjai - privatizáció, dezetatizáció, dereguláció, monetarizmus, individualizmus - döntötték el.

Más előfeltételek és nemzetközi erőviszonyok mellett¹⁸ - a közepes fejlettség relatív tökeszegénysége talaján - sem lett volna szükségképpen életképtelen - mint ezt a zsákutca ideológia hívei, akkor, amikor még fontos volt, a nap minden órájának minden percében hangoztatták - az a gazdasági, társadalmi és tulajdoni rendszer, amely a makrogazdasági irányítást, köztulajdoni dominanciájú, vegyes tulajdoni formákat és érdekeltségi viszonyokat működtetett 25 éven át.

A direkt irányításos gazdálkodás - a központi és helyi szervek közötti vertikális irányítás, pusztán technikai munkamegosztás megszüntetése után - a tulajdonjog alapproblémája a szocializmusban a következő volt: *jogilag az állam az állami vállalatok tulajdonosa*, s ebbéli minőségében fontos jogosítványai is vannak (vállalatalapítás, összevonás, igazgató kinevezés, jövedelem-elvonás stb.). *A vállalat mint árutermelő gazdálkodó egység elkülönülése az államtól* abban érhető tetten, hogy fel van ruházva a vállalat alapításától a gazdálkodás konkrét kellékeivel, így

¹⁸ Mire kell itt gondolnunk? Mindenek előtt arra, hogy 1. a szovjet-kínai szembenállással a nyugat Brzezinski kifejtette keményvonalas stratégiája - nemzeti kommunizmusokat nemzeti kommunizmusokkal kell szembe állítani - csíra formában már a hatvanas évektől aláásta az államszocialista kísérletek geopolitikai lehetőségeit. 2. Egy hosszú átmenetet igénylő folyamatban - szerencsétlenül elkerülték egymást, 1968 miatt is - a jugoszláv, magyar, kínai, a versenyképes modellek, illetőleg mindig szembe kerültek a rugalmatlanabb és antidemokratikus modellekkel. A versenyképes modellekben a tervezés és a politikai rendszer demokratizálása és az állami tulajdon szocializálásának lehetősége elvileg fennállt. Ha ezen az úton járt volna - teszem azt brezsnyevi vagy gorbacsovi Szovjetunió - akkor nem kártyavárszerű összeomlásra, liberalizálásra és rendszerváltásokra, hanem az átmeneti társadalmak szocialista vonásainak erősödésére kerülhetett volna sor. Ez esetben - sokféle nehézséggel számolva - sem lehetett volna úgy megdönteni Magyarországon 1988-89-ben az államszocializmust, mint ahogy ez megtörtént: a szocializmus=sztalinizmus ideológiai képlete jegyében. Elméletileg persze - mert a politikatörténeti órák ehhez ténylegesen rossz ritmusban jártak.

induló vagyonnal és olyan jogosítványokkal, amelyek a hagyományos árutulajdonosi triászt, a birtoklást, használatot - és valamilyen értelemben - a rendelkezést jelentik. A társadalmi tulajdon össztársadalmi jellege és a vállalati gazdálkodó vagyon árutulajdonjoga kettős tulajdont jelent, ahol valaminő kívülről irányítás eleve fennáll, hisz az állami vállalatok gazdálkodói önállósága fölött van egy stratégiai, össztársadalmi szintű, állami, gazdaságpolitikai rendelkező erő. A tulajdon funkcionálisának kérdése az volt ebben a vállalati gazdálkodási autonómiát, felelősséget és hatékonyságot növelni szándékozó reformhelyzetben, hogy kettős, osztott-e vagy lehetséges olyan elméleti szintézis, amelyben egységes marad a tulajdonjog? Még egyszerűbben: a társadalmi tulajdonjog és a vállalati árutulajdonjog ellentmondása beilleszthető-e valaminő egységbe?

A kérdés elméleti jelentősége sem csekély, hiszen az *államszocialista rendszerek legsajátosabb és legeredetibb jogintézménye a társadalmi tulajdon joga*, annak minden formájával: állami vállalattal, szövetkezetekkel és állami gazdaságokkal (mely utóbbi elméleti konstrukciója tulajdonjogi vonatkozásban lényegesen nem tért el a vállalatokétól). Valóban, 'senki tulajdona' volt mindenki tulajdona, az az állami vagyontömeg, amelyet 1989-es értéken kb. 5000 milliárd forintra becsültek, s amelynek kb. 9/10 része 1945 után keletkezett?

A társadalmi jelleg és az árutulajdonosi önállóság ellentmonásának feloldására ismertetünk háromféle megoldást: I. Világhy Miklós áruviszonyból *származtatott*, II. Sárközy Tamás *strukturált* tulajdonjog felfogását és III. Eörsi Gyula egységességén belül *osztott* tulajdonjog koncepcióit. Ezek sem voltak teljesen előzmény nélküliek, mert Venediktov, jelentős szovjet jogtudós kettős kollektíva problémafelvetésére támaszkodhattak (kiskollektíva tagság a termelő üzemben és állampolgári minőségű, nagykollektíva tagság össztársadalmi szinten).

I. Világhy Miklós tanulmányaiban (1967, 1968) az áruviszonyokat tekinti a polgári jog lényegének, s következésképpen a tulajdonjogot is az áruviszonyokból származtatta, árutulajdonjogként fogta fel. Az állami tulajdon ezért egy állami szervezet által közvetített társadalmi tulajdonjog, mert a jognak az a társadalmi rendeltetése, hogy közvetítsen az állam és a társadalom között. A közvetítő szervezet az állami vállalat, akit tulajdonossá kell minősíteni. A vállalat árutulajdonos más vállalatokkal szemben, s ily módon gyakorolja a tulajdonost megillető jogokat, de nem tulajdonos sem az állammal, sem a társadalommal szemben.

Világgy nem mondja, de ha explicitté tesszük azt, hogy miért nem tulajdonos az állami vállalat az állammal szemben, akkor csak az állam gazdaságirányítási - következképpen vállalat irányítási - jogosultságait találjuk: ily módon egyrészt túl közel viszi felfogása a tulajdonjogot az árutulajdonjoghoz, másrészt rejtetten, de meg is kell kettőznie felfogásának a tulajdonjogot, annak az árutulajdonjog horizontján túlnyúló, állami irányítása következtében. (Noha gazdaságilag igaz az állami vállalat közvetítő helyzete a termelés összfolymatában - de ezt önmagában még nem lehet tulajdonjognak tekinteni).

II. *Sárközy strukturált tulajdonjoga (1973, 238-41)* vertikálisan kettőzi meg a tulajdonjogot, amikor az állami szféra cselekvési, irányítási lehetőségeit *államjogi tulajdonjognak*, a vállalati szféráét pedig *polgári jogi tulajdonjognak* nevezi. Felfogásának nagy érdeme volt, hogy a szocialista jogtudományi gondolkodás¹⁹ vele lépett túl tulajdonjogi felfogásában az árutulajdonjogi koncepción. A vállalatok szintjén a tulajdonjogot azonban csak a birtoklás-használat-rendelkezés, a hagyományos triász szempontjából variálva vetette fel, ami túl szűk perspektíva volt, míg mellé helyezte az állam közhatalmi, gazdaságirányítói helyzetéből levezetett államjogi tulajdont. Ezen a ponton konkrétabb megoldást adott Világgyénál. Az államjogi tulajdonjog további problémája, hogy az nemcsak az állami vállalatokra állt, hanem a más tulajdoni formában működő szövetkezetekre is. Az állam árszabályozása vagy gazdaságpolitikája (melynek eszközei: adó, hitel vagy dotáció, szubvenció, stb.) gazdaságirányításhoz, a tulajdonviszonyok, mint elszajátítási

¹⁹ Az akkori Sárközyt - de nem a társasági törvény megalkotóját - szocialista, de nem marxista jogtudósként jellemezhetjük, lévén, hogy szubjektíve ugyan technokratikus-pragmatista gondolkodónak vallotta magát, de munkásságának ezen szakaszán - a szocialista rendszer belső szükségleteiből jövő tulajdonjog magyarázattal - mindenképpen a rendszer funkcionálását, gyakorlati problémáinak elméleti racionalizálását végezte el. Többekhez hasonlóan, akik nem voltak marxisták. Lásd színvonalas áttekintését a tulajdonjogról (Állam- és jogtudományi Enciklopédia, 1980. 1663-1689). A szocialista jogtudomány, jogelmélet ebben az értelemben nem esik egybe a marxistával. Azt, hogy a hazai polgári tudományosság mikor lesz képes olyan színvonalú és kidolgozottsági fokú Enciklopédiával előállni, mint amelyet a Szabó Imre főszerkesztette szocialista jogtudomány produkált, kíváncsian várjuk. Más oldalról, a tudomány hihetetlen gazdag: Bibó István szocialista, de nem marxista és államszocializmus ellenes, kispolgári szocialista gondolkodó volt. Teszem azt akkor, amikor 1947 -es hatalommegosztásról szóló akadémiai székfoglalójában felvetette - a kor jóléti államaival egyezően - a nagy magán és állami gazdasági hatalmakkal, korporációkkal szemben a gazdasági ellenhatalom szükségességét.

viszonyok kérdéséhez, de nem a tulajdonjog kérdéseihez tartoznak. Nem keverendőek a tulajdonjoggal.

Végeredményben, mint Eörsi értékelte, egyrészt az állam államjogi és a vállalat polgári jogi tulajdona a közjog-magánjog hagyományos dichotómiát vitte bele a tulajdonjogba. (Holott, mint ezt magunk már bizonyítottuk III. fejezetünkben, az államszocializmus társadalm szerkezetében jelen volt a közvetlen társadalmiság, a reciprocitás szférája, ami miatt itt nem egy duális, hanem egy triális szerkezet keretei között zajlottak az emberek közötti érintkezések). Másrészt a tulajdonjog strukturalitásával - elhanyagolta a tulajdonjog közös elemeit. Ezért a tulajdonjog egységmozzanatait eltüntető kettős tulajdonjog koncepciókkal szemben, a strukturált és a gazdasági jogi felfogásokkal szemben lépett fel: 1. Eörsi fenntartotta a tulajdonjog általános fogalmának szükségességét, ahol a tulajdoni formák a sokféleség egységének, stratégiai és taktikai jogkörök osztottságának mutatkoznak. 2. a tulajdonviszonyt, mint az elsajátítási viszony dinamikájára vonatkozó hatalmat - marxistaként - nem keverte össze a tulajdonjog jogosítványképletével. Tehát a termelési-elsajátítási viszonyt annak jogi, szervezeti kifejeződésével, formájával. Ezen elméleti leleményei következtében - s az elsajátítási viszony dinamikájának meghatározásában mutatkozó, nem jogi, hanem politológiai problematikussága okán is - megoldásait Magnum Opusa alapján (1975, 290-306) kitüntetetten kezeljük. Nem gondoljuk azt, hogy a társadalmi tulajdonra vonatkozó elvont, doktriner hivatkozások - negyven és hetven esztendő tapasztalata után - helyettesíthetnék azt, hogy egy vagyontömeget, munkaszervezetben, belső jogosítványokkal és külső irányítással együtt kell gazdaságosan működtetni.

Eörsi felfogásában a társadalmi tulajdon mindkét formája, az állami vállalat és a csoporttulajdont jelentő szövetkezet is államilag közvetített. A népgazdaság állami irányítását, az ország gazdasági erőforrásainak komplex fejlesztését, a szükségletek kielégítését a tervgazdálkodásnak kell biztosítania. Ez az állami közvetítés - ahogy ezt korábban megfogalmaztuk: az alapvető allokációs döntések - Eörsinél jogilag azt jelenti, hogy az osztársadalom tulajdonával az állam rendelkezik. Az állampolgárok összessége közvetlen tulajdonosi hatalmat efelett nem gyakorol, s dolgozói minőségükben a vállalatnál, ahol a termelőeszközök a munkával egyesülnek, ott sem gyakorolnak közvetlenül, csak kollektíva tagként vannak bizonyos jogosultságaik. Az állampolgárok dolgozótulajdonosi tudatának fejlesztését persze Eörsi is szorgalmazta, anélkül,

hogy intézményesíthető megoldási módozatait kifejlesztette volna. A termelőszövetkezetek csoporttulajdonánál a tulajdonos és a dolgozó egy és ugyanazon személy. Az állami vállalatnál pedig ... „az állami tulajdon egyesül olyan dolgozók kollektívájával, akik állampolgári minőségükben mind az államnak, mind az összes társadalmasított termelőeszköznek a ma megvalósult szinten tulajdonosai, de a vállalaton és annak javain *külön* tulajdonuk nincsen.” (301) A szocialista tulajdonjognak az *összesség szintjén nincs* kizáró jellege és az ebből következő abszolút és negatív szerkezete, de az *elkülönült gazdálkodó egységek szintjén* - minthogy árutermelés folyik - kiépülnek az önálló jogi személyiséggel és vagyoni felelősséggel rendelkező vállalatok, akik másokkal, a nem-tulajdonos vállalatokkal szemben kizáró jelleggel, negatív, abszolút szerkezettel működnek. A *nincs* tulajdonosi és *van* árutulajdonosi elkülönültség ellentmondását strukturalta, de belülről összefogottan, az egységben érvényesülő komplexitásként fogta fel Eörsi. Azért, mert a tulajdonjog valóban túlnőtt a modern, és a szocialista gazdálkodás keretei között is, az eredetileg egyéni vállalkozóra épülő polgári jogi tulajdonjog horizontján, *s öt jogágazat komplex együtthatását* eredményezte: az *államjog* szintjén az állam az osztársadalom képviselője, az *államigazgatási jog* szintjén (pl: vállalatalapítás), a *polgári jog*, a *munkajog* és a *szövetkezeti jog* (termelő eszközök összekapcsolása a dolgozói kollektívával) területein létezik, mégpedig három szintű szereplővel:

- A. az *osztársadalommal* (állampolgárok), akik közvetlenül nem gazdálkodnak, de a társadalmasított termelőeszközök elvi tulajdonosai (E névlegesség meghaladásában az állampolgári és a vállalati tulajdonosi tudat együttes fejlesztése volna a kívánatos Eörsi szerint, azonban ennek intézményes megoldási lehetőségeit, hatalmi és legitimációs funkcióit - sajnos - nem dolgozta ki).
- B. a *vállalattal* (az árutermelő kiskollektívával), illetőleg a *szövetkezetekkel* (csoporttulajdonos kiskollektívákkal, ahol a dolgozó és a tulajdonos ugyanazon személy), akik saját nevükben járnak el, s önálló jogi személyiséggel, vagyonnal és felelősséggel rendelkeznek.
- C. és a közöttük közvetítő, az osztársadalom tulajdonát képviselő, *tulajdonával gazdálkodó állammal*, (amely minősége különbözik közhatalmi minőségtől).

A szocialista, társadalmi tulajdonjog sajátossága, hogy a tulajdonjog negatív, minden más alanyt kizáró jellege és abszolút szerkezete nem áll

meg „A” szinten (mindenki, az osztársadalom tulajdonos), míg az árutulajdonosi minőség „B” szintjén fennáll az elkülönültség.

A tulajdonjog mintegy belülről strukturált, amelyet egynemű jelenséggé tesz a 'fent' tulajdonosi hatalom gyakorlása, melyet az állam kívülről irányít, és a 'lent' árutulajdonosi jogosultsága: a birtoklás-használat-rendelkezés hagyományos árutulajdonosi triásza és a kiskollektíva tagság belső, un. intern viszonyai. *Ezt a helyzetet - az egységen belüli osztottságot a tulajdonosi hatalom gyakorlásában - a stratégiai és taktikai döntések viszonya fejezi ki.* "Az állam azonban - eltérően a szövetkezet-től és a fogyasztótól - nem minden döntést hoz meg maga. A döntések kisebb-nagyobb részét a vállalatokra telepíti, a saját tulajdonosi akaratából. Ez már önmagában arra vall, hogy a vállalat nem tulajdonos - ha csak nem tekintjük egyaránt tulajdonjognak a tulajdonos jogait és a tulajdonos által *átruházott* jogok összességét. Ehhez járul azonban az is, hogy az állam a tulajdonosi hatalom *kulcspozícióit* megtartja, magának tartja fenn az egész állami tulajdonjogra vonatkozó *univerzális* kihatású, *stratégiai döntések* jogát, és a vállalatra ebből a szempontból csak *taktikai* jogokat ruház át; a vállalati partikularitás, a vállalati relatíve önálló érdekelttség kiépítésének az árutermelésből folyó szükségessége ennyit igényel és ennél többet nem is enged.

Ilyen stratégiai döntések:

- a.) a vállalatalapítás - az összes vállalat megadja az egész állami szektor egységeinek a struktúráját,
- b.) a vállalat tevékenységi körének meghatározása - ez megszabja az állami szektorban folyó gazdálkodás munkamegosztását,
- c.) a vállalat induló vagyonának megállapítása - ezzel a vállalatok nagyságrendjének meghatározása,
- d.) a vállalat igazgatójának, igazgatóhelyettesének kinevezése, felmentése - a menedzser függővé tétele a tulajdonostól,
- e.) normatív rendelkezés az állami tulajdonnal való gazdálkodás során előálló haszonról: a haszon megosztása a vállalatokkal és a vállalaton belül (pl. fejlesztési és részesedési rész) - az elsajátítás berendezése,
- f.) a vállalatok ellenőrzése - vegyesen tulajdonosi és állami irányítási jogkör." (1975, 302)

A szövetkezetek stratégiai jogkörei lényegében ugyanazok, mint az államéi, de nem külső irányító, hanem maga a szövetkezet gyakorolja e

jogköröket saját szervezetére. Elhatározza megalakulását, induló vagyionát, tevékenységeit, vezetését stb. "Az eltérések a következők: a) az állam szükségképpen közhatalmi eszközöket is igénybe vesz, jogkörének gyakorlása államigazgatási formát ölt, b) a szervezet maga hozza meg mind a stratégiai, mind a taktikai döntéseket, (NB - Sz. P.) c) int-hogy e tevékenységet a szervezet nem más jogalany irányában gyakorolja, hanem önmagán belül és kifelé a birtoklás, használat és rendelkezés a saját és nem a tulajdonostól különböző személy tevékenységeként jelentkezik, a szervezeti tulajdon jog leírható a klasszikus triással. A belső viszonyok itt egy kollektív tagság viszonyai, nem polgári jogi jellegűek, nem áru jellegűek: a szervezeti jog keretébe tartoznak." (Ki-emelés tőlem -Sz.P., 1975, 303.)

Eörsi érdeme, hogy marxistaként meg tudta oldani, hogy *a tulajdon gazdasági értelemben érték és értéktöbblet elsajátítás, van haszon, amiről rendelkezni kell, s ez a termelési viszonyok konzekvenciája, ami jogi értelemben hatalom a tulajdon jog tárgyaira és elsajátítására.* A taktikai működtetési szint, és a stratégiai döntések joga a modern tőkés részvénytársaságban is elvált egymástól, hogy biztosítsa a vagyontömeg mobilitását, likviditását és a tulajdon jog anonimitását. A kívülről irányító tulajdonosi részvénytöbbség stratégiai döntéseket hoz, a törperészyenyek tömege ezt nem befolyásolja, ők az osztalék erejéig tulajdonosok, és nem tovább. A vállalati menedzsment igazgat, gazdálkodik, taktikai döntéseket hoz funkciójához, a profit eléréséhez kötöten. Ez a szint megközelíthető, de nem írható le kimerítően a hagyományos árutulajdonosi triással, mert a termelőerők fejlődése túlnőtt az individuális vállalkozás horizontján. Nagy szervezetek, részvénytársaságok gazdálkodnak, ettől azonban a tőkés magántulajdon magántulajdon maradt. A szocialista társadalmi tulajdon némiképp analóg probléma: osztottsága, strukturáltsága az egységen belüli funkcióhoz kötöttség: a társadalom szükségleteinek kielégítése. *„A tulajdonosi hatalom ugyan önfényű, de nem öncélú. Funkcióhoz kötött: társadalmi rendszertől és konkrét gazdasági viszonyoktól függ. "A tulajdon elsajátítás. Jogilag: alanyi jogosultságok révén megvalósuló hatalom, amely az elsajátítás dinamikájára és az elsajátított védelmének statikájára terjed ki."*(1975, 304) A stratégiai és a taktikai döntési szint megkülönböztetés az állami vállalatoknál nyíltan, más konstrukciónál rejtetten, az árutulajdon jogba burkoltan jelentkezik. A tulajdon jog legalább a stratégiai döntésekre kiterjedő, jogilag kiépített és biztosított hatalom a tulajdon jog tárgyain, mind

az állami, mind a szövetkezeti mind pedig a személyi tulajdon vonatkozásában. Íme az osztott, de egységes szocialista tulajdonjog koncepció.

Mit tehetünk hozzá ehhez a ma? Mindenekelőtt azt, hogy ezek a nagyjelentőségű kérdések belejátszottak az államszocialista rendszerek egzisztálásának mikéntjébe, majd megdöntésükbe is. Úgy is mint a stratégiai döntések jogának állami gyakorlása az osztársadalom nevében és részben (az állami vállalat fentebbi d) - f) körében) helyette is.

És úgy is mint amikor a tulajdoni formák közötti - az állami és a szövetkezeti, illetőleg a személyi és a magántulajdon közötti - viszonyok alakulását nézzük.

A közéletben és az MSZMP-n belül is vissza-visszatérő kérdés volt, hogy vajon melyik a magasabb rendű tulajdoni forma, az állami vállalat-e össznépinek mondott jellege okán, vagy pedig a szövetkezeti csoporttulajdon? A rendszerátalakítás tapasztalatai több utólagos bizonyítékot szolgáltatottak, mint a működő szisztéma. Ugyanis a szövetkezetek privatizálását - egységes oszthatatlan, köztulajdoni jellegének megszüntetését és részvénykonstrukciókkal való felváltását - mindenütt *sokkal jelentősebb ellenállás kísérte*, mint az állami vállalatok privatizálását. Szlovéniában első lépésben még államosítani is kellett a szövetkezeteket, mielőtt magánosították volna azokat. Miért? Azért, mert az átmeneti társadalom további, tényleges szocialisztikus vonása volt, ahogy a vidéki népességet tekintve az osztatlan közös tulajdonban összekapcsolta a parasztkérdést és az agrárgazdaságot. A falvakban mindenütt nagy szerepe volt a TSZ-nek, a boldogulás kulcskérdésének számított, a köztulajdon fő rendeltetését, népességeltartó képességét a bőrükön érezték az emberek. Elsősorban ezért tekintették sajátjuknak, a háztájival való szimbiózissal együtt, de helyenként a belső, közvetlen demokrácia (TSZ-gyűlés, zárszámadás, vezetés közelsége stb.), tehát az önigazgatói elemek léte, a közös szabadidős programok, s a kulturális élet is erősítették az identitást. Természetesen a kedvezőtlen természeti, kereskedelmi stb. adottságú TSZ-eknél - ahol nem volt rentábilis a gazdálkodás - még ez sem segíthetett, csak az állami gazdaságpolitika kiegyenlítő mechanizmusa. Az állami vállalatoknál kevésbé alakult ki olyan kollektív identitás, amelyben a vállalat köztulajdoni mivoltával azonosulhattak volna az emberek. A felülről kinevezett, egyszemélyi felelős vezetők ('káder') - tisztelet a kivételeknek - jószerivel csak felfelé igazodtak, ami nem irracionális magatartás volt, hanem a struktúra következménye, s gyakran emiatt nem tudták magukat elfogadtatni a kollektívával. A hetvenes években az

üzemi demokrácia intézményei - szakszervezet, párt, KISZ, vállalatvezetés négyyszöge - valamelyest oldottak a merev kinevezési gyakorlaton, de elégtelen legitimációjúnak, s motivációnak bizonyultak a tulajdon társadalmazásához.

Paradigmatikus kérdés: 1956-ban a szociálisan nem túl stabil és politikailag roppant kétélű körülmények között a spontán forradalmi bizottmányok és az üzemi tanácsok még falun és városon egyaránt megvédték a köztulajdont, megakadályozták a gyárosok, a földbirtokosok, grófok visszatérését. 1989-ben a városban már 'csáki szalmája' hangulat uralkodott: lent - sűrűn, kicsiket, fent - ritkán, nagyot hasítottak, ('kaszáltak, nyúltak le' - hogy a kor terminológiáját idézzük). Olyan társadalmi tények ezek, melyekből lehet helyesen következtetni: nemcsak aktuális és kezdeményezett hangulatok, tömegpszichózisok nyomait látjuk ebben, noha azt is észre kell vennünk, hanem az állami vállalat mint tulajdonforma alacsony társadalmazottsági fokát. Ezért lehetett könnyen, kevés ellenállás mellett vagy ellenállás nélkül, magánosítani az üzemeket. Kevés helyen írták ki a kollektívák 1989-ben, amit az óbudai hajógyárban, hogy 'Ez a gyár nem eladó'. Kevés az állampolgári tulajdonosi tudat érvényesüléséhez az, hogy az állam a társadalom képviselte nevében irányítja az állami vállalatot. Itt jutottunk el a tulajdontól az államszocialista berendezkedések hatalmi, politikai viszonyainak milyenségéhez, in concreto: hogy működtek azok, s lett volna-e a liberalizálásnak és a magánosításnak alternatívája, ami a válságjelenségekre nem rendszer-visszaváltoztatással, a mechanizmusreform magántulajdoni reformmá tételével, hanem a magánosítással szemben a szocializálással, az átmeneti társadalom megszilárdításával reagál?

V. Hatalmi-politikai viszonyok és egypártrendszer

Bizonyos *tanulságok levonása érdekében, elvonatkoztatva a nemzetközi erőviszonyoktól*, a negyedik ipari forradalomnak s a multinacionális tőke globális előretörésének közegétől, a gorbacsovi önfeladó politikától stb., azt állíthatjuk: *minden átmeneti társadalomban a köztulajdoni dominanciájú rendszer túlsúlya csak akkor volt biztosítható, ha a de facto egypártrendszerű hatalomgyakorlás állt fenn*. Mihelyt a látens politikai pluralizmus szétfeszíthette az egypártrendszer kereteit, rögvést áttértek a magántulajdonra, feladták a külkereskedelem állami hegemóniáját, a nemzetgazdaságot mint entitást védő valutapolitikát. Az adott történelmi

feltételek mellett alapvető tapasztalat, hogy az *egypártrendszer volt a köztulajdon politikai biztosítéka*²⁰ (ami tehát nemcsak szabadságjogi korlátokat (gyülekezés, pártalakítási, sajtó stb.) jelentett, hanem funkcionális és túlsúlyos mozzanat volt). Feladása minden más elv feladását, a nyugat-konformitást, intézményi-egyenértékűséget és az érdekviszonyok átállítását jelentette. A piac által integrált magántulajdoni viszonyokét.

Ha ez igaz, akkor hol lehetett volna más irányba lépni? A választ két - kérdésfeltevésünk szempontjából jelentős mű - segítségével kíséreljük meg. Lukács György a sztálinizmus és a polgári demokrácia között tertium daturt igényelő és kereső 'Demokratisierung heute und morgen'(1968)-jében, és Konrád-Szelényi 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' (eredeti: 1978, Bern) című művének a *racionalis redisztribúció társadalmainak hatalomgyakorlási mechanizmusait - a szakirodalomban legjobban leíró* fejezete felől közelítjük meg. (Nem foglalkozva egyéb, értelmiségszociológiai és történeti feltevéseivel, melyek nem is igazolódtak 1989/91-el).

Az egypártrendszerű hatalomgyakorlás a lenini élcsapat típusú, új, forradalmi pártban - a Mi a teendő? -től (1902) a politikai végrendeletét képező levelekig (1922) - kapta meg egykor igazolását.

²⁰ Ezt empirikusan másféltucat ország átmenete igazolta. De elméleti érvekben sincs hiány. Mindenek előtt a téma klasszikusáé, James Madisoné, aki a Föderalista 10. (1787. november 22.) számában írta: "A pártoskodás *leggyakoribb és legtartósabb forrása azonban a tulajdon különböző és egyenlőtlen elosztása*. A társadalomban mindig is ellentétes érdekei voltak a tulajdonosoknak és a tulajdon-nélkülieknek. Hasonló érdekkülönbségek választják el a hitelezőket az adósoktól. Földbirtokosok, gyáripari, kereskedői, pénzügyi és egyéb, kisebb súlyú érdekcsoportok szükségszerű velejárói a civilizált országoknak, és a nemzeteket *különböző társadalmi osztályokra tagolják*, amelyeket eltérő érzelmek és nézetek mozgatnak. A modern törvényhozás fő feladata e különféle és egymásba ütköző érdekek szabályozása; ennek következtében a kormányzatok mindennapi működésének velejárója a pártosság, a pártoskodás szelleme is." (A föderalista Értekezések az amerikai alkotmányról. Európa, Budapest, 1998, 94. - Saját kiemeléseim - Sz.P.) Ezért a burzsoá alapú pártrendszer csak a Gothai program kritikája megoldásával kerülhető el: *az osztályszintű különbségek és ellentétek - de nem az emberek és a termelő egységek közötti eltérő teljesítmények egyenértékcsereje - kikapcsolásával*.

Bizonyos értelemben furcsa is volt, hogy 1936-os Alkotmány után, az általános választójog bevezetésével²¹ épült ki az egypártrendszerre + parlamentarizmusra + a transzmissziós szakszervezeti munkára épülő politikai rendszer, amelyet a közép- és dél európai népi demokráciákban is, a fő vonalat illetően, átvettek. Egyáltalán minek parlament, ha nincs minőségileg eltérő érdekeket ütköztető politikai mozgás? Ahol viszont parlamentarizmus van, ott eleve kizárt a forradalmi élcsapat, forradalmi párt.

A magyarázatot az adja, hogy egyfelől a munkásmozgalomban fél évszázadig harcoltak az általános választójogért, amit nem lehetett félretenni. Másfelől a parlament némi legitimációs erővel pártharcok nélkül is rendelkezik, mert alkalmas a *területi érdekképviselő* funkciójára és a *törvényhozó hatalom legitimálására*. Ezért intézményesítik, noha a kormányzást ellenőrző szerepe alig-alig volt, hisz ezt e rendszerek a pártirányításon és a népi ellenőrzés kiépítésén keresztül végezték, az ügyesség általános törvényességi felügyeletet betöltő ellenőrző funkciója mellett. Viszont, bár nem elhanyagolhatóak, egy politikailag integrált tervező társadalomban aligha a területi szintkülönbségek jelentik a fő érdek-összeütközéseket, hiszen egy sereg fontos ágazati és funkcionális részérdeket is ütköztetni és rangsorolni kellett. Hogyan oldotta meg a politikai rendszer a közérdek megformálását?

²¹ Ismeretes, hogy az addigi szovjet alkotmányok (1918, 1924) kizárták a burzsoá elemeket a választójogból. Az már kevésbé, hogy a szabadversenyes kapitalizmus kb. első 100 évében a centrumban sem volt demokrácia, hisz az I.vh előtt nem volt általános választójog. Azaz a vagyonos és képzett emberfők, az uralkodó osztályok tagjai voltak csak választók és választhatóak, voltak államalkotó közemberek. Épp ezért a liberális honorácior demokráciákban a politikai hatalom és a gazdasági osztályuralom egybeesett - mutatta ki Claus Offe.

Nem könnyű egyetlen egy új formációnak sem megteremteni legitimitását, mert egyfelől a formációváltás-szituációk visszaesésekkel járnak, másfelől ennek következtében is erős reminiscenciákat ébreszt a múlt. Világos, hogy az yers politikai vagy más néven államszocialista kísérletek is szembentűztek a váltásszituáció legitimációs nehézségeivel, ráadásul egy fejlettebb, uralkodó világ, a centrumkapitalizmus permanens nyomása mellett. A világ több mint kétharmadát 1945 után is uraló centrum, a saját fejlettsége és természete alapján mindig is diktálhatta a szükségletek univerzumát, ami alól az államszocializmusok csak részlegesen vonhatták ki magukat. Ez volt a hiánygazdaság külső alapja, s a kultúra államszocializmusbeli önfényűségét és elért színvonalát utólag, ma, a polgári tömegkultúra és tudatipar posványának jelenlétében, inkább csak csodálni lehet.

Az államszocializmus politikai mechanizmusában a legfőbb döntéshozó (törvényhozó), végrehajtást irányító és ellenőrző szerv a Párt. A részbürokráciák közötti valóságos konfliktusok eldöntésére, a rendelkezésre álló erőforrások elosztására, a politikai stratégia kidolgozására a Párt központi szerveiben és a KB-ben kerül sor. Társadalmi érdekharcok a nyilvánosság elől rejtetten, a párt fórumain zajlanak. Itt mérkőznek meg a partikuláris érdekeket képviselő szakbürokráciák, s itt alakul ki, sokszor csak a KB szintjén az a konszenzus, mely döntéseivel lezárja az aktuális politikai harcokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állami végrehajtó hatalom legfelsőbb szervei, a kormányzati szervek (funkcionális és ágazati minisztériumok) és a pártközpont apparátusai között párhuzamos funkciók és feladatok vannak. A pártközpont éppúgy szakembereket von be és foglalkoztat apparátusába, mint a minisztériumok, de terjedelmében korlátozottabb; mind emberfők mind pedig döntéshozatali eljárásában. Ennél fogva homogénebb, egyszerre képviseli a szakágazatokat, pénzügyet, munkaügyet, tervhivatalt, egyszerűsített döntéshozatalra képes. Ezen keresztül végezheti el a részbürokráciák közötti konfliktusok eldöntését, amelyre a kormányzati munka nem mindig lenne alkalmas. Amikor a pártközpont a különféle, egymással szembenálló részérdekeket egyeztet, rangsorolja, végső soron önmagával kell meg egyezésre jutnia. Párton belüli munkamegosztásban a pártközpont apparátusa, élén a titkársággal a rutin jellegű napi érdekkonfliktusokat dönt el, olyanokat, amelyek a szakbürokráciák között még nem dőltek el. A stratégiai szintű döntéseket, irányváltásokat a központi szakapparátus sohasem hozza meg, csak előkészíti. Megfogalmazza a lehetséges döntésvariánsokat, érv és információs anyagokkal ellátva. A legfőbb döntéshozó hatalom a KB, döntései a formalizált jogszabályrendbe nem illeszkedő határozatok, melyek szükséges konzekvenciáit a parlament törvény formájában recipiálja - foglalhatjuk össze Konrád-Szelényi jellemzését.

A politikai döntéshozatal centruma tehát a Párt: integráló, érdekkifejező-kijáró és ellenőrző szerepén keresztül, melyet a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság testületi szervei és a párt főtitkára gyakoroltak, a személyi kultusz felszámolása után a kollektív vezetés elve nevében. A párt főtitkára - bár személyi karizmával (Tito, Kádár, Jaruzelski) rendelkezhetett személyi kultusz nélkül is - megosztotta hatalmát a PB-vel, s tagjaival, mint ahogy a PB a szélesebb testületet, és a rendszer körülményei között alapvető és valós reprezentációt jelentő KB-val.

Az érdemi politikai viták színtere, a körülbelül négyévenkénti pártkongresszusok mellett/helyett, e két testület volt, a reszortfelelős-irányító PB tagok valóban nagy hatalommal rendelkeztek a gazdaság, a kultúra, a pártirányítás vagy a sajtó felett. PB taggá csak jelentős politikai életút után, az első ember bizalmát élvezve válhatott valaki, ha végigment a politikai szocializáció folyamatán. A redisztributív hatalom legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai irányvonalat szabó döntései első sorban a KB ülésein születtek meg, ahol mindenki részt vett, aki számított. A KB tehát nem fiktív, hanem a valóságos reprezentáció szerve volt, ahol ágazati, funkcionális, területfejlesztési érdekek és politikai alternatívák jelentek meg, a törvényhozó hatalomra és a kormányzásra nézve politikailag meghatározó módon. A KB összetételét és szerepét is jól jellemzi a szerzőpár: "A Központi Bizottság ülésein részt vesz az uralkodó rend minden reprezentatív tagja - szinte automatikusan tagja a Központi Bizottságnak a pártközpont valamennyi titkára és osztályvezetője, a párt és az állam nagyobb területigazgatási szerveinek vezetői, minden minisztérium és minden országos hatáskörű igazgatási szerv vezetője (a Nemzeti Bank elnökétől a Statisztikai Hivatal elnökéig és a Tudományos Akadémia főtitkáráig), minden napilap főszerkesztője, a rádió és a televízió elnökei, a legnagyobb vállalatok vezetői, s nem utolsósorban a hadsereg és a rendőrség főnökei, ott van tehát mindenki, aki hivatalánál fogva kiemelkedő hatalommal rendelkezik, s ennél fogva országos jelentőségű redisztributív döntések részese lehet." (1989, 203-204).

A KB határozatai, aktusai a törvényhozói akarat politikai előfeltételét jelentették, mert az egypártrendszerben a parlament nem hozhatott olyan törvényt, amely ellenkezett volna a legfőbb párttestület akaratával, a Párt alkotmányosan is rögzített vezető szerepével. A törvényhozó hatalmat gyakorló, de politikailag nem ügydöntő helyzetben lévő, területi reprezentációt jelentő parlamentre elsősorban - amelynek képviselőit a Népfront jelöltje (1985-ben jelöltjei) közül az általános választójog alapján választották meg - a törvényhozó hatalom legitimitása miatt, kisebb részt a parlamenti bizottságokban folyó szakmai-törvényhozói előkészítő munka miatt volt szükség. A politikai rendszer a hatalom egységére épült, s ez az elv abban a megoldásban is kifejeződött, hogy a KB tagok felelős állami szervek vezetőiként a saját maguk iniciálta törvényhozás végrehajtóivá váltak. Vezető állami funkcionáriusokként feleltek a területükre eső döntések végrehajtásért, s egyben közvetíthették

tapasztalataikat a törvényhozást mozgató párttestületek felé. Egyfelől a KB tagság és az állami, szakigazgatási apparátus vezetése, másfelől a pártapparátus részvétele és informális nyomást gyakorló hatalma az állami végrehajtó tevékenységre jelentette a hatalmi ágak elválasztásának hiányát, relatív egységét. A KB tagokat az állami szerv vezetéséből fakadó fegyelem mellett tehát a pártfegyelem is kötötte a döntések megvalósításában. Az állami és pártfegyelemmel olyan kettős szerep és fegyelmi kötelezettség állt fenn, amelyen keresztül hatékonyan érvényesült a párt vezető szerepe, még a nyolcvanas évek látens politikai pluralizmusának körülményei között is²². "A törvényhozó, a végrehajtó és az ellenőrző hatalomnak ez a relatív elkülönítésen belüli összefonódása, illetőleg az elkülönítésnek és az összefonódásnak ez az időről-időre változó irányú, mozgékony dialektikája, ami éppannyira megkülönbözteti a szocialista politikai rendszert a gleichschaltoltan egyetlen dimenzióra leegyszerűsített fasiszta államgépezettől, mint a hatalmi szférákat elvileg szétválasztó polgári demokráciától, más politikai szisztémákhoz képest kiváltságos rugalmasságot és hatékonyságot biztosít a racionális redistribúció politikai-gazdasági gépezetének." (1989, 207.) Eddig követhettük a szerzőpárt, elsősorban az intézmények viszonyának leírásában, s a rendszer némely specifikumának bemutatásában, de tovább nem. Szerintük ugyanis mindez egy olyan udvari nyilvánosságba záródó szisztéma, amelyet a szocializmus főrendjei és a holdudvarukba tartozó értelmiség - osztályuralomként - épített ki. A rendszer nem intézményesíti hatalmi tényezőként a közvéleményt és a nyilvánosságot. A társadalmi nyilvánosság ki van zárva a párt politikai monopóliumból. Mindez - eltekintve a refeudalizáció hamis analógiájával való kacérkodástól - akár igaz is lehetne, ha a társadalmi nyilvánosság a huszadik századi, sok tekintetben meglehetősen formális és manipulálható tömegdemokráciáival, tudatiparával ténylegesen kifejezné, nem pedig előállítaná a közvéleményt. Nem a választásokkal, mint a tapasztalat felőli társadalmi kontrollal van tehát a baj, a marxistáknak sem ezt kell kétségbe vonniuk, hanem a tömegdemokrácia intézményeinek a rendszer egészébe történő illeszkedését, ideológiai államapparátusaiknak hatékony szocializációs és manipulatív technikáit kell kritizálniuk.

²² Egészen odaáig, hogy 1988-as májusi pártértekezletet követő forró ősztől - vagy ki tudja mikortól - az MSZMP KB-n belül kezdték szervezni a legális ellenzéki szerepre készülő különböző pártokat: Pozsgai Imre az MDF-et, az Aczél György féle vonal az SZDSZ-t.

Azt, hogy 'minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája' nem megdönti, csak módosítja a pluralisztikusan szervezett politikai univerzum, amennyiben elvileg mindent, vagy majdnem mindent szabad, de azért a mérvadó és reprezentatív médiák mindenütt a magántőkés csoportok függelékeként működnek. Ők állítják elő vagy állítják át, gyúrák meg a közvéleményt. A napilapok struktúrájában a fejlett centrum országokban egyetlen szociáldemokrata orgánus sem tudott hosszú távon stabilizálódni, csak és kizárólag liberális és konzervatív - befolyásos - napilapok léteznek. A híres közszolgálati média pedig mindenütt a mögöttes párharcok eredőinek függvényében - kuratóriumostól vagy anélkül - működik. Ezért a polgári pluralizmus, a társadalmi nyilvánosság és a parlamentarizmus nem igazán segíthet az államszocialista rendszerek adekvát politikai mechanizmusának megtalálásában, mert az a polgárság osztályuralmával adekvát intézményesültség kifejeződései, 'az egydimenziós ember' marcusei kritikája érvényes rá. Az 1989/91-ben bekövetkezett fordulat ezt teljességgel igazolja: a társadalmi nyilvánosság és parlamentarizmus - lett légyen az glasznoszty, parlamentáris államforma vagy prezidenciális - a gazdaság feletti magánhatalmat és nem az államszocializmus társadalmiasodását, demokratizálódását hozta magával.

Ezért fordítsunk félig hátat a berendezkedés leírása, s nem értékelése okán méltán idézett szerzőpárnak, s forduljunk - félig - Lukács felé. Az általa javasolt harmadik út, éppen ezt, a polgári demokráciára orientálódó elvi megoldást zárja ki - egyfelől. Másfelől azt a sztálinizmust, amelyet egységesen továbbélő, rutinszerűen fennmaradó, elbürokratizálódott képződménynek látott 1968-ban is - eltérően a mi megoldásunktól, amelyet alaptipológiánkban is kifejeztünk: önállósítva az árugazdaság és a makrogazdasági tervezés lényegtípusát a direkt irányításos szovjetunióbeli szisztémától. A ma álláspontjáról, az összeomlás után a differencia jobban látható, mint egykor. Szovjetunió nélkül, a Pax Americana egypólusú világában Európában természetesen nem lehetett szocialista kísérleteket folytatni. A kollapszus demiurgoszi csomóját a szovjet típusú szocializmus adja. (Akkor is, ha történetileg a lengyel-magyar tandem ezt megelőzte, aminek kísérleti jelentősége volt, ti. hogyan lehet békés eszközökkel lebontani az egypártrendszeres struktúrát). Ami továbbélt és maradandó nyomot hagy maga után, az nem a modifikált szovjet szisztéma, hanem a Kínai NK és annak magyar, jugoszláv előzményei: *felzárkózási, modernizációs és szociális biztonságot adó*

teljesítményeivel, és a világgazdasághoz történő kényszerű, de rugalmas alkalmazkodással. A liberális demokratáknak természetesen mindez 'puha diktatúra', vagy 'késő-kádárizmus', ami voltaképpen csak világnézeti és politikai álláspontjukból fakadó logikus értékítélet. Értsük meg és tiszteljük a más álláspontokat, de ne kövessük Őket a gondolkodást ellehetetlenítő, osztályszempontú sematizálásban. Magyarországon az államszocialista rendszerből mentünk át a polgári demokráciába, nem pedig egy jelzőtlen diktatúrából egy jelzőtlen demokráciába.

Lukács filozófusi módszeréhez is differenciáltan kell viszonyulnunk. Intencióit teljességgel osztjuk a tekintetben, hogy a demokratizálódás mélyebb, filozófiai értelme az ember nembeli lényegi erőinek kibontakoztatása, az elidegenedés visszavétele, ami messze túlmutat a politikai szférán, s a társadalmi élet teljességét érinti: humánus értékek bővített újratermelését és elsajátítását, az egyed és a nem drámájának tudatos és szabad feloldását. A marxi elmélet ebben változatlan iránytű, noha a sztálinizmusban lényege szerint nem lehetett az. Egyfelől a nemklasszikus út kényszerpályáját nem Sztálin választotta. Másfelől, mert az elméletet és a hosszú távon érvényes stratégia kidolgozását mindenkor, az ad hoc helyzet hatalmi követelményeit szem előtt tartva, alárendelte hatalomtaktikai manővereinek - melyekben Sztálin, a fellépő platformok egymás elleni kijátszásával, kétségtelenül tehetségesnek és leleményesnek mutatkozott. Ennek érdekében brutálisan manipulálta a marxista elméletet, saját praxisához hozzárendelt egy olyan kanonizált citatológiát, amely alkalmas volt politikai lépéseinek - utólagos - igazolására. Lukácsnál ezért a marxizmus reneszánsza jegyében egy új Lenin kerestetik, aki eltérően Sztálintól, Bernsteinától, Marxhoz és Engelshez hasonlóan, képes a történelem folyamatának helyes megértésére, s ezen az alapon meghozott - a stratégiát és a taktikai mozgástér szintjét egységében kezelő - politikai irányvonal kidolgozására. Még rövidebben: a politikai döntések a marxista, és ne egy téves, manipulatív elméleten alapuljanak. Eszerint a politikai döntéseknek volna olyan elméleti módszere, amit újra fel kellene lelnünk.

Azt gondoljuk nem ez az alapkérdés, noha az alkotó marxizmus szemünkben sem jelentéktelen tényező. A politikai változások, folyamatok, döntések hatalmi erőviszonyok közegében dőlnek el, s azért lehetett megdönteni az államszocialista kísérleteket, *mert nem tudtak elég társadalmi ellenerőt felsorakoztatni maguk mellett, amikor kritikus helyzetbe kerültek.* Annak ellenére sem, hogy negyven és hetven év nyomán

történelmi helyzetük - átmeneti társadalom mivoltuk ellenére - a hetvenes évtizedben és a nyolcvanas évek elején stabilnak tűnt. Nem gondoljuk azt sem, hogy permanens legitimációs deficitben szenvedtek volna. Történelmi életük különböző pontjaiban más és más tömegtámogatottságot és/vagy elfogadottságot (lojalitást) élveztek, mert eszmék, tradíciók, eljárások és materiális teljesítmények (szociális biztonság, viszonylagos egyenlőség, jelentős tömegfogyasztás, intra- és intergenerációs mobilitás stb.) egyaránt legitimálhatnak egy berendezkedést. Az összes faktor befolyása, átrendeződése azonban döntően a társadalmi tapasztalat, a rendszer teljesítményeinek függvényében történik. A konkurens polgári legitimációs potenciálok, világképek és magyarázatok, intézmények, szimbólumok stb. akkor erősödtek fel, amikor meggyengültek az államszocializmus teljesítményei, s ezáltal aláásódtak egyéb legitimációs potenciáljai is. A legitimitást mint eredményt a legitimációs folyamatok állíthatják elő. Ezt a történelmileg ott és akkor előállott *legitimációs deficitet* kell tehát elsősorban megmagyaráznunk ahhoz, hogy további tanulságokhoz juthassunk el²³.

²³ Tekintettel arra, hogy a kérdéssel nem először foglalkozunk, itt csak megismételhetjük azokat a tanulságokat, melyeket a 'A polgári nemzetállamon innen és túl' (Eszmélet 37, 1998 tavaszi szám) c. tanulmányunkban fejtettünk ki.

1. A megtett úttal gazdagabbak lettünk, mert beigazolódott: a köztulajdon alapján is lehet versenyképes gazdaságokat működtetni - szemben von Mises, M. Weber és mások 1918 előtti feltételezéseivel - melyek népesség eltartó képessége, foglalkoztatási, szociális biztonsági és kulturális szintje magasabb, mint az azonos fejlettségi szinten álló kapitalista országoké. A társadalmi egyenlőség értelmében vett igazságosságot az államszocialista rendszerek magasabb szinten biztosították, mint a népességet fő tendenciájában szakadatlanul polarizáló, a versengő magántulajdonra épülő kapitalista árugazdaságok. (folyt a 280. oldalon)

2. A kommunizmus, mint egykoron, ma is racionális történelemfilozófiai hipotézis, de a munka közvetlen, nem áruviszonyok közvetítette és szervezte társadalmisága, amely a termelői öngazgatás köztulajdoni formái mellett működhet, s végső rendező elve nem a verseny, hanem az emberi szolidaritás társadalmisága, a termelés személyi és tárgyi feltételeinek újraegyesítése a közepesen fejlett országokban és régiókban nem volt és nem lehetett - a részmunka-összmunka ellentmondásának megszüntetése értelmében - kipróbálva, mert erre a viszonylagos elmaradottság objektíve nem teremtett és teremt lehetőséget.

3. A "direkt irányításos tervgazdálkodás" szovjet típusú gazdaság és politikaszerveződése nem helyettesítője és nem út a kommunizmus marxi feltételezése felé, hanem az iparosítás és a társadalmi egyenlőség gondolatának olyan, az orosz kollektivizmus mechanikus sajátosságaival megvalósult összekapcsolása volt, amelynek teljesítménye - a lényegtípus értelmében - alatta maradt az áruviszonyokat köztulajdon és

A rendszer által vétkes könnyelműséggel kihasználatlanul hagyott legitimációs forrást szeretnénk felmutatni. A probléma gyökerét az átmeneti társadalom körülményei között a társadalmi tulajdon működtetésében, az államosítások elégtelenségében látjuk. *Szocializmusról - marxista értelemben - csak a többlettermék feletti társadalmi rendelkezés esetén lehet beszélni*, ehhez képest minden más kérdés másodlagos. Ez maradt el, ezért vált visszafordíthatóvá az átmenetet. Háttha igaza lesz egyszer a 'Brumaire' Marxának abban, hogy a proletárforradalmak szakadatlanul bírálják önmagukat, felemásságaikat, megszakítják saját menetüket, s visszatérnek a látszólag egyszer már elvégzetthez, hogy saját céljaik hatalmasságától ne riadhassanak meg többé, s visszafordíthatatlanná tegyék a szocializmushoz vezető lépéseiket.

A politikailag integrált tervező társadalom döntő legitimációs erőforrása a társadalmi tulajdon. Bővített újratermelés estén, a munka értékalakító jellege következtében többletnek mindig lennie kell. Ahol szűkített az újratermelés, ott válság van, ahol önmagával azonos szinten ismétlődik meg a reprodukciós folyamat, ott a társadalmi-gazdasági stagnáció állapotában élnek. A többlet létének tagadása, ökonómiai vulgarizmus, amely közel sem azonos a szakadatlanul és társadalmi korlátok nélküli növekedésre ítélt magántőkés felhalmozással. Az utolérő fejlődés (á la Hruscsov) jogos újbaldali kritikái - amennyiben valóban szocialista értékeket követelnek - értelmetlenné válnak, mihelyst a termelőerők fejlődésének, a többletnek a szükségességét is kétségbe vonják. E többlet felhasználása felett azonban társadalmilag kell döntenet, mert enélkül a szükségletek újra- és újjátermelése feletti, fő vonásaiban tudatos uralom lehetősége esik el. A levonás nélküli munkahozadék Lassalle féle dogmája lehetetlenség: nem kaphatja meg a munkás a szocializmusban sem a munkájával előállított többletértéket, mert pótolni és fejleszteni kell a termelés álló- és forgó eszközeit, fedezni kell a szükséges közkiadásokat (egyfelől út, vasút, infrastruktúra, stb., másfelől oktatás, egészségügy,

makrogazdasági irányítás mellett szervező egykori jugoszláv, magyar és a mai Kínai gyakorlatnak.

4. Az átmeneti társadalom nyers, politikai szocializmusának árugazdasági formája sem lehet válságmentes: nemcsak arányossági zavaroktól, hanem az akár államilag, akár a termelői önkormányzatok által kezelt tőkekészletek világgazdasági át és leértékelődésétől sem lehet megvédeni, bár regionális gazdasági integrációk némi védelmet nyújthatnak a válság pusztító hatásaival szemben.

szociális intézmények), a közrendet, közbiztonságot; de a politikai államot működtető intézményeket is fenn kell tartani - akkor is, ha önkormányzati jellegűek. Lukács helyesen mutat rá, hogy Sztálin azon érve, miszerint furcsa szükséges és többletmunkáról beszélni a szocializmusban (explicitté téve: tehát ne beszéljünk róla - Sz. P.), mert a munkásosztály számára éppoly fontosak a többlettel fedezett kiadások, mint a saját maga és családja személyes szükségleteinek fedezésére fordítottak - fals érv²⁴. Ellentétesen, de - Lassalle és Sztálin is - mellőzi a gazdasági-társadalmi *reprodukció közvetítettségét* (1988, 113-116). Módszertanilag itt Lukács döntő láncszemet ragadott meg, anélkül azonban hogy a közvetítési folyamat kimutatott nélkülözhetlenségét összekötötte volna a demokratizálódás programjával. E ponton le lehet és le is kell(ett volna) szállni a filozófiailag helyesen kijelölt irány magasságából a földi realitásokhoz. Ugyanis - visszatekintve látszik - éppen ebből, a *közvetítések tervgazdasági, politikai mértékviszonyainak meghatározásából fakadó demokratizációs hiány ásta alá* - a szükségesnél mélyebben - e rendszerek legitimitását 1989/91-ben. A rendszerek arról hallgattak, vagy kommunikáltak egyoldalúan, felülről-lefelé, amiről a legtöbbet és a legdemokratikusabban kellett volna beszélniük: mégpedig a rousseaui-habermasi tanácskozás-megvitatásról, a közakarat képzéséről, a deliberatio-ról. Mikroszinten, az üzemen, és makroszinten, népgazdasági és össztársadalmi szinten egyaránt. A kiskollektíva tagjaként és állampolgárként egyaránt. Ráadásul a belső - nemzetgazdasági - és a külső piaci kapcsolatok (kapitalista és KGST) kettőssége további reális nehézségek forrása volt. Az átmeneti társadalom modern termelőerői képesek a bővített újratermelésre a rendszerépítés extenzív fejlesztési szakaszában, s a fejlesztés intenzív forrásainak idején is - noha autochton módon nem fejlődhettek, mert valamilyen mértékben mindenképpen ki voltak téve az egyenlőtlen és hierarchikus, de uralkodó tőkés világgazdaság anyagi, szükségleti és ideológiai nyomásának. Teljes elzárkózás esetén minden technikai, technológiai fejlesztést önmaguknak kellene végbevenniük, ami a közepes fejlettség talaján - tekintetbe véve a centrum-kapitalizmus szükségleti nyomását - lehetetlenség. Ha nyitottak, akkor viszont ki vannak téve az egyenlő és az egyenlőtlen csere melletti kizsákmányolásnak, noha ez esetben nyugati technikát, technológiát és

²⁴ J.V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban Szikra, 1952, 20.

tőkét átvehetnek, azaz nem kell mindent maguknak feltalálniuk (ami adott esetben drágább lehet a licence vásárlásnál). A nem klasszikus úton járó, közepes fejlettség talaján végbemenő szocialista kísérleteknek ezért nemcsak a katonai (fegyverkezési verseny, atompatt létrehozása és fenntartása) és geopolitikai erőviszonyokkal kellett szembe nézniük, hanem a világgrendszer-kutató iskola által világosan kifejezett dilemmával: saját alapú, korlátozott fejlesztés, nemzetközi kizsákmányolás nélkül vagy nyitottság, kizsákmányolással, de a recepció következtében nem kell mindent saját erőforrásból kifejleszteni. A gyakorlatban sem teljesen zárt, sem teljesen nyitott megoldás nem lehetséges. A külkereskedelem állami monopóliuma, a külkereskedelmi, valutáris és fejlesztési politika determinálta a konkrét mértékeket²⁵. A tőkés világgazdaságban rendszeridegen, közepesen fejlett államszocialista országok átlagos alkalmazkodási teljesítménye nem volt rosszabb, mint a közepes fejlettségű rendszer-konform országoké (Arrighi, 1991).

²⁵ Lóránt Károly mutatta ki egy ízben, hogy hazánk esetében a külpiazi nyitottság, a makrogazdaság helyzetét, lehetőségeit figyelembe véve, más országokkal összevetve, már-már irracionális mértékű volt. (1988 ?) De a Kádár által - engedetlensége okán - menesztett Nemzeti Bank elnök (László Andor) is azon a véleményen volt, hogy a rendelkezésre álló olcsó nyugati hitelek felvételéből nem lesz a magyar gazdaságnak világpiaci exportra számító, olyan jövedelemtermelő képessége, amelyből kamatostul törlesztheti adósságát. Az 1975-ös nem jelentős, 1,2 milliárd dolláros adósságállomány három év alatt megötszöröződött, 6 milliárdra. Beindult az adósságlavina kényszerpályája, ami a rendszerváltás egyik döntő okának bizonyult. (A fentebbi történet a menesztett bankelnök személyes, nyolcvanas évek végi közléséből származik). Nem mentség, csak magyarázat, hogy az akkori világgazdaság körülményei közepette 65 ország esett bele az adósságcsapdába. A nyitottság mértékéről csak úgy, mint a hitelfelvételekről demokratikus megvitatás nélkül döntött, az un. technokrácia javaslatára, a felső vezetés.

Hogyan lehetett volna összekötni a köztulajdoni viszonyok politikai garanciáját, az egypártrendszeres hatalomgyakorlási struktúrát az állami tulajdon szocializálásával és a tervezés demokratizálásával?

Ezt kellett volna megoldani ahhoz, hogy a gazdasági válság körülményei között²⁶ az államszocializmus mozgósíthassa potenciális legitímációs forrásait.

*VI. Appendix: az államszocializmus sui generis
legitimációs forrásainak mobilizálása. Gondolatkísérlet egy dialektikus demokrácia koncepció politikai mechanizmusáról
és intézményi-döntési szintjeiről*

A közvetlenül társadalmiasult tevékenységek államszocialista tolerálásán túlmenően, mi tehát az alapvető allokációs döntéseken keresztül társadalomintegráló politikum lényege? A választ - csak a terminológiát és a határmegvonás szükségességének felismerését kölcsönvéve Ernst Fraenkelről - a dialektikus demokrácia koncepciója adja meg.

Azoknak a közvetítési folyamatoknak a számbavétele és megvitatása, amelyek a többletmunka feletti rendelkezés társadalmasításának

²⁶ 26 A gazdasági fejlődés fontosabb makroökonómiai mutatói (1950-1987) jól kifejezik, hogy a rendszer közel három évtizeden át igen jól teljesített, az utolsó tíz évben azonban megszűnt a korábbi dinamikus növekedés, a reálbér pedig egyenesen csökkent, ami aláásta stabilitását és ezen keresztül megkérdőjelezte legitimitását is. (Az évi átlagos növekedési ütem, százalékokban kifejezve)

	1950 - 1958	1958 - 1978	1978 - 1987
GDP	4,9	5,6	1,5
Lakossági fogyasztás	5,0	4,6	1,6
Népgazdasági beruházás	3,3	8,9	-1,9
Ipari termelés	10,2	7,0	1,7
Mezőgazdasági termékek bruttó termelési értéke	2,6	2,5	0,9
1 főre jutó reáljövedelem	3,6	4,7	1,0
1 keresőre jutó reálbér	4,7	2,8	-0,7

in: Lóránt Károly: Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968-1988 In: Társadalomtudományi Intézet, műhelytanulmányok Budapest, 1989

explicitté tételét jelentik - a makrogazdasági tervezést a köztulajdon dominanciájára és az árú- és pénzviszonyokra épülő berendezkedésben. Így érhető el, hogy a vezetettek is vezessenek. Ez azonban csak a közvetlen demokrácia, a képviseleti elv és a korporatív szervezetek közötti politikai artikulációs folyamatban, a hatalmi döntési formák és szintek meghatározott rendje mellett lehetséges.

Kétirányú, alulról-felfelé és felülről-lefelé futó, de alul és felül egyaránt artikulált, dialektikus közvetítés teszi lehetővé a probléma elvi megoldását, majd intézményes, döntési szintjeinek kijelölését. A filozófiai utalás-szerűséget ott kell folytatni, ahol Lukács abbahagyta: politikaelméleti szinten megragadni, explicitté tenni azokat a közvetítéseket, amelyek a tervező mechanizmusban kapták meg valós mértékeiket, anélkül, hogy demokratikus legitimációt kaphattak volna. Az élcsapat típusú párt fétisét - amelyet az átmenet kiüresedett gyűjtőpártként, könnyen összeomló, s a politikai elit által szabadon uralható zsákmánynak mutatott fel - kell felváltanunk egy teherbíróbb mechanizmussal²⁷. Nem a polgári demokrácia nagymértékben formális, kiüresedett, de a magántulajdonosi berendezkedéssel normálformájában adekvát intézményszerűségével, hanem az átmeneti társadalom szocialista jellegét erősítő demokratizálással, a leírt társadalomszerkezeti sajátosságon túlmenően és egypárti keretek között.

Mi van alul? Az emberek-állampolgárok társadalmi viszonyai, energiái, melyek között élnek. Szükségleteikkel, e szükségletek újratermelésével, kielégítésével és a kielégítésben keletkező azon érdekekkel, konfliktusokkal, melyeket meg kell oldaniuk. A munkahelyi és a lakóhelyi közösségek, helyi társadalmak, melyek implicit politikumát ki kell fejteni, meg kell formálni. A különböző érdekeket - érdek per definitionem pedig a szükségletek kielégítésében keletkező konfliktusos helyzetekben van - tudatosítani kell, fel kell tárni természetüket, hogy meg lehessen oldani őket. A fel nem ismert vagy elfojtott érdekek könnyen kumulálódhatnak, s a konfliktusok feloldása helyett robbanással, a

²⁷ Azét a pártét (MSZMP), amely először a nyugati személyi jövedelemadó (SZJA) bevezetésével támadta a közvetlen társadalmiság szféráját, majd a Társasági törvénnyel a köztulajdoni formák lebonthatóságát teremtette meg. Majd az 1989. Február 11-i KB ülésen a polgári pluralizmusra való áttéréssel a köztulajdon politikai biztosítékát számolta fel, hogy végül - mindezek logikus konzekvenciájaként - a hatalmat is átadja.

berendezkedés egészének szétfeszítésével fenyegetnek, a látens erők, feszültségek kezelhetetlenek, s kiszámíthatatlan konzekvenciákkal járnak.

A politikum éppen a következmények felőli mérlegelést jelenti a különböző döntési szinteken és hatalmi centrumokban. A rejtett, látens és elfojtott igények, szükségletek pedig nem kalkulálhatóak, kielégítésük erőforrásigénye nem tervezhető, kiesnek az erőforrás-allokáció optimalizációjából. A viszonyok összessége szintjén ezért senki és semmi sincs kizárva a politizációból. A részvétel állampolgári jogon mindenkit megillet, s érdekei előmozdítása, szükségleti igényei kielégítése végett szabadon szerveződhet, alkothat egyesületet, társadalmi szervezetet, sajtót, stb. - az alkotmányos rend keretei között.

Az alkotmány a berendezkedés alapelveinek és intézményes rendjének foglalataként olyan jogi érvényességgel, tehát kényszerítő erővel bíró alapszabály, amely koncentráltan fejezi ki a rendszer törekvéseit, szocialisztikus arculatát.

Így a vezető párt hatalomgyakorlásán és a közvetlen demokrácián keresztül („Agora”) megvalósítandó, változó tartalmú, mert változó politikai artikuláció eredményeként előálló közérdeket, osztársadalmi érdeket.

Az egyéni, partikuláris részvétel az alul lévők, az összesség energiáját és kezdeményezőkézségét *átadhatja a közösségi, különös érdekek szintjének*, ahol folytatódik az érdekek politikai artikulációja. Az egyes egyén érdeke és akarta annyiban emelkedik általánosabb szintre, amennyiben senki sincs kizárva ezen politizációs folyamatból, de különös szintre csak ott juthat, ahol az egyedi-partikuláris érdekérintettség sűrűsödnek, koncentrálnak, s ennek következtében megfelelő csoportminőségre, szervezeti és/vagy az eszmei racionalizáció szintjére emelkedhetnek, azaz tudatossá és szervezetté válnak. Ahol nem sűrűsödnek a partikularitások, ott elakad a folyamat, s nem artikulálódik és aggregálódik tovább, nem jut önmagán túlmutató - és ezért és ennyiben politikai relevanciához. Nincs minek közvetítődnie a közérdekképződés szintjére, mert nincs olyan tulajdonságuk, erejük, eszmei megfontoltságuk, ami a maga egyedileg lokalizált helyzetén túlmutató változtatást indukálna. A minden egyesből nem minden egyes jut túl önmagán, válik reprezentatívva. Ami csak egyedi, azt más egyediek tartják sakkban, s így kölcsönösen kioltják egymás továbbterjedő hatását, anélkül, hogy megszüntetnék egyediségüket, megszüntetnék a részvétel lehetőségét.

Ha és amennyiben pedig bárki is elesne egyedisége önmagán túlmutató jelentőségének megvitatásától, törekvésének megmérettetésétől, akkor nem lenne az osztálytársadalom tagja, s így okkal-joggal kivonhatná magát a közhatalmi döntéseket kötelezővé tevő törvényeknek való engedelmesség alól.

Alul tehát az egyedi szükségletek, érdekek, tevékenységi formák, törekvések és értékek tömegei találhatók, *amelyek a politikum potenciális összetevőjeként, állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon szerveződhetnek, de nem biztos, hogy valóban szerveződnek, s nem biztos, hogy sikerrel szerveződnek.* Minden egyes egyén akarata (érdeke) tehát a potenciális politikum egyediségének szintje, s nem azonos a *politikumon kívül eső, a reciprocitás szervező elve jegyében közvetlenül társadalmiasult közösségiséggel.* A kooperatív szolidaritás az emberi, s nem az állampolgári minőség következménye: az, ahogy nemzedékek állnak egymás vállán, s atya a fiának adja tovább - meg nem fizetett és el nem számolandó, érdekbeszámítás alá nem eső - ismereteit, készségeit, hogy aztán fia gyermekének adja tovább, és így tovább. Politikamentes tér ez, s nem azonosítható lett-légyen bármily értékes is, a privát és intim szférával, mert nem individuális, hanem kisközösségi jellegű. Törzs nélkül nem lenne egyedfejlődés, szocializáció sem, s ennek egyik igen fontos összetevője az emberek, nemzedékek közötti kommunikáció, tapasztalatcsere, kooperáció. Áruviszony nélküli tevékenységcsere. Nem a politikum, hanem a társadalmiság létalapja.

A dialektikus demokrácia *közbenső szintjén* már nem a "volonté de tous" található, hanem különös, kollektív, csoport képződmények. Űze-mi, lakóhelyi, korporatív, anyagi és szellemi termelést folytató képződmények. Közös jellemzőjük, hogy nem individuális, hanem ab ovo szervezeti jelenségek, csoportképződmények, amelyek önmagukban artikuláltak. Mi artikulálja őket? A tulajdoni rendszer összetevői: állami vállalatok, gazdaságok, termelő, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek és ezek szakmai és érdekvédelmi szövetségei, korporációi. Minden ide tartozik tehát, ami közvetlenül szervezeti-intézményi artikulációt ölt: ágazati és funkcionális érdekek, minisztériumok és országos hatáskörű szervek, oktatási, művelődési és kulturális intézmények formájában. Különös érdekek szervezett hordozóiról van szó, amelyeket valóságos politikum jellemez, de természetesen nem azonos súllyal: szelekció érvényesül az artikulációban. Minden szervezetnek van érdekérvényesítő képessége: egyrészt a közvetlen termelést, egészségügyi, oktatási,

kulturális stb. szolgáltatást végzőknek csak *egyediségük hordozta különösségük okán* (amit jellemezzünk logikai alakzatra hozva: e/K formulával), másrészt az *irányító és/vagy korporatív szervezeteknek átfogóbban: saját különösségük már másokat magukba foglaló különösség (k/K)*, s előzőekhez képest már megsokszorozottabb hatóerővel, érdekérvényesítési képességekkel rendelkeztek. Csúcsszerveik képviselte - mint ezt Konrád-Szelényitől átvéve bemutattuk - jól megoldott volt a párt Központi Bizottságában, ahol megjeleníthették és ütköztethették különösségüket. Másfelől az ütközések KB-s színterén nem minden mehetett tovább: a versengő különös érdekek egymást támogató és kioltó szelekciója minősített, a KB előtti megvitatás után és határozathozatallal.

A dialektikus demokrácia közbenső, különös szintjén az államszocialista rendszerek mindkét érdekösszetevőjük (e/K -- k/K) vonatkozásában lényeges önhibákat követtek el. Ez alól csak a *szövetkezeti tulajdonforma volt kivétel*, ahol a tagság közvetlen jelenléte, ellenőrző és részvételi jogosítványai tartalmassá formálták a köztulajdont: a gazdálkodási és szakkérdések mellett a vezetés rá volt szorítva arra, hogy a jövedelmezőség és nyereségérdekeltség mellett a reájuk bízott vagyoni népességeltartó képességét, a falu társadalmának szocio-kulturális igényeit is figyelembe vegye. Az egyedi, elkülönült árutermelő gazdálkodást jelentő vagyontömeg így a tagság különösségéhez kapcsolódott, az éltette, motiválta. A szövetkezet belső viszonyainak demokratizmusa - alapvonása az osztatlan közös tulajdon, ahol a vezető és TSZ-tag együtt sírt, együtt nevetett - ebben a közösségiségben konstituálódott. Egyesíteni tudta a szocialisztikus tulajdonviszonyok és a nagyüzemileg művelhető ágazatok, táblák előnyeit a kiskertekkel, s a háztáji gazdaságokkal. A szövetkezeti szövetségek, szakmai tömörülések (logikailag: k/K , valóságosan TOT, KIOSZ, stb.) pedig ágazatilag egységesen, magas fokú érdekérvényesítő képességre tettek szert, akár az ipari, vagy a pénzügyi ágazattal szemben is. Az *állami vállalatoknál* nem vagy csak ritkán teljesedett ki a termelési-dolgozói minőség és a kollektíva tag minőség különbségének egysége. A felülről kinevezett, egyszemélyi felelős vezetők a központ emberei maradtak. Káderek, akik felülről mozgatottak: ide-oda rakják, helyezik őket. Az állami tulajdon anoním, a dolgozók kisközösséggel kapcsolatot nem találó szervezetén az üzemi demokrácia intézményrendszere - az üzemi négyyszög: szakszervezet, párt, KISZ, vezetés - valamennyit oldott, de a választható, visszahívható-leváltható, tehát a közvetlen demokrácia nyomásának kitett vezetést elmulasztotta

megvalósítani. Ahol pedig a vezetés kívülről-felülről pottyant a kollektívára, ott nem sok üzemi öntudatot, azonosulást lehetett kialakítani. *Jelentős hatáskörökkel bíró* - személyi, fejlesztési, fegyelmi, ellenőrzési kérdésekről döntő - *üzemi tanácsok nélkül nem lehet az állami tulajdont - hosszú távon - megmenteni, a dolgozóktól való elidegenedéstől*. Társadalmasításuk nélkül a spontán folyamatok és az önzés - az adott fejlettségi fokon megkerülhetetlen áru- és pénzviszonyok hatására - privatizációjukat segíti elő. Az üzemen belüli szocializmus 'ügye' a munkamegosztás, a részmunka összmunka ellentéte és az általa indukált érdekviszonyok következtében még hangsúlyosabb. Látható, éppen az Eörsi tisztázta stratégiai döntések d, e, f pontjaiban (röviden: kinevezési-felmentési jogkörök; nyereség megosztás telepítése; ellenőrzés) foglaltak körében lehetett és kellett volna demokratizálni.

Az ipari, a kereskedelmi, a szakszervezeti szövetségek és a kisvállalkozó magántulajdonosokat tömörítő szakmai-érdekképviselői szervezetek (MSZOSZ, KIOSZ, Kereskedelmi Kamara, Iparkamara, stb.) ad hoc korporatív érdekegyeztetése - elvileg létezett. Azonban törvényben rögzített Érdekegyeztető Tanács, amelynek ki kell kérni a véleményét a reá vonatkozó törvény- és jogalkotási folyamat *előtt, sohasem standardizálódott*²⁸. Ebből pedig nemcsak döntés-optimalizációs, *tehát hatékonysági problémák, hanem demokratikus, legitimációs deficit* is keletkezett. A közérdekre vonatkozó közmegegyezéshez ilyen egyeztető eljárások nélkül csak mechanikusan lehet eljutni. A hivatalok által előkészített, bürokratikus ügymenetekkel, egyeztetésekkel terhelt folyamatokat az ilyen testületi grémiumok előtt lezajló szakmai és érdekeket összemérő viták, egyeztetések nagymértékben korrigálhatják. A korporatív érdekegyeztetést tehát a *KB politikai döntéshozó szintje elé*, és következésképpen a jogalkotási folyamat elé lehetett és kellett volna telepíteni ahhoz, hogy a döntések magasabb fokú legitimációval születhessenek. Persze a rendelkezésre álló erőforrások körét az érdekérvényesítés szabadságfokának növelése és a szakmai nyilvánosság körében lezajló viták önmagukban nem bővítik, s nem is szüntetik meg a politizálódás létalapját, az erőforrások igényekhez képesti mindenkor korlátozottságát. Viszont *a szakmai-társadalmi érdekegyeztető tanácsok rendszere és nyilvános*

²⁸ Az 1987. évi jogalkotási törvény Magyarországon ezt a problémát felismerte - függetlenül attól, hogy mennyire oldotta meg és mennyit számíthatott ez már a 'végjátékban'.

eljárásai alkalmasak lehetnek volna arra, hogy igazolják a többletmunka feletti rendelkezés megalapozottságát.

A dialektikus demokrácia felső, a 'volonté générale'-ről döntő artikulációja kettős fórumon lett volna bonyolítható: egyfelől a vezető párt-funkció, másfelől a közvetlen hatalomgyakorlást biztosító AGORA funkciókkal. Ezen a két fórumon válnak a különös érdekek, értékek és törekvések általánossá, itt aggregálódnak. A közvetítési folyamat szemléletes modellezhetősége érdekében bevezetett logikai képlettel kifejezve: (K/A)-vá, ahol a különös ágazatok, területek, törekvések képviselte alárendelt mozzanata a közérdeknek: annyiban és olymértékben tesz szert önmagán túlmenő társadalmi általánosságra, ahogy részesedik a hatalmi döntésekből: a felhalmozásból és a fogyasztásból, a felhalmozás belső arányaiból, a közfogyasztás és a magánfogyasztás változtatható mértékeiből. A közvetlen termelőktől elvont 63-64 %-nyi redistribúciós hányad - nyolcvanas évekbeli magyar adat, Ferge Zsuzsa egykori számításai alapján - feletti rendelkezés döntő: egyfelől megmutatja hogy a gazdasági folyamatok szabályozhatóságának igen eltérő helyzete van, a szabadversenyos kapitalizmuséhoz képest, s ily módon elesik az az érv, melyet Lenin és Preobradzenszkij még okkal-joggal hangoztathatott: azt, hogy a saját munkán alapuló kisárutermelés napról-napra újrászüli a kapitalizmust²⁹. A gazdaságirányítás és szabályozás húszas-harmincas években áttörést jelentő fejlődése következtében nem szükségképpen szüli újjá. Másfelől az államszocialista berendezkedésben az erőforrások makrogazdasági koncentrálódása - ami tapasztalati-lag érzékelhető társadalmi tény is volt - megnöveli a döntéshozó hatalmi centrumok felelősségét, s a döntéshozatal demokratizálása nélkül ez észszerűtlen mértékű kockázatok, sőt, bekódolt legitimációs deficitet rejt magában. A paternalista állam liberális indíttatású (Hayek, Friedmann érvrendszere), vagy a koraszülött jóléti rendszerről szóló (Kornai) igen

²⁹ A közös erőforrás felhasználás köre kiszélesedett tehát az állami gazdaság szabályozással. Például, összehasonlításként az EU jelenlegi 15 országában a redistribúció aránya 46 %, az USA-ban 32 %, azaz a többségi hányad mindenképpen erős magánhatalom alatt áll.

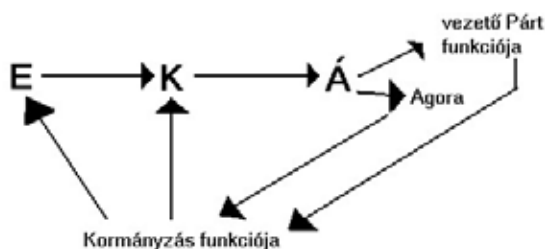
Az államszocializmusról a magánkapitalizmusra való áttérést jól kifejezi egy magyar fejlemény: a redistribúciós hányadot fokozatosan, 1990-re 60%-ra, 1995-re 49, 3%-ra, 1997-re 42, 5%-ra, 1998-ra 40, 5%-ra, majd 39, 7%-ra nyomták le. A két rendszer közötti differencia kb. 24%-al csökkentett köz, s ugyanennyivel megnövelt, tehát az elsődleges jövedelemtulajdonosoknál maradó magánrendelkezés.

felszínes és megalapozatlan kritikák ezért találhattak fogékony talajra a nyolcvanas évek derekától.

A vezető pártfunkciónak kell biztosítania a *határmegvonást* a társadalmi berendezkedés, a tulajdoni rend, a külpolitikai orientáció *vitatható, módosítható és nem-vitatható tartományai között*. A meg nem vitatható, kivont területek rendje sem örök, de adott periódusban alkotmányosan védett olyan értékrend, amelyeket a párt és az általa iniciált törvényhozó hatalom is csak alkotmányosan változtathat meg. Ilyen kezdeményezés alkotmányosságát - garanciális okokból - alkotmányvédő szerv is ellenőrizhetné. Azonban az ügydöntő fórum - ebben az esetkörben - a néphatalmat kötelezően és közvetlenül gyakorló népszavazás: az Agora joga. A plebejus demokratizmus nem populizmus. E nélkül az alkotmányos garanciákat és védelmet nyújtó határmegvonás nélkül a társadalom politikai irányítása annak a menedzser, technokrata, politikai- és kulturális elit kezébe kerülhet, amelyik a világ burzsoáziájának támogatása mellett az átmenet visszamenetté tételében érdekeltként, akár észrevétlenül is túlhatalmat szerezhet, és de facto szerzett, a munkatársadalommal szemben. A makrotársadalmi döntések demokratikus legitimációja, ellenőrzése nélkül a tömegek útjáról az elitek döntenek. Az alkotmányosan rögzített közös érdekek és intézmények minimumára ezért van szükség: alkotmányvédelmi és politikai védelmi szinten egyaránt. E nélkül a tömegek a történelem keresztútjain csak elszenvedhetik mindenkori elitjeik döntéseinek konzekvenciáit, hogy aztán késői reakciókkal juthassanak el, post festum adekvát felismeréséig: most már tudjuk, mit kellett volna tennünk, de a 'helyzet' elment. Természetesen egy ilyen megoldás sem zár ki semmiféle békés vagy nem-békés rendszerváltást - ez nem is kívánatos, diktatórikus törekvés volna - csak, az elitek által irányított ideológiai államapparátusok manipulációjával szemben, a többségi elvhez köti a váltók történelmi jelentőségű átállíthatóságát.

A racionálisan megvitatható makrogazdasági és társadalmi döntési alternatívák a párt testületek - a KB és a PB - elé telepítettek. A különböző, párton belüli irányzatok harcától nem gyengül, hanem abból erőt és elevenséget merít a párt. Gyengeségének legfőbb bizonyítéka éppen az, ha elmosódottá válik, ha tompítja az élesen különböző határokat. Ahogy azt a 'Mi a teendő?' Leninje egy Marxhoz írt Lassalle levél motívójával találóan kifejezte. A szükséges és kívánatos társadalmi változtatásokról, erőforrás átcsoportosításokról folyó érdemi viták, a lehetséges és valóságos alternatívák tudatosítása a dolgok normális menetében a

vezető pártfunkció testületi fórumain dőlhet el, s instruálják a széles értelemben vett kormányzást: a törvényhozó hatalom, a jogalkotó és a végrehajtó szervek munkáját. A népnek, a társadalomnak nem permanens igénye, hogy mindig, mindennel foglalkozzon. Ehhez se ideje, se motivációja, se szakértelme nincs. Arra azonban, hogy az eredmények felől, szavazással minősíthesse, hogy megérthesse saját társadalmának állapotait, ahhoz kedve és joga van. A differenciált gondolkodás, a szakmailag és politikailag lehetséges alternatívák megfogalmazása a párt és az állami mechanizmusok feladata. Arról azonban, hogy azon stratégiai szintű döntések közül, amelyek egy adott történelmi helyzetben lehetségesek, melyik a kívánatos is egyben, nem mindig és nem feltétlenül a vezető pártfunkció gyakorlásának fórumain kell dönteni³⁰. Akár a párt testületei is áttelephíthetik - felelősség-megosztással - a stratégiai döntéseket, azok egy részét az Agorára, vagy akár népi kezdeményezéssel is mozgásba hozható lehetne az Agora típusú döntés. (Tudvalevőleg, hogy nem minden politikai döntés formulázható ügydöntő vagy véleménynyilvánító népszavazási kérdéssé, s az is, hogy a kormányozhatóságot is védeni kell - népszavazásra nem bocsátható tárgykörök törvényi megállapításával.) Ily módon a közérdeket definiáló politikai döntések vagy a vezető párt hatalomgyakorló funkciója körében vagy pedig a közvetlen demokrácia fórumán dőlhetnek volna el. A dialektikus demokrácia visszacsatolósó folyamatként is ábrázolható, a következőképpen:

³⁰ Ilyen példák a szocialista kísérletek politikatörténetéből: az eredeti szocialista felhalmozás és extenzív gazdaságfejlesztés módja a Szovjetunióban, majd 1947-től a népi demokráciákban; a mezőgazdaság kollektivizálása vagy a kisparaszti gazdálkodás Magyarországon vagy Lengyelországban; az eladósodás kockázata nyugati hitelfelvételekkel vagy megszorító gazdaság- és társadalompolitikai stabilizáció Magyarországon 1975 körül

Ez a dialektikus demokrácia lényegesen magasabb fokú legitimitációt biztosíthatott volna az államszocializmusnak, s mindenképpen megnehezíthette volna, hogy a sokáig néphatalmat szolgáló berendezkedés, az élcsapat típusú párt gyűjtő, majd elit-párttá válása, lassú és észrevétlen metamorfózisa után a liberalizáció, a privatizáció és az individualizáció irányába csaphasson át. Ez az államszocialista kísérletek azon történelmi tapasztalata, amely a jövő számára - feltehetően más történelmi feltételek között is - tanulságokkal szolgálhat.

Irodalom

Baudouin, Jean

1991 Mort ou déclin du marxisme? Clefs politiques. Paris

W. Paul Cockshott-Allin E. Cottrell

2001 Érték, piacok és szocializmus In: Ezredvég 1, 3-4.

2002 Gazdasági tervezés, számítógépek és munka-értékek
in: Eszmélet 56.

Arrighi, Giovanni

1992 A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása
In: Eszmélet 15-16.

1996 Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer
Elsorvadása In: Eszmélet 30.

Baudouin, Jean

1991 Mort ou déclin du marxisme? Clefs politiques Paris
Włodzimierz Brus

1966 A szocialista gazdaság működésének általános problémái KJK

Connor, W.D. 1977 Problems of Communism XI-XII.

Eörsi Gyula

1975 Összehasonlító polgári jog Akadémiai Kiadó Budapest

1977 Jog - gazdaság - jogrendszertagozódás
Akadémiai Kiadó Budapest

Krausz Tamás

1987 Történeti adalékok a szocializmus politikai és elméleti értelmezéséhez in: Politika - Tudomány 3.

Konrád György - Szelényi Iván

1989 Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz Esszé Gondolat,
Budapest

Kulcsár Kálmán

1974 Társadalom, Politika, Jog Gondolat, Budapest

1976 A jogszociológia alapjai KJK, Budapest

1989 A modernizáció és a jog KJK, Budapest

Lane, David

1976 The socialist industrial state. Towards a political sociology of State socialism London

Lukács György

1988 A demokratizálódás jelene és jövője Magvető, gyorsuló idő

W. Narojek

1979 A tervező társadalom Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájának megfogalmazására KJK (eredeti lengyel kiadás:1973)

H. J. Niedenzu

2000 A materialista társadalomelmélet -

Karl Marx In: Szociológiaelmélet Osiris Budapest

Peschka Vilmos

1972 A modern jogfilozófia alapproblémái Gondolat

1974 Thibaut és Savigny vitája in: Jog és jogfilozófia KJK,

1980, 26-68.

1979 A jogszabályok elmélete Akadémiai Kiadó

1980 Jog és jogfilozófia KJK, Budapest

1988 A jog sajátossága Akadémiai Kiadó Budapest

1992 APPENDIX „A jog sajátosságához” KJK, MTA JTI

Pokol Béla

1994 A magyar jogelmélet állapotáról in: Jogbölcseleti vizsgálódások Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 99-113.

2001 A jog elmélete Rejtjel Budapest

Poulantzas, Nicos

1974 Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui

Edition du Seuil, Paris

1981 La loi moderne in: L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme
Quadrige/PUF, 2eme édit. Paris

Sajó András

1980 Jogkövetés és társadalmi magatartás Akadémia, Budapest

1988 Társadalmi-jogi változás Akadémia, Budapest

1989 Gazdaság és jog kapcsolata - jogelméleti szempontból Akadémiai Kiadó Budapest

Sárközy Tamás

1973 Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdon-jog KJK, Budapest

Samu Mihály

1964 A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja

Szabó Imre

1963 A szocialista jog

1980 (főszerk.) Állam- és Jogtudományi Enciklopédia
Akadémiai Kiadó

Szigeti Péter - Takács Péter

1998 A jogállamiság jogelméletet Napvilág

Szilágyi Péter

1998 Jogi alaptan Osiris

2000 Jogbölcselet in: Magyarország a XX. században V.k.,
Tudomány,
Babits Kiadó, Szekszárd

Szotáczy Mihály

1970 A jog lényege KJK, Budapest

Tosel, André

2001 Le dernier Lukács et l'école de Budapest in: Marx Dictionnaire
contemporaine PUF, Paris

Tumanov, V.A.

1977 A burzsoá jogi ideológia Akadémia, Budapest

Varga Csaba

1979 A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség
Akadémiai Kiadó Budapest

1980 A jog rendszerjellege in: Enciklopédia 927-934.

1998 A marxizmus jogelméletéről

Állam- és Jogtudomány XXXIX/1-2.

Világhy Miklós

1968 Áruviszony és polgári jog Állam- és Jogtudomány XI.

J. Wiatr

1980 A politikai viszonyok szociológiája Kossuth
(eredeti lengyel kiad:1977)

Wiener György

1994 Korai társadalmi formák keletkezése és felbomlása
Eszmélet, 21-22. (ill. idézett címmel u.e.: Társadalom, történelem,
politika c. kötetben, Lukács György Alapítvány kiadása)

Politikaelméleti tanulmányok

11. Politikai hatalom - társadalmi uralom: a ,politikum', a ,politikai' cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya - a globalizáció korában

A szerző elméleti interpretációval vizsgálja címben jelölt problémáját, mégpedig Carl Schmitt, Lukács György és Max Weber politika fogalmának elemzésén keresztül. Schmitt felfogásának kritikájával jut el a politikai hatalom (politikai) és a társadalmi uralom (politikum) dualizmusa bevezetésének szükségességéhez, melyet az elit-elméletei orientáció kivételével a marxista tradícióban, de nemcsak abban, nem kevesen követtek. A társadalmi uralom arché-típusát G. W. F. Hegel alkotta meg „A szellem fenomenológiájában” (1806). A tanulmány az úr-szolgá viszony marxi továbbvitelének, az osztályelméletnek a mai viszonyok közötti folytathatóságát látja a világrendszer elméletben, amely a politikum szerveződésmódját a nemzetállami szint fölé tolja el. A Hardt-Negri szerzőpár (Empire) törekvését az új világhelyzet tudatosításában viszont egyoldalúnak tekinti, amennyiben egy hatalom nélküli uralom problematikusságát mutatja ki az új, mindenevő szuverénben.

I. Prológus

A politika fogalma a XXI. század elején olyan elméletileg is érdekes vitatéma, melyet a Politikatudományi Szemle szerkesztősége helyesen kezdeményezett. Azért, mert az általános érvényű probléma történetileg különös módozatának - a globális kapitalizmus körülményire figyelemmel lévő megoldásnak - nemcsak aktualitása, hanem szellemi vonzereje is lehet. Persze a politikatudományban itthon és külföldön is számos irányzat létezik, s ezért e kérdésre adandó válaszok egymástól igen különbözőek és sokfélék lehetnek. Világnézeti - alaptípusaiban ma is konzervatív, liberális és szocialista - és szaktudományos orientációtól függetlenül viszont aligha megoldhatóak. Így például utóbbit illetően Bayer József könyve (1999), a fogalmi magalapozás után a politikai rendszer felfogáson belül választja el egymástól analitikusan a politika intézményes világát (Polity), a konfliktusos reálfolyamatokétól (Politics) és a politika tartalmi oldalának tekintett Policy-től.

A ,politológiai háromszög' ezen angolszász megoldását éppúgy járható útnak tekinthetjük, mint a strukturalista -funkcionalista paradigmát vagy a diszkurzív felfogásokat (Szabó Márton, 1997). Az különböző

orientációk, irányzatok használhatósága persze nem jelenti azt, hogy ezek egyenértékűek volnának. A tudományosan ‚igaz’ és ‚hamis’ mozzanatok ugyanis nagyon különböző arányokban lehetnek jelen az egyes problémák felállításánál és megoldásánál. Ezért a használhatóság inkább csak annyit jelent, hogy mindegyiknek van valaminő mondanivalója, belső racionalitása, noha a különböző politikai jelenségek értelmezését nem egyforma megvilágító erővel végzik el. Magam a saját megoldásom - melynek fundamentumát jó két évtizede érlelgettem - bocsátom most közre, azt remélve, hogy a tanulmány címében meghatározott viszonyrendszer magyarázó értéke szélesebb kör számára is akceptálható.

Első megközelítésben induljunk ki John Bell politika fogalmából, amely egy meglehetősen egyszerű elgondolást tartalmaz problémánkról¹. Az *olyan tevékenység politikai, amely „befolyásolja a társadalmi folyamatok alakulásának mikéntjét, azt, hogy milyen irányba fog a társadalom fejlődni (változni), azaz a lehetséges alternatívák közül melyik irányt fogja követni.* Ennek a fogalomalkotásnak tehát egyrészt lényeges eleme a *döntési helyzet*, a különböző értékek közötti választás, másrészt, hogy ennek *társadalmi hatása* legyen, azaz emberek egy viszonylag nagy csoportjára terjedjen ki. Így például a második kritérium miatt egy bíróság esetében csak akkor lehet politikai tevékenységről beszélni, ha döntéseinek az adott ügyön túlmutató jelentőségük, ‚precedensértékük’ van. Ebből a szempontból az AB szerepe kétség kívül speciális: mivel nem egyedi jogvitákban döntenek, hanem általános normák alkotmányosságát vizsgálják, ezért a második kritérium az általános normák esetében adott”

Bell megoldása a *lehetséges alternatívákon belülre* helyezi el a politikai tevékenység befolyásoló szerepét: itt lép fel egy hiátus: mitől lesz lehetséges a lehetséges, megfordítva mi az ami nem lehetséges? - magyarázat nélkül marad, de legalábbis a politikain kívül marad. Vagy a mi Kossuth Lajosunkkal szólva: *ha a politika az egzisztenciák tudománya*, akkor is megválaszolatlan, hogy honnan kerülnek ezek az egzisztenciák a politikus elé, aki megpróbálja azokat saját cél- és értékrendje felől befolyásolni, mégpedig döntésein keresztül. A politikai tevékenység lehetőségei belülről - nevezzük a politikumnak - tehát a politikumból, vagy pedig azon kívülről magyarázhatóak?

¹ Bell megoldását Gyórfi Tamás (2001) munkájából vettük át - kiindulópontként.

Ezt a megoldást egyáltalán nem tekintem rossznak vagy használhatatlannak, sőt, magam is operáltam hasonlóval:

„minden politika közügy, de nem minden közügy politikai is egyben (a közügyek átfogóbbak), mert a politika *differentia specificuma*: *hatalomra vonatkoztatott közügy = ami döntést igényel, eldönthető, eldöntendő, mégpedig közhatalmi döntést igényel (az „állami” mozzanata megjelent)*. Csakhogy itt is teoretikus hiány keletkezett, mégpedig egy másik: ahogy abban biztosak lehetünk, hogy *minden állami politikai is egyben, megfordítva nem áll fenn, hogy minden politikai állami volna*. (Ez az azonosítás azon klasszikus és egyben konzervatív felfogásokhoz vinne el minket, amelyeknél a kormányzás, mint állami-kormányzati tevékenység témái jelentik a politikait. Ez pedig túl szűk felfogás lenne, ami a modern politikai rendszerekre semmi esetre sem áll. Az *államtudomány tárgya* itt válik el a *politikatudományétól*: utóbbi az *állami intézményeken túlmenő elemzési keretet, a politikai rendszer* vizsgálatát tekinti ismerettárgyának. Alátámasztja ezt, ahogy a *francia politológiában* három irányból következett be ez a maghaladás. Ugyanis a politikai rendszer kutatás egyik irányzata a hagyományos közjogtudományi, konstitucionalista felfogás volt, amely a formális és a formalizált, tehát az alkotmányban rögzített intézményes megoldásokat a politikai szociológia témáival bővítette ki: a pártok, pressure groupok, a közvélemény befolyásoló szerepe, a politikai mechanizmusok /pl: érdekegyeztetés/ stb. felé viszi kutatási tárgyát: az államiságtól a politikai rendszer komplexebb szerkezete, funkciói felé (George Burdeau, Marcel Prélot, de részben Maurice Duverger reprezentálta ezt a tendenciát). Ugyanezt az eredményt hozta az angolszász *„systemisme”* (D. Easton, K. Deutsch) ottani adaptációja, csak más módszerrel. Ugyanis a strukturalista-funkcionalista irányzat² is a reálpolitikai folyamatok elemzésének nyitott teret Lapièrre, Lavau, Lavroff, Badie munkáiban, de e mérsékelt kritikai recepcióban az irányzat érvényességét az egyedi, nemzeti politikai rendszerek empirikus vizsgálata keretként, s nem valaminő kompakt elméletként fogták fel. A harmadik megoldás a politikai rendszer felfogások radikálisabb, marxista és marxizáló kritikai pozícióiból jött. Részben a társadalmi strukturálódás osztály és rétegspecifikus folyamatainak figyelmen kívül hagyását vetette fel (Jean-Marie Vincent, N.

² Az irányzat összefoglaló bemutatását lásd Bihari Mihálytól (Bihari Mihály - Pokol Béla. Politológia, Budapest, 1992, VIII. fejezete)

Poulantzas), mint ami számos negatív konzekvenciával jár. Részben pedig az újratermelési folyamatok szempontjából bírálta A. Touraine, hogy egy társadalom politikai folyamatait vagy csak egy konfliktuselméleti keretben, vagy pedig - mint a funkcionalisták teszik - egy rendszociológia előfeltevés keretében értelmezzék. A tárgyi probléma mező kiszélesítésén túlmenően tehát az *integrációelméleti*, illetőleg *konfliktuselméleti* feltevéshez kapcsolódás különbsége is élesen exponálódott a politikai rendszerfelfogások francia recepciójában.

A politika fogalmának államira (kormányzatra) történő leszűkítését tehát sokan és joggal arisztokratikus felfogásnak tekintik, s több irányból is meghaladták. A leszűkítő megoldással szembeállítható még a pánpolitikai felfogás is: Carl Schmitt klasszikus munkája (*Der Begriff des Politischen*’, első, 1932-es megfogalmazásában, ami a 2002-es magyar kiadásban is megtalálható) ezért mutat rá arra, hogy az állam fogalma ugyan *előfeltételezi a politikai fogalmát, de a kettő nem azonosítható egymással*. Két gondolati utat kell ezek után bejárunk, egyfelől az állami és a politikai, másfelől mindkettőnek a ’társadalmi’ -val való viszonyának tisztázását.

II. Állami - politikai és társadalmi viszonya

Állami = politikai azonosítása félrevezető tehát, éppen úgy, ahogy az *állami = társadalmival történő azonosítása is*. Elemzésünket folytassuk az utóbbi összefüggés kibontásának irányában.,mert ekkor minden eddigi államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig ’csak’ társadalminak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik. Ekkor az eddig ’semleges’ területek - vallás, kultúra, képzés, gazdaság - az azonosítással *megszűnnek*, *semlegesnek* lenni a *nem-állami és a nem-politikai értelmében*. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polemikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és a társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében *minden* - legalábbis lehetőség szerint - politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a ’politikai’

specifikus megkülönböztető ismertetőjegyét megindokolja (Schmitt, 2002, 16. o., kiemelés - Sz. P.).

Jó érveink vannak tehát ahhoz, hogy az államit és a politikait, illetőleg a társadalmi és a politikait specifikálni kell. Schmittnek azonban, aki nem teoretizálta a társadalmiság fogalmát³, azért mert fentiekben igaza van, nem biztos még, hogy sikerült megoldania ezen specifikációkat. Saját törekvésem felől nézve: az állam és a társadalom *azonossága sohasem áll meg*, ha valaki a társadalmiságot képes teoretikusan megragadni, s ma, a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek mellett erre a szociológia bizonyos törekvései, a rendszerelméletek (közismerten Durkheim szociológiája, Parsons és Luhmann, a Berger-Luckmann szerzőpáros (1998) könyve) és a konzervatív szociológia is képessé vált. A társulásra építő, liberális kontraktualizmusban ez ab ovo elesik, hiszen az egyén nem társadalmi, hanem jogi és politikai lény.

Ahol jut hely a *társadalmiság* fogalma számára az elméletalkotásban - aproximatív, mert erre még visszatérünk: az embert szükségletkielégítő, s a szükségletek termelését és újratermelését munkamegosztásban végző társas lénynek tekintik - ott kizárt, hogy az állam egybeessen a társadalommal, hogy a társadalmat a szó szoros értelmében véve államosíthassák. Termelő, szükségletkielégítő közhatalomról nem halhatunk, noha parciálisan, ilyen alapviszonyokban is részt vehet az állam, de átfogó értelemben mindig a társadalom gazdálkodik, sohasem az állam. (Még a legdirektebben államigazgatásos /command economy/, legirányításosabb államszocializmusban - ahol a termelő-elosztó, forgalmat lebonyolító gazdálkodó tevékenységekhez valóban közel esett a közigazgatás, ott sem esett egybe az alapviszony a szabályozási viszonyokkal, a gazdálkodási tevékenységet végző szervezet az államigazgatás szervezetrendszerével). E helyzetnek pedig világos jogtudományi leképeződése az állam *iure imperii* és *iure gestionis*, *közhatalmat gyakorló és ügyleti minőségében eljáró állami szervek közötti distinkciója*.

³ Annyit azért mond, hogy: „A sokértelmű szó, 'társadalom', amennyiben itt ez érdeklődésre tart számot, még ma is mindenekelőtt azt jelöli, ami *nem* állam, s alkalomadtán ezenkívül azt is, ami nem egyház”. Majd hozzá fűzött lábjegyzetében Eduard Spranger meghatározását bírálóan értékeli, annak pusztán negatív jellege miatt, s amiatt, hogy nem veszi figyelembe azt a történelmi tény, hogy a 'társadalom' kifejezés a 19. században sajátosan politikai, polemikus értelemmel bír. Így a *societasból* képzett olyan fogalmak, mint a '*szocializmus*' és a '*szociológia*' is többnyire ellenzéki értelemmel bírnak. (Schmitt, 2002, 211 és 238. o.)

Ezért Schmittet át kell fogalmaznunk: a totális államban sem lehet minden társadalmi, az ún. semlegesített terület egyben állami(politikai). Legfeljebb lehetősége szerint, de nem valóságosan. Terjedelmileg pedig sohasem eshet egybe a társadalmiság mezője saját részrendszerével, az államisággal. A politikai pedig bár változó és változatos módon, és sok mindent, bármit átfoghat - Schmitt politikai fogalma ezt kitűnően ragadja meg - de nem foghatja át maradéktalanul sohasem az egészet⁴. Amikor viszont az egésznek nem a terjedelme, hanem a minősége, struktúrája, részrendszereinek funkciói kerülnek előtérbe, akkor, amikor nem terjedelmi értelemben valóban mindent átfog, akkor határhelyzet lép fel: az uralmi berendezkedés válik kérdésessé. Így már nem a nagyon is problematikus totális állam, hanem sokkalta inkább a forradalmak, háborúk, polgárháborúk, ellenforradalmak esetében *politizálódik az idézőjelbe értendő 'minden'*, ekkor tényleg nincs semlegesítés, de nem terjedelmi minden ez, hanem a berendezkedés döntő pontjai, intézményesülései, részterületei. A társadalmi uralom és a társadalmiság kidolgozott fogalma nélkül ehhez nehéz eljutni, de Schmitt reális problémafelvetést oldott meg, - nem teljes értékűen.

A politikai specifikus megkülönböztető jegyeit tehát mind az állami-ra, mind pedig a társadalmira vonatkoztatottan meg kell tudni indokolnunk. Kérdés hogyan?

Mielőtt kérdésünket megválaszolnánk, ki kell térnünk még egy problémára. Schmitt munkáit magyarítva Cs. Kiss Lajos (in: C, Schmitt, 2004, 417-419.) és Kende Péter (in: C, Schmitt, 2004, 223.) itt fordítási problémát látott. A vita tárgya Schmitt azon nyelvi, fogalomalkotó leleménye, hogy a politisch (politikai) melléknévből és a die Politik (a politika) főnévből képzett egy harmadik új fogalmat és szófajt, a *das Politische* melléknévből képzett főnevet. A *'das Politische'* Cs. Kissnél *politikai*; míg *'A politikai fogalma'* 4. részét szintén lefordító

⁴ Ha ezt megértjük, akkor persze nem sokat ér a totalitarizmus(ok) elméleti kreációja. Elfogadása esetén a politikai lehetősége - valósága, követelése - tényszerűsége közötti feszültség, reflexivitás tűnne el, megszüntetve a társadalmi (és ökonomiai) viszonylagos önmozgását. A fark csóválná a kutyát, s nem a kutya a farkát, a rész pánpolitizmusa kiszorítaná a nagyobb egészt, a társadalmiságot.

Bayer Józsefnél (A pluralizmus mint az állam felbomlasztásának elmélete in: Pluralizmus Kossuth, 1985) : *politikum*⁵ A mi álláspontunk szerint azonban *nem fordítási, hanem teoretikus kérdésről van szó*. Mégpedig olyan teoretikus kérdésről, amelyet - minden, a politikai/politikum problémához való értékes hozzájárulása ellenére - maga Carl Schmitt sem tudott megoldani, innen a nehezen eldönthető, de inkább teoretikus reláció függő, mintsem fordítási probléma. Szerintünk a *politikum* a társadalmi forma függő terjedelme és szerkezete jelölésére kitűnően alkalmas, míg a *politikai mozzanata* inkább cselekvéskalkulus kifejezésére. Ahol viszont nincs az előző megkülönböztetés kidolgozva, ott nincs mihez alkalmazkodnia a fordításban. Rejtve marad a probléma teoretikus szintje, ezért a fordítás nem a fogalmi tartalom, hanem csak asszociatív döntés kérdésévé válik.

1. Lukács György társadalomontológiai alapvetésének szisztematikus részében szintén érzékelt a problémát, amikor a politikumról értekezett. Minden emberi közösségben megjelenik a politikai problémája, mégis „Lehetetlen definiálni, vagyis gondolatilag formálisan meghúzni annak határait, hogy hol kezdődik, illetve hol végződik a politika....még elképzelni is nehéz a társadalmi gyakorlat olyan típusát, amely bizonyos körülmények között ne nőhetne az egész közösség fontos, esetleg sorsdöntő kérdésévé. Ez természetesen csak lehetőség, amely ritkán válik valóra”. Felfogásában „A politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa, amely ezért nem emelkedhet olyanfajta spontán és állandó egyetemességre, mint a nyelv, amely a világ elsajátításának elsődleges szerve...A politika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot, mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét, ám az így kiváltott gyakorlatot közvetett módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja és ez, szintén közvetett módon, intenciója szerint közvetlenül a lényegre irányul.

⁵ Kende Péter akadémikus Bayer József megoldása mellett lépett fel, mondván, a „le politique” a megfelelője a franciában a das Politische-nek. E vitától függetlenül, Cs. Kiss egész kötetre kiterjedő fordításával nagy és értékes munkát végzett a hazai politikai tudományok (elsősorban a politológia, az államelmélet, de a jogelmélet) számára is.

A lényeg és a jelenség társadalomban megvalósuló ellentmondásos egysége a politikai gyakorlatban világos formát ölt.” (A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet, Magvető, 1976, 487-488. o.)

A politika a társadalmi totalitásra irányul tehát, a minőségi értelemben vett egészre, s nem minden létezőre, bármely emberi magatartásra (amit Lukács az idézet előtt, némiképp nehézkesen, de kifejt). Azonban nem közvetlenül, hanem közvetítések révén irányul a társadalmi egészre, de nem az egész társadalomra, mert ugyan közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba, bizonyos kérdéseket, de ez intenciója szerint lényegesre - és nem lényegtelenre - irányul. Hogy a lehetséges politikai kérdések közül melyek lesznek valóságosan is azok, ezekre formálisan nem lehet választ adni. Lényeg és jelenség mozgása közben veti fel Lukács a lehetőség - valóság dialektikáját, anélkül, hogy megoldaná, miféle szelekció játszódik le, amely a politikai lehetőségét valósággá teszi.

Schmittnél ez a kérdés úgy szerepelt, hogy mit vonnak ki a semlegesített kérdések sorából, azaz mit politizálnak. Teoretikus érdemének tudjuk be, hogy nemcsak feltette a lehetőség - valóság politikai dialektikájára vonatkozó kérdést - eddig rajtuk kívül mások is eljutottak - hanem meg is próbálta kibontani a kérdésre adott magyarázatot. S ha ehhez hozzá tesszük, hogy Max Weber is sokat foglalkozott a problémával, akkor láthatjuk Schmitt megoldásának jelentőségét.

2. C. *Schmitt elemzése* szerint bárki, bármilyen területen és tárgyi összefüggésben a barát-ellenség megkülönböztetést alkalmazza - az szelektálja, minősíti át a dolgot politikaivá. Nézzük meg erre vonatkozó két alapvető megfogalmazását. Ahogy munkája negyedik részben megfogalmazta: „Minden vallási, morális, gazdasági, etnikai vagy más ellentét politikai ellentétté válik, mihelyt elég erős ahhoz, hogy hatékonyan csoportosítsa az embereket aszerint, hogy ki a barát és ki az ellenség. A politikum nem magában a harcban rejlik, amelynek szintén megvannak a maga technikái, pszichológiai és katonai törvényei, hanem, mint mondtuk, e reális lehetőség által meghatározott viselkedésben, saját, ezáltal meghatározott helyzetünk világos felismerésében, illetve a barát és az ellenség helyes megkülönböztetésének feladatában” (1985, 128.). Illetőleg munkája negyedik részében, politikaiként megfogalmazva, s a megoldás ismeretelméleti státusára is vonatkoztatva: „A specifikus

politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a *barát és az ellenség* megkülönböztetése.

Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kiemelő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként....E megkülönböztetés mindenestre önálló, de nem egy saját új tárgyi terület értelmében, hanem olyan módon, hogy nem alapulhat sem az említett más elentétek egyikén vagy közülük többön, s nem is vezethető vissza ezekre....*A barát és az ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát*; elméletileg és gyakorlatilag fennállhat anélkül, hogy egyidejűleg mind ama erkölcsi, esztétikai, gazdasági vagy más megkülönböztetéseket alkalmazni kellene. A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. *Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el* sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban 'részlet nem vevő' és ezért 'pártatlan' harmadik ítéletével" (Schmitt, 2002, 19. o. - az első kurziválás kivételével kiemelések - Sz. P.).

Tehát az egzisztenciális értelemben véve más és idegen, akikkel egyfelől konfliktusokra kerülhet sor, másfelől pedig ezek a konfliktusok előzetesen adott általános normatív szabályozással, jogi szabályozással és harmadik fél közreműködésével nem orvosolhatóak. Felvethető, hogy a Politikai teológia (1922) kivételes állapotra vonatkozó helyzetét - ahol a szuverén beavatkozása révén a rendkívüli jogállapot közvetít az ellenségek között, miért nem számította be Schmitt tíz évvel későbbi meghatározásaiba. Az ellenség természetéről pedig a következő fontos értelmezéseket adja. „*Az ellenség tehát nem versenytárs vagy ellenfél általában.* (kiemelés - Sz. P.) Az ellenség nem is magánellenfél, akit ellenszenvézésektől vezérelve gyűlölnék. Az ellenség csupán az embereknek legalább eshetőlegesen, azaz reális lehetőség szerint *harcoló* összessége, amely egy éppen ilyen összességgel áll szemben. Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp egy egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá. Az ellenség *hostis*, nem *inimicus a tágabb értelemben*;...

Az embernek politikai értelemben nem szükséges személyesen gyűlölnie az ellenséget, az a maxima pedig, hogy „ellenségünket”, vagyis ellenfelünket szeretni kell, először csak a magán szférájában rendelkezik értelemmel. ...

A politikai ellentét a legintenzívebb és legvégső ellentét és minden konkrét ellentétesség annál inkább politikaivá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség-csoportosításhoz. Az államon mint szervezett politikai egységen *belül*, amely a maga számára mint egész hozza meg a barát/ellenség-döntést, ezen kívül az elsődleges politikai döntések *mellett* és a meghozott döntések védelmében a „politikainak” számtalan *másodlagos* fogalma is létrejön” (Schmitt, 2002, 20-21. o.).

Melyek az elemzés tanulságai? Mindenekelőtt: nem egyszintű problémáról van itt szó, hanem, hatalom - uralom dualizmusáról. Schmittnél a politikai ellentét intenzitásának kérdésében eltűnik a politikai hatalom és egy társadalmi berendezkedés uralmi szerkezetéhez - a politikumhoz - való viszonynak az eltérő természete. Ne foglalkozunk most ennek okaival. Döntő, hogy annak ellenére, hogy jó ismerője a hegeli dialektikának, s az ellentétek fokozatbeli különbségét és annak szélső esetét („legvégső”) is nevesíti, s az *ellentét intenzitásának, fokozatainak* kérdésében meghúzódozó kategoriális szerkezeti különbségeket fogalmilag nem tisztázza. (Amelyek nála az összekapcsolás - szétválás (különbség) - ellentétesség fogalmaival jelentek meg). Ezeket az *azonosság - különbség - ellentét - ellentmondás - antagonisztikus ellentmondás egzisztenciális meghatározottságuk szerinti különbségeként kell elemeznünk és bemutatnunk*. Részben ezért válik ellenséggé mindenki, az ellenfél is, s ezen az ellenségmódozatok (reguláris hadsereg, s az irreguláris harcot folytató ellenfél, a partizán történeti típusai: gerilla, forradalmár, terrorista) gazdag, nagy tárgyi tudású elemzése sem segít. Részben pedig liberalizmus ellenessége következtében, hiszen, a versengő politikai erők sokféleségében, a liberális-parlamentáris politikai berendezkedésben az állam felbomlasztásának elméletét látta. A konzekvenciák sokrétűek, hiszen a rendszeren belüli ellenzék, a kormány és az ellenzék harca *összemosódik* a rendszerellenes oppozícióval, amelyik nem a fennálló hatalom rendszeren belüli megváltoztatására tör, hanem ellentársadalmat akar létrehozni.

Az ellenzék státusza nem lehet azonos az ellentársadalomra törő - mouvement anti-système - jelenségével (I. Wallerstein).

A rendszer-immanens a rendszer-transzcendenssel. Előbbi a különbség és az ellentét, utóbbi az antagonizmus dimenzióját jelenti. Ez pedig a mai világban is nagyon releváns különbség. Így például a globalizációkritikai mozgalmak stratégiai útkeresésében az altarglobalizációs és az anti-globalizációs mozgalmak belső vitájának ez a végső gondolati alapja. Nézzük, filozófiai analízisen.

Mi egy dolog, egy létező önmagával való *azonossága*? Kétféle válasz adható, az elvont ($A=A$) és konkrét azonosság ($\dot{A} = A$ és $7A$) álláspontjáról. Előbbi a formális, utóbbi a dialektikus logika álláspontja. A formális azonosság elvre, megjelölési funkciójában kétség sem fér hozzá, hogy szükség van. Azonban tautológikus, s kétféleképpen lehet fel fogni. Mert tartalmilag vagy nem mondd semmit, üres ismétlés, vagy csak megismétli az állítmány vonatkozásában azt, amit az alanyra vonatkozóan már implicite kimondott. A *konkrét azonosság* magába foglalja a tagadás, a kizárás mozzanatát (‘valami, mert nem más’) - determinatio est negatio -, tehát a vonatkozást: minden dolog akkor és azért azonos önmagával, amikor és mert mást kizár magából. Itt a vonatkozással implicite behozzuk a legközelebbi nemet, az azonosság tételezése feltételezi a kizárást, a mással való nem-azonosságot, s ennyiben tartalmi kapcsolatot létesít a specifikációval. A létezők közötti *különbség* két dolog *külsődleges* összevetéséből adódik, ha a kettő között azonosság is van. A különbség is feltételezi és egyben ki is zárja azt az azonosságot, amire vonatkozni kell. Az *ellentét immanens vonatkozás*, ahol egy semleges elem, mező közvetít a (+) és (-) pólusok között. (Például: a mágnes pozitív és negatív patkója között keletkező mágneses térben feszültség, ellentét van, de nincs mágnesesség a semleges terület, a patkó törzse nélkül.)

Az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differentia specificáját kell még megoldanunk. Mi itt a kategoriális felépítésben a különbség? Ez olyan probléma, amelyet a hegeli ontológia-logika sem oldott meg, s szerzőnk figyelmét is elkerülte, hogy elválassza egymástól az ellentmondást és annak különmemű, antagonisztikus formáját. Az ellentmondást, amelyben az ellentétek egysége és harca egyensúlyra jut. És az antagonizmust, ahol az egymást kölcsönösen feltételező és kizáró, pozitív és negatív mozzanatok feszültsége nem tud feloldódni egy mozgásformában, nem tud egyensúlyi állapotában újratermelődni, mert az egyik pólusnak alávetett reprodukció rendszeren belüli mozgása - meghatározott ponton - átvezet a vele ellentétes pólus által uralt

reprodukcióhoz. Egyik mozgásforma átcsap egy tőle minőségileg eltérő másikba. Melyik különös társadalmi erő képezi a társadalmi formameghatározottság uralkodó pólusát?

Megoldásunk - vetítsük itt előre - támaszkodik az *uralom* állapotára, melyet Hegel „A szellem fenomenológiája”-ban (1806) filozófiailag magas szinten írt le és elemzett. Tovább Marx „A tőke” című munkájának filozófiai alapjaira, úgy, hogy fogalmi szinten Ő sem (és előtte Hegel sem) dolgozta ki az ellentmondás, mint rendszerimmanens mozgásforma és az antagonisztikus ellentmondás, mint rendszert transzcendáló ellentmondás fogalmát.

Ha most ezt a megoldásunkat visszavisszük a politikai fogalmára, akkor a következő 3 állapotot kell megállapítanunk:

A.

Szabályozott versenyhelyzetben a hatalmi harcok, a politikai, nem érintik az uralmi szerkezetet, mert olyan állapotokat termelnek újjá, amelyek az uralmi rendszeren, a társadalmi totalitáson belüli mozgásokat változtatják meg. Az ellentmondás mozgásformája úgy és annyiban változik, amennyiben nem feszíti szét a rendszer kereteit, csak módosítja. Egy politikai rendszer normál állapotainak megfelelő konfliktusok jelentkeznek, amelyben a versengő felek a barát - *ellenfél* (s nem ellenség) viszonyában állnak. Ennek az állapotnak felel meg a jogrendben a normál állapot.

B.

Antagonisztikus egy uralmi berendezkedés, a politikum és nem pusztán a politikai válik kérdésessé akkor, amikor a hatalmi harcok tékje egy új társadalmi forma. A forradalmak, polgárháborúk, ellenforradalmak jelenítik meg a történeti-politikai életben az antagonisztikus ellentmondást. Ilyenkor a vezetők nem tudnak a régi módon vezetni (uralkodni), a vezetettek az alávetettek pedig nem akarnak a régi módon élni. Ezért össz-nemzeti válság alakul ki, alkalmazhatjuk V.I. Lenin optimális világgosszággal megfogalmazott megoldását, (melyet Ő a forradalmi helyzet objektív kritériumaként fogott fel). Amikor a politikai cselekvés *intencionálisan az uralmi viszonyokra, a berendezkedés strukturális jellemzőire irányul, akkor vagyunk a politikum területén*. Ilyenkor nem a kormány-ellenzék harcáról van már szó, nem az államhatalom befolyásolásáról - ami persze időnként az uralomtól függetlenül is drámai lehet - hanem valóban a fennálló társadalmi berendezkedést védő erők, szövetségesek és ellenségek harcáról.

E mozgás jogi vetülete - ha a régi jogrend legitimációs alapjáról szemlélik - gyakorlati az illegitim jogképződés.

C.

A és B között a jogrendet felfüggesztő *kivételes állapot még közve-títhet*, ha az állam (a szuverén) erejével lehetséges a visszatérés A mozgásformához. Itt, a kivételesség által felfüggesztett jogrendben, csak a formális jogszerűség - a kihirdetés maga és nyomában a következmények kiszámíthatósága - kap szerepet⁶.

Elemzésünkkel bevezettük a 'politikai' és a 'politikum' (uralom) megkülönböztetéseket. „Egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásában” (Schmitt, 2002, 7. o.) ezen a vonalon kell továbbhaladnunk. A hatalom - uralom dualizmus fenntartása - melynek a későbbiekben további indokait adjuk - lehetővé teszi azt is, hogy az állami mozzanatát tovább konkretizálhassuk.

Weber híres, szociológiai szempontú, mégpedig az állam mint szervezet miben különbözik a társadalom szervezeti jelenségeinek sokaságától szervezetszociológiai kérdésfeltevését követve azt mondhatjuk, hogy ... „ állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül - ez a 'terület' hozzátartozik az ismertető jegyhez - a legitim *fizikai erőszak monopóliumára* (sikerrel) tart igényt.” (Max Weber, 1989, 6.) Tehát az állami szervek *conditio sine qua non*-ja, hogy a törvényes erőszak monopóliumának birtokosaiként járnak el, s ezzel, mivel a legális kényszerítés - ténylegestől a potenciálisig terjedő - eszközrendszere áll rendelkezésükre, s ennyiben nyomatékossabb eséllyel tarthatnak igényt a sikerre, mint a politikai tagoltság *egyéb* szereplői. (A parlamenti és parlamenten kívüli ellenzék materiális céljai realizációjához nem rendelkezik impériummal). Megjegyzendő: pluralizmus elméletekben ez a különbség gyakran elrelativizálódik - holott a kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a 'sikerre tarthat igényt' nem jelent és jelenthet onnipotenciát, s az államcentrikus felfogás oldható a pluralisztikusan szerveződő politikai universumban, de nem eliminálandó.

⁶ Schmitt decizionizmusáról szóló dolgozatunkban részletesebben taglaltuk az itt meglévő helyzeteket. (lásd: e kötet második tanulmányában)

Ahogyan a politikai rendszer fogalmak is roppant problematikusak, ha nem tisztázzák kapcsolatukat az államisággal.

A 'Politik als Beruf' (1919) a politikai tevékenységet olyan hivatásnak fogta fel, amelyben a döntéshozó politikus 'az eredmény', a várható eredmény felől próbálja meg kalkulálni döntése társadalmi hatását. A megértő szociológia nyelvén szólva, azt, hogy az milyen (érdek) pályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. A politika mint hivatás tehát *nem* szakkérdéseket dönt el, ezért nem helyettesíthető a technokráciával - mint ezt az ún. szakpolitikák napjainkban magukról tévesen feltételezik - hanem saját szakszerűsége van. A politikusé. Weber által bemutatott felelősségi dimenzióival együtt.

Rá kell mutatnunk arra, hogy az állami-kormányzati politika politikai tagoltságra - követelésekre, támogatásokra - adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika szelekciós viszonya ezekre a területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

ad1.többféle, s ezért szakmai minőségében összemérhetetlen szakterület - gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. - szakmai racionalitása ütközik egymással, vagy pedig,

ad 2. azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szakszerű megoldás kínálkozik.

Ami pure et simple szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándéketikai túlfűtöttség vezet, anélkül, hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika - kedvező esetben - tehát nem az akarnok dilettánsok és dilettantizmus világa. Ha viszont nem lenne fentebbi ad 1 és ad 2 esetkör, akkor ab ovo nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást, mint olyat, aminek megvan a maga - az adott tárgyi területhez, kérdéshez képesti - saját szakszerűsége, *amellyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika per definitionem az, hogy a különböző szakracionálisok ütközése vagy pedig az azonos területen fellépő egyenértékű megoldások következtében a kormányzatot nyomja a döntés (nem-döntés) súlya, s a meghozott-elnapolt cselekvést konzekvenciái felől kell mérlegelnie.* Így a nem-döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (Systembezogen, rendszerfüggő mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő

követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember dönteni helyette, ebben nem váltja ki az un. szakpolitika a politikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztencia módja. Ebben a minőségében nem helyettesíthető, váltható ki a technokráciával, s ezért és ennyiben irányítja az államigazgatást, végrehajtást. Az államhatalom (kormányzati hatalom) - makrotársadalmi viszonyok befolyásolására alkalmas rendelkező erő - ezért centrális, kitüntetett forma, a politikai hatalom egyéb formáihoz, szerepeihez, intézményeihez képest. A legitim erőszakmonopóliumon túl specifikusan állami a *redistribúciós* hatalom (jövedelem elvonó-elosztó funkció gyakorlása), a jogalkotás *szabályozó* hatalma, s végül az *ideológiai értékrend* és a *társadalmi presztízsvizonyok* alakításában - csak az államhatalom birtokában gyakorolható - eszközbeli többlet. „A minden állami egyben politikai, de nem minden politikai egyben állami is” problémahelyzetében ezek az „állami” specifikus tulajdonságai, attribútumai⁷. Témánk szempontjából nincs szükség szélesebb megalapozására és kifejtésre, akkor sem, ha ez igencsak több irányba lehetséges,

Az állami (kormányzati) mozzanatának bemutatása után, ahhoz, hogy a hatalom-uralom tárgyi problémáját kibonthassuk, előbb egy problémátörténeti vázlatot, prolegomenát, kell adnunk a kérdésről.

⁷ Részletesebben bontottuk ki az állami (kormányzati) instrumentális kérdését: *A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. században* című tanulmányunkban (Szigeti, 2002, 89-93). Továbbá jellemeztük a kormányzás helyét a társadalom politikai tagoltságában (Szigeti, 2003).

III. Uralomelmélet - politikai hatalom: a „politikum” és a „politikai” cselekvés

Politikai hatalom és társadalmi-gazdasági uralom kettőssége végigkíséri a polgári társadalom minden történelmi korszakát. A világrendszer elmélet kitűnően tárgyalja a gazdasági viszonyokat, formákat és a geopolitikai erőviszonyokat, de analitikusan nem mindig választja el hatalmi és az uralmi, a szubjektív és az objektív-strukturális mozzanatok egymástól. A hatalom-uralom dichotómia alkalmazása nélkül pedig egyenesen félrevezető minden teoretikus törekvés, amelyik a modern tőkés társadalmakat, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztása mellett szerveződő formációkat kívánja leírni. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó, bár a hatalom és az uralom terminológiailag akár felcserélhető, vagy pedig bizonyos összefüggésekben egymás szinonimái is lehetnek. Teoretikus helyi értékük különbözőségét jól mutatja, hogy a társadalomtudomány két olyan klasszikusa, mint Karl Marx és Max Weber (Herrschaft, illetőleg Macht és Gewalt) egyaránt két teoretikus fogalmat használt a két szint gondolati leképezésére. *Mert szintek csak akkor és annyiban vannak, amennyiben különböző törvényszerűségeknek, összefüggéseknek engedelmesskednek.* Az elitelméletek közös álláspontjáról - elit az, amelyik kiválasztja saját útját, (amire a passzív, szellemtelen tömegek nem képesek) - eleve elesik a két szint. A történelmet az elitek csinálják, mert ők a folyamatok protagonistái, szubjektív aktorai. A hatalom uralom nélküli. Redukciós felfogásuk sok oldalról bírálható. Diametrálisan ellentétes állásponton Hardt-Negri: *Empire* (2000) című munkája áll, mert abban a Birodalomnak, mint új szuverénnek a globalizációs folyamattal való felemelkedése egy megnevezhetetlenül anonim, szubjektivitás és döntési erő nélküli uralom - ellentétes egyoldalúsággal felfogott - álláspontját képviseli. Marx és Weber viszonyában - anélkül, hogy most a kérdést teljes elmélettörténeti fegyverzetében kellene mozgatnunk - a módszertani egységen belül találunk poláris ellentétet. Amíg az ökonómus-filozófus Marx a magántulajdon történelmi formáiban, a többlettermék közvetlen termelőtől való elsajátításának módjában találta meg az uralmi - és szolgasági viszonyok objektív, rejtett alakzatát (Klassenherrschaft), s a politikai hatalmat tekintette a cselekvő aktorok befolyásolási dimenziójának, addig Weber - a polgárság „szociológus” Marx-sza - éppen fordítva járt el: egy berendezkedés szubjektív, igazoló, meggyőző jegyeire tekintettel képződnek

annak legitimációs módozatai, alaptípusaiban a karizmatikus, a tradícionális és a legális uralom, míg az objektív síkot, az erőfölényt, amivel szemben ellenszegülés esetén is érvényt szerez a monopolhelyzetben, döntő erőfölényben lévő fél („Macht”), tekintette objektivisztikus összefüggésnek. Közös nevezőre redukáltan tehát: ami Marxnál az objektív adottság, amit az individuális cselekvők tudata, akaratlagos törekvése nem változtat meg, az uralom, az Webernél a szubjektív sík, a meggyőzés; és fordítva, ami Webernél az objektív helyzet, az erőfölény, a hatalom, ami engedelmességet kényszerít ki, az Marxnál a befolyásolható, akaratlagos politikai erőfeszítéssel megváltoztatható politikai hatalom. Számunkra azonban nem a szerteágazó belső fogalomalkotási problémakör az igazán fontos - amelyben természetesen mindennek csak a saját teoriájában van megfelelő létjogosultsága - a weberi ideáltípusok magatartáskutatásban éppúgy, mint a marxi dialektikus törvénytudományban, hanem az objektív és szubjektív szintek kettőssége: uralom és hatalom, illetve hatalom és uralmi módozatok kettősségének fenntartása. Komoly társadalomelmélet e nélkül, az objektum és a szubjektum dialektikája nélkül nem képzelhető el. Ma, amikor gyakran mindkettőjüket valaminő posztmodern szociológia, posztmodern tudományosság álláspontjáról a múlt rekvizitumaiként kezelnek - következésképpen sok mindent félreértenek a modernitás és a kapitalizmus természetéből - jó lesz komolyan vennünk eljárásuk közös magvát. Immáron módszertanilag alátámasztva és választott, következetes terminológia használattal: az objektivisztikus uralmi viszonyok, tehát értékek, javak, jóságok termelésének, elosztásának strukturális adottságai és a szubjektív hatókörű politikai hatalom, rendelkező erő kettősségének társadalomelméleti kifejtésével.

Az uralom elmélet arché-típusát G. W. F. Hegel alkotta meg „A szellem fenomenológiájában” (eredetileg: 1806; 1961, 101-110. o.). Abból indult ki, hogy az ember szükségletkielégítő lény, de van aki nem saját maga, hanem mások munkájával elégíti ki szükségleteit. Az úr megparancsolja szolgájának, hogy mit tegyen, s ezzel saját szükségletei és a szükségletkielégítést biztosító javak közvé állítja a szolgát. Az öntudatlan, engedelmeskedő szolga az öntudatos úr élvezetét szolgálja. A kezdetben egyirányú, aszimmetrikus függésben döntő szerephez jut az emberi munka. Mert ha a munkafolyamat sokszor ismétlődik, rutinszerűvé válik, akkor egyfelől az úrnak már feleslegessé is válik parancsot kibocsátania, a szolga úgyis tudja már és teszi a dolgát. Miközben e

kölcsönhatásos viszonyban az úr passzívabbá válik, s egyre inkább a szolga lesz az aktív fél. Tehát éppen a munkához való pozitív és negatív vonatkozásuk nyomán kezd megfordulni a viszony közöttük. Amíg az úr képességei elsorvadnak, mert feleslegesek, s nem gyakorolja azokat, aközben a szolga munkájával nemcsak a természeti tárgyat alakítja át hasznos jószággá, ura szükségleteit kielégítő terméké, hanem egyre jobban kimunkálja személyes képességeit. Már nincs szüksége irányításra, fokozatosan függetlenedik és fejleszti azokat, míg végül képességeit vesztett ura lesz ráutalva őrá. A kezdeti öntudatlan pólus öntudatosodik, míg az öntudatos másik fél degradálódik. A munka és az ökonómia nagy problémái merülnek itt fel, anélkül hogy a viszonyt - melyet Hegel a kapitalizmust megelőző társadalmak körülményein modellezett - teljesen átfordította volna. Ugyanis csak a boldogtalan tudat belső szabadságáig (sztoicizmus, szkepticizmus), s nem az uralommal szembeni cselekvésig jut el a részlegesen emancipálódó szolga. Marx ezt az objektív dialektikát veszi figyelembe, amikor a munka társadalmi felszabadításának programját adta. Herbert Marcuse a hegeli politikai filozófia rekonstrukciója során teljesen nyilvánvalóvá teszi ezt a kapcsolatot, amikor a „Jogfilozófia” (1821) öregkori Hegelét elemzi. Hegelnél az államtól *elváló polgári társadalom* szabja meg a termelés folyamatának menetét, amelyben az egyén nem szükségleteinek és képességeinek, hanem „tőkének” megfelelő helyet foglal el. ...”Mivel az általános gazdagságban való részesedés lehetősége a tőkétől függ, ez a rendszer egyre nagyobb egyenlőtlenségeket szül”. (Jogfilozófia 200.§.) „Az emberek kapcsolata *általánossá* válik szükségleteik által, s általánossá válnak a módszerek is, amelyekkel megteremtik és elosztják az eszközöket e szükségletek kielégítésére: ily módon nő a gazdaságok felhalmozódása... az egyik oldalon. A másik oldalon nő a különös munka *elszigetelődése és korlátozottsága*, s ezzel az e munkához kötött osztály *függősége és nyomora*...ha egy nagy tömeg bizonyos megélhetési mód mértéke alá süllyed, .. s ha hozzá még veszendőbe megy az az érzék, hogy jog, tisztesség és becsület dolga, hogy az ember saját tevékenységével és munkájával tartsa fenn magát: akkor létrejön a *csőcselék*, amivel viszont együtt jár, hogy aránytalanul nagy gazdaságok nagyobb könnyűséggel kevés kézben koncentrálódnak....a *túl nagy gazdagság* mellett a polgári társadalom *nem eléggé gazdag*,...hogy a túl nagy szegénységnek és a csőcselék keletkezésének véget vessen” (Marcuse, 1982, 237, 238).

Az uralmi-szolgásági viszonyok kulcsát a többlettermék elsajátításának történelmi módozataiban találta meg. Ezek a társadalmi-gazdasági alakulatok, formációk. Az eleven emberi munka holt munkának (tőkének) történő alárendelődése a modern kapitalizmus, a munka - tőke közötti pólusok ellentmondásában reprodukálódik.

Az uralom a kapitalizmusban *en sich* és *für sich* osztályviszonyok dialektikája, ami a globális kapitalizmusban, a mai világgazdaságban úgy érvényesül, hogy a polgárság *für sich sein* szervezettségre és ideológiai-kulturális hegemoniára tett szert, a munkatársadalom, az *„Arbeitgesellschaft”* ellenben az *en sich sein* állapotait ölti magára. Öntudata egy dezintegrált tudat kultúripar által előállított visszfénye csupán.

Két szemléletes Wallerstein idézetünk az uralom mai állására vonatkoztatja alapvetésünket: „Ha a burzsoáziát úgy definiáljuk, mint a *nem* általa termelt értéktöbblet olyan elsajátítóját, amely a többlet egy részét tőkefelhalmozásra fordítja, ebből következően a proletariátus az az osztály, amely a mások számára termelt érték egy részéből részesül. Ebben az értelemben a tőkés termelési módban csak burzsoázia és proletariátus létezik. A *polaritás strukturális*.” (1976, 7. o.) „Így a kapitalizmus nemcsak a többletterméknek a tulajdonos által a munkástól való elsajátítását jelenti, hanem az *egész világgazdaság többletének az elsajátítását is a centrum-területek által*. Ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is.” (1980, 116. o. Kiemelések - Sz. P.) Számunkra nyilvánvaló, hogy ezen alaptagoltságon kívül egy társadalomban az emberösszesség még nagyon sokféle megoszlást mutat, kulturális arculata, világnézete, vallási hovatartozása, választói magatartása, jövedelmi viszonyai vagy éppen lakóhelyének különbözőségei okán. Mindez azonban nem szünteti meg az alaptagoltságot, tehát *a gazdaság társadalom struktúrájának, tulajdoni- és munkamegosztási viszonyainak, uralmi szerkezetének jelentőségét*.

Itt azonban érdemes nézőpontot váltanunk, s eddigi problémátörténeti elemzéseinket a mai világ közegére vonatkoztatni. Azaz a globalizáció körülményei között akarjuk tovább elemezni problémánkat, s ezért kell kitérnünk a nyugati baloldal egy olyan uralomelméleti „sikerkönyvére” (Hardt-Negri: *Empire-jére*, 2000), amely nagy befolyásra tett szert. Olyan politikai filozófiai esszéről van szó, amelynek fő tételeivel érdemes foglalkoznunk. (Bár nem gondolnánk, hogy egy esszét

szaktudományos analízisnek kellene alávetni - legfeljebb elcsúszo túláltalánosításaira kell a figyelmet ráirányítanunk).

Amíg az elitelméletek hatalmi kérdéssé egyszerűsítik a társadalom uralmi viszonyait, s az abban rejlő politikumot, itt fordított arány- és funkcióátvesztésről beszélhetünk: az uralmi viszonyokban feloldódik a politikai hatalomgyakorlás jelentősége, szereplői. Leírásukban az uralom objektív mechanizmusai hatalom nélkül, attól függetlenül működnek. A világgazdaság tökeviszonyai magukba olvasztják a szuverenitás politikai-jogi aspektusait, a politikai hatalom és cselekvő protagonistáinak szubjektív mozgásterét.

IV. A hatalom nélküli uralom problematikussága

Idézzük fel Hardt és Negri könyvének, az „Empire” -nek első bekezdését, amely álláspontjuk tömör foglalatát adja: „A Birodalom szemünk láttára materializálódik. Az elmúlt évtizedekben a kolonialista rendszerek eltörlésével, és még inkább a szovjet sorompók nyugati világpiacok előtti végső összeomlása után, a gazdasági és a kulturális csere globalizációjának irreverzibilis és ellenállhatatlan tanúi vagyunk. A termelés világméretű körforgása és a világpiac mellett egy új világrend emelkedett fel, a hatalom új strukturái és logikája - röviden a szuverenitás egy új formája. A Birodalom egy olyan politikai alany, amely hatékonyan szabályozza a világkereskedelmet, szuverén hatalom, amely a világot kormányozza.” (2000, 15.)

A kapitalista termelés és csere globalizációjában a gazdasági viszonyok függetlenedtek a politikai kontrolltól, minek következtében a politikai szuverenitás hanyatlott. Bár a nemzetállami szuverenitás széles körben hatékony maradt, tendenciájában mégis fokozatosan erodálódik. Az áruk, személyek, technológiák, elsődleges termelési tényezők növekvő könnyebbséggel haladnak át a határokon, ezért a nemzetállamnak egyre kevesebb hatalma van, hogy szabályozza az áramlásokat és kivesse autoritását a gazdaságra. „Mindazonáltal a nemzetállami szuverenitás hanyatlása nem jelenti, hogy a szuverenitás mint olyan hanyatlott volna... (hanem) a szuverenitás új formát öltött, amely egyfajta nemzeti és szupranacionális szervezetek egyesülése, a kormányzás egységes logikája jegyében. A globális szuverenitás ezen új formáját nevezzük Birodalomnak.” (2000, 16.)

A Birodalom azonban teljesen más dolog, mint az imperializmus, amelyben a nemzetállami rendszer területi határok közötti hatalmát úgy gyakorolta, hogy azt kiterjesztette saját határain túlra. Ez volt a kolonializmus. „A Birodalomra való átmenet éppen a modern szuverenitás egyfajta hanyatlása. Az imperializmussal szemben, a Birodalom nem építi ki a hatalom területi központját, és nem támaszkodik határookra vagy leköveket sorompókra. Ez a kormányzásnak egy decentralizált és deterritorializált apparátusa, amely fokozatosan az egész világot integrálja - saját belső, nyitott határaitól kezdve és örökös expanzióval folytatva.” (2000, 17. o.)

Látható, hogy ez az új, nem nemzetállami szuverén, politikai hatalmat is gyakorol - nemcsak a világkereskedelmet szabályozza - ezért 'Birodalom' - a szerzőpár szerint. Magam közel sem gondolom, hogy létezne egy világkormány, nem gondolom, hogy állam-, jog-, és politikaelméleti értelemben, szaktudományosan megalapozottan lehetne beszélnünk egy 'Empire'-ről, mint szuverén hatalomról. Metaforaként persze találó a szerzőpár jellemzése, de maguk is explicitté tették, hogy itt nem metaforikus értelemben beszélnek Birodalomról, hanem az elméleti kifejtés igényével (2000, 19. o.). Álláspontjuk bizonyítására sokféle - erős vagy éppen kevésbé meggyőző - érvet használnak.

Előbb az utóbbiakról. Számunkra nem igazán meggyőző, hogy a modernitással szembeállított valaminő posztmodern lenne a Birodalom. Akkor sem, ha a posztmodernnek nagy társadalomtudományi irodalma van, s az imperializmusról a Birodalomra történő átmenetet a modernitásról a posztmodernre történő átmenetként értelmezik. Ahogy ezt tárgyaltuk, a modernitás a tőkeviszony dologi kényszerének uralmát hozta magával. Ezért a kapitalizmus történetén belül kell elhelyeznünk azt az újabb keletű fordulatot, amelynek a globális 'szabadverseny' tekintettük - s nem pedig azon túllévő 'poszt'-nak. Sok-sok 'poszt' van a klasszikus kapitalizmus után. Azonban sem az immateriális termelés (információs forradalom) jelentőségének

növekedése, sem a biopolitika és biohatalom⁸, sem pedig a szerzőpárnál a Foucault-i jellemzésű, modernitáshoz hozzárendelt, a fegyelmező társadalmat (amely kb. a XVIII. századtól a XX. század derekáig terjedt) felváltó kontroll-társadalom nem bírhat ilyen relevanciával. Az elnyomáson alapuló fegyelmező hatalommal, amelynek a bentham-i Panoptikum (Panopticon) a modellje⁹, s ezt terjesztette ki Foucault az államtól független hatalmi és szocializációs, tehát mikro folyamatok vizsgálatára (börtön, kórház, iskola, szexualitás rendje, klasszifikációikkal, tehát az átvett tudás hatalma átvevőjével szemben), olymértékű a jelentősége, hogy a közhatalmi erőszak, fizikai elnyomás már-már fölöslegessé is vált. A tudás hatalmát képező diszciplinaritás, a cselekvési normákat szabó és a népeiséget folyamatos megfigyelés alá helyező hatalom Foucaultnál sokkal fontosabb, mint a polgári demokrácia formális, állami-politikai-jogi apparátusainak működése. Ennek a tendenciáját folytatja a kontrolltársadalom, amely a kizsákmányolástól és elnyomástól függetlenített különbségek ellenőrzésén keresztül végtelen lehetőségekkel rendelkezik ahhoz, hogy minden szembenálló változást, törekvést magába integráljon. Szerzőpár számára az amerikai Alkotmány jelenti ezen - mindenevő - nyitottság prototípusát.

⁸ Hardt-Negrinél a teljes, szellemi és biológiai-fizikai emberre kiterjedő olyan hatalomról van szó, amely egészségi- és szociális állapotában, fogyasztási szokásaiban, de még szellemi minőségükben is uralja az embereket. Részben az ellátó rendszerek, részben pedig a média hatalmán keresztül. A XX. század második felétől vált a kontrolltársadalom belső összetevőjévé a *biopolitika*.

⁹ Olyan kör alakban elhelyezett épület, melynek központi tornyából jól áttekinthetőek és ellenőrizhetőek az épület celláiban lakók viselkedése. Szimbolikus értelemben „az Isten szeme mindent lát” (de legalábbis láthat), középkori gondolata jegyében a Panoptikum a fegyelmező hatalom egyik toposzává vált Foucaultnál.

Az új világrend előhírnökéül szolgáló háborúk ellenére sem tekintik az USA-t egyedüli szuperhatalomnak¹⁰, mert szerintük nem folytatója a régi imperialista európai államok politikájának. „Az USA nem képezi egy imperialista terv központját; és valójában, egyetlen nemzetállam sem teheti ezt ma. Az imperializmusnak vége. Egyetlen nemzet sem lesz olyan világhatalom, mint amilyenek a modern Európa nemzetei voltak. Az USA bizonyosan privilegizált pozíciót foglal el a Birodalomban, de ez a privilégium nem következik a régi európai imperialista hatalmakkal való hasonlóságból, sőt, éppen a különbségekből áll. Ezek a különbségek nagyon könnyen azonosíthatóan koncentrálnak az Egyesült Államok Alkotmányának saját birodalmi - nem imperialista - alapjaiban; alkotmányon, amin mi itt egyszerre értünk formális Alkotmányt, írott dokumentumot, módosításaival és a törvényhozó hatalom fegyverével, és materiális alkotmányt, tehát a szociális erők kompozíciójának állandó

¹⁰ Ez esetben nézeteinkkel élesen szembenálló értékelésről van szó. Hardt és Negri szerint a hidegháború utáni nemzetközi rendőri hatalom gyakorlása Sam Nagybácsi vállaira hullott, s a Golfe -öbölbeli háború (1991) ennek a maga teljességében történő megnyilvánulása. Az USA itt nem a saját érdekeit és céljait követte, hanem a nemzetközi jogot sértő Irakot ítélte el és büntette meg. A jelentősége éppen az volt a háborúnak, hogy az USA maradt a nemzetközi igazságosságot egyedül kezelni képes hatalom, amely nem a saját nemzeti motívumainak jegyében, hanem a világjog nevében lépett fel. Nem régi imperialista, hanem új birodalmi érdekek vezették. Ebben az értelemben deklarálta G. Bush a háborút „egy új világrend születésének”. (2000, 227-28. o.) Feltéve, de nem megengedve, hogy ez az értékelés igaz, látnunk kell, hogy a sort Belgrád bombázása folytatta, ahol az USA még egyeztetett 19 NATO szövetségesével, s a multilaterális nemzetközi jognak - s az euro-atlanti érdekeknek - megfelelően járt el, de már ENSZ BT felhatalmazás nélkül. A 2003-as iraki háborúban pedig már a multilateralizmus alól is kivonta magát. Sőt, az sem zavarta, hogy korábbi 6 szövetséges fordult vele szembe, s hogy fiktív indokokra hivatkozva (kiderült: Iraknak sem komoly tömegpusztító fegyverei, sem Al Kaida kapcsolatai nem voltak) egy olyan agressziót indított, amely egyfelől a közel-keleti befolyásának kiterjesztését jelentette, másfelől a stratégiai jelentőségű további olajkészletek megszerzésének reményét, kockáztatva Irak szétesését, s egy elhúzódó háborút, esetleg „sivatagi Viet-Namot”. 2000-ben ezt persze szerzőink nem tudhatták. Az azonban bizonyos, hogy ha a korszak, melyben élünk, nem is imperialista, a Birodalom, amely szemünk láttára bontakozik ki, mégiscsak az egypólusúvá vált világ amerikai szuperhatalmát jelenti. Az egyetlen olyan nemzetállamét, amely gazdasági és geopolitikai érdekeit bárkire rá tudja kényszeríteni. Az új világrend nem pusztán spontán tudattalan világgazdasági folyamatok eredménye, hanem a háborús erőszaktól kezdve az erőszakkal való fenyegetésig, a tényleges és a potenciális erőszak alkalmazásának hatalmi politikájáig terjedő erők eredője. Az újabb két háborút figyelembe véve, Hardt és Negri elemzését naiv báj lengi körül.

képződését és újraképződését. Az Egyesült Államok Alkotmányának történelmében keresztül ez a birodalmi teória túlélte és megérett, és ma világméreteiben tűnik kiteljesíteni saját formáját.” (2000, 18-19. o.) Tehát a Birodalom jelenkori eszméje az USA belső alkotmányos terve világméretű kiterjesztésével született. A nemzetközi jog korábbi, megegyezésses, tárgyalásos formáit, amelyre mindig külső felek között került sor, modern viszonyokban államok közötti külső, bi- és multilaterális szerződésekkel, felváltja egy belső alkotó és intézményesülési folyamat. „A különféle állami dinamikák koordinációja, a konfliktusok megoldása, a közvetítés csatornáit, az egyesületek és egyetértések hálói mind-mind a Birodalom keretében intézményesülnek. Az államhatárok világméretű transzformációja első fázisában élünk, a birodalmi szuverenitás nyitott terében.” (2000, 230. o.) De úgy is fogalmaznak, hogy a Birodalom problémája első helyen a világrend problémája, ami meghatározott jogi formában fejeződik ki. E folyamatban eltűnik a külpolitika, mert minden a Birodalmon belülivé válik. Ebben mindenképpen igaz az, hogy a nemzetállami rend válságba jutott, és ebből a nemzetközi jog válsága is következik, ami tovább gyengíti az egyedi szuverén államok legitimitását. Volt erről szó jogi fejezetünkben (6. l.). Az is igaz, hogy a nemzetállami rendszer válsága pedig, képletesen szólva, a Birodalom felé nyom. Hozzáteve, hogy háromféle artikulációval: egyrészt a regionális integrációk nemzetállamiság fölötti, szupranacionális és nemzetállamiságon keresztül megvalósuló (EU) kombinált formájában, másrészt a nem-nemzetállamok (Dél-Kelet Ázsia) közötti régió patrimonialis viszonyokkal együtt szervezett reáltípusaként, végül a nemzetállamok - gyakran végrehajtásra és igazságszolgáltatásra korlátozódó - funkcióváltozásai révén. A világrendszerben ez egészül ki a nemzetállamiság alatti (kvázi-állam; városállam; állami-államszövetségen belüli régiók) képződményekkel. Az igaz mellett a hamis túláltalánosításokat inkább a Birodalom leírásánál, értelmezésénél lehetjük fel.

Sokféle erős érvet, valós tendenciát kifejező okfejtéssel találkozhatunk, abban a posztmodern szerkezetű, 500 oldalas szövegfolyamban, amelyet szerzők szerint nemcsak az elejétől a vége felé, hanem fordítva, vagy éppen tallózva is lehet olvasni, mert olvasója úgyis a hermeneutikai körben foglal helyet, s így alkotó részese a befogadó az értelmezésnek. A mondanivaló kemény magja persze ennek következtében fellágyul, relativizálódik. Nem alaptalanul írta egy német kritikusuk (Detlef Hartmann), hogy művük a posztmodern lebegtetések

következtében akár egy „közepes hatótávolságú konzervatív forradalom”-ként is értelmezhető - nemcsak az alterglobalizációs mozgalmak kiáltványaként.

A világgazdaság aszimmetrikus függési-, uralmi viszonyai a politikum helyét, lehetőségeit kijelölő módon léteznek, anélkül, hogy ezek a tagolt világrendszerben egységes politikai hatalmat gyakorló mechanizmusokká válnának. A politikai nem azonos a politikummal, az uralmi - függési viszonyok strukturális adottságai a szuverenitás politikai-jogi fogalmával, amely sohasem „alanytalan”, sohasem objektív mechanizmusok eredménye. Austintól Jellineken át Schmittig és napjainkig, a szuverenitás politikai-jogi értelme nem lehet se decentralizált, se deterritorializált. Szilágyi Péter mutat rá arra, hogy a szerzőpárnál kifejezett önellentmondás, amikor egyfelől transznacionális szuverenitásról, hatalmi piramisról, s annak csúcsán az Egyesült Államokról beszélnek, másfelől tagadják, hogy az új világrendnek lenne egy meghatározott hatalmi centruma. „Márpedig a szuverenitásnak nélkülözhetetlen eleme a politikai hatalom koncentrálttsága egyetlen hatalmi központban. A dekoncentrált, fragmentált szuverenitás nem szuverenitás, ahogy a feudális állam sem volt szuverén” (Szilágyi, 2004, 146. o.) Akik nem látják, hogy, a stabil társadalmi állapotok és egy működő jogrend körülményei között ki a szuverén, azoknak Carl Schmitt módszertani megközelítésére hívhatjuk fel a figyelmét. „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” - fogalmazta meg megvilágító erejűen, Politikai teológiájában (1922). Valóban, az atipikus, a rendkívüli helyzetek, háborúk, polgárháborúk, forradalmak, ellenforradalmak megmutatják, amit a normállforma (esetleg) eltakar. Szerzőpárnak a multitude-del, a sokasággal szembeállított új szuverénje, a Birodalom, abban a teoretikus gyengeségben szenved, hogy észrevétlenül egybecsúsztatja e két szintet. Így elesik a politikai hatalom cselekvő aktorainak, köztük a szuverénnek a cselekvőképesége, tetteiknek jelentősége. Ezáltal persze az uralmi-kizsákmányolási viszonyok is felpuhulnak. Az ún. immateriális munka nem a nagyüzemi koncentrálttság és hierarchia viszonyait, hanem a posztfordizmus - hálózatokként értelmezett - állapotait veszi alapul. Valóban, ez annyiban találó, amennyiben a munkafolyamatok jelentősen megváltoztak, s a népesség zöme a szolgáltatásokban (service) vagy éppen a vezetés, menedzsment, kommunikáció, a szakértői rendszerek szaktanácsadásával foglalkozik. A tudás alapú gazdaság és az információs társadalom sokféle szociológiai, kulturális, oktatási realitása

ellenére - politikai gazdaságtani szempontból - mégis az az ellenvetés tehető, hogy: 1. mindenféle tudás, információ áruformát ölt a kapitalizmusban, s így értékét sem határozza meg más, mint az értéktörvény. (Akkor is, ha felhasználása során a tudás-áru termék nem fogy el, sőt, a használatának tapasztalatával kollektív hozzáadott érték képződhet, amelyet azonban a magántulajdon módjára sajátítanak el, és védenek a jog eszközeivel). 2. A tudás áru és az információs áru előállítójának, termelőjének értékét - változatlanul - munkaereje árának, bármilyen magas árának, előállításához szükséges társadalmi ráfordítások határozzák meg, s nem az általa előállított szellemi jószág piaci értéke. A munkaérték elmélet a munkára, az absztrakt munkavégző képességre és a konkrét munkavégzésre, s nem pusztán a fizikai munkára érvényes¹¹. Ezek a problémák pedig megterhelik a Sokaság fogalmát. A Sokaság a globális hatalmi struktúrák legszélesebb, alsó foka, a nép. „Bár a Sokaság egyértelmű definíciója hiányzik a könyvből, feltételezhető hogy az a ,nép’ vagy a ,proletariátus’ fogalmak sokkal komplexebb, ellentmondásosabb, ,posztmodernebb’ utódja. Sokaságon voltaképpen nem egy alany, hanem a ,szingularitások erőtere’ értendő, amely önmagában sem homogén, és folytonos változásoknak van kitéve. Éppen ezért lehetetlen a Sokaság érdekeit feltérképezni vagy a Sokaságot közös cselekedetekre motiválni - s mivel a Sokaság a Birodalomnak szerves része, ezáltal megszűnik a hatalommal való szembenállás antagonizmusa is”. - foglalja össze egy kritikusuk (Buzogány, 2003, 58. o.). A klasszikus jogfilozófia, Kalliklész nyelvén: nem világos, hogy a sok gyenge mikor és mitől lehet képes arra, hogy szabályozásra készítse azt a kevés erőt, akik éppen erejüknel fogva uralkodnak?

Elvileg a nemzetállamiság lassú halála, a munkakapcsolatok és velük az emberi kapcsolatok átalakulása, humánus vágyakat megtestesítő hálózatai, köztük az affektív emberi kapcsolatok elterjedése, s a Sokaság kreativitása olyan forradalmi potenciálok hordozói, amelyeken egy jövőbeli Ellen-Birodalom alapulhat. A sokaság érdekeit látszanak

¹¹ Magyarországon rokonfelfogást képvisel Szalai Erzsébet, aki esszéjében szellemesen foglalkozik egy újszocialista alternatíva esélyeivel (2004, 98-114). Mivel a *tudás és az érzelem* ,árúk’ szociológiai karakterére is épít, az ezzel kapcsolatos kritikai felvetésünk az Ő elgondolására is érvényes. Mondjuk a matematikai képletek évezredek óta ún. ,hozzáférési’ tulajdonként kellene hogy viselkedjenek - tárgyuk senkié, de a szabályok betartásával mindenki képes használni, azaz hozzáférni, amittől nem fogynak el (109-110. o.) - sajnos mégsem ez a helyzet. Alkalmazásukkor osztják a társadalmi forma által meghatározott, uralkodó tulajdonviszonyok sorsát.

kifejezni a transznacionális szervezetektől és nemzetállamoktól is független szervezetek, NGO-k, akik egy globális civil társadalom humanitárius érdekeit képviselik. Túl a partikuláris érdekharcon, ők képviselik az emberiség mai lelkiismeretét, globális és univerzális érdekeit. Az Ellen-Birodalom legrealisztikusabb összetevője a valóban létező nemzetközi civil társadalom és ennek szervezetei. (Itt legfeljebb az a kérdés marad megvilágítatlan, hogy mi a szerepük, pontosabban miért nincs jövőbeli szerepük a jobboldali nemzetközi civil társadalmi szerveződéseknek?!). Végeredménybe arról, hogy *az állam és a tőke együttes eltűnéséhez*, a Sokaság felszabadulásához közelebbről és részletesebben hogyan jutunk, a politikai filozófiai esszé keveset mond, de az bizonyos, hogy *a globális kapitalizmus tendenciájában önmaga felszámolása felé tart.*

V. Epilógus

A globális kapitalizmus a tőkeviszony globális uralma nemzetállami szint fölött, ami a politikum erejénél fogva kivont olyan szabályozási tárgyköröket a nemzetállami szuverén fennhatóságából, melyek korábban egyértelműen oda tartoztak. A politikai (cselekvés) terrénját a be rendezkedés strukturális adottságainak függvényében - s ilyen az egykor nemzetgazdaságra épült nemzetállam, s a világgazdaságra épülő mai szuperstruktúra különbsége - a politikum jelöli ki. *A politikum megváltozása a politikai (és állami) szerepét és helyét is átstrukturálja.* A kérdés komplexitását a lényegre redukáltan azt mondhatjuk, hogy a világgazdaság uralmi viszonyai, szerkezete definiálja a politikumot, a politikum pedig a lehetséges politikai cselekvések mezőjét jelöli ki. A helyileg, nemzeti társadalmak szerint és regionálisan is tagolt világrendszer, amely az értékrendek, szociálpszichikai attitűdök, kultúrák, vallások, nyelvek és történelmi tapasztalatok sokféleségét termeli újjá, közvetlenül mégsem feleltethető meg a világgazdaság aszimmetrikus uralmi, függési viszonyainak. A politikai cselekvésnek és a politikai hatalom dimenziójának ezért relatív önállósága van az uralmi szerkezethez képest. Számunkra - teoretikus szigorúsággal szólva - nem Birodalom a birodalom, hanem a világgazdaság és a világrendszer kölcsönhatásos mozgása. Túljutottunk Schmittén és Lukácson.

Irodalom

Bayer József

1999 A politikatudomány alapjai Budapest. Napvilág Kiadó

Peter L. Berger - Thomas Luckmann

1998 A valóság társadalmi felépítése Tudásszociológiai értekezés
Jószöveg, (ford.: Tomka Miklós)

Bihari Mihály - Pokol Béla

1992 Politológia, Budapest (első kiadás)

Buzogány Áron

2003 A Birodalom nem vág vissza in. Eszmélet 58, 166-173

Duverger, Maurice

1982 Introduction á la politique Gallimard

1973 Sociologie de la Politique PUF

Foucault, Michel

1990 Felügyelet és büntetés A börtön története Gondolat, Budapest

1998 Az igazság és az igazságszolgáltatási formák Latin betűk Debrecen

Győrfi Tamás

2001 az Alkotmánybíráskodás politikai karaktere

Értekezés a magyar Iktománybíróság első tíz évéről INDOK, Budapest, 194 oldal

Leca, Jean

1982 La science politique dans le champ intellectuel français

In: Revue Française de science politique 4-5.

Herbert Marcuse

1982 Ész és forradalom Hegel és a társadalomelmélet keletkezése

Gondolat, Budapest (ford.: Dezsényi Katalin, Endreffy Zoltán)

Hardt, Michael - Negri, Antonio

2000 Empire 1018, Exils, Paris

Hegel, G. W. F

1961 A szellem fenomenológiája Akadémia, Budapest

Poulantzas, Nicos

1982 Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste
Maspero, Paris

Carl Schmitt

2002 A politikai fogalma Válogatott Politika- és Államelméleti tanulmányok (Fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. Kiss Lajos) Osiris - Pallas Stúdió - Attraktor, Budapest

Carl Schmitt jogtudománya Tanulmányok Carl Schmittről

2004 (A tanulmányokat válogatta, szerkesztette, az előszót, a bevezetéseket, az I. és a III. részt írta: Cs. Kiss Lajos) Gondolat, Budapest

Szabó Márton

1997 Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.
Budapest. MTA PTI - Scientia Humana

Szalai Erzsébet

2004 Az első válaszkísérlet Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Szigeti Péter

1995 Pluralista demokrácia - francia módra in: Az út maga a cél Társadalomelméleti tanulmányok MTA Politikai Tudományok Intézete
Budapest

Szigeti Péter 2002

A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. század államaiban in: Politika és Társadalom (szerk.: Bayer József) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest

Szigeti Péter

2003 A kormányzás, mint társadalmi tevékenység - a különböző szaktudományokban in: Trendváltások Tanulmányok (szerk.: Bayer József, Kiss Balázs) MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp.

Szigeti Péter

2004 A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél - a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikro szintjén in: Carl Schmitt jogtudománya Tanulmányok Carl Schmittől 338-357. o.

Carl Schmitt

1985 A pluralizmus, mint az állam felbomlasztásának elmélete

In: Bayer József - Hardi Péter: Pluralizmus Kossuth, Budapest, 128-133.o.

Touraine, Alain

1973 Production de la société PUF, Paris

Wallerstein, Immanuel

1976 Class-Conflict in Contemporary World-Economy in: Working Papers of Fernand Braudel Center XI, 7. p.

1980 A világgazdaság felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai; A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban in: Fejlődés-Tanulmányok 4. ELTE AJK Tudományos Szocializmus Tansz, Budapest 93-144 és 145-165

Weber, Max

1989 A politika, mint hivatás Medvetánc füzetek

1987, 1992, 1996 Gazdaság és társadalom A megértő szociológia alapvonalai 1. 2/1. és 2/3. kötetek (fordította: Erdélyi Ágnes) KJK, Budapest

„A politikáról úgy gondolkodnak,
mintha kívül állna az életen, pedig...”
G. B. Shaw

12. A kormányzás mint társadalmi tevékenység - szaktudományok és totalitásszemlélet

Szaktudományosság - a részproblémák belső munkamegosztás szerinti vizsgálata, négy tételben: I. tétel (alkotmányjog): a kormányzás politikuma bevallott, de kifejtetlen. II. tétel (jogelmélet): a kormányzás viszonya a joghoz és a jogállamisághoz. A szaktudományok közötti negatív hatásköri összeütközés üresen hagyott probléma-mezője. A kormányzás, mint az igazgatás irányítása. III. tétel (politikai szociológia): a kormányzás represszív/hegemón vagy poliarchikus természetű-e? Ki kormányoz és kinek az érdekében kormányoznak. A hatalom két arca. IV. zárótétel: a politizálódási folyamat és a kormányzás helye abban. A politika saját, sui generis szakszerűsége.

I. Probléma expozíció

A társadalmi folyamatokat vizsgáló tudományokat ma magas fokú szakosodás jellemzi. A kormányzással, mint sajátos társadalmi tevékenységformával is ez a helyzet, amennyiben számos tudományágnak képezi vizsgálati tárgyát. Nem szólva most a történeti, politikatörténeti stúdiumokról és bizonyos szóba jövő segédtudományokról (statisztika, gazdaságtan, pénzügytan stb.), a kormányzás kitüntetett vizsgálati tárgya a szociológiának, az alkotmány-jognak, az állam- és jogelméletnek és a politológiának egyaránt.

Kérdésfeltevésünk, hogy mit tudnak kezdeni ezek a szakjellegű társadalomtudomány-ok a kormányzással? Mi a mondanivalójuk róla, milyen szempontok szerint analizálnak, erő-feszítéseik és eredményeik ellenére miért érvényes ma is Shakespeare állítása: „Rejtély van, melyet kutató soha El nem ér - az állam lelkében, és Isteniben működik, sem-hogy a Szó vagy a toll feltárja valaha” (Troilus és Cressida 3. Felvonás, 3 szín).

Annyi bizonyos, hogy a kormányzás rejtélyei közül annak informalitása megszüntethetetlen. Utólag kutatható, érzékelhető kormányfők emlékiratainak tanulmányozásán keresztül, vagy akkor, amikor

tudós elmék válnak miniszterelnökké, s résztvevői-megfigyelői helyzetüket irodalmi formában tudatosítják. De a jelenkori összefüggések megértésében ezek a mód-szerek nem segíthetnek. Ezért nem az informalitás 'hálóinak' feltárására törekszünk tehát, ha-nem a kormányzás politikumának elméleti lokalizálására.

Ma nagyon is kérdéses: létrejöhet-e és hogyan megbízható integráció abban a politológiában, amely legújabban maga is arra hajlik, hogy az un. szakpolitikák nézőpontja jegyében tovább differenciálja ismerettárgyát. Ekként - egyfajta technicista szakszerűség jegyében - éppen az összefolyamatra, az egészre irányuló politikai tételezések minősége, a kormányzati cselekvések vesznek a semmibe. Nem gyümölcsözőbb-e, ha a 'techné'-t, a mesterségbeli tudást meghagyjuk a szakembereknek, akik nem politikusok, azért, hogy visszaadhassuk a politikusoknak saját szakszerűségüket - melyről persze legtöbbjük nem sokat tud -, érdekvezérelt és értékkötött szakszerűségüket, a politika immanens szakszerűségét. Machiavelli, Weber és Gramsci nyomdokain járva az utóbbi úton kívánunk haladni. Nem gondoljuk, hogy a szakpolitikákról mint hivatásokról lehetne és kellene beszélnünk, s azt sem, hogy a kitűnő „Politik als Beruf” (1919) óta, valaminő olyan posztmodern fordulat állott volna elő, ami miatt a tényleges változásokat a technokrácia politikai ideológiája jegyében kellene elméletileg kifejeznünk. Éppen ezért a kormányzást a nemzeti politika kialakításaként, a politizáció összefolyamatában fogjuk értelmezni.

II. Szaktudományosság: a részproblémák belső munkamegosztás szerinti vizsgálata, három tételben - alkotmányjog - jogelmélet - szociológia

1. tétel (alkotmányjog): a kormányzás politikuma bevallott, de kifejtetlen

Az alkotmányjog tudományában a kormányzás az egyik standard témának számít, akár a magyar, akár a nemzetközi irodalmat vesszük alapul. Az uralkodó megközelítésmód a közjog-ászok részéről elsősorban normatív, de bizonyos pontokon, mint látni fogjuk, szociológiai, igazgatástudományi és politológiai szempontok is felmerülnek. A magyar közjogi hagyományban a kormányzást Concha Győző, Magyary Zoltán és mások nyomán a végrehajtó hatalomnak a kormány által irányított

vertikális vonulataként írják le. A központi kormányzati szervtől lefelé húzódó vertikális vonulatot pedig két részre tagolják. Az egyiket maga a kormány valósítja meg, míg a másikat az általa irányított közigazgatási szervezetrendszer egésze. Utóbbira vonatkozóan „a közigazgatás első-sorban az általános szabályok egyedi esetre való alkalmazásából áll. A kormányzás ellenben a végrehajtó-megvalósító tevékenység legmagasabb szintű irányítása. Elemei közé tartozik a rendeletalkotás, az anyagi eszközökkel való rendelkezés s azoknak a - törvény keretei között történő - rendelkezésre bocsátása, a személyzeti politikai kérdésekben való döntés, a fegyveres erőkkal való rendelkezés stb.” (Sári, 2000:307-308.) Ebben a megközelítésben a kormányzás politikai elemei kibontatlanok maradnak, ugyanakkor, amikor a végrehajtó hatalom kormány általi irányítása tovább konkretizálható: horizontálisan és vertikálisan tagolt közigazgatási szervekre, szereplőkre és az ezek által megvalósított adminisztratív végrehajtásra. A magyar Alkotmány /35.§ (1)/ a kormányzást olyan taxatív felsorolással próbálja definiálni, amely egyfelől aligha mérítheti ki az összes kormányzati tevékenységet - épp ezért nem is taxatív, hanem pusztán exemplifikatív -, másfelől pedig nélkülözi az olyan generális politikai klauzulák alkalmazását, amelyeket más országok alkotmányai gyakran tartalmaznak. Így például az 1958-as francia alkotmány a kormányt egyenesen felhatalmazza a nemzeti politika meghatározására, a görög szerint a kormány meghatározza és irányítja az ország általános politikáját, míg a holland alaptörvény általános felhatalmazást ad a kormányzati politikai megtárgyalására és meghatározására. Ezek az alkotmányok tehát, szemben a magyar megoldással, egyértelmű utalást tartalmaznak a kormányzás politikai természetére nézve, természetesen anélkül, hogy azt bemutatnák. Ebben az implicit mozzanatban rejlik a kormányzás egyik rejtélye, s végeredményben nem alkotmányjogi, hanem politológiai kérdés, hogy ezt explicitté tegyünk. Az alkotmányjogtól és a közjogászoktól inkább az várható el, és ezt a feladatot teljesítik is, hogy egyrészt kidolgozzák a kormány alkotmányjogi helyét, tisztázzák kapcsolatát más kormányzati és közigazgatási szervekkel, elsősorban a törvényhozó hatalommal és az elnöki funkciót gyakorló személlyel vagy szervvel. Ezeket a kérdéseket a kormányzati rendszerek alaptipológiája (parlamentáris kormányzás, prezidenciális kormányzati rendszerek és félprezidenciálisak) tisztázásával, illetőleg a kabinet típusú brit, a kancelláriai típusú német (és magyar) kormányzati formákkal vagy a svájci kantonális demokrácia sajátos kormányformájának leírásával meg is te-

szik. Egy a kormányzást társadalomirányításként felfogó, tartalmi meghatározására tett alkotmányjogi kísérletet is érdemes számba vennünk: „A kormányzást, mint állami alap-funkciót, a modern alkotmányos demokráciákban a politikai hatalomgyakorlás egyik megnyilvánulásként olyan állami tevékenységfajtának tekintik, amelynek célja a társadalom irányítása, azaz olyan makropolitikai döntések kidolgozása és érvényre juttatása, amelyek megszabják a megvalósítandó legfontosabb állami feladatokat, valamint ezek végrehajtásának szervezeti, személyi és dologi feltételeit, továbbá megállapítják a végrehajtás ütemét, módját és el-lenőrzését, így mintegy meghatározzák az egész állami tevékenység irányát és tartalmát.” (Petrétei, 1996:219)

A kormányzás tartalmának kifejtése során Petrétei a makropolitikai problémákból indul ki: „Ezek közé azok a konfliktusok, megoldandó kérdések, illetve ezeket megjelenítő viszonyok és jelenségek sorolhatók, amelyek - a kormányzás vonatkozásában - politizálódnak, azaz az állami politika tárgyává válnak. (Kiemelés tőlem - Sz.P.) Ebben az értelemben valamely kérdés, probléma akkor politizálódik, amikor annak megoldásához a kormányzás körébe sorolható politikai művelettípusokra, sajátos politikai eljárasmódokra van szükség.” (Petrétei, 1996, 220). Majd megállapítja, hogy: „Az egyes részpolitikákban kialakított álláspontok összessége adja valamely állam kormányzásának összpolitikáját.” (1996, 222.).

Mindez csak akkor és annyiban igaz, ha az egész egyenlő részeinek összességével, tehát ha részt és egészt terjedelmi viszonyként fogjuk fel, ahogyan ezt az un. szakpolitikák hívei teszik. Viszont nem áll meg, ha az egésznek, mint egységnek nem terjedelmi, hanem minőségi karaktert adunk. Ekkor az egész, a totalitás, a kormányzati politika minősége egy terjedelmileg ha-tárolatlan univerzumban ölt, ölthet testet. Nyitott és nyílt maradhat a minősége, függetlenül attól a változó számú és területen fellépő problémától, amelynek épp ezért nem az összegzése. Az állam lelkében, a kormányzásban keletkező második rejtély lép elénk: egy strukturált, de nem határolt folyamatként kell felfognunk a kormányzást. Épp ezért az extenzionális logikai alapzatú normatív, jogtudományi megközelítés klasszifikációiba ab ovo van beépítve az, hogy számukra csak jelölhető, exemplifikálható, de nem kibontható a kormányzás politikuma. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy: „A kormányzás néhány fő feladata visszatérően megmarad, s ez az oka a miniszteri feladatkörök viszonylag szilárd történeti struktúrájának.” (Bayer, 1999, 136.)

Petrétei helyesen eljut addig a határértékig, hogy a kormányzást a politizációs folyamattal hozza összefüggésbe - itt Gombár Csaba 1983-as megoldására tesz utalást -, de a folytatás itt is a kettős vertikális vonulat másik ága, az irányítási és igazgatási tevékenység jellemzése felé megy tovább. Hogy mi a közelebbi tartalma a kormányzás társadalom-irányító tevékenységének, honnan jönnek a makropolitikai döntések, tehát miről és mit döntenek, erre nem ad és nem is adhat választ az alkotmányjog.

2. tétel (jogelmélet): a kormányzás viszonya a joghoz és a jogállamisághoz

Amíg az alkotmányjogot elsősorban a kormányzás, kormányzati rendszerek és a kormányformák összefüggései és közjogi keretei érdeklik, addig a jogelméletet döntően a kormányzás joggal való kapcsolata foglalkoztatja. Ez pedig egyfelől a jogalkotás és a jogalkalmazás kormányzásban játszott szerepének tisztázását igényli, másfelől pedig a jogállami minőségű és az ezt nélkülöző jogrendszerek kritériumainak kidolgozását. A jogállam tehát nem államforma, aminek megfelelné egy kormányzati rendszer, hanem egy olyan minőségű jogrendszer, amelynek követelményeit sem a kormányzásban, sem pedig a többi államhatalmi szerv tevékenysége során nem lehet megsérteni.

Azt, hogy milyen érvényességgel lehet felvetni a jogállamiság tartományt továbbá, hogy milyen történeti fejleményekből és milyen alapon lehet a jogállamiság kritériumrendszerét kidolgozni, a Rule of Law, a Rechtsstaat és a francia konstitucionalizmus összehasonlítása eredményeként, - monográfikus igényrel tisztáztuk „A jogállamiság jogelmélete” (Napvilág, 1998.) c. munkánk 3-6. fejezetében. Rámutattunk, hogy a forradalmi/ellenforradalmi helyzetekben, az Ausnahmезustand értelmében vett rendkívüli állapotokban eleve nem lehet szó jogállamról, s a kormányzás területe az a harmadik probléma, határeset, melynek alkotmányossági, törvényességi és jogbiztonsági követelményeit külön kellett diszkutálni. Azért, mert a kormányzásban is tetten érhető a politika joggal (és erkölccsel) szembeni azon autonómiája, amelyből azonban - jogállam esetében - nem következhet sem a jogszerűség, sem a törvényesség, sem az alkotmányosság materiális és procedurális követelményeinek a megsértése. Hanem „csak” alkotmányos keretek közötti kormányzás lehetősége, s haladó követelménye.

Így tehát most elemző figyelmünket nem a jogállamisághoz való viszonyra, hanem a kormányzás és a jog viszonyára kell fordítanunk. Induljunk ki Tamás András éles elméjű, ugyanakkor egyszerű érvelést használó megközelítéséből.

„A kormányzás közcélú irányító tevékenység: szervezettséget és szervezethez tartozó feltételeket. Sok más tulajdonsága is van, ezek nélkül azonban értelmezhetetlen. A kormányzás nem jogi tevékenység: tehát rendeltetése és célja közvetlenül sem nem jogalkalmazás, sem nem jogalkotás. A jogi tevékenység alapvető kulcsszava a jogviszony. A törvénykezés konkrét jogviszonyokkal, a törvényalkotás absztrakt jogviszonyokkal foglalkozik. A kormányzás kulcsszava az irányítás, a vezérlés. Ehhez lényeges fogalom pl. a „cél”, a „közcél”, a „szervezet”, a „közfeladat”, és igazán nem kritériuma pl. a „jogviszony”, vagy az „alanyi jog”. Természetesen fordítva is helytálló a megállapítás: általában az alanyi jog vagy a jogviszony tartalmi jellegzetességeit nem lehet feltétlenül leírni pl. az irányítás, a vezérlés, a közcél, a szervezet stb. fogalmainak az alkalmazásával. Egy magánjogi jogviszony - pl. az adásvétel, a kölcsön, a vállalkozás, a kártérítés jogviszonyai - meghatározása számára ezek a fogalmak használhatatlanok. Hasonló következtetésre lehet jutni a büntetőjogi viszonyokat illetően is.

A kormányzás nem független az érvényes jogtól: ha az lenne pusztán parancsolgatásból állna. Ha az érvényes jogra tekintet nélkül érvényesülhetne, a jognak mint norma-rendszernek jelentősége alig maradna. A kormányzás ugyanakkor lényeges szerint nem az alkotmány és a törvények alkalmazása vagy végrehajtása. Figyelemmel a kormányzati döntések tartalmára, azoknak egy része kétségtelenül egy törvény végrehajtásának is értelmezhető. Nagyobb részük azonban mégsem ilyen: hanem aktuális köz-céloknak az adott helyzetben ésszerűnek elképzelt megvalósításáról rendelkeznek... A kormányzás célracionális tevékenység, amelyet ugyan kötnek a törvények, de ahhoz szituatív és hasznos megoldásokat nem közölnek. A kormányzásnak nincs „törvény-könyve”, amely úgy lenne alkalmazható, mint pl. a bírói annyiban, hogy mi a működés szabályossága: és alig tartalmaznak eligazítást arról, hogy a tevékenység mennyiben lehet eredményes. Valamely irányításnak, vezérlésnek azonban mindig legalább két alapvető kritériuma van: az egyik a jogszerűsége a másik pedig az eredményessége. A mai világban a kettő csak együttesen fogadható el. A kormányzati tevékenység ezért nem jogi tevékenység. Nem az a lényege, hogy jogot alkot (mint a

parlament) és nem az, hogy jogot alkalmazzon (mint a bíróság). Ugyanakkor feltétele a törvény megtartása, és napjainkban igen gyakran alkalmazott eszköze a jogi szabályozás: a rendeletalkotás.” (Tamás, é.n. 116-117.)

A kormány, a központi végrehajtó hatalom rendeletalkotásának jogalapja azonban nehéz alkotmányjogi és jogelméleti problémákat okoz. Amikor ez alkotmányos vagy törvényes felhatalmazással történik, akkor nincs nehézség, mint ahogy a törvények végrehajtása értelmében született kormányzati rendeletalkotás esetében sincs. Amikor azonban nincs alkotmányos alap, mint ezt az Egyesült Államokbeli híres eset, *Youngstown* (1952) mutatja, illetőleg a mai prezidenciális és félprezidenciális kormányzati rendszernek azon helyzete, melyekben a végrehajtó hatalom alkotmányjogi autonómiája lényegesen nagyobb, mint a parlamentáris kormányzás esetében, akkor a törvényhozó hatalom könnyen elerőtlenedhet a kormányzathoz képest. A kormányzati irányítás cél- és értékracionális tevékenység, tehát nem jogi jellegű, de jogi keretek között (is) zajló tevékenység. Az anyagi erőforrások, politikai preferenciák, szervezeti és személyi döntések mellett normatív és egyedi intézkedések rendeleti úton történő realizációja.

Milyen nem formai értelemben vett jogállam kritériumok maradnak a megnevezett két esetkörben?

A jogelmélet absztrakciós szintjén a törvényhozási tárgykörök védettek és elhatárolhatóak a végrehajtó hatalom ennek alárendelt rendeleti jogalkotásától (noha ez az alkotmányjog konkrétabb, jogforrási szintjén már sohasem teljesen problémátlan).

Elvileg telepíthető a rendeletalkotás törvényességét és alkotmányosságát ellenőrző instancia. Például a lengyel jog-rendszerben az Alkotmánybíróságnak közvetlenül éppen a rendeleti jogalkotás felett van (csak) kasszációs jogköre. Ha a delegációt és ezt a két ellenőrzési pontot a modern jogállami törvényhozók és alkotmánybírák nagyvonalúan kezelik, akkor nem lehet jogállami minőségű jogról szó, csak jogról. Esetleg érvényes rendeletről, de nem annak helyes jogi alkotmányosságáról.

A kormányzásban a formális törvényességen - az aktusok és normák hierarchikus rendjén és az eljárási szabályok betartásán túl - csak az alkotmányosságnak való megfelelés materiális momentum. Ez utóbbi kontrolljának hiánya pedig a jogállamiság nélküli állam felé mutat. Ez esetben a kormányzás csak formálisan szorítható önkorlátozásra, ami

nem túl szoros korlát. Az 1958-as francia Alkotmány alkotmányjogi következetessége abban áll, hogy a törvényhozási tárgykörök szigorú taxációját (34.§.) megadva nemcsak hogy szabad kezet ad a kormánynak az ebbe a körbe nem tartozó (tehát nem törvényi útra tartozó) rendeletalkotásnak (37.§ /1/ bek), hanem azt még meg is védi a törvényhozó hatalomtól. Kormányrendelet hatás-körébe tartozó kérdést tehát a törvényhozás nem szabályozhat, nem vonhat el a végrehajtó hatalomtól. Ez összhangban áll azzal, hogy a francia Alkotmány - szemben mondjuk a magyarral - explicitté teszi azt is, hogy „A kormány határozza meg és irányítja a nemzeti politikát” (20.§./1/bek.), éles ellentétben az 1789 utáni követelménnyel, ahol a végrehajtó hatalomnak nem is volt saját jogalkotó pouvoirja. A forradalom után csak a népakarat letéteményese ruházhatott át jogalkotó hatásköröket a végrehajtásra. Ma, a félpreszidenciaális rendszer pedig a végrehajtó hatalom autonómiája mellett áll - noha jogforrástanilag a kormányrendelet nem állhat ellentétben ez esetben sem az Alkotmánnyal. Az alkotmányjog rugalmas kereteibe sok minden elfér. A jog ugyanis nemcsak önszabályozó mozzanatokot, hanem a rugalmas adaptáció technikáit is kiépítette (In concreto formális felhatalmazás, delegált hatáskör). De a törvényesség a végrehajtó hatalmat is köti. De iure biztosan, de facto: helye és helyzete változtatja. Nézzük Youngstown (1952) esetében hogyan. Itt a Supreme Court (Legfelsőbb Bíróság) a Kongresszus és az elnöki hatalom viszonyában három esetkört vizsgált.

1. Abból indult ki, hogy ha az Elnök a Kongresszus kifejezett vagy hallgatóságos felhatalmazásának megfelelően cselekszik, akkor hatásköre maximális, mert ilyenkor, de csakis ebben a körben, a szövetségi szuverenitás megtestesítője.
2. Ha az Elnök a Kongresszusi felhatalmazás nélkül dönt: akkor csakis saját független hatalmára támaszkodhat. Ilyen esetekben azonban olyan 'szürke zónában' cselekszik, ahol az Elnöknek és a Kongresszusnak esetleg párhuzamos a hatásköre, illetve ahol a ketjük közötti hatalommegoszlás bizonytalan.
3. Ha az Elnök a Kongresszus kifejezett vagy hallgatóságos akaratával ellentétes intézkedéseket hoz, akkor hatáskörének tartalma a minimumra csökken, minthogy ilyenkor csakis saját alkotmányos jogaira támaszkodhat, melyből le kell vonni a Kongresszus adott ügyre vonatkozó hatáskörét. (Youngstown Sheet & Tube Co. V. Sawyer

/The Steel Seizure Case/ 343 V.S. 579, 72 S.Ct. 863, 96 L. Ed. 1153 /1952./)

Témánk szempontjából csak a 2. és a 3. esetkör érdemel figyelmet, amennyiben az Elnök a vélelmezett törvényhozói felhatalmazás nélkül vagy egyenesen a Kongresszus kifejezett vagy hallgatolagos akaratával ellentétes intézkedéseket, rendeletet ad ki. Persze, hogy itt nincs szoros kontroll, de azért a bíróság itt is azt ellenőrizte az adott ügy, az acélipari társaság kormányzati lefoglalása kapcsán, hogy összhangban áll-e a Kongresszus és az Elnök közötti alkotmányos hatalommegosztással az elnöki rendelkezés. Kicsit dodonai az érvelés, mellyel az Elnök végrehajtó hatalmi jogkörét levezetik, azt azonban itt is kimondták, hogy 'a végrehajtó hatalmat a törvény szabályozza'.

Konklúziónk: az elnöki és a félprezidenciális rendszerekben a kormányzás politikai autonómiája a törvényhozó hatalomra vonatkoztatva még szélesebb, mint a parlamentáris kormányforma esetében, s ennek jogi kifejeződése a nem mindig tisztázott alapú elnöki rendeletalkotás.

III. A szaktudományok közötti negatív hatásköri összeütközés üresen hagyott probléma - mezője

Termékeny hiátushoz juthatunk el, ha összekapcsoljuk Polner Ödön (1935) negatív kormányzás meghatározását - mindaz, ami nem törvényhozás és nem igazságszolgáltatás, az a végrehajtás - a kettős vertikális irányítás jellemzésével. Mindkét úton a kormányzás explicite, mint végrehajtás, mint igazgatási tevékenység jelenik meg. Teljesen közömbös, hogy ez-után milyen részletességgel írja le az alkotmányjog és a köz-igazgatás-tudomány a végrehajtásban résztvevő szerveket vagy az igazgatási folyamatot vagy igazgatási ciklust (döntéselőkészítés > döntés > döntésvégrehajtás > ellenőrzés > új döntés előkészítése > és így tovább), éppen az maradt megoldatlan, hogy megmagyarázzák a kormányzás két vertikális vonulatának, a politikai és az igazgatási mozzanatnak egymáshoz való viszonyát. Ez pedig megoldható, ha a kormányzást az „igazgatás irányítása” formulával jellemezzük, Cs. Kiss Lajos és Fehér József weberianus ihletettséggű munkája nyomán (1988), akik a politikát az „igazgatás igazgatása” formulával jellemezték. Megközelítő, s nem kimerítő meghatározásukat tovább fogjuk specifikálni és konkretizálni.

Mit jelent a két vertikális mozzanat közvetítése, szintézisre hozása, összekapcsolása, figyelembe véve az irányítás és igazgatás közötti

igazgatástudományi distinkciót? A probléma pontos és jó összefoglalását találtuk a Magyar Nagylexikonban (10. kötet Budapest, 2000, 21.)

„Az irányítás jogi és szociológiai értelemben a hierarchikus

közigazgatás jellegzetes módszere, amely alapján a felettes közigazgatási szerv befolyásolhatja, ill. meghatározhatja az alárendelt közigazgatási szerv tevékenységét. A hierarchikus igazgatásban az irányítás alapja az, hogy a felettes szerv hatásköre magában foglalja az alárendelt szerv hatáskörét is. Ezek elválasztása a hierarchikus igazgatásban egyszerű technikai munkamegosztás. Alá-fölérendeltségi viszonyok hiányában irányításról nem lehet beszélni. Ennek megfelelően a közigazgatás nem alkalmazhat irányítási eszközöket az állampolgárokkal és - kevés kivételtől eltekintve - a gazdálkodó szervezetekkel szemben. Az irányítás nem jogi és jogi eszközök alkalmazásával valósul meg. Nem jogi irányítási eszközök az alárendelt szervezeteknek adott tanácsok, vélemények, instrukciók. Ezek általában megelőzik vagy kiegészítik az irányítás jogi eszközeit. Jogi eszköz az alárendelt tevékenységének - általános érvényű - szabályozása. Ilyen pl. a jogi iránymutatás. Az irányítás széles körben alkalmazott részjogosítványa a konkrét utasítás, amelynek az utasított engedelmeskedni tartozik. Az irányítási jog birtokosát általában megilleti az egyedi döntés lehetősége. Ennek keretében az adott ügy elvonható az alárendelt szervtől azért, hogy a döntést a felettes hozza meg. Mindig része az irányításnak az aktusok felülvizsgálata, amelyek alapján az irányító az alárendelt szerv már meghozott döntését jogszerűségi és célszerűségi szempontból felülvizsgálhatja, s a döntést megsemmisítheti vagy megváltoztathatja. Az irányításhoz az alárendeltre irányuló széles körű ellenőrzési jogosultság is társul.”

Az irányítás fogalmának pedig az igazgatás a komplementere, abban az értelemben, hogy cél-tudatos emberi tevékenység valamely szervezet folyamatos, zavartalan működtetésére, mely tevékenységet bizonyos ügyrendben végeznek az igazgatottak. Olyan szervezeti funkció, amely a feladatok realizálását segíti elő, még pedig előkészítő, tervező, szervező rendelkező és adminisztrációs tevékenységgel. Ebben az értelemben „az igazgatás irányítása” a kormányzás, mert a magasabb fokú szerv a kormány, a hierarchikusan alárendelt államigazgatást irányítja, úgy hogy az politikai céljaival összhangban igazgasson.

A kormányzati rendszerben - amely a kormányzásban résztvevő központi állami szervek egymáshoz való viszonya (Petrétei, 1996, 223.) -, a kormányzati modellekben és a köz-igazgatás központi irányításában

egyaránt jelen van egy érdekkötött, cél- és értékracionális telos, amelyet az alkotmányjogi, közigazgatási jogi, jogelméleti és igazgatástudományi leírás is csak érint, vagy éppen áttolja saját illetékességi területéről az explicit választ egy másik szaktudományéba. Így aztán egyik sem oldja meg, legfeljebb jelöli, hogy materiális értelemben hogyan artikulálódik az igazgatás irányítása, a kormányzás politikuma. A részrendszereket vizsgáló szaktudományosság negatív hatásköri összeütközésének tipikus példájával van tehát dolgunk (Lukács György), amelyet csak a konkrét totalitás módszertani követelményével látunk meghaladhatónak. Tetten érhető-e és hogyan a politikai tudományokban a politizálódási folyamat? Nézzük először a politikai szociológia választát, majd azután a sui generis politológiai megoldást.

3. tétel (politikai szociológia): a kormányzás represszív-hegemón vagy poliarchikus természetű-e?

A politikai szociológiában leghagyományosabban a „ki kormányoz?” és a „kinek az érdekében kormányoznak?” kérdéseit szokták elemezni. Az analízis ezen szempontjai az antik-vitástól, magas színvonalon teoretizálva Arisztotelész államforma tanából erednek, a válaszok és a módszertan azonban már igencsak különböző - mondjuk az arisztokratikuselitista szerzőknél, a pluralistáknál, a pluralizmus kritikus „elitistáknál”, és a marxistáknál. Egyelőre Amerikánál maradván, induljunk ki az elitistákpluralisták közötti híres vitából, amelyet C. Wright Mills fellépése váltott ki. Ő a kritikai szociológia kereteiben nemcsak fogalmilag, ha-nem empirikusan és történetileg is megalapozta elméletét. Eszerint a hatalom egy szűk körű elit, a gazdasági, politikai és katonai rend felső rétege kezében van, azokéban, akik az osztályadalmi jelentőségű döntéseket hozzák.

„Az uralkodó elit és egysége lényegileg a gazdasági, a politikai és a katonai szervezetek fejlődésének egyöntetűségén s érdekeinek azonoságán alapszik. De ugyanígy alapját képezi az uralkodó hierarchiák legfelsőbb köreinek származásbeli és szemléletbeli hasonlósága is, valamint e körök tagjainak társadalmi és egyéni keveredése. Az intézményes és pszichológiai tényezőknek ez a találkozási világot megmutatkozik a három intézményes renden belül és az e rendek között lejátszódó intenzív személycserékben, valamint a „kijárók” magasabb szintű befolyásolási akciókkal kapcsolatos szerepének megnövekedésében. ...

Az elit lényeges alkotóelemei merőben személytelen tényezők.” (1972, 298-299.) Az uralkodó elit a modern kapitalizmus nagy intézményeivel, a hierarchiák csúcsain lévő parancsnoki posztokkal, szerepekkel, érdekegybeesésekkel áll összefüggésben, s ezt az intézményes oldalt egészítik ki pszi-chikai, szocializációs, társadalmi és személyes kapcsolatok. Mills tehát konfliktusosnak ábrázolta az uralkodó elit és a társadalom viszonyát. Vele szemben lépett fel Robert Dahl (1958). Szerinte és más pluralisták (például S. M. Lipset) szerint egy modern, pluralisztikus rendszerben a hatalom diffúz módon oszlik meg a közösségekben, s ezért a kormányzati hatalom leggyakrabban ad hoc koalíciók formájában ölt testet. A társadalmi pluralizmus - bizonyos feltételek között - leképződik szervezeti és intézményi pluralizmussá, s a szervezett erők közvetve-közvetlenül versengenek a kormányzati hatalomért. A konfliktusos pluralizmus az uralkodó tagolódási forma, s noha a mértékek országonként és történetileg nagyon változóak, az ideáltípust - a hegemón rendszer ellentétéként - a poliarchia testesíti meg. A következetes pluralizmus vezet a poliarchiához, ahol a változó egyenlőtlenségek a természetes állapot. Olyannyira, hogy nincs is többségi uralom - búcsút inthetünk tehát a demokrácia hagyományos fogalmának - mert a magas fokú szervezeti pluralizmus mellett a kormányzat összetétele és a kormányzás tartalma egyaránt permanensen változik. Ez a váltakozás vezet az integrációhoz. A kormányzás azért és annyiban demokratikus, mert a kormányzó elitek nyitottak, alulról be lehet törni soraikba.

A szervezeti nyomásnak, érdekérvényesítésnek kitett kormányzatok erős és sokféle közvetett befolyás alatt állnak, amely elől nem térhetnek ki. Ezért formulázza Dahl a pluralizmust úgy, hogy: „Azonban ha a vezetők vezetnek, egyszersmind vezetettek is”. (1985, 209.) A nem államcentrikus, hanem a különböző társadalmi befolyásokat, érdekérvényesítési mechanizmusokat a helyi és központi kormányzással összefüggésbe hozó álláspontokat azonban mások is empirikus tesztnek vetették alá, s ellentétes eredményre jutottak .

A pluralistákkal szemben az elitisták két fontos ponton léptek fel kritikailag. Egyfelől elvitatták a rendszer nyitottságát, azt, hogy az elitek és kormányzó koalícióik - váltakoznának. Az elit kemény magja alig-alig változik, noha a holdudvarában ettől még lehetnek mozgások. Mills (1972, 296-97.) azt mutatta ki, hogy a politikai, gazdasági és katonai intézmények objektív érdekei sokrétűen találkoznak az uralkodó elitben. Kitéüntetett a katonai-ipari komplexum szerepe az amerikai

kapitalizmusban, amelyben a tömegtársadalommá átalakult embereket az uralkodó elit tartja kézben. Épp ezért a vezetettek nem vezetnek - a radikális polgári demokrácia iránt létező igényt a rendszer nem teljesíti. A Bachrach - Baratz szerzőpár viszont már Dahl 1961-es klasszikus művével (*Who Governs?*) polemizált. Hasonlóan Millshez, ők se látták empirikusan (New Havenben) igazolhatónak a versengő és cserélődő elitekről szóló helyzetleírást. A zárt vagy nyitott elitek vita-kérdése mellett azonban rámutattak egy fontos, továbbvivő módszertani problémára: a hatalomnak két arca van (*Two Faces of Power*), s ebből a pluralista döntés- és befolyásvizsgálatok csak az egyikhez férnek hozzá. Ahhoz, ami látható és mérhető. A „ki kormányoz, ki uralkodik a pluralista demokráciában” kérdését Dahl a közvetlen és a közvetett befolyás szempontjából vizsgálta, tehát nemcsak a vezetők, hanem az állampolgárok közvetett befolyásmódjait is. Mivel azonban a hatalom forrásait, alapjait, strukturális előfeltételeit nem elemezte, csak a folyó ügyekben a részvételi módozatokat, ezért mindig csak a rutinszerű, a strukturális status quo és annak keretei között maradó, elvitatható ügyeket nézte. Következésképp nem nézte és módszerével nem is nézhette azt, ami nem válik döntés tárgyává, ami nem vitatható az adott rendszerben. Dahl és a pluralisták számára a HATALOM=DÖNTÉS, azt nézik, kik, hogyan, milyen részvétel és közvetett befolyások hatására döntenek. Hogy a döntést-nem hozásnak, amit status quo csoportok akár irányíthatnak is, lehet dinamikája, hogy nem mérhető, elhallgatott vagy látens elemek hatnak, s ekként valóságossá válhatnak, ez szükségszerűen kiesik a pluralista módszertanból. (Dahl 1985, 212-224.)

A szerzőpár Dahl-kritikájától függetlenül mondhatjuk, hogy egy uralmi rendszernek éppen a tabuk, a meg nem kérdőjelezhető feltétlen elvárások jelölik ki strukturális előfeltételeit, határait. Maguk a működő intézmények és az érvényes normák lehetetlenítenek és lehetetleníthetnek el kérdésfeltevéseket, tematizációkat, igényeket, szükségleteket. Claus Offe éppen a modern tőkésállamok struktúraproblémájaként elemezte a módszeres elintézménytelenítés jelenségét. Kétféle - területi és intézményi - összefüggésként konkretizálva vitte tovább a „nondecisions” fogalmát. Egy politikai rendszer, melynek a kormányzat is része, represszív jellege mutatkozik meg abban, hogy de facto kivon bizonyos cselekvési területeket a közhatalom hatóköréből. Ezek a területek érinthetetlennek és természetadtának számítanak, s épp ezért beszámíthatlanok maradnak azok a partikuláris érdekek is, melyek e

kivont területeken lépnek fel. A politikai intézmények uralmi jellegét pedig az mutatja, ha a különböző társadalmi szükségleteknek, érdekeknek, akarati törekvéseknek intézményesen súlyozott, szelektív esélyei vannak a rendszerben való érvényesülésre, vagy pedig egyenesen strukturális adottságoknál fogva elérhetetlen számukra a politikai rendszer. (Offe, 1972) Konklúzióink: a kormányzásban meg nem vitatott vagy a politikai rendszerben eljelentéktelenített, latens érdekek tehát egyrészt uralmi jellegűek, másrészt a rendszer természetének, határainak megértésébe beszámítandóak.

4. zárótétel: A politizálódási folyamat és a kormányzás helye e folyamatban

Eddigi elemzéseink eredményeképpen eljutottunk ahhoz, hogy a kormányzás politikai tartalma abban a politizációs folyamatban alakul ki, amely strukturált, de nem határolt: bármilyen terület, kérdés, probléma a kormányzati politika hatókörébe kerülhet, de nem minden kerül oda. Mi és hogyan strukturálja a politizációs folyamatot a két lehetséges véglet között, a pánpolitizáló („minden ami él és mozog - politikai”) és az arisztokratikusan leszűkítő (a kormányzás kitüntetett, nevesíthető feladat és funkcióösszesség) felfogás között? - ennek a mechanizmusát kell feltárnunk. Annyi bizonyos, hogy a politika nem egy kívülálló entitás, a társadalom életétől független, második önteremtő természet, mint a műalkotások világa, ha-nem éppen a társadalmi valóság szakadatlan mozgása közben keletkező lehetőségek - Kossuthnal szólva - egzisztenciák praktikus valóra váltása.

Alapvető tézisünk szerint a politikai tagoltság közbenső és közvetítő helyet foglal el a társadalmi és gazdasági alaptagoltság és a közhatalom között. Mi e sajátos közvetítés tartalma, melyek irányai és mi az eredménye? Kétirányú, alulról felfelé, a társadalmi léttől a szellemi szféráig és felülről lefelé, az eszmék erejétől a hatalmi döntéseken keresztül a társadalmi kapcsolatokig futó determinációs folyamatok eredményeként áll elő a politikai tagoltság. Az alulról felfelé futó, objektív adottságokra épülő determinációs sorok a munkamegosztásban, tulajdonban, birtoklásban, elosztásban és a tárgyiasult szellemi-kulturális viszonyokban keletkező érdekek politizációját, akarati tartalommal való artikulációját jelentik, amelyek különböző módokon és mértékben, de mindenkor ideológiailag (és a tradíciók felől) racionalizáltak. A felülről lefelé

futó determinációs sorok a hatalmi aktivitás és döntések hatásán és ideológiai racionalizálásán, indoklásán és elfogadtatásán keresztül talál-
nak politikai szövetségesekre az érintett alanyok körében, hogy megvál-
toztatva a fennálló társadalmi viszonyrendszert, e transzformációs fo-
lyamat létalapját, a folyamat új alapról és determinációval kezdődjék
előlről. A politikai tagoltság a társadalmi lét különmemű, relatíve auto-
nóm, mert egyidejűleg függő és független komplexuma, objektivációs
formája, amely nemcsak a gazdasági és szociális tagozódástól, hanem a
primer, közvetlen érdektagságtól is eltér.

Miért? A magyarázat három faktorát kell kiemelnünk. Egyrészt az
akaratlagos, tudati-ideológiai faktort és a hagyományok helyzetérzékelő
és artikulációt befolyásoló szerepét, továbbá a hatalmi-kormányzati té-
nyező integráló-dezintegráló tevékenységét, harmadrészt pedig azt,
hogy a mindenkor itt és most helyzetek a politikai tagoltság alanyait al-
ternatíva elé állítják. A mi a teendő döntési, reagálási kényszere elé,
ahol a nem cselekvés is konzekvenciákkal jár. A kormányzati politika
pedig mindig döntés, vagy a nem-döntés értelmében vett állásfoglalás a
különböző alternatívák között.

A parlamentáris kormányzati rendszerben ugyanazon főhatalom dönt a
felvetődő alternatívákról, mert a parlamenti többség és a kormányzat po-
litikai minősége azonos, míg prezidenciális rendszerben az elnök a szö-
vetségi hivatalokon keresztül kormányoz (és ehhez kell elnyernie azon
törvényhozás támogatását, amelyet más választásokon, s eltérő
legitimációval hoztak lét-re). A kormányzati politika *genus proximuma*
tehát a politikai tagoltság, amiben a kormányzás felülről lefelé ható, al-
ternatív tételezéseket, döntéseket és nem-döntéseket valósít meg: ez a
differentia specificuma. Döntésének vagy nem döntésének mindenkor a
következmények felőli mérlegelés adja meg az értelmét, közel se vulgá-
risan, hanem a szándéketika és az eredményetika egybeérésének, a fele-
lősségteljes politikusi hivatásnak weberi értelmében (1989, 81, 84-86).
A kormányzati szervek politikumának - lévén állami szervek - *conditio*
sine qua non-ja, hogy a törvényes erőszak monopóliumának birtokosai-
ként járnak el, s ezzel, mivel a legális kényszerítés - ténylegestől a po-
tenciálisig terjedő - eszközrendszere áll rendelkezésükre, s ennyiben si-
kerre tarthatnak igényt, szemben a politikai tagoltság egyéb szereplői-
vel, a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzékkel, amely materiális
céljai realizációjához nem rendelkezik impériummal. (A pluralizmus
elméletekben ez a különbség gyakran elrelativizálódik - holott a

kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a „sikerre tarthat igényt” nem jelent és jelenthet omnipotenciát, s az államcentrikus felfogás oldható a pluralisztikusan szerveződő politikai universumban, de nem eliminálandó. Ahogyan a politikai rendszer fogalmak is roppant problematikusak, ha nem tisztázzák kapcsolatukat az államisággal).

A kormányzati politika politikai tagoltságra - követelésekre, támogatásokra - adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika szelekciós viszonya ezekre a területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

ad1. többféle szakterület - gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. - szakmai racionalitása ütközik egymással, vagy pedig,

ad 2. azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szakszerű megoldás kínálkozik.

Ami pure et simple szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándékaitai túlfűtöttség vezet, anélkül, hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika - kedvező esetben - tehát nem az akarnok dilettánsok és dilettantizmus világa. Ha viszont nem lenne fentebbi ad 1 és ad 2 esetkör, akkor ab ovo nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást, mint olyat, aminek megvan a maga - az adott tárgyi területhez, kérdéshez képesti - saját szakszerűsége, amellyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika per definitionem az, hogy a különböző szakrationalitások ütközése vagy pedig az azonos területen fellépő egyenértékű megoldások következtében a kormányzatot nyomja a döntés (nem-döntés) súlya, s a meghozott-elnapolt cselekvést konzekvenciái felől kell mérlegelnie. Így a nem-döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (Systembezogen, rendszerfüggő mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember dönteni helyette, ebben nem váltja ki az un. szakpolitika a politikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztencia módja. Ebben a minőségében nem helyettesíthető, váltható ki a technokráciával, s ezért és ennyiben irányítja az igazgatást, végrehajtást.

Azt, hogy egy kormányzati politika mikor, milyen stratégiai és taktikai döntéseket állít munkája előterébe, amelyekkel az általa szándékolt társadalmi érdekkihatások pályáira tereli az emberi, szervezeti magatartásokat, ebbe mindig belejátszik ideológiája: a valóság feldolgozásának azon formája, amellyel tudatossá és cselekvőképesé kívánja tenni saját praxisát. A kor uralkodó eszméi (Eötvös József) ezért nagymértékben hatnak, de ahhoz, hogy a kormányzati politikát befolyásolhassák, ehhez nem elégséges a tudományos döntésbefolyásolásra gondolnunk. A tudománynak ugyanis a saját síkján olyan differenciált belső kritériumrendszere és módszertana van - s ez legtöbbször nemcsak az elméleti és alap kutatások, hanem gyakorta az alkalmazott tudományok esetében is így van -, amit a politikus közvetlenül nem vagy nem igazán tud használni. Ezért és ennyiben bár nélkülözhetetlenek, de korlátozottak maradnak a tudományos-döntésbefolyásolás lehetőségei.

Szükség van egy metamorfózisra ahhoz, hogy a kormányzati döntések alapjává válhasson a tudomány. Példák erejével szólva: így volt ez a szervezett kapitalista fok keynesiánus jóléti államát megalapozó kormányzati politikák esetében, így volt ez az államszocialista kísérletek extenzív fejlesztési politikáját jelentő eredeti szocialista felhalmozási periódusban, s így van ez ma is, a kínálati gazdaságtan vezérelte államtalánító, dereguláló kormányzati politikák közepette is.

Gazdasági és társadalompolitikai doktrínák, orientációk jegyében hoznak a kormányzatok felülről lefelé irányuló tételezéseket, melyek kormányzati tevékenységük differentia specificumát alkotják. Olyan érték- és célracionális tételezéseket, amelyek sohasem spontán-tudattalanok, amelyek a törvényhozást, a közigazgatást és a végrehajtást hozzák mozgásba, és a felvetődő és artikulálódó alternatívák közül mindenkor a következmények, a „siker” esélye felől szelektálnak.

Épp ezért a politikai döntés mindig ideológiai tartalmú, hiszen célok felől és értékek felől vezérelt mozgásokat indít el: érvényes elvárásokat közvetít a társadalmi és gazdasági cselekvők számára. Viszont a kormányzati döntéseknek a siker, a várható következmények felőli mérlegelése közel sem jelentheti azt, hogy a társadalmi gyakorlatban a döntések, az irányítás ahhoz az eredményhez vezetne, amelyet a kormányzati politika előzetesen nekik tulajdonít:

Egyrészt azért, mert nemcsak célracionális (Zweckrationalität) döntésekről van itt szó, ahol az adekvát eszközhasználat biztosítja az eredményt, ha a tételezés összhangban állt a valós feltételekkel,

körülményekkel, hanem értékracionális mozzanatokról (Wertrationalitát), ahol a tapasztalati, orientatív elvárások mozgatják a cselekvéseket, anélkül, hogy azokba az alkalmas eszköz használata be lenne kódolva.

Másrészt a cél és értékracionális tételezések (egyedi és normatív intézkedések, döntések, erő-forrás áthelyezések stb.) összhatásukban mindig szándékon túli következményekhez (is) vezetnek.

Az a felelősségteljes, s nem kalandorpolitika, ami sikerességre tarthat igényt Webernél, az a döntés néhány főbb következményének, láncszemének megragadását jelenti, de ez a sikeres kormányzati politika sincs abban a helyzetben, hogy az össz folyamatot uralja. A főhatalmat gyakorló kormányzat sincs tehát a jó Isten helyzetében, nem Mindenható. Tételezései bár az egészre, az össz folyamatra irányulnak a társadalmi cselekvések irányításával, de közvetett hatásaik kiszámíthatósága nem terjed ki az általuk indukált összhatások kontrolljára. Szociológiailag szólva: a kormányzati tételezések manifeszt funkciójával együtt jár látni és diszfunkcionális elemek nem szándékolt hatása. Persze ami fő vonalában a tételezésnek célja, szándékai szerint alakítja a gazdasági és társadalmi folyamatokat, azt a kormányzati politika ténylegesen is irányítja, de nem uralja, nem teremthet egy csapásra új (más) világot. A valóság össz folyamatát nem lehet sem kívülről-felülről, transzcendens létezők által, sem belülről, kormányzati hatalomgyakorlással uralni, csak a politizációs folyamatban az adaptáció mellé bevinni a kormányzás eszközrendszerével az adott feltételek között keletkezett reális lehetőségekre épülő, aktív változtatásokat.

A kormányzás olyan aktív adaptáció, melynek logikailag a politikai tagoltság és a parlamenti erőviszonyok a legközelebbi nem fogalma, ontológiailag fundáló megalapozója, megkülönböztető ismérvét pedig az a felülről-lefelé irányuló, átformálva differenciáló tételezés adja, ami - szemben a megalapozó viszonyok spontaneitásával - soha sem spontánul-tudattalanul hat, hanem mindig a következmények felöli mérlegelés, a szakterületek racionalitásán túllévő, sajátlagos politikai racionalitás jegyében megy végbe. Ennek kiemelt eszköze a gazdaság és társadalompolitika, amely társadalomirányításként a költségvetésen keresztül manifesztálódik, illetőleg az adott kormányzat jogpolitikája, amelyet a törvényhozásban (jogalkotásban) és a jogalkalmazásban érvényesít, jogi és nem jogi (forráselosztás, humánpolitika, reálaktusok) eszközrendszerrel.

A kormányzati politika felülről lefelé futó beavatkozása (az igazgatás és a végrehajtás irányítása, II. összefüggés) mindig előfeltételezi az alulról-felfelé futó, fundáló politizációs folyamatot (I-es determinációs sort). A politizálódást megalapozó gazdasági és társadalmi viszony-latok, tagozódások nélkül tehát nem jöhetne létre a felülről lefelé differenciáló, valószínűsítő lehetőségeket kifejlesztő és realizáló kormányzás. II. előfeltétele I megléte, a kormányzás elő-feltétele a politikai tagoltság, de a II. mindig többletet hordoz I-hez képest: tételezéseivel, döntéseivel vagy integrálja, egyensúlyba hozza a különböző politikai erőket, pártokat vagy pedig, éppen ellenkezőleg - Divide et impera - a dezintegrálódás irányába rendezi át a politikai tagoltságot. Ha és amennyiben a kormányzat nem képes politikailag integrálni vagy nem képes a dezintegráltak felett hatalmi eszközökkel uralkodni, akkor vele szemben szerveződik át a politikai tagoltság, s annak ismert jelensége, a negatív egység lép fel. Kormányon maradni vagy ellenzékbe kerülni, (esetleg múlttá válni, egész a széthullásig). Ez a kormányzás politikai jellemzése.

Irodalom

Bayer József

1999 A politikatudomány alapjai Napvilág, Budapest

Cs.Kiss Lajos - Fehér József

1988 Az igazgatás igazgatása Társadalomtudományi Intézet (Kézirat)

Birnbaum, Pierre

1982 La logique de l'État Fayard, Paris

R. Dahl

1958 Critique of the Ruling Elite. American Political Science Review 3.

1985 Ki kormányoz? In: Bayer, J. -Hardi, P.: Pluralizmus Kossuth.

1985 Még egyszer a pluralizmusról

In: Bayer, J. -Hardi, P.: Pluralizmus Kossuth.

1996 A pluralista demokrácia dilemmái Osiris, Budapest

JATE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék

1997 Kelet-Európa új alkotmányai

Lukács György

A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet (Szisztematikus fejezetek) Magvető, 1976.

C. Offe

1972 Politische Herrschaft und Klassenstrukturen. Zur Analyse spätkapitalistischer Gesellschaftssysteme In: Kress, G.- Senghass, D. Politikwissenschaft Frankfurt.

1977 Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Suhrkamp.

Peters, B. Guy

2001 Kormányozhatóság (governability)

In.: Politikatudományi Enciklopédia (szerk.: V. Bogdanor) 307-308.

Petrétei József

1996. Kormányzás és kormányzati rendszer In.: Válogatott fejezetek a rendszeres alkotmánytan köréből Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs

Polner Ödön

1935 A végrehajtó hatalom a magyar alkotmányban Budapest

Rockman, Bert

A. 2001 Kormányzat (government)

In.: Politikatudományi Enciklopédia (szerk.: V. Bogdanor) 308-312.

C.W. Mills,

1972 Az uralkodó elit Gondolat (2. Kiadás) Budapest.

1970 Hatalom, politika, technokraták KJK Budapest

Sári János,

2000. Kormányzás - kormányzati rendszerek - kormányformák

In.: Alkotmánytan (szerk.: Kukorelli István) Osiris

Szigeti Péter - Takács Péter

1998 A jogállamiság jogelmélete Napvilág

Tamás András é.n. Állam- és jogelmélet Unió**Weber, Max**

1989 A politika, mint hivatás Medvetánc Füzetek

13. Hegemónia értelmezések a globális kapitalizmus korában

A politika globális alakítása - globális világkormány nélkül történik (J. Stiglitz). Hogyan lehetséges ez? Imperializmus és Birodalom. Válasz a világrendszer kutató iskola álláspontjáról. Világrendszer: a világgazdaság és a világtársadalom kölcsönhatásos mozgásának eredménye. A hegemonia fogalma, területi összetevői és a csúcshegemonia. Összefonódott hegemonia - megosztottsággal.

Bevezető

Az Eszmélet nemzetközi konferenciájának hallgatósága előtt¹ aligha kell bizonyítani, hogy számos hegemonia interpretáció létezik, közel se véletlenül: új történelmi helyzet van, a globális 'szabadverseny' kora, ez szüli az interpretációk sokaságát (pl: ma már az államszocialista kísérletek vereségében sem nehéz retrospektíve meglátni, a globális tőke előretörésének erejét). Fenomén lett a birodalom koncepciók reneszánsza - pedig nincs egy központból vezérelt birodalom, á la antik Roma, viktoriánus angol gyarmatbirodalom, cári Oroszország vagy éppen Habsburg Monarchia, hanem *a politika globális alakítása - globális világkormány nélkül történik*. Metaforikus, analogikus értelemben persze elmegy a birodalom terminus, de sem teoretikusan, sem stratégia alkotás szempontjából nem állja meg a helyét, félrevezető.

(Hogyan lehetséges globális 'szabadverseny'? Hogyan lehetséges, hogy a politika globális alakítása - globális világkormány nélkül történhet. Szűkebb témám közvetlen környezetét érintő alapkérdések ezek, melyekre itt nem térhetek ki. Megtettem ezt monográfiámban, amelyre ez az előadás nagymértékben támaszkodik²).

¹ Elhangzott 2005. október 16-án Budapesten.

² Világrendszernézőben. Globális 'szabadverseny' - a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma Napvilág, Budapest, 2005

A sok létező közül eredetileg három jelentős teljesítmény elemzésére gondoltam:

a lenini imperializmuselméletet aktualizáló törekvésekre, a hegemonia, mint imperializmus. Képletesen szólva: ez egyfajta kemény, 'hard' koncepció, mert a gyarmatosítás, nemzeti elnyomás szubjektíve akaratos fejleményeit állítja előtérbe. Itt a hegemonia imperializmus: terjeszkedés, katonai elnyomás és a gazdasági függéshódításhoz kötődő tényeinek előtérbe állításával. Nyugaton (pl. J. Petras) és Magyarországon is vannak, akik a lenini imperializmuselméletet aktualizálják, s mivel kétség kívül a mai világrendszernek is vannak imperialisztikus vonásai, nem is alaptalanul. Tiszteletreméltó Rozsnyai Ervin elemzése, aki „Az imperializmus korszakváltásai”-ként (2002) elemzi a magán- és állammonopolkapitalizmus után a transznacionális monopolkapitalizmust, új jelenségekre és problémákra is kitérve.

Hardt-Negri 2000-es könyvének Birodalom (Empire) koncepciójára (light') = Hegemonia mint Birodalom. Itt éppen nem a politikai hatalom akaratos tetteként állnak elő a fejlemények, hanem egyfajta politikai hatalom nélküli birodalom önfejlődő szükségszerűségeként. Az állam és a tőke szerintük már ma *egybeesnek* (ez is egy marxi probléma), nincs vagy nem jelentős, elhanyagolható a nemzetállami, regionális vagy centrum-periféria közvetítettség. Egyikbe a másik és másikba az egyik egyaránt jelen van ugyanis. Tagadhatatlan, hogy mindkettő - a hard és a light koncepció - racionális mozzanatokot tartalmaz, s ezek is a marxi alapozású kritikai társadalomelmélet változatait jelentik. Azonban anélkül, hogy ezt most bizonyítanám, állítom: eredményeiknél talán még több téves helyzetleírást, túláltalánosítást tartalmaznak. Tudok jobbat.

Világrendszerkutató iskola álláspontjának bemutatására - ez a számomra legmeggyőzőbb, történetiségében helyzet-adekvát pozíció, Antonio Gramsci hegemonia koncepciójához - nem polgári értelmezéséhez, ugyanis ilyenek is vannak - kapcsolódóan.

Itt a Hegemonia az egyenlőtlen és hierarchikus tőkés *világgazdaság* és a *világtársadalom* kölcsönhatásos állapotának eredményeként mutatkozik. Tehát a világrendszerben zajló folyamatok egyik összetevője. Imperializmusra jellemző vonásokkal, de a centrum-félperiféria-periféria gazdasági függési viszony alapzatán, új szereplőkkel: a kb. 60 000 TNC-vel, a WTO-val, World Bank-kel, IMF-fel, G-8-al.

Mégiscsak utóbbi kettőre fordítok most figyelmet: azért, mert az imperializmuselmélet kiterjesztése napjainkra egyrészt túl sok múltbeli

problémát hozna be (mit előlegezett meg a későbbi tőkés fejlődésből Lenin, s mit nem /szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti állami osztálykompromisszumos szakaszát semmi esetre sem, s ennek következtében, a globális kapitalizmust, előző antitézisét sem/, továbbá az egyenlőtlen fejlődés és a leggyengébb láncszem elszakadása jelentőségét túláltalánosította, az egyenlő fejlődés jelentőségének leértékelésével. (Ti.: *a politikai forradalmaknak* óriási jelentősége lehet, hozhatnak valós eredményeket is, de formációelméleti értelemben és szinten: mégsem lehetnek a társadalmi forradalmak pótlékai). Vagy az állami válság el-és áthárító mechanizmusokat Lenin (nemzetállami gazdaságpolitikai *intervencionizmus* és ma a globalizáció „szuperstruktúrája”) nem elemezte és elemezhetette, pedig ezek új valóságokká lettek.

Sok mindenben igazolódni látszott, sokhelyütt (Pl.: 1917-23 három forradalmi hulláma, népi demokráciák, kínai forrad, nemzeti felszabadító mozgalmak viszonylagos sikerei, kubai forradalom), a centrumkapitalizmus lovasrohammal történő bevétele azonban elesik, nem járható út, s ma nincs is kit bolsevizálni (Kb. a Komintern 1920-as stratégiájának aktualizálásával). Különösen nem a nagymértékben liberalizálódott szociáldemokráciát, viszont éppen ezen liberalizálódás felismerésének elterjedése következtében néhány centrum országban megindult *a politikai tagoltság átrendeződése*. Németországban a Linkspartei megalakulása és 54 képviselői helye a Bundestagban, a 2005. szeptemberi választások nyomán vagy a Francia Szocialista párt belső tagozódásának szervezeti és ideológiai kifejeződéseként az Új Szocialista Párt, vagy a Szocialista Alternatíva kezdeményezések erre a fő bizonyítékok.

A több mint kétszáz éves burzsoá hegemonia uralmi formájának mai alakzatát először - igen röviden, redukáltan - a Michael Hardt-Antonio Negri féle interpertációjában mutatjuk be.

„A Birodalom szemünk láttára materializálódik. Az elmúlt évtizedekben a kolonialista rendszerek eltörlésével, és még inkább a szovjet sorompók nyugati világpiacok előtti végső összeomlása után, a gazdasági és a kulturális csere globalizációjának irreverzibilis és ellenállhatatlan tanúi vagyunk. A termelés világméretű körforgása és a világpiac mellett egy új világrend emelkedett fel, a hatalom új strukturái és logikája - röviden a szuverenitás egy új formája. A Birodalom egy olyan politikai alany, amely hatékonyan szabályozza a világkereskedelmet, szuverén hatalom, amely a világot kormányozza” (2000, 15.).

Ellenvetésem e pozícióval szemben: nem politikai alany a Birodalom, hanem a centrum -félperiféria- periféria függési viszony alapzatán emelkedtek fel az új szereplők, szabályozó hatalmukkal, melynek eredménye, hogy J. Stiglitz Nobel díjas amerikai közgazdász találó formuláját idézve fejezzük ki az itt meglévő helyzetet. „A politika globális irányítása - globális világkormány nélkül történik”

A klasszikus imperialista gyarmatosítás bizonyos, ma is meglévő tényei ellenére a fő folyamat nem a területfoglaló, nyersanyagokat és félkész termékeket a gyarmatokon előállító és ott az alávetés érdekében politikai igazgatást fenntartó birodalom, hanem a világrendszer függési viszonyai. A terület feletti fennhatóság kérdése nem kap döntő szerepet a globalizáció korában, mert részben a vámhatárok jelentős mértékben leomlottak, de még inkább a nemzetközi munkamegosztás extenzitása (a tőkeviszony terjedésével) és intenzitása (a pénz, az értékpapír és a tőkepiacok információs technológiákkal történt összekapcsoltsága), tehát a gazdasági függés élteti a globalizációs folyamatot. E két pozíció némiképp polárisan ki is oltja egymást. Kissé képletesen szólva: ha se a „hard”, se a „light” változat nem teljesen adekvát, akkor mi lehet a tertium datur?

A tőkés világ gazdaság is egy világrendszer, de eltérően a birodalmaktól, *nem rendelkezik átfogó politikai szerkezettel. Ennek ellenére több mint négyszáz éve létezik (szemben a korábbi, a XVI. századot megelőző szétesett, dezintegrált világ gazdasági rendszerekkel). A tőkés világ gazdaságban a kisajátított értéktöbblet újraelosztása - ilyen politikai szerkezet hiányában - a világpiac útján történik. A modern világrendszer egyedisége éppen abban rejlik, hogy ez az egyetlen olyan világ gazdaság, amely nem alakult át világbirodalommal (tehát olyan egységgé, amely politikai irányvonalával teljes gazdasági rendszerét átfogja) - idézhetjük fel Wallersteint.*

A világrendszer - saját elgondolásom szerint - éppen a világ gazdaság és a világtársadalom kölcsönhatásos mozgásának eredménye. A világ gazdaság a terjedő tőkeviszony következtében homogenizálódik, s a világpiac mércéje mind több összefüggésben döntő mértékké válik, de anélkül, hogy megszűnne egyenlőtlen és hierarchikus jellege, centrum - félperifériák - perifériák megoszlása (mégpedig a világ gazdaságban megtermelt értéktöbbletből való részesedés szerint). Ezen homogenizációtól eltérően a világtársadalom ahogy eddig, a jövőben is megszüntethetetlenül heterogén marad: fejlettségi szintjei szerint, szociálisan,

politikailag, kulturálisan, vallásilag stb. A világrendszer pedig valóban rendszerszerű képződmény: szintézis fogalma a homogenizáció tézis és a heterogenizáció antitézisének, ahol a világgazdaság és a világtársadalom hol szimmetrikus, hol aszimmetrikus kapcsolataiban szerveződik, és kölcsönhatásaikban a résztvevő elemek funkcionális összefüggéseket alkotnak. Az elemek az egész újratermelődő struktúrájának keretei között alakulnak, változnak, fejlődnek.

Az elméleti fogalomképzés jelentőségét - *világrendszer versus világbirodalom* - mi sem mutatja jobban, hogy ma sokan Hardt-Negri művét az 'alternatív globalizáció manifesztumaként' kezelik. Miközben az - mutatott rá egy német kritikusuk, Detlef Hartmann - egy közepes hatóságú konzervatív forradalomként is érthető. Nem mindegy, s nem is hermeneutikai játszadozás itt a tét. A világrendszerkutatásban éppen nem Birodalomként artikulálódik a probléma. Hanem hogyan?

A tőkés világgazdaság ciklikus fejlődésének meghatározott időszakában emelkedtek ki a hegemon államok. Rájuk is érvényes a hegelimarxi dialektika történetisége: felemelkedésüket, tündöklésüket és azt követő bukásukat nevezhetjük hegemoniaciklusnak, amelyek az egész világrendszer természetét befolyásolták. Min alapul egy hegemon ciklus? Az Immanuel Wallerstein kidolgozta (1983) válasz szerint elsősorban a tőkefelhalmozás terén elért kimagasló sikeren. Ezen államok kezdeti, *termelésben* jelentkező előnye először *kereskedelmi* előnnyé alakul, majd a világgazdaság *pénzügyi* központjaivá válásában teljesedik ki. „Az utóbbi 400 évben ez a központ Amszterdamból Londonon keresztül New Yorkba tevődött át. 'Csúcshegemonia', a ciklus tetőpontja akkor következik be, amikor mind a három gazdasági előny egyetlen államban összpontosul. Tudatában a világpiacon ilyen mértékű uralásának, a szóban forgó állam a világpolitikában a liberalizmus bajnokává válik: a hollandok a szabad tengert, a 'világ ipari műhelyét' (Marx) adó brittek a szabad kereskedelemet, az amerikaiak pedig a szabad vállalkozást támogatják („Amerika dolga az üzlet” - mondotta Coolidge elnökük). Klasszikus gramsci-i értelemben *a hegemon hatalom önös érdekei mindegyik esetben úgy jelennek meg, mint az egész rendszer egyetemes érdekei*”

A csúcshegemonia azonban több mint mennyiségi értelemben vett gazdasági előny. A világhatalmak minden egyes esetben egy nagy háborúból emelkedtek ki,... s (a hegemon ország) nemcsak a győztesként kikerülő oldal termelő arzenáljává válik, hanem egyben hatalmi egyensúlyként is ügyesnek bizonyul. ... Így a hegemon hatalom a háborúból

az összes többi államtól minőségileg különbözöként kerül ki, s kivételes helyzetéből adódóan ő jelöli ki a háború utáni újjáépítés útjait. A *csúcs-hegemóniát akkor éri el, amikor a tőkés osztály ezt a lehetőséget arra használja fel, hogy kivetítse államának gazdasági egyeduralmát, és egy saját képére formált, saját céljait szolgáló 'új világot' hozzon létre.* (Taylor, 1997, 20-21.) Ezt tették éppen az USA és szövetségesei (Euró-atlanti integráció), a hidegháború megnyerése után új befolyási övezete-ik kialakításával.

A hegemonia tehát logikailag egy különös osztály, a polgárság érték-rendjének általánossá tétele, amely anyagi és eszmei kulturális összetevőkön épül fel. Monopolisztikus, hegemonisztikus és osztálykompromisszumos politikai formákban egyaránt megvalósulhat, a nemzetállami keretek között szerveződő keynesiánus jóléti államokban például utóbbi volt a helyzet.

A *politikai erőviszonyai* elemzésében nem feledhető társadalmi és politikatörténeti tény: centrumkapitalizmus országainak népessége majd 40 éve, 1968 óta a *hatalmi befagyás, a status quo őrzés állapotában él, élvezi, sőt, 1989/91 után meg is erősítette világrendszerbeli pozícióit.* A *munkásmozgalom súlypontja* ma Latin-Amerikában van - gondoljunk Venezuelára, Brazíliára, a dél-mexicoi Chiapas indiánokra és parasztokra³ - mely helyzet a globalizációs veszteségek és az USA uralom következtében állt elő, de az itteni próbálkozásoknak aligha van olyan erejük, amelyek 'megrengethetnék az egész világot' (John Reed után, szabadon). A félperiférián zajló ellenállás és antikapitalista kísérletek csak akkor stabilizálódhatnak, ha utat találnak a fejlett világ haladó erőihez, azok szolidaritását és támogatását tudhatják maguk mögött. Elszigetelten nehéz lesz tartósan egzisztálniuk.

Valóban összefonódott hegemoniák vannak, nemzetközi szintéren az euró-atlanti integráció - megosztottsága ellenére (gondoljunk csak a Bush kormányzat 'régi és új Európa' felosztására) - éppen ezt képviseli. Tehát: *összefonódott hegemonia - megosztottsággal.* Innentől fontos, kicsit leegyszerűsítve, megértenünk: milyen tényezőkön alapul ma a hidegháborúban győztes nagyhatalom, az USA csúcshegemóniája?

Amerika vezető szereppel rendelkezik a globális hatalom négy döntő fontosságú területén. *Katonailag* ez az egyetlen ország, amelyiknek

³ Ignacio Ramonet találóan elemezte a zapatistákat: 'a globális kapitalizmussal szembeni első szimbolikus mozgalomnak', akik helyi szinten, de az emberiség egészéért harcolnak a lacandone-i őserdőben a neoliberalizmussal.

bárhová elér a keze. Anyagi összetevőinek katonai szintjét Cornel West professzor, a kérdés szakértője akként jellemezte, hogy az USA 132 országban 650 katonai támaszpontot tart fenn, hajói minden óceánon jelen vannak, katonai jelenléte az Antarktisz kivételével minden kontinensen számottevő. 1 millió 450 ezer katona ügyködik érdekeinek védelmén, alkalmaz erőszakot megszállóként (Afganisztánban, Irakban vagy éppen Belgrád bombázásakor), vagy potenciális erőszakával igyekszik kikényszeríteni az engedelmességet.

Gazdasági szempontból továbbra is ő a globális növekedés motorja még akkor is, ha néhány vonatkozásban Japán, Németország és Kína komoly vetélytársnak bizonyul (a globális hatalom egyéb jellemzőivel egyikük sem rendelkezik). *Technológiai* szempontból Amerika megőrizte általános vezető szerepét a csúcstechnológiával kapcsolatos újítások terén, *kulturálisan* pedig - az amerikai kultúra némiképp harsány és kommercializált volta ellenére is - egyedülálló vonzást gyakorol, különösen a világ fiatalságára (vagy annak egy jó részére). Mindezek *együtt olyan politikai befolyást biztosítanak* az Egyesült Államoknak, amihez még csak hasonlóval sem rendelkezik a többi állam. A négy tényezőnek együttesen köszönhető, hogy *Amerika az egyetlen, átfogó értelemben vett globális superhatalom*. (Lásd e jellemzést: Andor László (2002, 5), benne a Brzezinski-Lake szerzőpárt, de Ignacio Ramonet (2002, 11) is nagyon egyezően értékeli e kérdésben).

Látható: hegemoniájának *anyagi* (gazdasági-kereskedelmi, technológiai és katonai) és *eszmei* (ideológiai-kulturális) összetevői vannak. Ahhoz, hogy hegemoniájának *dekonstrukciója* értelmes feladatként álljon előttünk, végezzük konstrukciójának vizsgálatát. Következtetésem: valószínűleg - nem katonai síkon kell hozzákezdeni - e hegemonia felbontásához. Bizonyos értelemben - Gramsci is így fogta fel a katonai erőviszonyok megítélését „Az új Fejedelem”-ben - a katonai erőfölény a gazdasági függés következménye, ultima ratio szereppel (ahol a társadalmi erőviszonyok politikai erőviszonyokká szerveződése előzi meg utóbbit).

Mi a helyzet a *gazdasági* (termelési-kereskedelmi-pénzügyi) összetevőkkel?

Itt várhatóak elmozdulások a világgazdaságban. Jelenleg egyetlen folyamat áthatja alá a status quo-t: a „kapitalizmus - kapitalizmus ellen” versenyhelyezete, melyben a délkelet-ázsiai régió és az EU pozícióinak erősödése hozhat új helyzetet. Albert francia kutató által 1991-ben

felvetett szempontot kell itt alkalmaznunk. Ma a világ burzsoáziája a globalizációs folyamatban egyesült, s a nemzetállami keretek lebontásán ügyködik. Lukácsot aktualizálva, ezért ma azt mondhatjuk, hogy *a burzsoázia látható lelket öltő osztálytudata a regionalizmus*. (A szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államaiban nemzetgazdasági integráció volt, ami a múlté, mert a transznacionális tőkés korporációk - a szabad versenynek, következésképp a tőke koncentrációjának és centralizációjának legsajátabb, mai termékei - túlfejlődtek ezen nemzetgazdaságokon). Erős nacionalista ellenreakciókat vált ki e nemzetállamok feletti regionalizmus a konzervatív jobboldal konzervatív köreiből, de esetenként baloldali erőkből is, amelyek a múlt védővonalára helyezkednek - bizonyos romantikus antikapitalizmusukban. Mégis, itt nagy jelentőségre tehet szert, hogy bizonyos tekintetben, szembe kerülhetnek egymással tőkés hatalmi központok, régiók. Az Euro sem lebecsülhető összetevője a világpenzügyek, tartalékvaluta szerep jelen-jövőbeni alakításának és alakulásának.

Az USA hegemonia anyagi bázisában - technológiai vagy más szinten - nem látok a ma álláspontjáról elgondolható és előre kalkulálható változásokat. A jelenlegi világrendben az Egyesült Államok az egyetlen igazán szuverén nemzetállam - ha egyáltalán élhetünk még ezzel az analitikusan túlterhelt fogalommal, (amelyet csak strictebb, jog- és államelméleti értelmében szabadna használnunk). Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az USA gazdasági növekedése mögött ma is a keresletösztönző keynesiánus gazdaságpolitika áll, éles ellentétben az EU maastrichti, monetáris szempontokat érvényesítő kritériumainak prioritásaival. Az USA megengedheti magának, hogy kereskedelmi és költségvetési deficitjét az EU, Japán és Kína finanszírozzák, míg mások nincsenek ebben a helyzetben. Persze a konvergencia kritériumok funkciója emesetleges, monetáris uniót aligha lehetett volna nélkülük létrehozni. Mindenesetre az, hogy az angol gazdaság egész jól el van e nélkül, a francia, a német, a portugál és újabban a magyar pedig kibújt ezek alól, felvetheti: nem biztos, hogy nem Maastrichtból kell-e engedni, éppen az EU gazdaságának dinamizálása érdekében.

Mi a helyzet a *szellemi-kulturális* összetevőkkel, melyek abban az esetben válhatnak történelemformáló tényezővé, anyagi erővé, ha képesek a tömegek, a munkatársadalom megragadására, ha a dolgokat gyökereiknél ragadják meg, ami viszont csak artikuláltan, differenciált magyarázatokkal lehetséges, egy intenzív kölcsönhatásokban -

interdependenciában - élő, de szélsőségesen egyenlőtlen erőforrásokkal gazdálkodó világrendszerben.

Itt nyílik az antikapitalista, a társadalmi rendszerrel szemben kritikus és ezért globalizáció-kritikai mozgalmak, erők, pártok számára cselekvési tér - túlmenően a már említett latin-amerikai országokkal való szolidaritáson. Közel sem könnyen. A társadalmi ellenállás és a lázadás kultúrája Közép-Kelet Európában igen alacsony szintű⁴. A munkatársadalom autonóm kultúráját, identitását és önszerveződő képességét azonban Nyugaton is alaposan aláásta a *szabadidő kapitalizálódása*, az emberi egzisztencia újratermelődésének fogyasztói kultúripar általi birtokbavétele.

Ha úgy tennénk fel a kérdést, ahogy a polgári uralomnak *mi az antitézise*, s ezt a sokaságban (multitude) - szingularitások erőterében, ahogy a Hardt-Negri szerzőpár írta - találánánk meg, akkor legfeljebb csak addig juthatnánk, mint a klasszikus jogfilozófiában, a szofista Kallikles: a sokaságnak kell egyesítenie erőit, ahhoz, hogy legyőzhesse a kevés erőst, hatalmast, akik éppen természetes erejüknel fogva birtokolják még a szabályozás hatalmát is, amin keresztül:

előírják mik az érvényes normák, meghatározzák az uralkodó gondolkodásmódokat és magatartásmintákat,

finanszírozzák és erkölcsileg támogatják a main-stream szaktudományosságot,

és *elerőtlenítik* vagy *intézményesen eljelentéktelenítik* (hogy a kitűnő frankfurti Claus Offe-t idézzük) a rivális álláspontokat.

Összegezve: saját különösségüket össztársadalmi rangra emelve uralkodnak a dolgokon és összefüggéseiken, az emberek gondolkodásmódján, társadalmi viszonyaikon.

Ha viszont a világrendszer elmélet konstrukciójából indulunk ki, akkor az antitézis, az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaság és a világtársadalom kölcsönhatásos mozgása, a világrendszer. Ennek a dekonstrukcióját kell adnunk. A *szociális többség politikai többséggé szervezésének*, egy új hegemonia kiépítésének módja csak a pozícióháborús stratégia lehet: olyan, amelyik a három szinten konstruálódó

⁴ Például az sem véletlen, hogy Szlovákia a térség neoliberais minta országa. Legegyen azonban valami 'jó hírünk' is: Szlovénia ellenpéldája, ahol a nemzetgazdaság egységét, termelési vertikumait nem rendelték alá a külföldi tőkebevonásnak és privatizációnak - IMF jó tanulóként).

világrendszer minden szintjén támadja, delegitimálja = végzi el dekonstrukcióját. *Első lépésben* (minimális program) alighanem a szabályozó hatalmak egy részét kellene visszaszereznie a multinacionális nagytőkétől és a dereguláció és dezetatizáció jelszavával szabályozó politikai erőktől, intézményektől (WTO, IMF, Világbank, G 8-ak és hitelképesség minősítő társai), amiben egy szociális Európa prototípusa lehet kezdeményező. Ennek geopolitikai feltétele, hogy az USA hegemoniát korlátozó ellenhatalomként az EU és a dél-kelet ázsiai régiók megerősödjenek. Elméleti alapja pedig az, hogy nemzetállami szint helyett az EU regionális integrációjának szintjére emeli a keynesianizmust, a kínálati gazdaságtannal és a monetáris ellenforradalommal szembe. Egy ilyen fordulat polgári- és szociáldemokratikus reformokkal civilizálhatná és tenné szociálisabbá a kapitalizmust. A maximális program, egy 'túl a tőkén' (Beyond Capital) álláspontra épülő stratégiához gyökeresebb, ma nem látható fordulatra lenne szükség. De ha se ez, se az a stratégia nem vezet célhoz, akkor könnyen a barbárság állapotába kerülhet az emberiség, mert a jelenlegi strukturális anomáliák mellett - képletesen szólva - túl kicsi a föld 'Moloch kapitalizmus' számára. Nem tartható fenn az erőforrás felvétel és az externáliák elhelyezésének eddigi kényes egyensúlya, gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségei. Nem tartható el a jelenlegi 6, 3 milliárdos emberiség 25-30 év múlva, 9-10 milliárdos létszámmal. Nem folytatom az összes új fenyegetéssel és veszélyforrással. Mészáros István, Peter J. Taylor vagy mostani konferenciánkon Böröcz József meggyőzően érveltek egy ilyen helyzet kialakulásának katasztrófális következményeivel.

Ezért: *Világmértekben* a centrum - félperiféria - perifériák közötti függési és alávetettségi összefüggésekben,

Nemzetállami cselekvési szinten és

Helyi, lokális szinten egyaránt bírálni kell a fennállót.

Aki csak *nemzetállami szinten* cselekszik, könnyen nacionalistává válhat, mert bár van hazafiság ma is, merthogy a nemzet történeti, szociológiai, nyelvi és kulturális realitás, de mivel a nemzetgazdaságok egységét szétzörgette az elsősorban a multinacionális cégek érdekeit kifejezésre juttató globalizáció, a nemzetközi munkamegosztás függési rendje és az egyenlő és egyenlőtlen cseremechanizmusok, ezért a strukturális kényszerek által kijelölt társadalmi cselekvések érdekpályái

sokkalta jobban kötődnek a magántulajdonhoz és a globális tőkeviszonyhoz, mint korábban bármikor.

A globalizáció korában José Martí szemléletével kell gondolkodnunk: az emberiség a hazám (,patria es humanidad’).

A hegemonia bírálata éppígy *helyi* szinten is meg kell történjen, hisz csak akkor számíthat az emberek érdeklődésére, csak akkor lehet leleplező ereje, ha ad hominem demonstrál. De ha a helyi és a nemzeti szintű ellenállást *nem követi e két problémaszintnek az egyenlőtlen és hierarchikus világ gazdaság felőli kritikája - ami a tőkefejlődés lényege és következménye - akkor ez egyenértékű marad a polgári hegemoniának való behódolással.*

A társadalmi önvédelemnek, szakszervezeteknek, az új társadalmi mozgalmaknak és a megújuló, rendszerkritikai baloldálnak ,gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan’ sloganján ezt kell értenünk, ebben konkretizálható.

Irodalom

Andor László

2002 Amerika évszázada Aula, Budapest

Antonio Gramsci

1977 Az új fejedelem Helikon, Budapest

Michael Hardt - Antonio Negri

Empire1018 Exils, Paris

Mészáros István

2005 Szocializmus, vagy barbárság, mint történelmi alternatíva
Napvilág, Budapest

Peter J. Taylor

1997 Mitől modern a vilárendszer? Hétköznapi modernitás és
globális hegemonia in: Eszmélet 33/ 16-39.

Ignacio Ramonet

2002 Guerres des XXI e siècle Peurs et menaces nouvelles Galilée,
Paris

Szigeti Péter

2005 Vilárendszerképben Globális „szabadverseny” - a világkapita-
lizmus jelenlegi stádiuma Napvilág, Budapest

Immanuel Wallerstein

1983 A modern világ gazdasági rendszer kialakulása Gondolat,
Budapest

14. Váltógazdálkodás - nemzeti centrum kormányt hozó szocialista győzelemmel MSZP - 2002

Az MSZP ellenzéki szerepben: a 'csonkaparlament', a demokrácia deficit és a médiaháború körülményei között (1998-2002 április). A 'vezér kérdés' : a pártelnököt ért támadások és a Kovács-Medgyessy tandem kialakulása. Platformok. Politikai stratégia - kampánytaktika. Baloldaliság minimumok. Az MSZP választási eredményeinek értékelése - összehasonlító perspektívában (1994, 1998, 2002).

I. Prológus

Véget értek a 2002. évi országgyűlési választások. A két forduló előtt és között történtek, sokszor drámai erővel rázták meg társadalmunkat, pozitív és negatív értelemben egyaránt. A példátlanul kiélezett választási küzdelmek pozitív hozadéka, hogy a legmagasabb fokú részvételi arányhoz vezetett 1990 óta (70,53, illetve 73,5 %-os állampolgári részvétel az első és második fordulóban)¹, ugyanakkor amikor a hatalom megtartásáért való harc olyan pőre, leplezetlen formáit mutatták fel a kampányküzdelmek, melyeket jó ízlésű emberek csak nehezen tolerálhatnak. (Gondolunk itt arra, hogy sok elemi iskolába is beférközött a gyermekek és a pedagógusok közé a pártok hatalomért folyó harca, szembenállása.) A volt kormánypártok 'egészpályás letámadása' során nemcsak a magyar televízió közszolgálati csatornáit (M1, M2, Duna tv) tűntek fel a direkt, leplezetlen propaganda eszközeinek, hanem még olyan háttorzongató kísérletekre is sor került, hogy az OVB által készített próbászavazó cédulákon valakik azzal próbálkozhattak, hogy a Fidesz-MPP-MDF területi lista éppen kétszer akkora helyre lett nyomtatva, mint a többi listát állítani tudó párt neve és szimbóluma. A formális egyenlőség ezen durva sérelmének kísérletén már aligha lehet túlmenni. Ugyanakkor a példátlanul éles küzdelmekben a felek között törvényszerűen kölcsönhatás alakult ki a bevetendő eszközök használatát illetően:

¹ A választások eredményére vonatkozó adatokat az OVB közleményének a Magyar Közlöny 2002. május 6-án megjelent 59. számából vettük át (s nem a sajtóból már széles körben ismertté vált, viszont sok pontatlanságot mutatóakat).

ferdítések, csúsztatások, hamis érvek mellett valótlanságok, sőt, rágal-mazások is - bár közel sem azonos mértékben - a kommunikáció esz-köztárába kerültek. Ezért negatív kampányolás folyt. Ilyen és ehhez ha-sonlóan jellemezhető történések ellenére mégis érdekes és izgalmas küzdelem bontakozott ki, amely az azonos alapú polgári vilásképen be-lül, alapvetően két politikai pólus, erőter között zajlott.

Amíg az első fordulóban az események átélésének drámaiságát az fokozta fel, hogy az utolsó közvélemény kutatások és az un. egzit poll-os vizsgálatok egyaránt a Fidesz,MPP-MDF koalíció biztos választási győzelmét jelezték, s a voksok összeszámlálásának folyamatában az el-ső eredmények - kb. a szavazatösszesítés feléig - ezt a látszatot igazol-ták. Azonban a nehezebben és lassabban összesíthető nagyvárosi egyéni és területi listák eredményeinek magasabb feldolgozási foka után már látszott, hogy hallatlan kiélezett küzdelem zajlik. Az ostor csak a végén csattant: az MSZP a területi listás szavazatok 42,05 %-át megszerezve előnyre tett szert, a Fidesz-MDF 41,07 %-val szemben. Továbbá az első fordulóban az is eldőlt, hogy amíg a SZDSZ éppen bejutott 5.57 %-al az új parlamentbe, addig a szélsőjobb oldali MIEP éppen csak kiesett, de kiesett (4,37 %-os, az 5 %-os küszöb alatt maradó eredményével) az új parlamentből. Mind a folyamat átélése, mind pedig az első forduló ezen rendkívüli módon szoros eredménye az ország népességének zöme szá-mára érdekesítő volt.

A második forduló megmaradt, 131 egyéni választókerületi mandá-tumaiért folyó küzdelmeinek menete, bizonyítandó, hogy az élet a leg-jobb színházi rendező, éppen fordított kompozíció szerint bonyolódott: amíg az MSZP - és lévén potenciális és bevallott szövetségese az SZDSZ - elvileg nyeregben érezhette magát, addig a beérkező eredmé-nyek sokáig azt is kétségessé tették, hogy egyáltalán koalícióban erő-sebbek maradnak -e, a két forduló között rendkívül eredményesen küz-dő, Orbán vezette jobboldallal szemben. (Ezzel alaposan rácăfolva a po-litológusok zöme által hangoztatott tételekre, melyek szerint: 'a jobbol-dalnak nincsenek vagy csekélyek a tartalékai'; 'az induló gyorsvonatról senki nem akar lemaradni' stb.). Mindeközben kétpólusú, jobb és balol-dal közötti küzdelemre redukálódott parlamenti politikai tagoltságunk, mert a két oldal két kisebb pártja egyértelműen csak a kisegítő, kom-plementer erő helyzetébe került a második fordulóra. Amíg az első forduló a pártok közötti erőviszonyok adekvát kifejezője, s a listás eredmé-nyek ténylegesen rangsorolnak, addig a választás második fordulója

döntötte el egyfelől a kormányzati hatalom sorsát, másfelől pedig - de előzőekkel szoros összefüggésben - a két politikai minőség közötti küzdelmet. Ebben a tekintetben a baloldal 198 mandátumával szemben a jobboldal 188 mandátuma áll. Mindez azt jelenti, hogy ha 5 mandátum sorsa fordítva alakult volna, akkor 193-193 arányú, alkotmányjogi pátthelyzettel végződtek volna a választások. Minimális lett tehát a differencia - jól mutatva, hogy mindkét tábor minden energiáját, tudását, taktikai fogását és - a különböző terepeken: írott és íratlan sajtó, utca, Budapest-vidék stb., nem feltétlenül arányos - eszközrendszerét felhasználta a választási küzdelemben. Épp ezért, talán soha politikáról annyit nem beszéltek az emberek egymás között, mint a választás előtt és alatt. Ez a tény pedig a citoyen lét - kissé elitisztikus demokráciánkban sajnos nem egészen megszokott - győzelmének minősíthető.

A helyzet különösségét azonban az is mutatja, hogy hazánk politikai történeti órája éppen fordítva járt, mint ez az utóbbi évtizedek fejlett tőkés országai esetében történt. Ott ugyanis a polgári demokrácia formáinak némi kiüresedése, elerőtlenedése figyelhető meg, amit a csökkenő részvételi mutatók egyértelműen kifejeznek. Ha a globális kapitalizmus erőterében a multinacionális tőke közvetlenül, a nemzetállami szint ki-kapcsolásával, megkerülésével érvényesítheti érdekeit, akkor egyre érdektelenebbé válnak a nemzeti kormányzatokra leadott és leadható vok-sok. Abban a mértékben, ahogy az egyes nemzetgazdaságok irányításának helyét egy kvázi világkormány, a globális kapitalizmus szuperstruktúrája (WTO, IMF, WB, OECD intézményei és fórumaik) veszi át és a transznacionális vállalatokkal együtt meghatározzák a világ gazdaság fő folyamatait, abban a mértékben ürül ki a nemzeti szintű kormányzató-kért folyó verseny intézményesíthető tartalma. Persze nemcsak gazdasági érdekharcokból áll a politikum világa, de az állampolgári passzivitás, esetenként apátia, korszakunkban aligha vezethető vissza másra, mint a világ gazdasági folyamatok nemzetgazdasággal szembeni meghatározó helyzetére adott reakcióként. A fejlett tőkés országokban egyre nagyobb mérvű és érzékelhető tény a demokratikus deficit.

Nálunk még más a helyzet. Egyfelől népességünk mintegy 10-15 év elmaradással követi az új világhelyzet realitásait, másfelől a csak 1989 óta létező polgári demokrácia sem koptatódott még el. A pluralista demokrácia legjobb napjaira emlékeztetőt produkált idehaza 2002-ben. Ezt fogjuk bemutatni, az MSZP teljesítményének elemzésén keresztül.

II. Az MSZP ellenzéki szerepben: a ,csonkaparlament', a demokrácia deficit és a médiaháború körülményei között (1998-2002 április)

Kétségtelenül sajátosan alakult a magyar parlamentarizmus története az elmúlt négy évben. A parlamenti kormányzati rendszerekben kitüntetett helyet elfoglaló intézmény esetében viszonylag ritka, hogy tavaszi és őszi rendes ülésszakok során ,a parlament hetente ülésezik' házzsabályi formulát a háromhetente ülésezés gyakorlatára értelmezzék át. Igaz, volt némi racionalitása annak az elgondolásnak, hogy a képviselők választóikkal való kapcsolattartására és a parlamenti szakbizottságokban végzett munkára idő kell, az azonban, hogy ezt a koalíció heti vetésforgója kialakította, egyértelműen az ellenzék parlamenti nyilvánosságához való jogának csorbítását eredményezte. Nemcsak mennyiségileg, azzal, hogy a négy év alatt 350 *az ülések száma*. Hanem azzal is, hogy a kormány ellenzéki beszámoltatásának, politikai vitára kényszerítésének lehetősége - ezzel a kényszerperiódicitással - *az aktuális politikai eseményektől elszakadva*, nagymértékben függetlenedett. Továbbá a koalíció egyetlen egyszer sem fogadta el az *ellenzék ad hoc parlamenti vizsgálóbizottság* felállítására vonatkozó javaslatait - feltehető: biztos ami biztos alapon ,kerülendő egy ,Tocsik-ügy féleség' - s az *öninterpelláció* módszerét kitalálva is csökkentette a képviseleti kontrollformák lehetőségeit és jelentőségét. A parlament két fő funkciója közül, a törvényhozó és ellenőrző funkció közül így utóbbi - valaminő mértékben - biztos, hogy csorbát szenvedett.

Hasonlóan nagy horderejű kérdés volt az 1990 nyara óta folyamatos, de kormányváltással mindig új szakaszába jutó média-háború. Hogyan működjenek a közszolgálati médiák, mitől válhatnak semlegessé és hogyan őrizzék meg pártsemlegességüket, objektív tájékoztatási kötelezettségüket. Milyen arányú és mennyire plurális szerkezetű nálunk az a kereskedelmi média, amely ráadásul gyorsan változik és igencsak

tulajdonos-függő? Nem könnyen megoldható s még kevésbé könnyen garantálható e negyedik hatalmi ág demokratikus, pluralista, szakszerű és egészében objektív tájékoztatásra képes intézményes szervezete és működése. Miután az első ciklus jobboldali kormányzata elvesztette az 1994. évi országgyűlési választásokat, s ezért nagymértékben a média frontot tette felelőssé - annak ellenére, hogy Antall József a Duna Tévé és az Új Magyarország létrehozásával is megpróbálta kiegyenlíteni a baloldal vélt vagy valós fölényét, - ez a ciklus azt a tapasztalatot hagyta hátra a jobboldal utódjainak értelmezésében, hogy, meg kell valósítani az idejekorán elhíresült Kónya dolgozatot². Annak ellenére, hogy 1998-ban - eszerint - *a média ellenére* kellett, hogy győzhessenek a választásokon. Mindenesetre a Fidesz vezette koalíció a média *kiegyensúlyozásának* jegyében, offenzíven látott munkához. A MIÉP-et ellenzéki pártnak számítva - mondván nem kormányzópárt - fölényre tettek szert a médiatörvényben minimálisan 4-4 kormánypárti és ellenzékit megkövetelő rádió és tv kuratóriumokban. Miután az úgy az Alkotmánybíróság dodonai döntésével sem rendeződött, csonka rádió és TV kuratóriumok működtek - ti. a házelnök a közös ellenzéki jelölés elmaradására hivatkozva csak a kormányzó pártok delegáltjait szavaztatta meg. A Köztársaság Legfőbb Ügyésze állásfoglalásában ezt a helyzetet törvénsértőnek minősítette, de Györgyi Kálmán döntését az Országgyűlés elnöke magukra nézve nem tekintette kötelezőnek. Hogy e változásokkal ki, mit egyensúlyozott ki, erről minden félnek homlokegyenest ellenkező az értékítélete. A jobboldal szerint a baloldali hegemoniát csökkentették, a baloldal szerint kormányfüggővé vált a közszolgálati média².

² Peter Tufo budapesti amerikai nagykövet bírálta a kormány által ellenőrzött média helyzetet, Orbán Viktor illetéktelen beavatkozásnak minősítette ezt. (Népszabadság, 2002. március 23. 24.o.) A Freedom House nevű amerikai civil szervezet éves jelentése szerint Magyarország 2001-ben szabad sajtóval rendelkezett, de bírálatot illeték, hogy az állami média általában elfogultan tárlja a politikai témákat, illetőleg a kormányzati lapok előnyben részesülnek az állami cégek hirdetéseinél (Népszabadság, 2002. április 24.3.o.). Korábban, a Horn kormány a félig szabad minősítést kapta tőlük. A médiaháború értékelése körüli viták zajlottak az ES hasábjain. Kóczyán Péter szerint az MSZP képtelen a modern tömegdemokrácia kommunikációs terében az átütő jelenlétre (Szürkék a ködben. 2001.XI.30.). Cáfolova azt a téves előfeltevést, hogy nálunk a hozzáértés és a minőség egyenlő esélyének küzdelme zajlana a politikai kommunikációban, Vásárhelyi Mária a Fidesz által erőszakosan és gyakran törvénsértő módon alakított kommunikációs tér szerkezeti sajátosságait mutatta be.(A kulturális káosz szerencselovagjai 2002. II.1.) Elemzéseikben Debreczeni József közíró és Tamás Pál szociológus is a „Fölbillentett médiaegyensúlyról” festenek

Az ügy jelentős hatású melléktermékeként Györgyi indoklás nélkül lemondott, s ezzel megnyílt az út ahhoz - hogy a kormány alárendelés korábbi szándékától függetlenül, a parlament által egyszerű többséggel választott Legfőbb Ügyész, - *a koalíció számára persona grata* lehessen.

Bemutattuk közéletünk néhány fontos területét, amelyek alakulása az ellenzék, az MSZP és az SZDSZ szerint is *demokratikus deficitet* termelt, s a parlament és a médiakuratóriumok mellé is a , csonka' - jelző illesztését kívánta meg. Biztos, hogy ,a szabad diskurzus versus kormánypropaganda' nagy horderejű kérdés, de az is, hogy ezek érzékelése, eseménytörténetük követése vagy akárcsak áttekintése - még a politizáló közvéleményen belül is - csak nagyon kevesek számára adatik meg. Az átlagos állampolgárnak legfeljebb benyomása, doxája van e folyamatokról, ami nem ismeret, nem episztemé. Ezért a választási küzdelmek hajrájában, már nem is ezek a témák uralták a kampányt. Médiaegyensúly?, kinek?, mikor?, milyen médiában?

Valószínű azonban, hogy bizonyos bemutatott normák félre tétele következtében, az útókor szemében nem válik aranykorra a magyar demokrácia elmúlt négy esztendeje.

III. A ,vezér kérdés' : a pártelnököt ért támadások és a Kovács-Medgyessy tandem kialakulása

A modern politikai tömegpártok szavazatszedő gépezetek. Eredményes működésük egyik feltétele, hogy kifelé, a választóközönség felé belső egységet, erőt s határozott vezetést tudjanak felmutatni. Olyat, amelyiknek van karizmatikus vezére, koncepciózus, s ennek következtében kompetens a kormányzásra. A Magyar Szocialista Pártot ellenzékben, sokáig sok minden jellemezte, csak éppen ezek a fenti követelmények nem. Azért nem, mert a párt sokszínű és rétegzett belső erőtere nem tudott se elfogadható egyensúlyra jutni önmagával, se pedig ennek következtében megfelelő vezető politikust élre állítani. Történetének bő 12 éve alatt három alapvető politikai irányzat, platform vált tartóssá az MSZP-ben (amellett, hogy a különböző tagozatok /vállalkozói tagozat,

képet. (Népszabadság, 2002. III. 23. 24-25.o.) Az ellentétes értékítéletek tetszés szerint szaporíthatóak, ami már-már megkérdőjelezi fentebbi sorainkban megfogalmazott ideáltipikus követelmények tarthatóságát is.

MSZOSZ szakszervezeti platformja, vidék Magyarországért csoportosulás, közgazdász tagozat, stb/, sőt, informális csoportok /kiszesebitesek-demiszesek/ is szerepet játszottak, inkább rövidebb, mint hosszabb ideig). “Az 1993-94-es időszakban meglehetősen befolyásos vállalkozói tagozat 1996-ra háttérbe szorult” - írja a párt gazdasági erőkhöz való viszonyát jellemezve Szalai Erzsébet szociológus, azt is megállapítva, hogy nagy volt az átjárás a pártpolitika és a ‘pártgazdaság’ között a vizsgált időszakban.³

Jellemezzük a platformokat, a legfontosabbakat - egyelőre különbségeik felől. A Baloldali Tömörülést (BT), a Szociáldemokrata Társulást (SZT) és a Szocialista Platformot (SZP).

A létszámában és szervezettségében legerősebb a BT, amely az 1989-es népi demokratikus platform és a baloldali szocialisták egyesüléséből született meg. A kezdetekben régi pártértelmiségiek, az apparátus bizonyos tagjai és a Baloldali Alternatíva Egyesülés néhány, főleg marxista értelmiségijéből tevődött össze. Ennek megfelelően mindig kritikusak maradtak a kapitalizmussal szemben, s a szociális kérdést sohasem kívánták alárendelni a neoliberais gazdaságpolitika direktíváinak. Szellemi és szervezeti teljesítményeik ellenére sem váltak a kapitalizálódó Magyarországon politika meghatározó tényezővé. Súlyuk a párt ellenzéki időszakaiban nő meg, amikor a párt elitnek szüksége van a radikálisabb nézőpontok és elemzések felhasználására.

A második irányzatot az az SZT jelenti, melynek már az elnevezése is furcsa volna egy szociáldemokrata pártban, ha nem éppen egy bad godesbergi szellemiséget fejezne ki. Nyugatos hangvételükkel és a neoliberais gazdaságpolitikai elvek támogatásával jellemezhetőek, amely kevésbé tűnik összeegyeztethetőnek azzal a humanista szociál -és kultúrpolitikával, amiben eltérnek az SZDSZ liberalizmusától. (mini SZDSZ’)

A SZP-nak kapitalizmuskritikai vonásai, eltérően a BT-től, és erőltetett szociáldemokratizálási törekvései, eltérően a SZT-től, - nem igen voltak. Viszont a dolgozók érdekeinek védelmét és a nemzeti értékekhez való kötődést erőteljesebben hangsúlyozza, mint ezt előzőek teszik. Olyan széles horizontú pártra törekszenek, amely - szerintük - a társadalmi haladást és a nemzeti eszmét végre egységbe tudja foglalni. Az ő

³ Gazdasági eliot és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban Aula, 2001, 211, 213.o.

elhatárolhatóságuk nem a baloldali antikapitalizmus és nem a liberalizmus felől, hanem a nemzeti jobboldal felől kritikus. („mini MDF”)

A platformok különbségei és nézeteltérései voltaképpen csak manifesztálódásai azon vitáknak, melyek a párt egészét, tagságát és vezetését is jellemezték az elmúlt négy évben. Az 1998-as választási vereség után Kovács László váltotta fel Horn Gyulát a pártelnöki székben, s a kezdet nehézségei után meg tudta erősíteni pozícióját, azzal, hogy a párt centrumába húzódott. Kezdeményezte a platformok közötti párbeszédet, azt, hogy az MSZP jellege vitákon és kompromisszumokon keresztül formálódjon. Azonban mindenki számára rokonszenves, felkészült, kulturált egyénisége és párton kívüli magas fokú elismertsége ellenére sem tudta hosszabb távon megvalósítani azt a személyi integrációt, amit egy szervezett tömegpárt irányítással való kézbentartása megkövetelt volna. Nem is a koncepciózusság, hanem sokkalta inkább a belső erővonalak határozott szóval történő eligazításának hiánya gyengítette Kovács pozícióit. Előbb érezhető volt, majd ki is robbant a párt vezetéséért folyó küzdelem. Ennek talán első manifeszt megnyilvánulása az a közös levél, melyben meglepő módon, a BT és a SZT vezetői együtt, a pártelnöki és a miniszterelnök-jelölti poszt szétválasztását ajánlották - ezzel eleve ki-kezdve Kovács presztízsét és legyengítve pozícióját. Egy nemkívánatosnak tekintett funkcióhalmaz felvetése és a vezérek közötti munkamegosztás előnyeinek ecsetelése nyomán a párt nemzeti vonala és vidéki erői álltak elő Németh Miklós visszahívásának szükségességével. Azzal érveltek, hogy a választás vidéken dől el, s az MSZP-nek szavazóbázisa szélesítéséhez - amely feladat megoldatlanságán 1998-ban elvérzett - a vidéken népszerű Némethre volna szüksége. Nagy Sándor frakcióvezető és Jánosi György választmányi elnök egyaránt ezt a megoldást népszerűsítette. Némethnek, lévén volt támogatottsága, voltak sanszai is - annak ellenére, hogy az MSZP-n belüli és kívüli liberális pólus persona non grata-nak tekintette. A párt 2000. évi novemberi kongresszusán a választmány akkori elnöke Földes György az „új program, új csapat” jelszavával fellépve Némethet (is) támadta. Ő azonban ott akarta folytatni, ahol 1989-90 márciusában befejezte: egy magát a párt fölé rendelő, egy sikeres korszak („átmenet”) miniszterelnöki tapasztalataival rendelkező, szakértői imidzsszel fellépő, „mindenki jószágos, népmesei Miklóskája”-

ként⁴. Országjáró körútjain az MSZP táborát elsősorban két nézetével akarta maga mellé állítani. Egyrészt azzal, hogy Magyarországon az volt a baj - a Horthy rendszerben és az államszocializmusban is, - hogy nem volt civil társadalom, amit, eltérően elődjektől, Ő szeretne gyámolítani, hogy ettől lábra kapjon a honi rendszerváltás. Másrészt azzal, hogy az EU küszöbén - szemben másokkal - Ő az a felkészült, autentikus politikus, aki nemzetközi ismereteivel sikeresen képes menedzselni ezt a nemzeti sorskérdést. Mondanivalója, nyelvezete - pozitív elemei ellenére - némiképp a múltba eresztették gyökereiket. Azzal, hogy - mint hangsúlyozta - személyes politikai leckéjeként azt tanulta meg 1989-ben, hogy semmiféle kompromisszumba nem megy bele, - eleve aláírta halálos politikai ítéletét. Úgy akart a szervezett tömegpártba mindenkit félreállítva berobbanni, egyszerre programfelelős és miniszterelnökjelölt lenni, hogy az embereknek az volt az érzése: Németh szóba sem áll saját pártjával, melytől miniszterelnökséget remél. 2000. áprilisi elnökjelöltségi-igény bejelentésétől, a több mint egy évig tartó témalebegtetésekben és csatározásokban sok mindenre fény derült. Arra, hogy Németh inkább egy Fidesszel előállható nagykoalíció, Kovács pedig az SZDSZ-szel egy nyelvet beszélő, európeér, kormányváltó alternatíva politikusa lehet. Kovács erősít mindenestre alaposan lekötötte, hogy semlegesítse Németh attackját.

A teljhatalomra törő akarattal szemben meg tudta védeni pártelnöki pozícióját, de kettejük egymást kölcsönösen legyengítő csatározása hozta helyzetbe a 'nevető harmadik' -kívülről érkező megoldását. A magyar elit bizonyos körei, látva a patthelyzetet, még pontosabban szólva azt, hogy Kovács meggyengült Németh visszaszorítása közben, kitalálták Medgyessy Péter visszatérését⁵. Mit hoz ez magával? Szalai szerint "Az MSZP-s politikai elit viszonya a késő-kádári technokráciához

⁴ Jól jellemezte helyzetét Ránki Péter-Szigethy András szerzőpáros cikke, melyből kiderül: Németh 1990 óta elsősorban miért mítosz, s nem a hatalomért versengő politikus volt (Népszabadság, 2001. július 21. 22-23. old.)

⁵ Olyan kitűnő szociológus és elemző, mint Szelényi Iván - akinek 'esélyteremtő állam' (2000, 1996 december) elgondolására szívesen hivatkoznak az MSZP soraiban - is szkeptikus volt e visszatéréssel kapcsolatban: „Hihetetlen történet. Egy hiteles pártvezér által vezetett, a győzelem felé haladó szociáldemokrata párt az utolsó kommunista kormány miniszterelnök-helyettesét, a gazdag posztkommunista bankárt választja miniszterelnök jelöltjének, aki még csak be se lépett a pártba. Csoda, hogy az MSZP még nem veszített többet a pozíciójából” - írta a HVG 2001.dec.22. 12. old. In: Késik a bal c. elemzésében

ambivalens - a késő-kádári technokrácia krémjének programja és gazdaságpolitikája a ,szuperstruktúra' világában az ő tekintélyét is stabilizálja, sőt erősíti, ugyanakkor hazai támogatottságát erősen csökkenti - a hazai közvélemény nagyobbik része határozottan elutasítja a késő-kádári technokrácia vezérelte gazdaságpolitikai programot és gyakorlatot” (2001, 232.o.) Ez az ambivalencia rövid távon, ez ideig nem éreztette hatását. A párt 2001 júniusi kongresszusa előtt megszületett a Kovács-Medgyessy tandem, amit a platformok kiegyezése nyomán a kongresszus legitimált, s ami némi zökkenő után egész jó kooperációba hajtott⁶ végig a távon.

Igaz, ebben kitüntetett szerepe volt Kovács Lászlónak, aki a választási küzdelmek alatt ragyogó teljesítményt nyújtott: mesteri média fellépéseivel, imponálóan széleskörűvé szélesített szakismeretekkel, vitakészségével, plasztikus érveivel, eleganciájával és humorral lépett fel mindenütt, s húzta a párt szekérét. Egyszerre tudott szerény maradni („Ellenzékben is van élet, - igaz, Gábor”- fordult Kuncze felé, amivel az adott kontextusban megsemmisítő bírálatát adta a kormányzati arroganciának) és meggyőző lenni („Ha minden az akaraton múlik, ahogy a Fidesz állítja, akkor miért nem érték el 7%-os gazdasági növekedést?”) Az első forduló előtti közgazdasági egyetemi pártelnöki vitán, ami igen magas színvonalú volt, előbb teljesen kifárasztotta, hogy aztán a végjátékban fölényesen győzhesse le a Fidesz pártelnökét, Pokorni Zoltánt. A pluralista pártpolitikában kevésbé harcedzett, de kormányzati tapasztalatokkal rendelkező Medgyessy is előnyére igyekezett leküzdeni gyengeségeit, s a kormányváltó erők győzelme érdekében fellépni. A látványos szónok Orbán ellen pedig már meg tudott jeleníteni egy olyan szimpátiát maga körül, amely csökkentette a ‘One man shaw’ párt vezérének győzelmét⁷.

⁶ “Döntésemet az ésszerűség diktálta” - mondotta Kovács László, aki nem kívánt miniszterelnök-jelölt lenni (Népszabadság, 2001.V.7., 7.o.)

⁷ A Marketing Centrum 1353 fő megkérdezésével készített közvélemény kutatása szerint a megkérdezettek 42%-a Orbánt, 19 %-a Medgyessyt ítélte győztesnek, 29 % szerint nem volt győztes. Az előzetes szavazási szándékot a vita csak 7% esetében változtatta meg, míg a nézők 89%-a azt állította, hogy nem befolyásolta voksát. (Népszabadság, 2002. április 8.)

IV. Politikai stratégia - kampánytaktika

Mi történt tehát a választásokon - kérdezhetnénk? Ahhoz azonban, hogy erre válaszolhassunk, közel sem elégséges a közvetlen előzmények, a kampányidőszak történéseinek, kommunikációjának, politikai csatáinak elemzése, mert legalábbis a kormányzati ciklus, esetenként pedig ezen túlmenő determinánsok jellemzése szükséges a folyamatok megértéséhez. Ahhoz, hogy hogyan és mitől alakult át társadalmunk politikai tagoltsága és nyomában a kormányzati hatalom.

Az 1998-ban győztes Fidesz-MDF-Kisgazda koalíció, minden, elsősorban a Kisgazda partner oldalán meglévő belső nehézsége ellenére, jó esélyekkel indult harcba azért, hogy a kelet-európai 1989-90-es történelmi fordulat után, első ízben tudjon egy párt ismételni, azaz egy második ciklusban is elnyerni választói bizalmát. A Fidesz vezette magyar jobboldalnak erre nemcsak az egyébként gyorsan, a körülmények változásával napról-napra megváltozó közvélemény kutatási eredmények alapján volt lehetősége (a 2002 január-márciusi adatok szerint), hanem még inkább azért, mert két strukturális erejű felhajtó erőre támaszkodhatott. Az elsőt inkább objektív jellegűnek kell tekinteni, noha a kormányzati teljesítménnyel - mint ezt még kifejtjük - összefüggésbe hozandó. 1990 óta ugyanis a *Fidesz vezette kormányzat volt az első, amely gazdasági növekedés felhajtó erejére, s ennek következtében viszonylagos társadalmi stabilitásra támaszkodhatott.* Mindez abban az összefüggésben jelentett *kedvező társadalmi tapasztalatot*, hogy a reálbérszínvonal átlagos, 1,5% -os növekedése - bár igencsak rétegspecifikus, mert ezzel egyidejűleg népességünk 20%-a még mindig kevesebb reálbért vitt haza, mint 1990-ben (Ferge Zsuzsa adata), tehát az átlag eltünteteti a szóródást - mégiscsak minőségi változást jelentett a több mint egy évtizedes negatív trend után. Az MSZP stratégiái, tisztában lévén a Fidesz mellett álló strukturális felhajtó erővel, jól felkészültek e tény feldolgozására: nem tagadták az elért eredményeket, de egyfelől a 'Széchenyi terv kontra Bokros csomag' fiatal demokraták által iniciált kampánytémában azal érveltek, hogy a Bokros csomag indította el gazdaságunkat az egyensúlyba kerülés, majd a növekedés útján, még 1997-98-ban, másfelől, és ez kétségtelenül sokak számára meggyőzőbb, csattanós ellenérvé vált, hogy a jobboldali koalíció *nem jól használta ki a gazdasági növekedés teremtette bővülő erőforrásokat.* Olyan nagy társadalmi prob-

lémákat nem kezelt megfelelően, mint a lepusztuló egészségügy, a leszakadó falusi népesség, a nyugdíjasok megfelelő ellátása. Hozzáértőbb, jobb reformprogramok elmulasztott lehetősége felől vetette fel a kérdéseket a szocialista párti politika - egyben magát ajánlva egy szebb és várható jövőbeli lehetőségek letéteményeseként. Mindenesetre a kormányzás szubjektív, akaratos mozzanatának beemelése a mozdítható szavazatokért folyó harcba, jó elgondolásnak bizonyult. (Hiszen tudva-lévő, hogy a biztos pártot választói kör döntését az ilyen fejlemények se pro, se kontra nem befolyásolják). Abban a küzdelemben is, mely hazánkban klasszikus földi megnyilvánulását hozta, a legpontosabban Giovanni Sartori által leírt, 'túllicitálási jelenségnek'⁸. Ugyanis a választási küzdelmekben a mindenkor kormány és ellenzék között lejátszódó 'rá-ígérések' célja a választóközönség meghódítása. Eközben fokozatosan olyan teljesíthetetlen ígéretek keletkeznek, melyek veszélyeztetik a kormányozhatóságot is.

A Fiatalkorú Demokraták számára még egy kedvező strukturális adottságokból következő felhajtó erő adódott, amit ügyesen ki is használtak. Az évjáratok és a nemzedékek közötti történeti és szociológiai különbség - Mannheim elemezte⁹ - kiaknázására gondolok. Ugyanis amíg a szociális térben, mivel napról-napra és óráról-óra születnek emberek, s így a folytonosság uralkodik, addig a történelmi időben bizonyos helyzetek nemcsak évjáratokat, hanem nemzedékeket is előállíthatnak és előállítanak. Magyarországon 1988-90 között, az átment éveiben, az új polgári társadalom még a régi keretei között jelent meg, hogy aztán egy későbbi, második fázisban, 1991 és 1998 között már fokozatosan a változás és újítás mozzanatai uralkodjanak a régi megoldások, intézmények és erők felett. Mindaddig azonban, amíg a jobboldal vezető ereje, az MDF 1994-ben megüresedett helyére nem tört be a Fidesz, addig a

⁸ G. Sartori: Parties and Party Systems New York, 1976. Cambridge University Press.

Egy Medgyesy Péter MSZF kormányfőjelölt, közgazdász által idézett számsor érzékeltheti a nagyságrendeket. Azt mondotta, hogy pártja választási ígéretei 110 milliárd forint szétosztását tervezik, ennyit jelentenek, a várható 140 milliárdos, tervezett bevételi többletek terhére, amíg a Fidesznél ezt az összeget 150 milliárdnak mondotta.

⁹ Mannheim Károly: A nemzedéki probléma In: Huszár T.-Sükösd M.: Ifjúság-szociológia KJK. Budapest, 1965.

kormányzati hatalom birtoka hiányában nem lehetett az új jobboldal¹⁰ hazai áttörését nemzedéki érvekkel megerősíteni. Először el kellett foglalni a nemzeti, konzervatív, jobboldali pólus vezető pártja helyét, amihez az MPP (Magyar Polgári Párt) toldaléknév szimbolikájára is szükség volt, s utána, 1998-tól immáron a kormányzati hatalom birtokában lehetett nekilátni egy nemzedéki összefüggésre is építő stratégia kidolgozásának. A polgári társadalom önzését és nyers érdekharcait belsővé tevő, a magántulajdon, a versenygazdaság és a technokrácia hatékonyságára hivatkozó yippi generációk politikai nemzedékké formálásában, sajátos, karrier-mobilitáshoz kötődő identitástudatának (‘a mi időnk’) megeremtésében játszott szerepet a kormányzat új filozófiája. Ennek kezdeményező ereje 1998-ban a ‘több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás’ offenzív formulájában összegződött. 1998 után - a privatizáció fő tétjeinek elmúltával - új módszereket kellett keresniük. Találtak. Az orbáni politika egyfajta radikalizmussal mozgósította maga mellett a jobboldalt, s annak is elsősorban a fiatalabb évjárait, a ‘polgár’ terminológia kiemelésével és kisajátításával, amely az újat volt hivatva hordozni minden más, inkonkrét, tehát meghatározatlanul lebegtethető és lebegtetett régivel, így az un. posztkommunista Szocialista Párttal szemben. Kormányzati pozíciók és ‘a politikai kapitalizmus’ (M. Weber) módszereivel folyó klientúra építés mellett viszonyok, szokások, életérzések az új, polgári erők általi birtokbavételével eredményesen mozgósította, egyfajta nemzedéki tudat jegyében is a 35-40 év alatti népességet, amit szociológiai kutatások igazoltak. Három ilyen korú emberből legalább kettő Fideszes befolyás alatt állónak mondotta magát, s csak egy MSZP szimpatizánsnak. Ideológia, hatalmi eszközök és a hagyományos magyar jobboldal újjászervezése szükségeltetett ahhoz, hogy az évjáratokból fideszes *nemzedék keletkezzék*, amely - mint egykor a fényes szellők nemzedéke, csak éppen egészen más célok jegyében - *egymást támogatva, ‘mi tudattal’ felvértezve, a történelem által megnyitott lehetőségekkel él*, s egész pályás letámadással építgeti ki a csatlakozók számára - nemcsak az állami élet, a politika és a média

¹⁰ Az ‘új jobboldalt’ a régivel való folytonosság mellet az specifikálja, hogy a modern tőkés piacgazdaság intézményeit a konzervatív morállal és tradicionális legitimációval egészíti ki. Így - szerintük - a vezetésre hivatott, magyarságtudattal rendelkező nemzeti erők, akik valláserkölcsei alapon állnak, a trón és az oltár aktualizált szövetsége jegyében fölényben vannak a nemzetietlen, kozmopolita, liberál-bolsevista elittel szemben.

elitposztjait, - hanem a gazdaságban és a szellemi életben is teret nyit számukra, a nem-posztkommunisták számára. Mivel mindez sikeres volt, Orbán - meghaladva pártja korábbi, választási párt minőségét - valóban 'beágyazta' a Fideszt abba a magyar társadalomba, amelynek jelentős részeitől nem idegenek a jobboldali ideológiák, a nemzeti retorika, a vallásosság és a keresztény-nemzeti gondolatnak a 'Szent-korona tanban testet öltő, kissé avitt, Köztársaság ellenes, de ez ideig hatásos legitimitációja'¹¹.

Az MSZP, ezen második strukturális okkal szemben csak igen későn, bár nem eredménytelenül vette fel a harcot. A nyugdíjas országrész mozgósítása és a vidék konzervatív, elmaradottabb, kistelepüléseken (falvak, kisvárosok) élő népességével szemben a Fővárosra és a nagyvárosokra összpontosította kampány erőit. A Demszky féle 'bűnös város', a főváros kormányzati diszpreferálása (pl: 4-es metro,) ehhez négy éven át jó támpontot adott. A 32 fővárosi választási kerületben elért 27 MSZP-s és egy SZDSZ-es mandátum mellett mindössze négy kerületet tudott csak nyerni a jobboldal. Igaz, hogy a két forduló között tett erőfeszítései viszont a kormányerőknek éppen a vidéki Magyarországon hoztak, az első fordulás vereség ellenére, majdnem áttörést jelentő előretörést. (Orbán: 'Bár sokan vagyunk, még mindig nem vagyunk elegendő' első fordulás helyzetértékelést követő mobilizáció a TF és a Kossuth téri nagygyűléssel, 15 országjáró rendezvénnel, igen eredményes volt.) Ott, ahol az egyház befolyása igen számottevő, s ahol nem kereskedelmi tévéket néznek és Népszabadságot olvasnak, hanem a kincstári M1-et, M2-t és a Duna tv-t, valamint a megyei lapokat. Tehát a jobboldal szócsöveit.

A jobb és a baloldal 2002-re tehát nagy ellentétpárok mellé rendeződött: mi - ők, következésképpen: 'csak ne Ők!' vica versa polarizált, nagykoalíciót kizáró szembenállás; polgár - posztkommunista; vidék - Budapest; Szent koronás, történelmi felkenntség - demokratikus legitimitáció; keresztény-nemzeti - szocialista,liberális. Mindez kétosztatúvá

¹¹ Látható: nem gondoljuk ártatlan, pusztán szimbolikus harcnak a Szent korona parlamenti elhelyezését, a rezsimegyház, ünnepnap vagy tudomány politikáját (XX. század Intézet, majd XXI. század Intézet megalapítása), a Nemzeti Színház áthelyeztetését az V. kerületből a Ferencvárosba, a 'Terror Házának' megnyitását, a kiállítás eszmeiségét; 'a mi nem veszthetünk, mert a nemzetet nem lehet leváltani' - nacionalista és antipluralisztikus gögjét stb. Sokkal inkább olyan ideológiai tettekről van szó, melyek anyagi erőviszonyokká váltak.

redukálta az aktuális politikai tagoltságot, s bár mi 1998-ban, a harmadik pólus autonómiája okán óva intettük ettől az MSZP-t¹², önkritikusan szólva is látni kell, hogy ehhez a fokozatosan kialakuló helyzethez való alkalmazkodás - választási győzelmet eredményezett számára. Nem nagyot - körülbelül éppannyi szerencse kellett hozzá, mint amennyi pech az 1998-as vereséghez - de győzelmet. Mivel magyarázható a polgári társadalom alapzatán ez a dualizmus, melyben az MSZP eredményessé tudott válni? Alapvetően azokkal a mélyreható társadalmi átalakulásokkal, melyek 1988 májusában kezdődtek, és a hazai és nemzetközi folyamatok egy irányba hatása következtében, az alapok jobb felé csúszásával stabilizálták a rendszerváltást. Minket itt most a 2002-es győztesek, a polgári baloldal kialakulási folyamata kell, hogy foglalkoztasson, két döntő politikai tényezőjével: az MSZP hosszú távú modifikációinak jellemzésével, illetve a liberális pártok közül egyedül talpon maradt Szabad Demokratákhoz való viszony tisztázásával.

Az MSZP 1989-es megalakulása óta három nagy fordulaton ment át, s 4 fázisban írhatóak le politikai identitásának modifikációi.

- I. Az 1989 októberi átalakulási kongresszus és 1990 májusa között az MSZP valóban utódpart (is) volt, ha ezen azt értjük, hogy az átmenet demokratikus pillanataiban még sok minden nyitott volt, s az államszocialista berendezkedés kétségtelenül létezett eredményei közül egynéhány értéket¹³ még meg lehetett (volna) kísérlni - megvédeni. Az utódpart ekkor még a munkásmozgalom két szárnyának egységét képviselte, s Nyers Rezső pártelnök vitathatatlan tekintélynek és népszerűségnek örvendő személye is ezt testesítette meg.

¹² „Ha az MSZP hosszú távon is folytatja, amit ebben a ciklusban elkezdett, feloldódik egy kétpólusúnak felfogott politikai rendszer balközép pozíciójába - esetleg az 1998-as választások nagy vesztesei, a liberális demokraták felé venné az útját -, tehát a jobboldallal és a jobbközépellel szemben tételezné önmaga baloldaliságát, akkor megszűnik autonóm erő maradni. Feltételezésünk szerint társadalmi támogatottságát éppen akkor szélesíthetné az elmúlt két ciklushoz képest, ha a liberalizmus és a konzervativizmus képviselte pozícióktól függetlenedve, harmadik, autonóm szocialista erőként lépne fel. Ebben az esetben valóban elsővé válna, ez pedig többirányú koalíciós mozgásteret jelenthetne számára.” Elvesztett kormányhatalom - megtartott törzsválasztók. MSZP dilemmák 1998 in: Parlamenti választások. Politikai szociológiai körkép (szerk.: Böhm-Gazsó-Stumpf-Szoboszlai), Századvég-MTA PTI 2000.

¹³ Mire gondolok? Pl: a szövetkezeti mezőgazdaság teljesítőképessége, a gazdaság vegyes jellegének némely más eleme, a kultúra magas színvonala és humanizmusa, közbiztonság léte, az egzisztenciális biztonság magas foka, elfogadható szintű társadalmi különbségek.

- II. A második szakasz az 1990 májusi pártkongresszusi fordulattal kezdődött. A román, csehszlovák, NDK világpolitikai összeomlás nyomán elestek az első szakaszban még meglévő lehetőségek, s részben ezek konzekvenciájaként állt elő az új vonal: az utódpart erőltetett szociáldemokratizálásának kezdete. Ennek embere a reálpolitikus Horn, a manifeszt szakítás nemcsak a kommunista múlttal, amit a szociáldemokratizálás követelménye fejezett ki, hanem a munkásmozgalom egységével is. (Történelmileg a Kommintern 1919 -es stratégiai jelszavának, a szociáldemokrácia bolsevizálásának fordítottjáról volt tehát szó.) Hangsúlyozandó, hogy itt még a párt akkori tagságának nagy része esetében is a szociáldemokrácia nem a mait, hanem a hagyományosat jelentette: a szociális demokrácia követelményét, s nem egyszerűen a vezető kiválasztás elvét, a polgári demokrácián belül. Olyan társadalmi reformprogramokat, amelyek az aktuális gazdasági és politikai erőterben efelé mutatnak. Horn igen jól összefogta és erős ellenzékké szervezve a pártot, s jelentős perspektívát tudott megjeleníteni az 1994-es választások előtt: 'A lehet jobban - lehet másként' pozíciója nemcsak az antalli újkonzervatív politika kritikáját, hanem a dolgozó emberek többet érdekelnek a jó rendszerváltástól' ígértét hordozták.¹⁴
- III. A második fordulat a kormányzás tizedik hónapjában, a puccszerűen bevezetett gazdaságstabilizációs csomaggal történt meg. Horn igyekezett ellenállni, de külső IMF nyomásra és a belső egyensúly helyreállítása érdekében nem tudott kitérni a Bokros csomag, s ennek nyomában ígéretei feladása elől. A saját parlamentjének előzetes jóváhagyása nélkül, annak ellenére bevezetett restriktív gazdaság és társadalompolitika - melynek nyomán két minisztere, Kovács Pál és Katona Béla mondott le - nemcsak a magánvállalkozások profitabilitásának és a pénzügyi egyensúly javításának volt az eszköze, hanem az MSZP jellegváltozásának kezdete is. A neoliberális gazdaságpolitika Bokrossal az MSZP-n belülrre került, hogy érdekvonatköztébe egyre több vállalkozói híve kerekedjék.

A baloldalisághoz kötődő akkori társadalmi elvárásokat nem teljesítő párt elvesztette a kormányhatalmat, s ez Horn fejébe került. Vele az

¹⁴ Lásd erről: Az MSZP stratégiája: út a győzelemhez. in: Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép (szerk.: Böhm A. - Szoboszlai Gy.) MTA PTI 1995, 127-128.

MSZP még őrzött valaminő plebejus demokratikus elemeket korábbi identitásából, melyek 1998 után a - pártvezetésből mindenképpen - eltűntek. Az újabb fordulattal az MSZP a nemzetközi szociáldemokráciát is jellemző kettősségben egyértelműen, a hagyományos értékrendet a változó körülmények között érvényesnek tekintők' versus 'harmadik út'-on járók közül, a technokrata bankár Medgyessy kormányfővé jelölésével, utóbbiak közé került.

A pártnak a hagyományos európai szociáldemokrácia felfogásából ma is vállalt és vitt négy értéke: a parlamentarizmus feltétlen védelme; a szélsőjobboldal, beleértve a rasszista, xenofób és antiszemita nézetek következetes bírálata; a 'rászorultak' szociális támogatása; és reformkészség. Ezek olyan *minimum elemek, amelyeket a pártnak mindenképpen elfogad*. Hogy mit kell érteni rászorultságon, a rendszerváltás elvesztéseit, ami szintén nem egzakt fogalom vagy a szociális jogok jogegyenlőségi alapon járó, alanyi jogú jogosultságával szembeállított rászorultságot -e, amelyet igazolni kell, ezt a fogalmat nagy szóródással használják a párt politikusai. Épp ezért annak, hogy a párt szociális érzékenységének milyen hatókörben, módszerekkel és mértékekkel kell teljesülnie, ennek nincs konstans jellemzője¹⁵. 1994-98 között az MSZP vezette kormány - ígéretei ellenére - sem állította meg a magyar társadalom kettészakadását. A globális kapitalizmus erőivel szemben a kormányzati hatalom - ahogy a Fidesz kormány esetén is - gyengének bizonyult (Szalai, 2001, 247.o.). Ezt azonban olyan feladatmaximumként foghatjuk fel, amelynek megoldatlansága még nem zárja ki a kevesebb teljesítését. Az MSZP hirdetett társadalompolitikája inkább a marginalizálódottak, a legszegényebbek támogatására irányul, (szemben a Fidesz középrétegek lecsúszását megakadályozását célzó elgondolásaival), noha mint hangsúlyozzák, nem akarnak a vesztesek pártja lenni. Mindenesetre a rászorultsági elv főszereplő a párt 2000. novemberi, hosszú távú programjában, továbbá ennek gyakori hangoztatása politikusai részéről, egyenértékű a már bekövetkezett hátrányok utólagos kompenzálásával, tehát semmiképpen sem jelent preventív koncepciót. A szociális

¹⁵ Az irodalomban érdekesen artikulálja a problémát Csanády András, amikor a hagyományhoz kötött, a tőkés gazdaság peremére szorult, annak járulékos költségeit nem bíró paraszti, félpaszti rétegek, és a modernizálódó tőkés ártermelő szektorok közötti ellentét - intézményes közvetítésekkel megoldható és megoldandó - feladatát állítja, egy - vélt vagy valós - szocialista politika centrumába. (Társadalomszerkezetünk törésvonala és a baloldaliság ESZMÉLET, 2002/54.)

jogállam és a szociális biztonság szintén gyakran szereplő célkitűzései ennél elvileg többet tartalmaznak (pl: Magyarország mindannyiunkké MSZP vitaanyag 13. 3-4, 12.o.).

Ez a párt nagy hangsúlyt fektet szociáldemokrata, polgári demokratikus *reformpárt* mivoltára, s ennek bizonyítékai vannak programjában. A *szociális fordulat* mellett a „Magyarország mindannyiunkké - a jogállam is mindenkié!” slogan azt az új programelemet nevesítette, amely a társadalmi esélyegyenlőség növelése érdekében *ingyenes jogi tanácsadást és képviselket* biztosító - állami forrásokból finanszírozandó - intézményt hoz létre. Azok számára, akik önmaguk nem képesek eligazodni vagy akiknek túl drága lenne saját jogvédelmük. De az *igazságszolgáltatási* reform folytatása (ítélőtáblák felállítása), a *társadalmi érdekegyeztetés alkotmányos alapjainak* megteremtése vagy éppen a párt *emancipatórikus szándékú nőpolitikája* is ilyen törekvéseknek minősíthető. Utóbbi következményeképpen állították történelmünk első női belügyminiszterének Lamperth Mónikát, az Országgyűlés elnöke posztjára Szili Katalint, a Fővárosi Önkormányzat-i frakció élére Gyuriczáné Németh Erzsébetet.

Mindenesetre a párton belül létrejött minimális konszenzus szerepe lényeges volt, és elősegítette a pártegység és ezen keresztül a kormányzóképeség megteremtését.

V. Az MSZP választási eredményeinek értékelése - összehasonlító perspektívában

A szocialisták idei választási eredményeit elsősorban az 1994-es megnyert és az 1998-ban elvesztett eredményekkel érdemes összevetni, különböző bontásokban. Az 1990-es teljesítményt - amikor az akkori hatpárti parlamentnek mindössze negyedik pártja tudott lenni, 33 mandátumával, s mindössze 8,55%-os szavazatszerző képességgel - még erősen determinálta az a politikai kutyaszorító, amelybe a rendszerváltás helyezte bele e pártot. Az elmúlt két választáson viszont stabilizálódott a párt társadalmi helyzete és szerepe, s a modern, európai szociáldemokráciára jellemző befolyásra tett szert választási eredményeivel és azon túl is a hazai politikai életben. Persze mindkét

eredményét az akkori politikai tagoltság dinamikájában lehet csak átfogóan értékelni¹⁶, mint ahogy most is ebből kell kiindulnunk.

A pártra leadott listás szavazatok *soha nem látott mértékben* növelték meg 42,05 %-ra, melyet 2 361 997 szavazat ért, a párt társadalmi, választói támogatottságát. Az MSZP 1994-es nagy győzelemkor is 'csak' 32,99% -ot szerzett területi listán, 1 781 504 reá adott voksal). A 176 egyéni választókerületben megszerzett idei 79 választókerületi győzelem - nem számítva itt az SZDSZ-javára történt visszalépések vonzatát - pedig rosszabb, mint az 1994-es 148 mandátum, de jobb, mint az 1998-as 57 győzelem. A kiemelkedő 2002-es listás eredményt csakúgy, mint kormányváltó erők győzelmét, a politikai tagoltság alakulása felől lehet és kell megmagyaráznunk.

A létező politikai tagoltság a 2002-es parlamenti választások nyomán döntően két pólusra és a közöttük lévő harcra redukálta a politikai mezőt. A polgári demokratikus rendszer védelme és fejlesztése jegyében fellépő baloldali erőkére, és a nemzeti konzervatív jobboldal és szövetsége, a szélső jobboldal közötti küzdelemre. Ez a történelmileg és kulturálisan egyaránt determinált törésvonal - aktuálisan - az elmúlt négy év politikai dinamikájának következménye. Függetlenül attól, hogy bizonyos parlamenten kívül maradt erők más politikai érdekeket és értékeket is képviselhetnek és képviselnek, mint amely a fenti alternatívába szembeállítódott, akarva-akaratlanul arra kényszerültek, hogy ehhez az aktuálisan előtérbe kerülő alternatívához viszonyuljanak. A választásoknak különleges jelentőséget adott, hogy az európai jobboldal általános előretörésének tendenciája közepette Ausztria és Olaszország után Magyarországon is nyitottá váltak a nemzeti-konzervatív jobboldalt képviselő pártok a szélsőjobboldal irányába. A FIDESZ-MPP és az MDF választási szövetsége soha meg nem élt eredményt, 2,3 millió szavazatot ért el. Úgy, hogy a MIÉP csendestársból, a FIDESZ nyílt támogatójává lépett elő. A baloldal elleni harcukban a szociális és nemzeti demagógia széles eszköztárát vetették be, s a Fidesz minden kormányzati hatalmával élve és visszaélve manipulálta - elsősorban vidéki - közvéleményünket. Sok médiaprofesszorunk és mediatizált szellemű 'szakértőnk' felszínes megállapításával szemben, jelentős sikerét nem(csak) kommunikációs

¹⁶ Lásd erről korábbi tanulmányainkat: Az MSZP stratégiája: út a győzelemhez (1994); Elvesztet kormányhatalom - megtartott törzsválasztók. MSZP dilemmák 1998. in: Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép MTA PTI 1995. és ugyanezen cím, 2000. Századvég - MTA PTI kiadványokban

és manipulatív technikáinak köszönhető, hanem azért vált sokak számára hihetővé e mondandó, mert valós társadalmi tapasztalatok támasztották alá a látszatokat. Ha nem a FIDESZ-MDF-Kisgazda koalíció lett volna 1990 óta az első kormányzat, amely felülhetett a gazdasági növekedés lovára, s ekként a rendszer stabilizációjának időszakában léphetett fel, akkor feltehetőleg süket fülekre talál “a politikát mosóporként kell eladni”, hazugságokkal teli kommunikációs technikája. A jobboldallal szemben önmagát baloldalként tételező MSZP és a hozzá csatlakozott, a liberális póluson egyedül maradt SZDSZ az aktuálisan létező politikai tagoltságban tehát ténylegesen a parlamenti baloldalt képviselik. Áprilisban sikerült elhárítani a legrosszabbat, egy Orbán áhította új Bethlen korszak megteremtését. Ameddig a demokratikus intézményeket autoriter törekvések veszélyeztették és veszélyeztetik, addig a többletmunka feletti magánrendelkezés álláspontján lévő, de racionalista és világias SZDSZ baloldali pártnak számít. Ezért tudott az SZDSZ balra, az MSZP irányába, az MSZP pedig felé nyitnia. Ameddig az aktuálisan létező politikai tagoltságot nem rendezi át valaminő átfogó társadalmi hatás vagy újonnan keletkező politikai alternatíva, addig a legszélesebb értelemben vett politikai jobb és baloldal dimenzió képezik a fő magyarázó erőt. Azt is figyelembe véve, hogy az első forduló kudarc után a Fidesz a Testnevelési Egyetemen tartott rendezvénnyel ideológiailag nyitott a szélsőjobb, a MIÉP jobboldali antikapitalizmusa felé. Annyira jobbra ment, hogy ezzel megerősítette és újra felkínálta a centrum pozíciót Medgyessyéknek (szemben a Fidesz középrétegek lecsúszását megakadályozását célzó elgondolásaival). Az erős kétpólusú polarizáció következtében tudta tehát az MSZP választói támogatottságát 42, 05%-ra növelni, (s kevésbé gondolható, hogy ezzel együtt stabil, törzsválasztói köre is ilymértékben szélesedett volna).

Összehasonlító táblázat

Az MSZP területi listás eredményei százalékos megoszlásban				Az MSZP egyéni vá- lasztókerületi eredményei (választókerületek szá- ma/győzelmek száma)		
	1994	1998	2002	1994	1998	2002
Budapest főváros	35,15	33,13	44,12	32/28	32/18	32/27
Baranya megye	32,09	33,84	46,73	7/6	7/4	7/4
Bács-Kiskun megye	26,70	27,51	35,60	10/8	10/0	10/0
Békés megye	31,93	29,97	42,45	7/7	7/1	7/3
Borsod-Abaúj- Zemplén megye	40,12	35,88	47,86	13/13	13/6	13/9
Csongrád megye	26,88	28,57	40,50	7/5	7/0	7/2
Fejér megye	33,37	35,12	42,20	7/6	7/3	7/3
Győr-Moson- Sopron megye	26,75	30,87	36,24	7/4	7/0	7/1
Hajdú-Bihar megye	35,47	34,15	39,54	9/9	9/3	9/0
Heves megye	34,61	34,96	47,24	6/5	6/3	6/6
Jász-Nagykun- Szolnok megye	34,97	34,78	46,15	8/7	8/5	8/6
Komárom- Esztergom megye	38,72	38,83	49,33	5/5	5/3	5/5
Nógrád megye	34,79	32,17	43,50	4/4	4/2	4/2
Pest megye	29,88	29,13	40,27	16/14	16/0	16/4
Somogy megye	40,60	35,41	41,47	6/6	6/2	6/1
Szabolcs-Szatmár- Bereg megye	32,64	33,19	42,62	10/10	10/7	10/2
Tolna megye	31,25	33,03	41,02	5/4	5/0	5/1
Vas megye	25,83	27,57	32,39	5/1	5/0	5/1
Veszprém megye	29,00	28,69	37,00	7/4	7/0	7/1
Zala megye	29,37	27,27	36,47	5/2	5/0	6/1
Összesen	32,99	32,92	42,05	176/148	176/57	179/79

* Táblázatunk adatainak forrása 2002-es eredmények tekintetében a már hivatkozott 59. szám, 1998 tekintetében pedig a Magyar Közlöny június 4-i, 47. számában, közzétett OVB közleményéből valók, illetőleg az 1994-es eredményeket "Parlamentari választások. Politikai szociológiai körkép" (Szerk.: Böhm Antal - Szoboszlai György, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995) c. kötetből állítottuk össze.

Mit mutatnak az összehasonlító eredmények?

1. Két helyen, Heves és Komárom megyékben ért el a párt *100%-ot az egyéni választókerületekben*. (Szemben az 1994 -es 7 db ilyen eredménnyel, és azzal, hogy 1998-ban egyetlen megyében sem akadt 100%-os egyéni választókerületbeli MSZP-s teljesítmény). Kiemelkedően erősek Hevesben (47,24%) és Komáromban (49,33%) az MSZP területi listás eredményei is - mutatva, hogy nem véletlenről van szó.
2. *Az egyéni választókerületekben nagyfokú eredményességet* mutatott ez a párt Budapesten, Baranyában (57%), Borsod-Abaúj-Zemplén (69%) és Jász-Nagykun-Szolnok (75%) megyékben. Budapest 32 választókerületében lényegében meg tudta ismételni 1994-es ragyogó eredményét, figyelembe véve, hogy a Budapest 7. választókerületében győztes, SZDSZ vezető politikus javára visszalépett MSZP jelölt döntően segítette Pető Iván győzelmét, s ezzel, a 28. egyéni körzeti győzelemmel a kormányváltás fő céljának elérését.
3. *Leggyengébben* az MSZP Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyében szerepelt, ahol egyetlen egyéni körzetet sem tudott megnyerni és listán is gyenge eredményeket ért el, illetve Vas megyében az öt egyéni körzetből egyben sikerült taktikailag jól kiválasztott, közös MSZP-SZDSZ-es jelölttel (Hankó-Faragó Miklós mérsékelt arcú politikus) megtörni az általános nyugat magyarországi jobboldali hegemóniát, amely már 1998-ra előállott.
4. *Listás* eredménye szempontjából az MSZP lényegesen jobb eredményt ért el Pest megyében (40,27%), mint eddig bármikor, de itt az egyéni körzetekben szerzett szerény 25 %-os teljesítménye - 16 körzetből tehát mindössze 4-ben tudott nyerni - messze elmaradt 1994-es 16/14-es teljesítményétől. (Mindez, a választókerületek számát tekintve a főváros után a második legnagyobb megye, tehát fontos területen jól mutatja, hogy a blokkosodás által megnövelt

szavazatszerző képesség nem áll egyenes arányban a párt adott területen meglévő befolyásával)

5. A *budapesti* eredmények mutatják, hogy ott a baloldal lényegesen erősebb, mint általában vidéken, s végső soron itteni nagy - egyéni és fővárosi listás - fölényének köszönhető összegzett mandátumtöbbsége is. Az is tanulságos, hogy az MSZP az átlagos budapesti kerületekben mindenütt győzni tudott (most beleértve Pető V. kerületi, 7. választókerületi győzelmét), kivéve a jómódú budai polgárság által lakott (I,II, XI,XII.-ekben lévő) 4 választókerületet, ahol a Fidesz-MDF közös lista jelöltjei nyertek (hasonlóan 1998-hoz).
6. Két megyében a párt *ugyanazt az eredményt hozta egyéni választókerületenként*, amit 1998-ban (Fejér 7/3; Nógrád 4/2), de elmaradt itteni 1994-es teljesítményeitől. Ugyanezen helyeken területi listás eredményei jelentősen nőttek, de ez annak a következménye, hogy kevesebb párt - 4 és nem 6 - jutott el a területi listaállításhoz és lépte át egyben az 5%-os küszöböt, mint 1994 és 1998-ban, ezért a tortából statisztikusan nagyobb szelet jutott az MSZP-re is. (A választójogi szabály úgy szól, hogy területi listát az a párt állíthat, amelyik a választókerületek egynegyedében, de legalább kettőben tudott egyéni képviselő jelöltet indítani. Tehát a területi lista állítás az egyéni állampolgári jelölésre épül. De területi listáról nem szerez mandátumot az a párt, amelyik nem éri el az 5 %-os parlamenti küszöböt).

Így értek véget a párt számára a 2002.évi országgyűlési választások, ahol kisebb mértékű, de nehezebb belső és külső (nemzetközi) körülmények között kivívott győzelmet aratott, mint 1994-ben. Mi jön ezután?

Túlmenően a kormányalakításon a válaszádnál abból célszerű kiindulni, hogy a választások előtt a párt meghirdette *a három fordulat politikáját*, a jóléti, a demokratikus és a modernizációs fordulat ígéretét¹⁷. Ezek közül az elsőt egyértelműen a Baloldali Tömörülés kezdeményezte, s némi viták után elfogadhatóvá vált az SZT számára is, majd a kormányprogram részévé lett.¹⁸ Számukra a párt olyan baloldali néppárt, amely szakszervezetekre támaszkodik (de facto elsősorban a Vasas, a Vasutas és a Kulturális Dolgozók Szakszervezetére), és szociális

¹⁷ Magyarország mindannyiunké! A jóléti rendszerváltás programjának vitaanyagai. MSZP, 2001. november

¹⁸ A párt jobb és balszárnyának, elsősorban programok tartalomelemzése alapján kimutatott kiegyezését mutatja be Kóczyán Péter: A fordulat éve című írása (Élet- és Irodalom, 2002. május 24.)

fordulatot követelt a jobboldallal szemben, abban az országban, ahol a népesség decimálisokban mért jövedelmi differenciálódásában az 1989-es 3,5 -szeres különbség 2001-re minimálisan 8 - 8,5-szeresére nőtt (TARKI adatok szerint), de más közgazdászok, így Pitti Zoltán kutatásai szerint 11-12-szeres nagyságrendről van inkább szó. Ellenzékben minden pártvezetés gondolkodása szívesen radikalizálódik, s az MSZP pragmatikusainak soraiban is gyökeret vertek a szociális rendszerváltás programjának fontos elemei, esetenként a neoliberais globalizáció némi kritikája is. Nagy kérdés, hogy azok az elemek, amelyek a munkavállalók politikai érdekképviselését és a párt szociális arculatát mutatják, hogyan egyeztethetők össze Medgyessy Péter miniszterelnök jelölt nemzeti közép' politikájával, s a Szabad Demokraták Szövetsége koalíciós partnernek liberális elgondolásaival. Mindenesetre a pártonkívüli Medgyessy frontemberré válása előkészítette ezt a koalíciót, s az MSZP-t a liberalizálódó szociáldemokrácia irányába tolta. A kínálati gazdaságtan szentháromságán, a privatizáción, dereguláción és monetarizmuson alapuló kormányzati cselekvések - még a száz napos induló program fel-tétlen teljesítése esetén is - a Blair-Schröder-féle harmadik út irányába mutatnak, természetesen magyar változatában, helyi színekkel. Azaz egyfelől szakítanak, legyengítik a hagyományos munkásmozgalmi kö-tődéseket, másfelől a neokonzervativizmust is bizonyos kritikával ille-tik, - legalábbis legnyilvánvalóbb csőd-területei - az egészségügy és az oktatás vonatkozásában. Medgyessy, aki mint láttuk, az MSZP nemzeti vonulata által támogatott Németh Miklós helyére került miniszterelnök-jelöltnek, rögvést meghírdette a nemzeti-közép kormányprogramját. De más irányokba is hajlott az engedmények politikájára. Így gazdaságpoli-tikai és kulturális téren az SZDSZ-nek, nemzeti kisebbségek és határon-túli magyarok ügyében pedig a jobboldali erők követeléseit tekintetében. Ha egyszer a jobboldali erők a nemzetfogalmat kisajátító gondolatokkal, érvekkel, gesztusokkal lépetek fel, akkor a kormányváltóknak szükség-képpen a megosztással szemben az újraegyesítés alternatíváját kellett felkínálniuk (Magyarország mindannyiunkké! - tudatta az MSZP elsőd-leges üzenete, óriásplakátja). Az egységpolitika pedig engedményeket, manőverező készséget igényel. Hogy pragmatikus manőverező-képessége stabilizálni, vagy pedig ellenkezőleg, engedményei aláásni fogják-e kormányzását, amely csekély parlamenti többségen nyugszik, még nem tudhatjuk. Jólásokba egyébként is kár lenne bocsátkoznunk.

Az azonban éppen a leírtak nyomán bizton állítható, hogy az MSZP elkövetkezendő éveit *a baloldali, balközép párt és az un. nemzeti centrum politikája közötti feszültség újratermelődése* fogja jellemezni.